

ІВАН КОЖЕДУБ

ВІРНІСТЬ
ВІТЧИЗНІ

БИПНІС

БИТЧІН

БИЗНІС

БІЖЕТ

Любіть книгу —
джерело знання...

МТорбкш

ІВАН КОЖЕДУБ

ВІРНІСТЬ ВІТЧИЗНІ

Розповіді льотчика-випробувача
тричі Героя Радянського Союзу

КИЇВ 1969

В цій книжці тричі Герой Радянського Союзу Іван Микитович Кожедуб розповідає про своє дитинство, про те, як по путівці комсомолу став льотчиком.

У роки Великої Вітчизняної війни він, бойовий льотчик, боровся за звільнення нашої Батьківщини, кінчив війну в небі Берліна. Він розповідає про бойові будні, про подвиги однополчан, про дружну фронтову сім'ю. Великий і славний шлях в авіації пройшов І. М. Кожедуб: від учляота до генерал-лейтенанта, від учбового аероклубівського літака до сучасного, надзвукового, на якому він — військовий льотчик першого класу — літає і тепер.

Перша книжка спогадів І. М. Кожедуба «Служу Батьківщині» побачила світ 1949 року, — автор створив її під свіжими враженнями пережитого. Тепер, майже через двадцять років, І. Кожедуб знову звертається до минулого, розповідає про своє життя в авіації. У книжці «Вірність Вітчизні» він використав архівні матеріали, зокрема про своїх однополчан, та історію полків, де він служив. Автор змалював обстановку на ділянках фронту, де воював, розкрив тактику повітряних боїв, використав великий фактичний і історичний матеріал. Це документальна розповідь про мужність і майстерність радянських авіаторів, про їхню безмежну відданість Батьківщині, вірність військовому обов'язку, про любов до льотної професії.

Літературний запис Г. Худякової.

З російської переклав Д. Олександренко

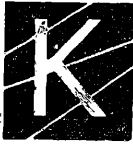
Присвячую бойовим товаришам,
разом з якими я боровся проти
фашизму.

Іван Кожедуб

ЧАСТИНА ПЕРША

КОМСОМОЛЬЦІ, НА ЛІТАК!

ВІЛЬНІ ПРОСТОРИ

ілометрів за десять од нашої Ображіївки тече Десна, судноплавна в тутешніх краях. На другому, високому березі, за коліном річки і стрімким узгір'ям стоїть стародавній Новгород-Сіверський.

Навесні Десна та її притока Івотка широко розливаються, затоплюють луки. За вольницею, неподалік од села, виходить з берегів озеро Вспольне і немов зникає, зливаючись із заплавними водами. Невисокі горби захищають наше село від натиску весняних вод, та, коли повінь буває велика, селяни занепокоєно стежать, чи не піднявся рівень води вище ніж звичайно, і балакають про одне — коли б не прорвалася вода до хат.

Розливаються й невеликі сільські озера. Бурхливі потоки гомінливо мчать із полів та городів, перетинають вулиці, заливають і зносять зведені подекуди дерев'яні місточки. І тоді ні пройти, ані проїхати

Заплаву не окинеш поглядом. Тільки ген-ген край неба з води здіймається крутий берег Десни. Нас, хлопчаків, вабив той високий берег. Кортіло допливти до нього човном, збігти крутим узвозом і глянути на Новгород-Сіверський, але старші не дозволяли. Мріючи про далеке плавання, ми майстрували кораблики з кори та картону, і весняні струмки несли їх в озера.

Вода спадала, і тоді нас манили ліси та луки — вільні зелені простори.

Дороги й гатки вели з села увсебіч: до лісів — Собича та Ушинської Дубини, до перевозу в Новгород-Сіверський, на Чернігівщину, до нашого райцентру Шостки та до пам'ятного мені ще змалечку села Крупця.

Звідтіля, з Крупця, була родом моя мати. Молоденькою дівчиною зазнайомилася вона на гулянці з показним парубком з Ображіївки — моїм майбутнім батьком. Обоє міцно покохалися. Та коли він прийшов свататись, дід, людина крута, вигнав жениха геть: дужий, веселий парубок у вишиванці, виявилось, був безземельний бідняк, а дід хотів видати дочку за людину статечну, заможну. І дівчина втекла з батьківського дому: мої батьки побралися тайкома.

Селянинові-біднякові нелегко було прогодувати родину, а сім'я росла, турбот більшеало. Батькові доводилося наймитувати у глитаїв. Гнути спину на ненависних багатіїв йому було найтяжче. До того ж на початку першої світової війни він захворів на тиф. Скрутно довелось матері з малечю, дарма що їй допомагали сестри та брати з Крупця. Довгочасна важка хвороба назавжди забрала силу та здоров'я батька: він став часто нездужати, його мучила ядуха. Лець оклигавши, батько найнявся на завод у Шостку і з перерами працював там багато років.

Настала Велика Жовтнева революція. Батькові, як і іншим біднякам, дали наділ землі й коняку. Але земля йому дісталася неродюча, піщана, далеко від села. На лихо, якомсь складаючи сіно, він упав з високого стогу, довго прослабував і відтоді почав шкутильгати. Так і не пощастило батькові налагодити господарство. А сім'я була велика: дружина, дочка, четверо синів — найстарший, Яків, народився 1908 року, наймолодший, я, — 1920-го.

Брати — Яшко, Сашко, Гриць — змалечку наймитували у куркулів. Мати бачила, що батькові не під силу важка робота, але, траплялося, докоряла:

— Сини наші через тебе на куркуля батракують.

Батько слухав ті докори мовчки.

То були тяжкі двадцять роки. Навесні, коли в нас не лишалося й картоплини, мати йшла до родичів у Крупець, по допомогу.

Було, скаже ввечері:

— Ну, Ваню, завтра підемо в Крупець до тьоті Гальки.

І я не раз прокидаюся вночі, усе дивлюся, чи не розвидніло. Щоправда, у материних родичів, хоч вони й допомагали нам, мені було якомсь не по собі. Хата в них на дві кімнати, в обох — дерев'яна, чисто вимита підлога. А в нас у хаті долівка. Я ніяковів, не знав, де ступити, де

сісти. Та ще коваль Гнат, чоловік однієї з тіток, побачивши мене, завжди суворо супив брови й казав:

— Знову прийшов!

І я, не знаючи, жартує він чи справді не радий мені, з сльозами торочив, пригортаючись до матері:

— Мамо, ходімо до Гальки.

Тільки в неї, у тьоті Гальки, мені було гарно й затишно. Тітка щиро раділа, коли ми приходили, і я це відчував. Пестила мене, пригощала, ділилася останнім, неохоче відпускала.

Поверталася мати з Крупця з важким оклунком, а в ньому — борошно, крупи, сало. Я теж ніс поклажу. Було, втомлюся, починаю відставати, пхинькати. І мати, охнувши, знімає з плечей важку ношу, кладе її на землю під дерево, вибравши місце, де сухіше. Ми сідаємо відпочити. Я дримаю, а мати тихенько наспівує.

Та часом голос у неї знічев'я затремтить, і вона заплаче. Сон у мене пропадає. Кидаюся їй на шию, намагаюся втішити, хоч мені й невтямки, чого так гірко плаче мати. А вона усміхнеться крізь сльози, насилу встане і, перекинувши через плече ношу, бере мене за руку. Дорогою, обсадженою вербами, ми поволі чвалаємо до своєї Ображіївки.

Здоров'я у матері слабке, але працює вона багато, спритно й моторно, ніколи не сидить згорнувши руки. Вона погано чує, часто скаржиться на глухоту, і від жалю до неї я починаю плакати. Схлипаючи, хвостикую за нею. А іноді мати каже: «Ой, синку, мені чогось нездужається», покине роботу і стогнучи впаде на лежанку. Я ж ладен тікати з хати світ за очі, аби не чути, як вона стогне. Однак стримує тривога за неньку, бажання зарадити їй. Не відступаю од неї: то подам води, то поправлю подушку.

А батько стоїть поруч, безпорадно розводить руками, тяжко зітхає:

— Підірвалася мати. Ще змалечку в батька у Крупці непосильно працювала.

Підростаючи, я менше бував з матір'ю. Тягло на вулицю, до товаришів: з'явилися свої інтереси.

Траплялося, багато клопоту завдавали селянам весняні води, а для нас, хлопчаків, повинь завжди була порою веселих ігор та забав.

Тільки-но задзвенять вулицею перші весняні струмки, нас уже не вдержиш удома. Зрана під вікнами нашої хати збираються друзі, гукають:

— Ваню, вихо-одь!

Як же не побігти, коли товариші кличуть, не взяти участі в іграх, не помірятися силою! Та й ніяково, соромно якось, коли хлопці кажуть, що ти за материну спідницю тримаєшся. Такий фальшивий сором у хлопців часто буває.

Насилу вмовиш матір: вона відпускає неохоче, все боїться, щоб не простудився. Нацупивши старого батькового картуза та довгополу ватянку, добре-таки подерту за довгу зиму, прямо в постолах біжу на вулицю до хлопців.

— Ніг не мочи в струмку! — гукає навздогінці мати.

Я був невеликий на зріст, але дужий і загартований — ніколи не хворів. А мати все оберегала мене, за моє здоров'я тривожилась. Із старшими дітьми вона була сувора, а мене балувала. Коли ж батько докоряв її, вона виправдувалась: «Так він же у мене найменшенький!»

Мати дедалі частіше слабувала. Одного разу, коли я, наносивши води, хотів був утекти з хати, вона покликала мене, глянула з докором і мовила:

— Чого ти, синку, не підійдеш до мене та слова ласкавого не скажеш?

І я раптом збагнув, наскільки дорога мені мати, серце мені тьохнуло, й очі зайшли слізьми.

З вулиці долинали вигуки хлопців, сміх. Та я зостався. Довго сидів біля матері, все намагався розвеселити, розважити її, аж поки вона не сказала, лагідно погладивши мене по голові:

— Іди, іди, синку, до хлопців. Полегшало мені.

Від того дня, що запам'ятався мені на все життя, я часто в самісінькому розпалі гри біг додому — дізнатися, як почуває себе мати, і лишався з нею, коли треба було допомогти. І вже анітрохи цього не стидався.

ПОДАРУНОК

Батьки зібралися на ярмарок до Шостки. Став проситись і я. Та батько рішуче відмовив: «Малий ти ще, встигнеш. Не канюч!» Мати, як завжди, заступилася й умовила батька взяти мене.

І ось я вперше у місті. Батьки ходять по ярмарку, а я сиджу на возі, запряженому нашою старою норовистою кобилою Машкою, і позираю довкола. Усе мене в Шостці дивує: будинки на два-три поверхи, яскраві вивіски. А найпаче висока будівля на майдані: он бач, які великі хати бувають! А люду скільки! Крамарі гукають — зазивають

на товар глянути. Кортить і мені поникати межі рядами, та батьки суворо наказали не пустувати, сумирно сидіти на возі.

У натовпі з'являється мати з кульками в руках, слідом за нею — батько. Він несе мішок, у якому вищить, борсаючись, поросля.

— Тату, воно таке маленьке! Випустили б його, бо ще задихнеться.

— Ач вигадав — випустити! На возі воно одразу втихомириться.

Сперечатися з батьком не можна, та, коли б моя воля, я неодмінно випустив би поросятко.

— Годі, синку,— втручається мати.— Бач, поросятко й затихло. Ось тобі гостинець,— і подає мені довгі цукерки — леденці, обгорнуті барвистими папірцями, та невеличкий пакунок.

— А що це, мамо? — показую на пакунок.

— Ситець. Шануватимешся, дитино, дядько Сергій Андрусенко сорочку тобі поше.

Я радий: нарешті зніму недоноски, бо вічно доводиться доношувати одяг старших братів. Ситець — червоний у білу смужку — мені дуже сподобався. Буде в мене сорочка з м'якої фабричної тканини, а не з грубого домотканого полотна. Мати сама тче його, а я помагаю. Моє діло — замочувати полотно, розтягувати його, сушити на сонці, щоб вибілювалося.

— Ну як, синку, радий? — питає батько усміхаючись.

— Радий, тату! Дякую, дякую!

З нетерпінням чекав я, коли ж буде готова святкова сорочка. Днів за два дядько Сергій приніс її, розгорнув, і всі ахнули: до червоної в смужку сорочки пришито сіробілі картаті рукава.

— Мало ситцю купила, Ваню, не вистачило грошей. Довелося з іншого пришивати рукава,— скрушно мовила мати.

Хитаючи головою, вона наділа на мене сорочку з картатими рукавами. Всі розсміялися: і мати, і сестричка Мотя, і сам кравець — дядько Сергій. А я був дуже вдоволений. Такої гарної сорочки ще ні в кого не бачив.

У неділю вранці я поважно вийшов на вулицю у новій сорочці. І раптом почув:

— Ну й вичепурився Лобань, гляньте!

Як заведено у дітей, було й у мене прізвисько — Лобань.

— А рукава, рукава! Прямо опудало!

Я прожогом метнувся додому. Скинув обнову і, схлипуючи від образи, повторював:

— Ні за що більше не надіну, не надіну!

Та батько велів носити сорочку. Я соромився, неохоче йшов у ній на вулицю. А втім, хлопці скоро перестали звертати на неї увагу. Так і носив усеньке літо червону сорочку з картатими сірими рукавами.

БАТЬКО

Виховував нас батько суворо, додержуючись стародавніх звичаїв, але грубого, лайливого слова я від нього зроду не чув. Щоб покарати нас, він частенько ставив у куток колінами на гречку. Батько страшенно не любив, коли ми за столом пустували. Лусне, було, тебе зненацька ложкою по лобі і сердито:

— Геть із-за столу! Сидіти не вмієш! Я що сказав, неслух! Без вечері зостанешся.

І доводилося виходити з-за столу. Мати, звичайно, нагодує, коли батько піде, мовить, ховаючи усмішку:

— Шкодитимеш їде, нічого не дістанеш... Іж, та скоріше, щоб батько не дізнався!

Батько був кремезний, широкоплечий. Мені здавалося, що кулаки у нього величезні. Я їх боявся, був певен, що батько — найдужчий у селі. Його добрі світло-сірі очі дивилися прямо, чесно. Та коли сердився, його погляд пронизував і лякав. Бешкетником я не був, але пожирувати любив і якщо, траплялося, нашкодиш, то й дивитися на батька боїшся.

Він був мовчазний, але не замкнутий, охоче допомагав людям чим міг. Усе це я зрозумів, коли став трохи старший.

Батько любив природу, розумів звички звірів і птахів, за власними прикметами вгадував погоду. В дитинстві йому кортіло вчитися, та не пощастило; він був грамотій-самоук, легко запам'ятовував вірші й сам складав їх — здебільшого російською мовою.

Наше село стоїть на півночі України, де сходяться Сумська, Курська та Брянська області. Говірка у нас мішана: в українську мову влітаються російські, а іноді й білоруські слова та звороти. Змішані й звичаї — так ведеться споконвіку.

Частіше батько розмовляв російською мовою і читав російські книжки. Читати він любляв. Ото як випадє вільна часина, так і бере книжку. І читає не відриваючись. Мати сердилась, часом роздратовано казала:

— Що ти там вичитаєш, Микито! Книжка тобі їсти не дасть.

Батько згортав книжку, мовчки закладав сторінку і якось винувато починав лагодити домашнє начиння або плести постолі.

А мати, звівши на нього очі, всміхалася, й від цієї доброї усмішки розгладжувалися зморшки на її втомленому обличчі.

Я був ще нерозумне хлоп'я, коли в мене з'явилася негарна риса — бажання неодмінно заперечувати. Інколи навіть батькові став перечити. Зробить він мені зауваження, а я упруся та й ну перечити.

Батько — людина вдумлива, спостережлива — всіляко намагався переламати мою упертість, добирав різних способів: і покарання, і напучення, і вмовляння.

Він став частіше розмовляти зі мною, непомітно привчав до наполегливості в роботі, старанності. І домігся багато чого: я призвичаївся виконувати свої обов'язки.

ТОПОЛЯ

Що старший я ставав, то більше було в мене обов'язків по господарству. Було, кличуть хлопці:

— Ваню, вихо-одь!

Так усе й покинув би та побіг до друзів. Але згадаєш улюблене батькове прислів'я: «Зробив діло — гуляй сміло» — і зостанешся.

Вранці чищу картоплю на всю сім'ю, підмітаю в хаті. Взимку витираю воду з підвіконня, щоб не загнивало од вологи, — батько перевіряє, чи сухо. Нашу околицю, відкриту вітрам, заносить снігом, і моє діло — прокидати стежки од сіней і воріт до хліва та перед хатою.

Поступово батько привчав мене до важчої роботи. Восени, коли брати наймитували в куркулів, я їздив з ним у ліс по дрова. Він рубав сушняк, а я тягав його до воза, потім удома складав зрубом, щоб висушити. Батько покрикував: «Дивись, обережніше, очей собі не повиколой!»

За ним я, звичайно, не встигав, і він сам починав складати гілляччя на воза, а мене посилав збирати соснові шишки на розпал.

Міцно ув'язавши гілля та кошик із шишками, батько підсаджував мене на хуру, примовляючи:

— Тримайся, Ваню, не впади...

Я їхав, сидючи зверху, а він ступав поряд — жалів нашу стару Машку.

Влітку мій обов'язок — носити воду з озера, поливати город, а пити і готувати їжу — з колодязя, метрів за сто від хати. Поки дійдеш з повними відрами, втомишся — я ж сам трохи вищий за відро.

Доручають мені й теля пасти. Стежиш за ним пильно, щоб у посів не зайшло, шкоди не наробило. А коли викосять сіно, ми вкупі з хлопцями женемо телят на луки. Сіно вже складене у високі стоги, обгороджені жердинами. Тільки-но пуститься дощ, біжимо до стогів, залазимо в пахуче сіно і пережидаємо зливу.

Берег Десни заріс верболозом. З довгої, гнучкої лози ми плетемо кошики — подарунок матерям та сусідкам.

Телята мирно пасуться, а ми, нарізавши оберемок гнучкого пруття, сідаємо на березі. Плету кошик, як учив батько: спершу старанно роблю обруч, потім вставляю ребра, а тоді, нарощуючи прут за прутом, плету дно і, нарешті, припасовую ручки, щоб можна було нести корзину вдвох.

Поки теля пасеш — і накупаєшся, і риби наловиш, на додачу до корзини принесеш матері в полотняній торбинці карасів, линків, щупачків.

Якось навесні батько посадив за хатою кілька яблунь, груш та слив. Він призвичаював мене змалечку працювати в нашому садку, вчив берегти дерева. Разом з ним я доглядав молоді деревця, знімав гусінь, обкопував стовбури. Коли дерева почали родити, батько посилав мене вночі стерегти наш садок. Я припасав рогатки, каміння і, сидючи під деревом, прислухався до нічного шарудіння. Іноді батько підійде нечутно і, якщо я засну, розбудить:

— Спиш! Кепський з тебе сторож!

Коли я підріс, то спитав батька, навіщо він це робив, — адже злодій не було та й сторож такий був нестрашний.

Він відповів:

— Ти ж у мене наймолодший, а я нездужав, старів, отож і вчив тебе долати перешкоди. Як же інакше? Та й до працьовитості тебе привчав.

Батько пишався своїми посадками, а найпаче двома стрункими тополями на нашому подвір'ї — він посадив їх, коли мене ще на світі не було. Років у п'ять я, бувало, видерусь на тополю, вмощуся на самісінькому вершечку та й дивлюся довкола.

Хата наша — край села між двома озерами: в одне впирається город, друге лежить по той бік вулиці; зверху ці озера видно як на долоні. Видно мені й обнесений муром великий яблуневий сад, що до революції належав поміщикаві, видно й зелений дах одноповерхової школи.

Мені подобається дивитися на нашу широку звивисту вулицю, обсажену березами, тополями, кленами та вербами. А от на сусідній немає жодного деревця і хати поспіль стоять. Незатишно на такій нудній вулиці жити. Батько казав, що дерева захищають од пожежі: якщо де загориться, менше лиха буде. І чого вони дерева не посадять! Отак міркуючи, я розглядав згори село, аж поки не долинув переляканий материн голос:

— Ой, не впади, синку! Злазь потихесеньку!

Спускався я нехотя. Мати хапала мене за руку та й вела до хати, сердито вичитуючи:

— На тобі, верхолазе, не встигаєш латати сорочки та штани! Лазитимеш іще — батькові скажу!

Лазив я на тополю недовго. Напровесні, після хвороби, батько зрубав струнке дерево, похмуро сказав, що не вистачило дров, а дороги розгрузли. Важко мені було збагнути: як же так, адже батько сам навчав берегти кожний кущик! Довго я не міг без сліз дивитися на пеньок від тополі. Тільки як виріс уже — зрозумів, що батькові нелегко було зрубати дерево, котрим він так пишався.

УВЕЧЕРІ

Мати й сестра Мотя, напоравшись за день, сидять і вишивають. Вони умілі рукодільниці, як і всі наші односельчанки.

Мотя, старанна материна помічниця, на десять років старша за мене. До школи сестра не ходить — батько сам навчив її читати. Мотя завжди заклопотана: то пере, то на городі порається, тільки ввечері сяде, та й то до роботи — вишиває.

Коли сестрі повернуло на одинадцятий рік, вона стала мені за няньку. На вдачу Мотя рівна, спокійна, вона зав-

жди була не по літах доросла. Та інколи кортіло і їй погратися.

Мати, розсердившись на Мотю, завжди нагадувала їй, як вона одного разу втекла до подруги й покинула мене у дворі коло льоху. Я підповз до нього та й покотився вниз східцями. Мати почула мій крик, подумала, що я покалічився, кинулась до мене і впала непритомна. Мене, цілого й неушкодженого, витягла сусідка.

Мати довго не могла очуняти від страху, а сестричка пролила тоді немало сліз. І тепер, підрісши, вона мало не плакала, коли мати нагадувала про те, як я впав у льох.

Набігавшись за день, смирно сиджу поряд із матір'ю. У хаті тихо. Брати в чужих людей, і мати, видно, думаючи про синів, важко зітхає. Я малюю в саморобному зошиті хитромудрі візерунки.

На свята я охоче ходив з Мотею до її подруг: у хатах вивішували рушники, розкладали скатертини, завіски, прошиви, вишиті маніжки — майстерниці показували свою роботу родичам та сусідам. Здавна ведеться цей звичай. Я вилазив на лаву і з-за спини старших розглядав самобутні яскраві узори, а потім, увечері, малював їх по пам'яті в своєму зошиті.

А ще більше я любив переписувати знайомі літери з фантиків цукеркових обгорток.

Отак граючись, я непомітно навчився читати й писати, коли мені ще й шість років не полічили.

Батько, відклавши книжку, щось майструє, часом схвально поглядає на мене. Моєму батькові хотілося, щоб я вийшов на художника, як наш односелець старий Малишок. Коли про це заходила мова, батько зауважував: «Адже на малюванні можна й підробити між ділом».

Іноді зимовими вечорами в нас у хаті збиралися Мотині подруги. Сестра, акуратно, аж до лиску протерши скло картоплею, засвічує газову лампу. Дівчата вмощуються довкола столу й вишивають. У вікно зазирають парубки, просять упустити. Але дівчата ретельно працюють, не звертаючи на них уваги. Вишиваючи, вони протяжно співають старовинних пісень або по черзі розповідають казки й билиці, до яких я дуже охочий. Примощуся в куточку, причаюся, як мишеня, щоб спати не одіслали, та й слухаю про русалок і перевертнів, про богатирів та їхні подвиги,

Серед мешканців нашого села немало учасників громадянської війни, колишніх червоних партизанів. Відважні бійці, які воювали з інтервентами та білобандитами, тепер брали діяльну участь у будівництві нового життя на селі.

Колишнім червоним партизаном був і наш сусід, комуніст Сергій Андрусенко — відважний, щирий, працьовитий, майстер на всі руки. З батьком він сильно приятелював: частенько заходив до нього ввечері побалакати, разом вони вирушали й на риболовлю.

Я дуже любив і поважав Сергія Андрусенка.

Як зараз бачу його моложаве засмагле обличчя, жваві, проникливі очі. У нього військова виправка і вигляд поважний, хоч Андрусенко не такий уже й високий. Був він чудовий оповідач. Не тільки ми, діти, але й дорослі його заслухувались. Розказував він про ті героїчні дні, коли Червона Армія і партизани захищали нашу Батьківщину від білобандитів та інтервентів.

Ось він збирається йти, а я тихенько смикаю його за рукав і прошу:

— Ну, дядю Сергію, розкажіть іще про червоних партизанів!

Андрусенко добродушно всміхнеться, покуйовдить мені чуба і, якщо має час, наслідок розповість про який-небудь бойовий епізод.

Через вулицю, коло самого озера, жив ще один батьків давній друг, інвалід імперіалістичної війни Кирило Степанищенко — рядовий солдат, за відвагу нагороджений Георгіївським хрестом. У бою він дістав каліцтва і ходив, спираючись на ціпок. Кирило Степанищенко часто розповідав про службу в царській армії, про сваволю царських офіцерів, про їхнє панське ставлення до рядового.

Я дуже любив слухати його розповіді про хоробрість і стійкість російських солдатів.

Якось уранці в селі зчинився переполох: по вулицях бігли військові, обличчя у них були серйозні, напружені. Деякі ховалися в городах. Пролунали постріли. Виявилося, що це маневри, і беруть у них участь артилерія, піхота, кіннота. Тріскачки імітували кулеметну стрілянину. І страшно й цікаво було бачити «бій», що точився в нашому селі: «білі» відступали під натиском «червоних», але ще чинили опір.

Нараз не знати звідки вискочили вершники. Залунало

могутнє «ура» — «ворога» було відкинуто. От навчитися б так їздити верхи!

Відтоді улюбленою грою у хлопчаків стала гра у війну. Захоплено грали ми в бій з білобандитами та інтервентами, наче розігрували розповіді Сергія Андрусенка та інших учасників громадянської війни. Вигукуючи «ура», мчали на уявного ворога, як кавалеристи на маневрах.

ПЕРЕМАГАЮ СТРАХ

І колишній партизан, і георгіївський кавалер із зневагою та глумом говорили про людей нерішучих, боягузливих, малодушних і з повагою — про сміливців, про тих, хто сильний духом і тілом, у кого незламна воля. І мені, пам'ятаю, хотілося якнайшвидше стати відважним та рішучим, як герой громадянської війни, сильним і спритним, як билинні богатирі. Але не так просто буває перебороти страх, не так легко розвинути в собі силу. Тут потрібен час і наполегливість.

Сміливим бути хотілося, а от інколи, наслухавшись страшних вигадок про русалок та відьом, репетуючи, прокидався я серед ночі і з переляку гукав матір. Вона підбігала, гладила мене по голові, і я втихомирювався. Та лякали мене не тільки вигадані казкові чудовиська. Я дуже боявся нашої битливої корови. Брати, пустуючи, навчили її битись. А відучити не пощастило. Особливо не полюбляла вона дітей. Як угледить мене — голову нахилить, роги наставить та й цілиться прямо в живіт. Я від неї навтікача у надійне місце — за паркан. Корова постоїть, головою покрутить для острашки та й одійде повагом.

Йшов я раз подвір'ям, озирнувся та як закричу від жаху: корова тут як тут, очі вирячила, роги наставила, ось-ось до паркана мене притисне — злізти на нього не встигну. Я хутенько оглянувся — зирк, поряд стоїть жердя. Вхопив жердину, вигукнув: «Ось я тобі зараз!..» — і щосили вперіщив корову по спині. Ворог несподівано повернув від мене та й утік.

«Он воно що! — подумав я. — Треба першому на неї нападати». З того часу я перестав боятися корови.

Найбільше в світі я боявся пожежі. Саме слово «пожежа» наганяло на мене несвідомий жах. А пожежі в нас тра-

плялися частенько — від несправних димарів, від того, що діти гралися з вогнем, коли дорослі працювали в полі.

Одного літнього вечора недалеко від нас загорілася хата. Вдарили на сполох. Поки селяни збігалися, полум'я перекинулося на сусідню хату. Я гайнув додому та й заховався в куток. В цей час до хати вскочив батько і гукнув:

— Ваню, візьми лишень невелике відро, воду носитимеш. Та пам'ятай: з пожежі нічого не бери, а то сам у біду вскочиш. Біжи за мною!

Я, перемагаючи страх, схопив відерце і вибіг слідом за батьком. Звідусіль поспішали люди — хто з сокирою, хто з відром.

Уже взялися полум'ям дві хати. Селяни розбирають солом'яні покрівлі, а з сусідніх осель виносять збіжжя. Жінки й перелякані дітлахи голосно плачуть. І мені так шкода їх, що я, забувши про страх, спритно тягаю воду відерцем, намагаючись не відстати від батька.

А він гукає:

— Бачиш, синку, і твоя підмога знадобилася. Людям у біді помагати треба.

Більше я не боявся й пожежі. Було, тільки почую, що десь горить, хапаю відро та й біжу на допомогу.

Коли мені минуло шість років, я став боятися води. Було це так. Я забрав собі в голову, що тільки-но ступлю у воду — одразу ж попливу. Інші, старші хлопці, плавають — дай, гадаю, і я спробую. Подався до Головачевого озера, ввійшов у воду, але не встиг ступити й кроку, як мене потягло на дно. Добре, що наспів сусідський хлопець і витяг мене. За таке «молодечтво» батько дав мені духопелу. А потім застеріг:

— Не знаючи броду, не лізть у воду. І спершу навчись плавати.

Чутка про те, що я тонув, швидко облетіла весь куток. Приятелі зібрались під вікном, регочуть:

— Що, Лобань, поплавав?

Батько відшмагав, хлопці сміються. Прикро до сліз. А хлопці спостерегли, що я став боятися води, дратують:

— Ну як, поплаваємо, Лобань?

Набридло мені це. І, поборовши страх, я навчився плавати — навипередки з приятелями плавав по озеру Вспольному, а як підріс — і по Десні. Угледівши пароплавчик, що

збивав колесами біле шумовиння, ми, хлопчакі, кидалися з берега та й пливли за кормою навперейми хвилі. Пароплавчик застерезливо свистів. Та це тільки підохочувало нас, і ми хвацько пливли наввимашки за ним. Страшнувало й весело було долати пружні хвилі, гойдатися на них, пірнати, виказуючи один перед одним свою спритність та відвагу.

Наша стара конячина Машка була норовиста. Я обходив її з усіх боків, усе намагався на неї сісти. Куди там! Вона хвицалася, хропла, і я відступав. Нарешті домігся свого: поманив Машку шматком хліба, вчепився їй у гриву, підтягнувся, видерся на шию. Коняка рвонулась, і я мало не впав. Підбіг батько і зняв мене.

Я чекав покарання. Але батько несподівано добродушно промовив:

— На перший раз добре. Навчись верхи їздити — нічлігувать посилатиму. А то мені вже несла туди скакати. — І, всміхаючись, додав: — Маленький ти в мене... Та нічого, навчисься.

Він підвів коняку до паркана, покликав мене:

— Вилазь на паркан, а звідти на коня. Тільки обережніше!

Швидко роблю все, що велів батько. І ось я верхи їду по надвір'ю. Я щодня став об'їжджати коняку. Вона слухала мене, і я був дуже вдоволений.

Якось увечері старші хлопці зібралися нічлігувати. Гигикаючи, вони стрибали на коней і мчали на луки. Я заздрісно дивився на них.

Підійшов батько та й каже:

— Сьогодні й ти пойдеш на нічліги. Сусід Яшко Коваленко тебе жде — я з ним домовився. Він старший за тебе, уже досвідчений конюх. У курені пройдеш випробування, перевірять, чи не боягуз. Як завгодно, а страх пересилою, а то в курінь не приймуть. Дивися, синку, не осоромся!

Він вивів кобилу, допоміг мені видертися на неї. Підійшла мати, подала мені полотняну торбинку із шматком сала та скибкою хліба і, тривожно позираючи на мене, мовила:

— Поїси там, синку.

І я поскакав на нічліги разом із сусідським хлопцем Яшком.

Коли зовсім стемніло, старший куреня послав мене до озера Вспольного по воду й наказав подивитися, чи всі коні. Багато страху натерпівся: кожний куц у темряві видавався мені за чудовисько. Добіг до озера, згадав про русалок. Ступив у воду, зажмури́в очі, зачерпнув повний казанок води. Не пам'ятаю, як вискочив, як порахував коні. Одначе казанок доніс повний — сам уже не знаю, як це мені пощастило. Старший куреня похвалив мене. Але ось до мене підбігли хлопці, схопили, розгойдали та й кинули в копанку. У копанках — ямах, викопаних на болоті, — замочували коноплі. Люди казали, що коли коноплі мочити в річці, риба гине. Копанки глибокі, в них повно води. Я й ойкнути не встиг, як опинився у холодній воді. Якби став тонути, хлопці витягли б. Та я мовчки поборсався й вивбрався сам.

Отак здавна у курені вчили долати страх.

Всі випробування я пройшов, і мене прийняли до куреня. Довго я сидів коло вогнища — сушився, шкварив шматочки сала, нанизані на шпеник. А потім заснув. Розбудив мене Яшко. Привести коні до села треба до світанку: в поле виїжджають майже поночі. Старший куреня квапить:

— Згайнуєш на жнивях хвилину — втратиш не одну зернину.

Відтоді після роботи в полі, де я вже помагав батькові, щовечора доводилося їздити на нічліги. І все б нічого, якби не Машчин норів. На нічліги я сяк-так доїжджав, а от додому ніяк Машку не міг заманити.

Іноді цілий ранок ловиш, до хрипоти гукаєш:

— Маш, Маш, Маш!..

Всіляко доводилося викручуватися. До всяких хитрощів удаватися. Ходиш за нею, із слъозами умовляєш:

— Та ти ж повинна зрозуміти, що батько нас чекає. Чи ти не напаслася за ніч?

Сам хліба не їв, на нього кобилу манив. А вона вуха щулить, кривим оком поглядає сердито. Потім підійде, скибку вхопить, повернеться — і навіткача. Та ще хвицнути або вкусити намагається.

Треба було вибрати мить, сміливо кинутись уперед і вчепитися їй у гриву.

— Тпру... Тпру... Впіймав!

Машка пускається навскач. Тягнуся за нею, міцно три-

маю за довгу жорстку гриву. І враз коняка стає сумирною — видко, самій набридає вередувати. Зупиняється. Я накидаю вуздечку, сідаю Машці на спину. І вона слухняно повертає додому. Старші хлопці звичайно мчали клусом та галопом, і я заздрив їхньому молодечтву, згадуючи бравих кіннотників на військових маневрах. Але сам отак гнати боявся.

Якось, повертаючись із нічлігів, я повільно їхав селом. Раптом із підворіття вискочив собака й голосно загавкав. Коняка злякалась та й понеслася щодуху. Я теж перелякався, вчепірівся в гриву, намагався зупинити Машку:

— Ти що, збожеволіла? Тпру... Тпру!

Машка летіла наче вихор, сам не знаю, як я вдержався. Стала аж коло нашої хати.

Виявилося, що їхати галопом зовсім не страшно. Спина у мене, щоправда, добре-таки боліла, але вже через кілька днів я пускав коняку галопом і мчав до куреня наввипередки із старшими.

Заступила осінь. Я їздив з батьком копати картоплю, потім допомагав зсипати її в лях. У курені стало холодно. Сіно давно вже стояло в стогах, і шкоди не було. Ми відводили коней на луки, на ніч залишали без нагляду, а самі поверталися додому.

Якось пізнього вечора я вирішив їхати на луки найкоротшим шляхом — повз кладовище. Галопом проминув його, пустив коня та й повертаюся тією самою дорогою — навпростець. Іду швидко, чогось побоююсь. Раптом бачу — коло куща вогники засвітилися. Мабуть, вовк! Страх підганяє, біжу, чую, як серце калатає. Озираюся на всі боки. Аж гульк, із темряви на мене суне височенна постать у білому і рукою махає. Мені аж мороз пішов поза шкірою, волосся стало дибом — навіть картуз піднявся! Не тямлячи себе, я звернув у поле. Летів по стерні босий, не відчуваючи, як і ноги коле: п'ятами мало не до потилиці доставав. А сам думав: чи не доганяє мене привид? Зробив великий гак і аж тоді злякано озирнувся. Тьху ти, та це ж кінь! Стоїть і хвостом махає. Мабуть, господар полінувався одвести його на луки, вигнав за околицю, і він сам пішов на пастівень.

Я голосно сміявся з себе, а заодно й з усіх нісенітниць та небилиць. Мав рацію батько — скільки разів казав: привидів немає, боятися нічого.

Ми, сільські хлопчачки, любили змагатися в силі, спритності, кмітливості. Прості ігри змалечку виробляли в нас спритність, силу, витривалість, меткість, виховували сміливість, привчали до обачливості.

Влітку ми змагалися в швидкості. Залазили по високому каштану на дзвіницю, а звідти старою хисткою драбиною дерлися на церковну баню. Переможцем був той, хто перший піднімався на самісіньку гору і перший спускався, Вгорі перед нами відкривалися безмежні далі. Бувало, глянеш навколо — аж дух захопить — усе дивився б на рідні простори, та ніколи: квапишся спуститися вниз.

Любили ми гру, в яку, мабуть, грали ще наші предки, — «свинопас». По колу на галявині викопували невеликі ямки — «ярочки», а посередині ямку трохи більшу — «масло». Кожен охороняв свою «ярочку».

«Свинопас» цілився дерев'яною саморобною кулею з «масла» в «ярочку». Треба було точно відбити кулю палицею, бо ледь одбіжиш — «ярочку» захопить «свинопас». Тоді сам стаєш «свинопасом».

Улюблене місце ігор дітей влітку — озеро Вспольне: берег, порослий очеретом і ситнягом, піщані обмілини.

Змагалися ми й у плаванні: хто швидше допливе до протилежного берега й назад. З дна озера били холодні джерела. Пливеш, а тебе обпікають крижані струмені, судомить руки. Пробиєш ногою дно, і здається, що ніколи не дістанешся до берега, задихнешся. Підпливаєш до піщаної обмілини, плутаєшся в стеблах водяних лілей, чіпляєшся за них. Трохи перепочинеш — і знову наввипередки.

Посеред кущів аж коло води стояв курінь: у ньому ціле літо жив чудакуватий дід, наш сусіда, добрий рибалка. Мав він багацько рибальських снастей і свого човна. З Шостки до нього часто приїжджали рибалки. Дід не дозволяв нам купатися поблизу, коли вудив рибу. Гнівався, проганяв нас: «Рибу колошкаєте, ідіть собі геть!»

І ми тікали подалі від «дідового бережка» — так ми називали місце, де стояв його курінь. Зате дід сам кликав нас, коли розставляв сіті: «Гей, хлопці, плескайтеся, плескайтеся коло кущів, виганяйте рибу!» І ми дивом дивувалися, скільки риби він витягував сітками.

Трохи далі від «дідового бережка» ми грали у гру, яку самі вигадали: хто довше продержиться під водою. Сидиш на дні, а хлопці на березі ведуть лічбу. Зуби зціпиш, за-

жмуришся, у дно вчепишся, аж поки в скронях не почне стукати. Вилазиш, коли зовсім уже несила стане. А тоді загоряєш на гарячому піску і ласуєш смачними пагінцями ситнягу.

Узимку з нетерпінням, бувало, чекаєш, коли зміцніє крига на озерах. Нарешті чуєш, хтось із приятелів гукає: — Гайда, хлопці, карусель робити, на крижинах кататись.

І ми юрбою бігли до озера. Там вирубували чотирикутну крижину, щосили штовхали її, хто-небудь плигав на неї з розгону і мчав по льоду, аж поки не налітав на берег.

Та над усе ми любили кататися на каруселі. Робили її так: забивали в кригу посеред озера кілок, на нього насаджували колесо з воза, а до колеса прикріплювали довгу жердину. До кінця жердини прив'язували санчата. Ляжеш на них крижем, а хлопці крутять колесо. І от летиш по колу, аж у вухах свистить. А не втримаєшся — котишся клубком. Якщо ж санчата зірвуться, то тебе викине далеко на берег. Часто й дорослі збиралися поглянути на нашу карусель і навіть допомагали крутити колесо.

Іграшки ми робили самі. Майстрували вітрячки, прилаштовували їх до паркана — цікаво було дивитись, як крутяться наші саморобки; пускали зміїв — мати все картала мене за те, що ниток багато марно витрачаю. Завзято сперечалися, чий залетить вище.

Самі робили й лижви: розбирали стару діжку і з клепок майстрували лижви. Насипали снігові гори та й стрибали з них, мов із трампліна. Траплялося, так врідешся у снігову кучугуру, що насилу виберешся.

Деякі хлопці мали справжні ковзани. Я заздрісно дивився, як швидко та спритно ковзаються приятелі по льоду. А інші хвацько каталися на незграбних саморобках. Я також змайстрував собі ковзани: дерев'яну колодку підбив дротом і міцно прив'язав до ноги, взутої у постіль. Стаєш однією ногою на лід, другою відштовхуєшся — та й покотився по широкому замерзлому озеру. Щоправда, кататися можна було тільки на одній нозі, але я призвичаївся і летів стрілою на незграбній колодці. Невдовзі я навчився краще майструвати «дротяні» ковзани і навіть іншим хлопцям робив, а потім міняв їх на олівці та фантики. Одна була біда — дуже швидко зношувалося обув'я, і, на превеликий жаль, батько заборонив мені кататися.

Через кілька років я заробив собі на справжні ковзани — снігурки і часто згадував, як завзято катався на колодці з дротиною.

Якось восени 1927 року я стояв на вулиці й заздрісно дивився на сусідських дітей, що поспішали до школи. Мені стало сумно: отак би й я побіг за ними, але ждати ще цілий рік. Мені тільки сім, а приймали тоді до школи з восьми років.

Із сусідського двору вийшов Василь — мій приятель. Він старший за мене на два роки і ходить уже до другої групи.

— Ходімо, Ваню, до школи. Я тебе запишу,— каже він поважно.

— До школи запишеш? — здивувався я.

— Авжеж, ти ж умієш читати й писати умієш. А Ніна Василівна добра, дітей любить. Вона тебе до своєї групи прийме. Ходімо!

І я побіг слідом за Василем, ні про що більше не питаючи. Навіть забув у батьків дозволу попрохати. Біжу, а сам боюся — що як учителька відмовить? Біля школи — просторої дерев'яної будівлі — зупиняюся.

Над дверима картина завбільшки з людину. Її намалював олійними фарбами художник-самоук Малишок. Скільки разів, проходячи повз школу, я розглядав цю картину. Як зараз бачу: на хвилях пливе розгорнута книжка, на ній стоять робітник і робітниця — піднявши руки, тримають серп і молот. А втім, тої миті я не дивився на картину. Я перелякався і не міг зрушити з місця.

Василь озирнувся:

— Та ти не бійся. Вчителька не скривдить тебе. Прийме.

Він узяв мене за руку та й потягнув до школи. У коридорі нас обступили діти.

— Що, Василю, новачка привів?

— Привів. Дивись, Ваню, є такі самі маленькі, як і ти. Ходімо.

Я боязко заглянув у клас. Потім увійшов. Як просторо! Очі розбіглися: які блискучі парти, дошка — ото б на ній помалювати!

Зайшла вчителька. У неї було добре молоде обличчя, гладенько зачесане волосся, поміж бровами ледь помітна зморщечка.

Всі встали, привіталися з учителькою. Вона, лагідно усміхаючись, глянула на дітей, звеліла всім сісти. І раптом запитала, дивлячись на мене:

— А що це за маленький хлопчик у нас з'явився?

Серце у мене завмерло: маленький — отже, не прийме.

— Ніно Василівно, це мій сусіда, Ваня, — квалливо став пояснювати Василь. — Він читати вміє, от я його і привів. Треба Ваню в школу записати.

Учителька тихенько засміялася, пильно й лагідно дивлячись на мене.

— Ну підійди до дошки. Напиши букви, які знаєш.

— Та я всі знаю.

І, зіп'явшись навшпиньки, я заходився старанно виводити крейдою на дошці друковані букви.

Учителька дала мені букваря. Спершу я запинався, а потім жваво прочитав коротеньке оповідання.

Ніна Василівна спитала, скільки мені років та як моє прізвище.

— Сідай-но, Ваню, рядом з Івасем. Прийму тебе до першої групи, хоч ти ще й малий.

Не тямлячи себе від радості, біг я додому після уроків. От тільки що скажуть батьки!

Вислухавши мою, плутану розповідь, батько мовив:

— Що ж, учись. А за свавілля покарати слід.

Заступилася мати:

— Ти ж сам казав — учитися йому треба.

Від домівки до школи було далеко, і я схоплювався вдосвіта — все боявся запізнитись. І майже завжди приходив перший. У класі сидів смирно, слухав уважно, слова мимо вух не пропускав: спостеріг, що тоді легше й швидше домашнє завдання робити.

Учителька була добра, дбайлива, але сувора. Вона вимагала, щоб наші зошити й книжки завжди були чисті, привчала нас до акуратності, стежила, щоб ми охайно одягалися, правильно сиділи, були чемні й старанні.

Настала зима, почалися хуртовини, вулиці замело снігом. Якось я прокинувся, коли ще й на світ не зазоріло. В комині завива вітер, було зовсім поночі.

Мати вже встала і топила в печі. Вона не хотіла пускати мене до школи: стояв великий мороз. Та я із сльозами упростав її відпустити мене.

Біжу щодуху вулицею. Від холоду аж дух забиває. Хлопців ніде не видно. Прибігаю. На стежці, запорошеній снігом, жодного сліду. У вікнах темно, але з димаря в'ється димок. Зійшов на ганок — двері замкнені. Ну, думаю, запізнився! З досади заплакав.

Нараз двері відчинились і вийшла Ніна Василівна. Однією рукою вона притримувала хустку на голові, другою обняла мене:

— Чого ти в такий мороз прийшов? Сьогодні не будемо вчитися.

А я тільки схлипую. Учителька витерла мені сльози і повела до себе в кімнату. Зняла з мене куртку, шапку і раптом злякано вигукнула:

— Та ти вухо відморозив!

Вона принесла снігу в мисці і заходилася обережно розтирати мені вухо, аж поки шкіру не защипало і вухо не стало пашіти. Тоді посадила до столу й почастивала гарячим чаєм з цукерками.

Я зовсім заспокоївся: п'ю чай та довкола позираю. В кімнаті у Ніни Василівни я вперше. «Як тут гарно, світло!» — думаю і з подивом зиркаю на книжкову полицю — стільки книжок я ще зроду не бачив.

Після чаю Ніна Василівна зручно посадила мене коло груби і дала велику книжку — казки з малюнками. Тепер я вже не пригадую ні малюнків, ні назви книжки. Пам'ятаю тільки, що мені було дуже гарно в нашій вчительки.

Відтоді й почалася моя дружба з Ніною Василівною. Згодом, уже ставши учнем старших класів, я часто приходив до неї і, сидючи коло груби, прочитав немало цікавих книжок.

НАМАГАЮСЯ ЗАРОБИТИ

Усі три мої брати ще хлопчиками батракували на багатіїв і в нашому і в сусідніх селах — бачилися ми рідко.

На зиму брати привозили додому зароблене: хліб, горюдину, трохи грошей. Це поповнювало наші убогі запаси. В тяжкій, принизливій праці на куркулів минуло їхнє дитинство. Особливо важко доводилося Грицеві — тихому, сумирному хлопцеві: жорстоко поводитися з ним куркулі, обдурювали та обцитували.

Вчилися брати уривками. Дуже тягнувся до науки Сашко: він багато читав, щосили намагався надолужити пропущене.

Братів я дуже любив. Незважаючи на різницю в роках, у мене з ними було чимало спільного. Я завжди з нетерпінням ждав їх. Прийдуть вони, і одразу в хаті стає гамірно й тісно. Хлопці розповідали про своє нелегке життя в людях, про скупих і пожадливих куркулів. Мати, зітхаючи,

витирає краєчком хустки очі, батько супитьсь, сестра Мотя відкладає вишивання і зажурено слухає братів. А я міркую: «Ні, на куркуля наймитувати нізачо не буду».

Вчився я старанно, з захопленням. Та несподівано школу довелося кинути — перед літніми канікулами занедужав батько. Яюсь приходжу додому зі школи, а він гукає мене і, дивлячись убік, каже:

— Доведеться тобі, синку, покинути школу. Я влаштував тебе за підпасича до дядька. Підеш до нього завтра вдосвіта.

Я почав благати:

— Дай, тату, школу закінчити, а там куди хочеш піду. Хоч до канікул зачекай. Всеньке літо працюватиму.

І так і сяк намагався вмовити батька, але він твердо стояв на своєму:

— І не проси, Ваню. Це вже вирішено.

На світанку я вирушив у сусіднє село до дядька-пастуха. Мороки з товаром було немало, і вдень я про все забував, а ввечері не знаходив собі місця: все думав про школу.

Перші дні дядько суворо стежив за мною, не відпускав ані на крок. Та череда була велика — самому пастухові важко устежити за всіма коровами. Тижнів через два дядько сказав:

— Ну, Ваню, тепер ти придивився, звик. Сьогодні коло вигону пастимеш. Гляди, щоб жодна корова додому не втекла. А я до посівів піду.

Череду доглядаю пильно: змалку звик ретельно виконувати доручену мені роботу. А в голові — та сама думка: невже більше не вчитимусь! Що діяти? Втечу, що буде, те й буде. А з коровами нічого не станеться. Озирнувся — дядька не видно. І я, недовго думаючи, гайнув додому.

Батько щось майстрував на подвір'ї. В руках у нього була вірвовка.

Підбігаю до нього:

— Що хочеш, тату, роби, але забери мене додому. Я хочу вчитися.

Він мовчки вхопив мене за руку. «Ну, — міркую, — зараз всипле». Так і сталося. Батько добряче відшмагав мене тією самою вірвовкою, що тримав у руках. І все примовляв: «Оце тобі за сваволю!» Я мовчав, жодної сльозинки не пролив. Прийшла мати і, одразу вгадавши, що мені від батька дісталось, з докором зиркнула на нього, похитала головою:

— Що ти робиш! Тебе не було, як учителька приходила. Сказала, щоб ти з пастухів забрав його та до школи послав.

Батько стояв, похиливши голову,— ніяково йому було. Зітхнувши, промовив:

— Видно, з тобою нічого не вдієш, ти, Ваню, упертий. Учись.— І, трохи помовчавши, додав ніби знехотя: — Тільки грошей у мене на олівці та фарби нема. Сам зароби. Он куркуль з нашого кутка скликає малих хлопців чистити обору. Може, що й дасть.

Сашко інколи батракував у цього куркуля, казав, що той дуже заможний і, як усі багатії, пожадливий та скупий.

З ранку й до ночі ми, хлопчак, прибирали в оборі. Вносили гній, підмітали, скребли. Втомилися, зголодніли — за день нам не дали й кусочка хліба. Та й заплатив куркуль за всю роботу... по одній копійці. Недарма каже давня приказка: «Хто багатий, той скупий». Від образи хотілося плакати, зло брало. Я все повторював: «Нізащо більше не батракуватиму на прокляту цього куркуля». Та настала осінь, захворів батько. Дуже потрібні були гроші. І мені знову довелося найнятися до куркуля. Цілий день поганяв коней біля молотарки. Був стомлений, голодний, а проте задоволений: на конях накатався доскочу та й грошей, певно, заробив — уже цього разу, гадав, скнара багатий заплатить краще.

А дістав тільки шматок хліба з тухлими шкварками. Я шпурнув подачку і, люто глянувши в обличчя глитаєві, повернувся та й пішов собі.

По дорозі мені здивався дядько Сергій. Зупинив мене, спитав, як справи. Я розповів йому про все. Дядько Сергій поклав мені руку на плече:

— Запам'ятай це, Ваню. І знай — недовго багатії над бідняками збиткуватимуться. Скоро ми назавжди позбудемося куркульської кабали.

ВАЖЛИВІ НОВИНИ

Наприкінці двадцятих років у наше життя входили нові поняття, нові слова. Про соціалістичну перебудову села, колективне господарство, МТС, про все те нове, що відбувалося в нашій країні й у нашому селі, нам, дітям, розповідала вчителька. І ми починали розуміти, що колектив — це велика сила, що разом зробиш значно більше, ніж сам, і тепер, об'єднавшись, люди будуватимуть на селі нове життя.

Близькі й зрозумілі були нам ленінські слова про те, що більшовики відвоювали «Росію у багатих для бідних». Люди часто повторювали ці слова на сходках та мітингах, де лунали палкі промови сільських активістів, заклики до боротьби з куркулями, котрі захопили хліб у свої руки, до боротьби за колгоспний рух. Після мітингів на вулицях ще довго не змовкали розмови.

У нас, як і всюди, комуністам допомагали комсомольці. Між ними був і мій брат Сашко: колишній наймит став активним борцем за колективізацію, разом з іншими комсомольцями палко виступав на зборах.

Особливо запам'яталися мені велелюдні збори, на яких постановили організувати колгосп і назвати його «Червоний партизан». Багато людей виступало на тих зборах: і представники з району, і наші односельці, серед них інвалід війни, наш сусіда Кирило Степанищенко, який одразу ж записався до колгоспу.

Того дня люди, бадьорі, радісні, довго не розходилися по домівках. А батько, повернувшись увечері з Шостки, де він працював на заводі, повторював:

— Еге, прозріли в народі очі, зрозуміли люди, що куркуль на батрацькій праці наживається.

Люди йшли в колгосп дружно, один з перших записався і мій брат Сашко. Його посилали на курси підготовки колгоспних кадрів, і він став рахівником. Сашко був дуже зайнятий, удосвіта вже на ногах. По дорозі до правління колгоспу часто заходив порадитися про справи до комуніста Максимця, котрий мешкав неподалік од нас. Додому брат приходив пізно і ще довго працював. Крізь сон я чув, як він клацає на рахівниці і розповідає батькові новини.

А новин було багато. Траплялися й тривожні. Знайшлися у нас негідники, яких підкупили куркулі. Бандити вночі підпалювали хати сільських активістів, чинили замах на їхнє життя. Люди знали, що у ворога є зброя — обрізи.

У нас, хлопчаків, настрої під той час був войовничий. Ми грали в облаву, мріяли впіймати справжнього бандита. Особливо після листів од мого старшого брата Якова. Він служив тоді в прикордонних військах у Кушці — найпівденнішій точці нашої Батьківщини — і писав про боротьбу з порушниками кордону. Батько по кілька разів підряд читав його листи родичам та сусідам.

Справжнє свято було у нас, коли брат надіслав свою

фотографію: він дуже змузнів, на ньому добре пошита червоноармійська шинель, в руках — шабля. Я не міг очей одвести від тієї шаблі. А коли на відпочинок приїхав наш сусіда — молодий командир, який тільки-но закінчив навчання, ми, хлопці, мовчки і шанобливо дивилися на нього. Його молодецька постава, до блиску начищені чоботи справили на нас велике враження, і всім захотілося стати військовими.

В ті тривожні дні мати непокоїлася за Сашка, а мене боялася далеко пускати. Все село піднялося на боротьбу з бандитами. Влаштували облаву.

Я стояв з хлопцями біля околиці. Бачу — біжить із рушницею в руках Максимець. Мені одразу пригадалися розповіді дядька Сергія про партизанів. І я, забувши, що нам у ті дні заборонили виходити за околицю, кинувся за Максимцем. Прибіг до гаю. Там зібралися комсомольці. Один виліз на дерево — для розвідки. Не встиг хтось гукнути мені: «Куди ти, хлопче! Марш назад!» — як зчинилася стрілянина. Повз парубка, що сидів на дереві, просвітіла куля — бандит відстрілювався. Потому все стихло. І я побачив Максимця та ще двох селян: вони вели незнайомого чоловіка. Той озирався, люто поводив злодійкуватими очима.

Я мерщій побіг додому — заспокоїти матір.

ЗАВЖДИ ГОТОВИЙ

Тривожний час минув. Бандитів переловили, і село зажило мирним життям. Мати повеселішала, перестала хвилюватися за Сашка. Увечері спокійно відпускала й мене.

Невдовзі на тому самому току, де я поганяв куркульські коні, почала працювати колгоспна молотарка. І який же я був радий та щасливий, коли брат Сашко сказав мені:

— Ходімо на тік підсобимо колгоспникам. Коней поганятимеш, зерно зібрати допоможеш. Тепер це робитимеш для колективу — не для куркуля!

А ще за кілька днів вулицями проїхала валка: в кінських гривах майоріли барвисті стрічки, а на дугах великими літерами виведено ОКЧП — Образіївський колгосп «Червоний партизан». Нас, дітей, підсадили на вози, і ми гордовито проїхали через усе село.

Колгоспники полагодили колишній панський будинок, оповитий хмелем та диким виноградом, з басейном перед парадним входом. Тепер у будинку розмістилося правління

колгоспу. Чималий яблуневий садок, що, обгороджений високим парканом, ріс посеред села, став колгоспним.

Великою і радісною подією в селі було будівництво колгоспного клубу. Всі з нетерпінням чекали на його відкриття. Тоді я вперше почув слово «сцена» і щодня бігав на будівництво глянути, чи скоро її почнуть ставити.

А незабаром ми дізналися, що наше село буде електрифіковано. Новина всіх обрадувала: адже ще зовсім недавно вечорами в нашому селі світили лучиною, а потім гасовими лампами і қаганцями. Колгоспники говорили про те, що тепер за допомогою електрики можна буде молотити хліб.

І ось прийшов довгожданий день: струм увімкнули. В хатах яскраво спалахнули «лампочки Ілліча», стало за тишно.

Великий колгоспний клуб залило електричне світло, а в школі було так, що цілий вечір не йшов би додому!

З нетерпінням чекали діти, коли у нас організується піонерський загін, засипали Ніну Василівну запитаннями. Вчителька розповідала нам про історію піонерської організації, про безстрашних піонерів, про урочисту обіцянку піонерів.

Комсомольці часто давали нам доручення — називали зв'язковими. Ми бігли наввипередки виконувати їхні завдання.

Восени ми вперше вийшли з Ніною Василівною в поле допомагати колгоспникам — збирати колоски. У кожного своя смуга. На моїй смузі уже зібрано все. Беруся до нової. Хочеться повизбирувати геть усе до колосочка. Тільки подумаю: «Жодного не лишилося!» — дивлюся, ще колосок. Оглядаюся — бачу, кілька хлопців і дівчат вовтузяться: мабуть, їм теж не хочеться кидати смугу.

У полі копають картоплю. І знову колгоспникам допомагає наша школа. Ми працювали допізна, вибирали картоплю, помагали вантажити її на підводи. У полі і обідали, ласували коло вогнища печеною картоплею.

Піонерський загін у нас організувався в тому ж таки 1930 році, за кілька днів до Жовтневих свят. Ясного сонячного ранку ми перед уроками вишикувались на шкільному подвір'ї. Ніна Василівна ще раз нагадала нам, що піонер повинен бути прикладом для всіх дітей і в навчанні, і в праці, і в поведінці, що він вірний помічник своїх старших

товаришів — комсомольців. Я до цього часу пам'ятаю слова вчительки, котру так любив і поважав.

І ось Ніна Василівна пов'язала мені піонерського галстука, скріпила його затискачем, на якому було зображено піонерське вогнище і напис: «Завжди готовий!»

З піонерським галстуком я не розлучався. Перед сном акуратно складав і ховав його під подушку. Вночі прокидався і дивився — чи тут він.

У день Великого Жовтня, коли ще тільки малося на вечір, ми прийшли до клубу. На нас — гарні вишивані сорочки. Піонерські галстуки старанно випрасувані й акуратно пов'язані.

Клуб яскраво освітлений, прикрашений картинами Малишка, скрізь лозунги та зелені гірлянди — їх робили ми, школярі.

Гості, що приїхали з районних організацій, поздоровляють колгоспників із великим святом, з відкриттям клубу.

Закінчується урочиста частина, і шкільний хоровий гурток готується за лаштунками до виступу. Ніна Василівна дбайливо оглядає нас — кому галстука поправить, кому пригладить чуба. Виходимо на сцену. Нам і весело і боязко: в день такого свята на відкритті клубу перед дорослими виступаємо!

Співаємо українською мовою «Інтернаціонал» та революційні пісні, які любив Ленін. Потім заспівуємо: «Ми ковалі, і дух наш молод, куємо щастя ми ключі». Стараємося з усієї сили, я навіть намагаюся басити. Після кожної пісні нам аплодують, як справжнім артистам.

Велике враження на нас, дітей, справила «туманна картина» — так ми називали тоді кінофільм. Показували життя колгоспного села, і ми вперше, хоча й на екрані, побачили трактори. Відтоді я не пропускав жодного кінофільму. Допомогав механікові носити коробки з кінострічками, і він дозволяв під час сеансу лишатися біля кіноапарата, пояснював його будову.

Слід сказати, що незабаром і в нас у селі з'явився трактор «Путиловец». Тут ми вже могли роздивитися на нього краще, хоч нас не дуже й підпускали.

У клубі виступав і наш шкільний театральний гурток. Ми довго готувалися до першої вистави, самі шили костюми, розмальовували програмки.

Малишок намалював декорації: дерева, кущі, хати, і я все дивувався з його майстерності. Надто подобалася мені розмальована, узорна завіса.

Старалися ми недаремно: на виставу прийшло багато людей — наші діти, батьки, матері. Глядачі щиро веселилися, аплодували нам і дякували вчителям за першу шкільну виставу.

ПІСЛЯ СУТИЧКИ

В нашій дружній дисциплінованій групі був один бешкетник — Сергій. Я його не любив за те, що він ображав горбатого Івася — кволого, тихомирного хлопчика.

Жив Івась, як і я, далеко від школи, аж край села, тільки з протилежного боку. Проте уроків ніколи не пропускав, учився старанно і щосили намагався працювати нарівні з нами в колгоспі. А Сергій дражнив його, доводив до сліз. Не подобалося мені це. Частенько у нас із Сергієм діло доходило мало не до бійки, хоч битись я не любив. Я любив по-чесному помірятися силою і на перерві поборотись у дворі або після уроків. Та одного разу я зрадив своє правило.

Я вже сидів за партою, а вчительки ще не було в класі. Зайшов Івась. Певно, йому нездужалося. Раптом Сергій почав його перекривляти, потім підскочив та й ударив у вухо. Івась закричав, схопився за голову і впав на парту. У мене аж в очах потемніло. Я не стерпів, кинувся на Сергія. Ми зчепилися в клубок. Качаємося по підлозі біля самого столу. Я був хоч і менший на зріст, та, виявилось, дужчий. Тільки-но я хотів покласти Сергія на лопатки, двері відчинились, і зайшла Ніна Василівна. Ми підхопилися. Стою ні живий ні мертвий. Соромно мені, що в класі побився.

— Він за Івася заступився, Ніно Василівно! — загукали учні.

Вчителька звеліла всім сісти за парти, а після уроку затримала весь клас. Вона теж була обурена Сергієвою поведінкою. На перший раз Ніна Василівна, щоб покарати, залишила Сергія без обіду. А мене присоромила за те, що я порушив дисципліну, побився у класі. І я надовго запам'ятав той випадок.

Через кілька днів Ніна Василівна сказала:

— Діти, в нашому класі є такі, що не встигають. Ось, наприклад, Грицько Вареник не в ладах з арифметикою. Хто йому допоможе?

Учні загукали, піднімаючи руки:

— Я, Ніно Василівно! Я поможу!

Підняв руку і я.

Вчителька побіжно глянула на мене і вела далі:

— Оце, діти, буде справжня допомога товаришам... Не те що бійка.

Я почервонів — хоч із класу тікай. Як же загладити свою провину?..

І несподівано вчителька сказала, допитливо дивлячись на мене:

— Ось, Ваню, ти з Грицьком і працюй. А ви, діти, допоможіть тим, хто не встигає з інших предметів.

Відтоді ми часто залишалися в школі після уроків. Готувалися до уроків, читали, малювали. Найбільше задоволення було для мене перемальовувати ілюстрації до Шевченкового «Кобзаря», і вчителька охоче давала мені книжку.

Яскраво і весело горіли електричні лампочки, в класі було затишно, тепло. Ніна Василівна сиділа тут же за столом — перевіряла наші зошити. Впоравшись із роботою, читала нам уголос вірші Пушкіна, Маяковського, Шевченка. Або розповідала про наш край.

Від неї ми дізналися про історію Новгорода-Сіверського, про те, як звідси вирушив у похід на чужоземців Ігорів полк, довідалися про чудового педагога Ушинського — нашого земляка. У Новгороді-Сіверському в тридцятих роках минулого століття пройшло його дитинство. Вчителька розповіла нам, що всі свої кошти Ушинський заповів на будівництво сільських шкіл, його волею збудовано й нашу школу.

СТРАШНИЙ ДЕНЬ

Настала весна. Вийшло з берегів Головачеве озеро біля нашої околиці. Хисткі місточки залило, а де й знесло. Місцями доводилося йти убрид. Я був малий на зріст, і мені особливо діставалося від весняної води. Набридло мені це. Роздобувши жердини та цвяхи, я змайстрував височезні ходулі. Підбив їх цвяхами, щоб не посковзнутися на кризі, що де-не-де лежала під водою.

Довго тренувався на подвір'ї, перш ніж вирушити в далеку дорогу до школи. Вдома кепкували з мене, та, коли я пройшов вулицею, не замочивши ніг, батько дозволив мені йти до школи на ходулях.

Я переходив через глибокі місця, розсікаючи ходулями воду, і був дуже вдоволений із своєї витівки. Спершу, мене

не впізнавали навіть знайомі дворові пси — гавкаючи, вони кидалися до моїх довгих дерев'яних ніг.

Входжу на шкільне подвір'я. Мене обступили діти. Ніна Василівна розсміялась і похвалила за вигадку. А я був радий, що вона більше не гнівається на мене.

Та за кілька днів сталася подія, що запам'яталася мені на все життя. Ось як це було.

Вода повільно спадала, і де-не-де на заплаві вже острівцями виступали горби, порослі травою, щавлем та дикою цибулею.

Треба бути вправним веслярем, щоб пуститися в плавання широкою заплавою, особливо у вітряну погоду. Нам цього не дозволяли. Але заплава нас вабила, та й на острівцях щавель ріс великий, не такий, як на березі, де його і повибирали, і скотина поз'їдала. І ми — п'ятеро хлопців та двоє дівчаток — зламали заборону: вирушили човном до далекого острова.

Весело було пливти широким роздоллям. Доскочу набігалися на острові, набрали по великій торбині щавлю та лугової цибулі. Поскладали торби у човен, сіли. Дивимось — вода врівні з бортами. Налетів холодний вітер, здіймаючи хвилі. Насувалася буря. Я та ще двоє хлопців запропонували заночувати на острові: до ранку вітер ущухне, і нас знайдуть. Недавно я прочитав «Робінзона Крузо» й умовляв особливо завзято. Та більшість стояла на своєму: швидше дістатися додому. Дівчатка вже рюмсали. Старший, Василь, вирішив, що треба пливти. Усі його підтримали. Довелося підкоритись.

Попливли. Вичерпу воду старим солдатським казанком. Вітер усе дужчає. Хмари затягли небо. Хвилі заливають човен, — ми затуляємо його полами курток. Несподівано нас різко розвернуло за вітром. Не встиг човен сковзнути з гребеня, як набігла нова хвиля, накрила човен і перекинула його догори дном. Ми стали тонути, але під ногами виявилася земля. Нам з Андрійком, моїм приятелем, — по шию. Василеві — по груди. Хвилі перекочуються через наші голови. Захлинаємося. Коли це глядь — підпливає човен. Але одразу повертає назад.

— За човном, хлопці! — гукнув Василь.

Ми вплав кинулися наздоганяти човен. Вчепилися за борти. Дивлюся — нас четверо: Андрійко, Проня, Василь та я. Трьох немає.

А господар човна, дядько Гнат із нашого села, усе веслує та й веслує до кущів, — вони мов на воді росли.

— Повертайте, дядьку Гнате, куди ви? Інших підберемо!

— Самі ось-ось потонемо, ледве гребу! — крикнув той сердито. — Я думав, у човні моя жінка повертається з Новгород-Сіверського.

Ми кричимо, благаємо його повернути, а він і слухати не хоче.

Підпливли до кущів. Та це були не кущі, а вершечки дерев, що ростуть на затопленому острівці! Човен залило. Я вхопився за гілки. Тривожно озираюся. Всі тут. Андрійко недалеко. Чую його переляканий голос:

— Ваню, дна не дістати!

— Тримайся міцніше! — гукаю.

Навкруги вода. До берега не допливти: далеко. Поривчастий вітер мало не зриває з дерева. Я намацав товстий сучок, уперся в нього ногами, а руки наче приросли до гілля. Ми репетували, кликали на поміч, та скоро вибилися з сил і замовкли. Тільки дядько Гнат, сидючи на гілці, зрідка вигукував:

— Рятуйте, люди добрі! Рятуйте! Потопаємо!

Смеркалося. Холодний вітер так і проймає. Очі в мене злипаються. Недарма мати казала: коли замерзаєш, сон долає, заснеш — і кінець.

Силкуюся перебороти сон, хочу крикнути: «Хлопці, Андрійку, не спіть!» Але голос не слухається, судомить губи.

Нараз почувся плескіт. Мені здалося, ніби щось важке впало у воду. А трохи згодом сильний порив вітру підняв високу хвилю, мене збило з дерева, і я каменем пішов на дно.

Очуняв я вдома, на печі. Напівтемрява. Мабуть, уже глупа ніч. Поряд сидить мати, гладить мене по голові і плаче.

Я схопився:

— А де Андрійко?

— Лежи, синку, потім дізнаєшся. Ех, не бувати тобі на світі, якби Сашко не врятував, не витяг із води. Коли б не занедужав ти, синку... — Мати витирає сльози і, не втерпівши, додає: — І чого ви погналися по той щавель!..

Пролежав я кілька днів. Марив, кликав Андрійка, плакав, і мати од мене не відходила. Тільки через багато днів Сашко розповів мені, що Андрійко втопився, упавши з дерева. Втопилося іще двоє дітей. Я довго горював.

Виявляється, хлопці на березі побачили, що ми тонемо. Збіглися селяни. Під цей час із Новгород-Сіверського по-

вернувся великий баркас. Висадивши пасажирів, він одразу ж вирушив до нас на допомогу.

— Я прибіг, коли баркас уже відчаливав,— розповідав Сашко.— Стрибнув у нього. На березі повно народу. Всі хвилюються, у всіх одна думка — чи порятують вас... Уже поночіло. Підпливаємо до дерев. Я кричу: «Івасю, тримайся!» Дивлюсь, а тебе немає. Гнат каже: «Твій брат тільки-но отут упав». Я пірнув і витяг тебе. Насилу одкачали, але ти не прийшов до пам'яті. Я стягнув з тебе мокру одіж, закутав у свою сорочку. На березі вже розвели вогнище. Розтер я тебе коло вогню та й одніс додому.

— Чому не врятували Андрійка й хлопців?

— Намагалися, та пізно було. Не розраховували ви своєї силоньки.

Довго я жив під враженням страшної картини, не міг без сліз згадувати Андрійка. Уперше я пережив тоді гіркосту втрати.

КОЛЕКТИВНА ПРАЦЯ

Життя входило в колію: нові враження, нові події поволі заступили тяжкі спогади.

А подій у нас було чимало. Школа взяла шефство над колгоспним садом. Роботи передбачалося багато: обкопати дерева, пообмазувати вапном стовбури, доглядати саджанці, збирати гусінь.

Ніна Василівна розбила групу на бригади, потім відбулася бесіда з садівником, якого діти засипали питаннями, і ми взялися до діла. За кілька днів садок було доведено до ладу, ми доглядали його ціле літо. А восени зібрали багатий урожай, і колгоспники щедро наділили нас яблуками — за рішенням загальних зборів. Мені здавалося, що таких смачних яблук я ще ніколи не їв. Відтоді дбали про сад, і він ставав що не рік, то кращий.

Працювали ми не тільки в саду. Виходили в поле, виполювали бур'яни. Опівдні, коли сонце вже добре припікало, Ніна Василівна казала:

— Відпочиньмо, діти. Ходімо на Івотку.

Наввипередки мчимо до річки, на берег, що поріс шелюгом та густою травою.

— Відпочиньте, а тоді скупаєтесь,— радить Ніна Василівна.

І ми сідаємо навколо неї на зеленому березі коло самої води. Тут і горбань Івась, і мій нерозлучний друг Іван

Щербань — працьовитий хлопець, добрий фізкультурник. Він рано залишився без батька і з дитинства помагав матері, господарював — був за старшого. В роки Великої Вітчизняної війни Іван загинув, захищаючи рідну землю від ворога. І зараз бачу його веселе хлоп'яче обличчя, кремезну постать...

Тут і Василь, і Володя Латковський, який став потім фельдшером. Я любив бувати у Володі — його сестра, вчителька, збирала книжки й охоче дозволяла мені користуватися бібліотечкою.

Перепочивши, стрибаємо у воду: плаваємо, перекидаємося — втоми наче й не було. Довго не змовкає безтурботний сміх та веселі вигуки. Досхочу накупавшись, поспішаємо додому обідати.

Гарячої пори під час косовиці наш піонерзагін виходив на сіножаті, допомагав колгоспникам.

— Добрий корм буде для худоби, якщо вчасно зібрати сіно і дощик його не намочить, — казали нам старі косарі.

І ми ще старанніше перегрібали скошену траву. Коли вона висихала, подавали на вози, допомагали скиртувати сіно. Ми мали також розкладати багаття, чистити картоплю, носити воду.

Часом траплялося, у низькодолі коло Івотки набредеш на велику калюжу — місцями вода довго стоїть після повені. В ній водиться дрібна риба. Скаламутиш воду — риба й випливає наверх, хапаєш її руками, кладеш у полотняну торбину, а потім наварюєш міцної юшки.

Кілометрів за п'ятнадцять од нашого села розкинувся великий радгосп — там вирощували цукрові буряки та зернові культури. Пройжджої дороги туди не було, тож колгоспники та робітники радгоспу вирішили спільними зусиллями прокласти гатку через болото. Вийшли на роботу «усім миром».

Наша школа взяла участь у будівництві дороги, і ми старалися, як могли, підсобити колгоспникам. Ніна Василівна, ясна річ, була з нами.

Міцна, зручна гатка незабаром з'єднала наше село з радгоспом.

І ось одного теплого ясного ранку по нас із радгоспу прислали вантажну машину. Ми, дівчора, уперше в житті їдемо на машині, та ще й гаткою, яку допомагали будувати! Нас везуть прополювати цукрові буряки.

Ніна Василівна, попросивши шофера на хвилинку спити машину, звертається до нас:

— Діти, а пам'ятаєте, які клаптики землі були тут ще зовсім недавно? Он там була земля куркуля, і ваші батьки та брати наймитували у нього. А тут лежав обліг. Дивіться, яке тепер на ньому жито! І все це — наше спільне добро, наша гордість!

Ми розбилися на бригади і вирішили змагатися: хто більше і краще прополе. Старанно полов я свою смужку, намагаючись не зачепити жодної бурякової стеблини.

До радгоспу ми їздили кілька разів на рік. Зустрічали нас привітно:

— Піонери приїхали! Частування готове. Поїжте, перепочиньте, а тоді й до роботи.

Усією школою ми пропололи не один гектар буряків. На привіллi, під сонцем набирали ми сил, привчаючись до колективної праці. День минав непомітно. Додому повертався втомлений, але вдоволений.

МОЇ ЗАХОПЛЕННЯ

Восени, коли розпочалося навчання в п'ятому класі, батько став щоденно перевіряти мої оцінки, стежив, як я виконую домашні завдання. І, траплялося, серйозно говорив, поклавши руку мені на плече:

— Учися, синку, знання легко не даються! Перепиши вправу — недбало виконав.

Часом доводилося переписувати двічі, а то й тричі. Уже давно хлопці кличуть на вулицю, а батько повторює своє улюблене прислів'я:

— Скінчив діло — гуляй сміло.

Тієї осені я особливо прилюбився до малювання. Малювати навчився досить непогано, і батько був задоволений. Мушу сказати, що постійні заняття малюванням, хай і самотужки, знадобилися мені згодом, коли я став льотчиком: малювання розвиває окомір, зорову пам'ять, спостережливість. А льотчикові ці якості конче потрібні.

Пригадую, я довго розглядав картини Малишка, що прикрашали клуб. І мені кортіло подивитися, як він малює. Та коли він працював у клубі, нас туди не пускали. Художник терпіти не міг, коли хтось стежив за його роботою.

Особливо подобались мені його пейзажі — околиці нашого села. Дивувала точність, з якою художник-самоук передавав усе те, що бачив. Можливо, його картини й не

були такі гарні, як це здавалося мені в дитинстві, але тоді я ними захоплювався.

Якось я прийшов додому зі школи. Дивлюся — на столі різноколірні листівки.

— Кому це, тату?

— Тобі, за успіхи. Перемальовуй. Я тобі й фарб купив. Малишок обіцяв: закінчить спішну роботу і повчить тебе. Ану, лишень спробуй!

— Та дай йому поїсти! — перебиває мати.

Нашвидку їм і сідаю малювати. Батько пишається з мого вміння малювати. Щоправда, він і взнаки не дає, однак, збираючись до сусіднього села, каже начебто між іншим:

— А де, сину, картинки, що ти вчора зробив? Дай-но сюди.

Та й несе їх у подарунок.

Мені дуже хотілося навчитися малювати олійними фарбами.

— Тату, ти ж бо казав, що Малишок учитиме, — приставав я до батька.

— Нездужає він. Піди лишень сам, нагадай про обіцянку та й свої картинки покажеш.

Але Малишок — немолодий, відлюдькуватий чоловік, завжди вимазаний у фарбу, навівав мені боязкість, і піти до нього я ніяк не наважувався.

Повчитися мені у нього так і не пощастило. Наш сільський художник незабаром помер. А роботи художника-самоука — декорації, завіса, пейзажі, що прикрашали клуб, — ще довго були для мене зразком для наслідування.

Я старанно вчився малювати сам, як умів. Учителі доручали мені малювати плакати, лозунги. Невдовзі мене обрали членом редколегії нашої шкільної стінгазети, і до закінчення семирічки я з незмінним захопленням оформляв і шкільну і класну газети.

Батько часто повторював:

— Закінчиш школу, Ваню, підеш учитися малювати. Мабуть, ще дужче, ніж малюванням, я захоплювався спортом. Ось як це почалося.

Одного разу на дошці об'яв біля клубу з'явилася афіша. В ній сповіщалося про те, що незабаром відбудеться виступ силача.

Того вечора клуб не вмістив усіх бажаючих подивитися

на силача, але декому з хлопців, та й мені теж, пощастило пробрратися наперед.

Завісу підняли, і на сцену вийшов юнак у трусах та майці, підперезаний паском. Він був кремезний, при силі. М'язи буграми випиналися на руках, спина була наче у вузлах.

Хтось вигукнув:

— Таким і орати можна!

Я очам не повірив, коли він почав легко підкидати й ловити двопудові гири. Ось він узяв гирю зубами і спритно перекинув за спину, тоді підкинув угору і відштовхнув грудьми, ніби гумового м'яча. Потім запросив на сцену найдужчих парубків, і вони ледь піднімали гири з землі!

— Оце так сила! Дивіться, дивіться! — гукаю я до товаришів.

Силач лягає на підлогу, йому на груди кладуть дошку, а на дошку стають кілька парубків. І він лежить собі спокійно, навіть не крекне. Встає, буцім нічого й не було, вклоняється. Тоді йому на голову кладуть три цеглини. Коваль, якого в нас мали за силача, повинен ударити по верхній цеглині важким молотком. Силач посміхається:

— Гляди, не промахнись. Бий по цеглині.

Коваль опускає молоток. Дві верхні цеглини розбито, цілою зосталася тільки спідня. Силач знімає її і, всміхаючись, кланяється. Шість чоловік зліва та шість справа намагаються збити його з ніг, але не можуть навіть зрушити з місця.

А потім його оточили старші хлопці, і я чув, як він сказав:

— Усе це — справа тренування.

І мені спало на думку зробитися силачем. Вечорами на вулиці коло клубу збиралися дорослі парубки і змагалися, хто дужчий. Хтось притяг туди двопудову гирю. Але нікому, крім одного найдужчого хлопця, не щастило вижати її однією рукою.

Одного разу, коли біля клубу нікого не було, я спробував підняти гирю: підняв обома руками.

Скоро хлопці про гирю забули, і я перетягнув її до дому. Щодня витягав на подвір'я, тренувався. За кілька місяців навчився штовхати, а потім і вижимати її однією рукою.

Дивовижно, що я не підірвався, не ушкодив собі серця, не покалічився! Адже вижимав гирю, не знаючи найпростіших правил, без яких не можна тренуватися.

Мати була невдоволена.

— Перестань-бо швиргати її, аж стіни двигтять,— казала вона сердито.— Весь двір покопирсав своєю гирею. Так кидаєш, що аж крейда із стін сиплеться. Дивись, батькові скажу.

Ясна річ, мені щастило ублагати її, щоб не скаржилась батькові. Та якось він прийшов із Шостки раніше, ніж звичайно і, глянувши на мої справи з гирею, суворо мовив:

— Ні, це тобі не під силу. Шкідливе для тебе заняття. Та й двір зіпсував, геть у ямах. Крейда від стін відлітає. Годі.

І заховав гирю.

Довелося скоритись. Проте я весь час думав: як же стати силачем? Заходився читати газетні та журнальні статті, замітки про спорт. І десь вичитав, що можна загартувати себе фізично, стати спритним і дужим, виконуючи справи на перекладині. Я зробив би перекладину, але не було головного — залізного прута. Та ось у Шостці попався мені на очі чималий кусок водопровідної труби — він валявся на вулиці. Я взяв його, приніс додому і змайстрував перекладину. Закріпив трубу на вулиці між парканом та електричним стовпом — хай усі хлопці тренуються. Вигодка їм сподобалась.

Ми стали з запалом робити справи на перекладині. Змагалися, у кого краще вийде. М'язи у мене розвинулись, появилася спритність і витривалість.

У ті дні повернувся з армії, з Кушки, мій старший брат Яків. Затамувавши подих, я слухав його розповіді про героїчну боротьбу прикордонників з порушниками нашого державного кордону. І моя пристрасть до всього військового стала ще дужча. Перші дні від нього не відходив: куди він — туди і я. Із школи квапився додому: все боявся пропустити його розповіді. Кортіло прибратися у його форму, чоботи і особливо шинель, але, приміряючи, я потопав у обмундируванні. Коли підріс, шинель підкоротили, і я носив її, уявляючи себе червоноармійцем.

ПОШУКИ

Літній ранок 1934 року. Наш клас збирається в клубі, де стільки разів у роки навчання виступав шкільний гурток художньої самодіяльності. Хлопці та дівчата причепу-

рились, обличчя в усіх сяють. Але до радості примішується сумне почуття: ми закінчили семирічку і назавжди розлучаємося з школою. Розлучаємося з учителями, котрих любимо й поважаємо, а можливо й одне з одним.

Директор поздоровляє нас із закінченням школи, роздає свідоцтва.

До нас підходить Ніна Василівна. Ми товпимось навколо своєї першої улюбленої вчительки. Вона, як мати, ласкаво пригортає кожного.

Гамірно розходимось по домівках. Кожен поспішає показати батькам свідоцтво про закінчення семирічки.

Батько нездужав і був удома. Я прочитав уголос свідоцтво. Мати заплакала, батько ж довго роздивлявся його, а потім промовив сердечно, як говорив тоді, коли був зворушений:

— Радий за тебе, синку! Та ось я все думаю, як тобі далі бути. Вчитися малювати ніде — треба до великого міста їхати. Сашко вважає, що тобі краще в колгоспі лишитись. А я так гадаю: спершу треба ремесла навчитися, стати кваліфікованим робітником — слюсарем або токарем. Це знадобиться і в колгоспі, і в МТС. Ремесло не коромисло, плечі не відтягне. Глянь, яке будівництво йде по всій радянській землі. Отож мені й хочеться, щоб ти, як твій брат Григорій, у робітничу сім'ю вступив, людей побачив, ума-розуму набрався.— І, дивлячись на матір, трохи нерішуче додав: — Яків з армії повернувся, завів сім'ю. Вдома є кому хазяйнувати.

— Та годі тобі, вигадько! Григорій на заводі, Сашка до армії вирядили. А Ваня малий ще, куди йому з дому йти,— мовить мати з досадою. Вона й досі вважає мене за маленького: їй хочеться, щоб я завжди був коло неї.

А батько висловив свою давню мрію. Багато років працюючи на заводі в Шостці, він полюбив виробництво, радів з успіхів заводу, журився, коли там траплялися неполадки.

Мені й самому кортіло навчитися якогось ремесла.

Того літа з усіх кінців Союзу повідомляли про новобудови другої п'ятирічки; про новаторів виробництва, про впровадження нової техніки в народне господарство, про його реконструкцію, про трудові подвиги молоді, про ударні бригади. Хотілося якнайшвидше взяти участь у всенародному будівництві, робити щось корисне, потрібне.

...Довго того дня я умовляв матір. І нарешті вона згодилася відпустити мене до Шостки — у ФЗУ.

Вранці я вирушив до міста. Повільно брів вулицями,

розглядав вивіски, плакати. І навіть подумував: «А чи не стати мені майстром по малюванню вивісок?»

Минув чотириповерховий будинок. На пам'ять спало, з яким подивом розглядав його багато років тому, сидячи на возі, запряженому кобилою Машкою. Читаю: «Шосткинський хіміко-технологічний технікум». «Педробфак». І ще: «Відкрито прийом до школи робітничої молоді. Приймають осіб, які закінчили семирічку». Я постояв у роздумі: «Непогано було б тут учитися!» — і пішов далі, до ФЗУ.

Але там мені відмовили. Майстер сказав:

— У нас дітей не приймають. Підростеш, отоді й приходи.

Удома я, мало не плачучи, розповів про все батькові. Він мене заспокоїв:

— Ось вийду на роботу, постараюся влаштувати тебе на завод. А тоді й ремесла навчишся.

Та я не хотів чекати і на другий день рушив до міста — подивитися об'яви про прийом на роботу. Довго никав вулицями, проте нічого підхожого не побачив. І раптом мою увагу привернули звуки духових інструментів. Може, в духовий оркестр приймають? Я спитав у перехожого дідуся:

— Дідусю, не знаєте, учнів до духовного оркестру приймають?

— Сходи до військової частини, там тобі розтлумачать. Може, й підійдеш. У них в музикантському взводі є вихованці. Кажуть, годують там добре, обмундирування дають.

Перехожий показав мені, куди йти.

Дедалі голосніше лунали пронизливі звуки духових інструментів: мабуть, грали учні. У будці коло брами стояв вартовий з гвинтівкою, — я вже бачив на маневрах у нашому селі бойові гвинтівки з багнетами. Вартовий нагадав мені брата Якова — на ньому була така сама форма. Я вільно й довірливо підійшов. Постояв, розглядаючи гвинтівку, запитав:

— Дядечку, а де тут учнів до духового оркестру набирають?

Він глипнув на мене, засміявся:

— Іди-но, хлопче, додому. Підрости спершу.

І я поплентався додому, нічого не добившись, скривджений та уражений до глибини душі.

Батько спостеріг, що я зажурився, та й знову пораяв мені:

— Пошли-но заяву до технікуму, де на художників учаться. А там видно буде.

Не знаючи, куди звернутися, я послав листа в Ленінград — прямо до Академії мистецтв. Так і зробив. Стисло написав про себе, попросив відповісти, до якого учбового закладу я міг би вступити. Саме слово «академія» здавалося мені суворим, значним. Мені стало боязко, коли я опускав конверта до скриньки.

Відповідь з Ленінграда надійшла скоро. В листі повідомляли про умови вступу до художнього технікуму: вони були нелегкі. «Ні, не підготуюся,— думав я.— Та коли б і підготувався, то навряд чи пощастило б поїхати».

А батько сказав:

— Я так гадаю, Ваню: дуже далеко їхати, витрати великі, та й одягнений ти погано. Я хворію. Мати теж. Куди од нас, старих, поїдеш? Що діяти, синку... Ти ще молодий, і малювання од тебе не втече.— І він знову пообіцяв: — Ось оклигаю, на заводі тебе влаштую.

Так ми й вирішили. Я пішов до Ніни Василівни — побалакати з нею, порадитись.

— Ну що ти, Івасю, надумав? Що робитимеш? — запитала вона, пригощаючи мене чаєм, як сім років тому.

Я розповів про наше рішення й додав:

— Техніку я вподобав, Ніно Василівно. От вивчити б ремесло, а тоді підготуватися до технікуму. Потім на велике будівництво поїхати, до Кузбасу, наприклад. Та чи мало місць! Може, в експедицію куди-небудь на пароплаві, такому як «Челюскін»... Ото цікаво!

Ніна Василівна, лагідно всміхнувшись, глянула на мене.

— А мені хотілося б, Івасю, щоб ти вчителем став. Я спостерігала, як ти з товаришами до уроків готувався. Згадай-но, ти ж любив ті заняття.

— Любив, Ніно Василівно. Навіть сам часом думав — чи не стати вчителем, але ж не приймуть ні до робітфаку, ні до технікуму. Малий, — скажуть.

— Ти спершу до школи робітничої молоді вступи. А там видно буде.

І я одразу ж у Ніни Василівни написав заяву та й знову подався до Шостки. Вирішив так: про все дізнаюся, тоді вже й умовляю батька.

ПЕРЕЇЗДЖАЮ ДО ШОСТКИ

Заяви приймали директор та завуч. Вони переглянули мої документи, і директор сказав:

— У нас навчається робітнича молодь без одриву від виробництва, а ти ж ніде не працюєш.

— А мені теж хочеться вчитися й працювати,— наважився відповісти я.

Директор усміхнувся, став розпитувати про сім'ю, про те, як я вчився, чи брав участь у громадській роботі в школі, у колгоспі. Після недовгої розмови з завучем мовив:

— Якщо тобі так хочеться вчитися, зарахуємо тебе до школи. Можливо й на роботу влаштуємо.

Цього разу я повернувся додому, весело наспівуючи. Та коли сказав про свою радість батькові, він спохмурнів. Я поспішив розповісти про директорову обіцянку. А батько, зітхнувши, зауважив:

— Настирливий ти у мене, Ваню. Що ж, учись!

Я побіг до Ніни Василівни. Дізнавшись про новини, вона зраділа, привітала мене й промовила:

— Пам'ятай, Ваню, знання тобі для будь-якої професії пригодяться.

Навчання почалося восени. В школі переважала робітнича молодь з заводів. Проте було кілька чоловік з приміських колгоспів. Вступив туди й Івась, за котрого я колись побився в класі.

Уроки кінчалися об одинадцятій годині вечора. Двоє хлопців з нашого села навчалися на робітфаці, і ми повертались до Ображіївки вчотирьох. Дороги наші розходилися за кілометр до села. Товариші звертали вбік — на протилежний куток, а я йшов далі сам, довго перегукуючись з товаришами.

В сльоту, в хуртовину й мороз ми щоденно ходили сім кілометрів до Шостки і сім назад...

Вчитися було нелегко, особливо багато доводилося працювати над російською мовою: в нашій сільській школі викладали українською мовою.

Ми з Івасем були наймолодші в школі і, опинившись у незнайомому оточенні, спочатку соромилися та ніяковіли. Учні — молоді робітники — помітили це і поставились до нас уважно, по-товариському. Ніхто жодного разу не до-

зволив собі покепкувати з нас, пожартувати. Навпаки, всі нас підбадьорювали, підтримували.

— Та ви, хлопці, не бійтеся! Навчання — діло добре. Підростете — на завод поступите.

Ми з Івасем швидко оговтались і ввійшли в дружне коло молодих ребітників. Допитливі, начитані хлопці зналися на всіх подіях тих днів, усім цікавились: і справами новаторів виробництва, і авіаційними рекордами. Вони часто обговорювали газетні статті про реконструкцію народного господарства, про успішне виконання плану другої п'ятирічки, прийнятого на XVII з'їзді партії. Зацікавлено слухав я їхні розмови. Вже не ніякуючи, розпитував про виробництво. А потім якось наважився і сказав, що мені теж хочеться, та й треба працювати. Товариші охоче взялися влаштувати мене учнем на виробництво.

— Ось зачекай: на завод тебе поведемо, все тобі покажемо. Підучишся, підростеш — разом працюватимемо.

А через деякий час мене викликав директор:

— У нас організовується бібліотека. Хочеш бути бібліотекарем?

— Та хлопці обіцяли мені на заводі роботу знайти...

— В бібліотеці у тебе теж робота буде. Та ще яку тобі користь дасть! Бо ж недарма кажуть: книжка — найкращий друг. Скільки книжок прочитаєш! Товариші питимуть, що їм почитати.

— Мені заробляти треба: батькові допомагати.

— Не хвилюйся, одержуватимеш у нас зарплату. Ну, згода?

— Згода! Згода!

Мені дали двотижневий іспитовий строк.

У канцелярії стояло кілька книжкових шаф — усе наша бібліотека. Книжок було ще небагато, але вони надходили й надходили. Усе треба було починати з початку. Як же взятися до діла?

Льоня Дмитрієв, секретар учбової частини, дав мені ключі од шаф, допоміг розібратися в книжках. У міській бібліотеці мене ознайомили з бібліотечною справою, кілька днів терпляче пояснювали що й до чого.

Робота виявилася складна. Доводилось їздити по книжки, заприбутковувати їх, записувати до каталога, розставляти на полицях. Та ось усе впорядковано, заведено облікові картки, і я починаю видавати хлопцям книжки, щоразу нагадуючи, як мене вчили у міській бібліотеці: «Книжку треба берегти!»

Тоді щойно вийшла книжка Миколи Островського «Як гартувалася сталь», вона справила на нас незабутнє враження. Кілька разів я перечитав цей чудовий твір і завжди знаходив у ньому щось нове, корисне для себе. Павло Корчагін став моїм улюбленим героєм.

Захоплено читав я «Розгром» Фадєєва, «Чапаєв» Фурманова. Всі ці книжки пробуджували бажання зробити щось корисне, потрібне Батьківщині. Захопився я й науково-популярною та технічною літературою, читав газети і журнали.

Вечорами після уроків я давав лад бібліотеці. Заводські хлопці охоче допомагали, допізна засиджувалися за книжкою. А мені частенько доводилося ночувати в канцелярії: спав на столі, підклавши під голову пачку книжок.

Іспитовий строк минув. Мене зарахували наказом на посаду бібліотекаря. Весело йшов я додому, несучи годинці, які купив на перші зароблені гроші.

Два роки я вчився в школі. Мені вже сповнилося шістнадцять літ, я одержав паспорт. Треба було вирішувати — куди поступати вчитися далі, ким бути. Багато що мене цікавило: і техніка, і медицина, і малювання, і педагогіка. Хотілося все знати. Проте їхати далеко від домівки я не міг. Надумав учитися в Шостці. І подав заяву до технікуму та до робітфаку. Склав екзамени. Чому ж віддати перевагу?

— Іди до технікуму, — порадив батько. — Закінчиш — працюватимеш на виробництві: адже сам цього хотів. А поки вчитимешся, приробіток знайдеш.

— Мабуть, я так і зроблю. Та й хлопці радять те саме. Вибір зроблено: вчитимусь у технікумі!

Я вступив на хіміко-технологічний відділ. Працювати доводилося багато, а на дорогу додому витрачав немало часу. І я вирішив переселитися до гуртожитку. Батько погодився на це одразу, а мати мовчки заплакала.

— Годі, мамо! Я ж на вихідний приходитиму, — заспокоював я, хоча й сам ледь не плакав.

Нарешті мати, зітхаючи, погодилася, що так буде краще, і стала збирати мої скромні пожитки.

**Курсант авіаційного училища
Іван Кожедуб після присяги
на вірність Вітчизні.**

Державна
Регіональна
бібліотека УРСР
ім. К. П. Р.

**Перше призначення —
командир відділення. Його
обов'язок — піклуватися
про кожного курсанта, сте-
жити за дисципліною, за
бойовою і політичною під-
готовкою. Справ багато.**

Рано-вранці йшов з торбиною я з дому. Зажурена мати дивилася мені вслід. Я оглядався, махав рукою, поки не завернув за ріг.

Перед вихідним одразу після лекцій махонув додому. Скучив за матір'ю, непокоївся: останнім часом вона все частіше нездужала. Здавалося, ніколи не дійду до села.

Коло дверей на мене чекав батько.

— Кепсько матері, Ваню. Треба вмовити, щоб поїхала до лікарні.

Я кинувся до хати.

Мати стогнала. Я сів поруч і довго умовляв її поїхати до лікарні, та вона й слухати не хотіла.

— Усе життя мучуся. Краще помру, а з дому нікуди не поїду.

На другий день надвечір мати сказала:

— Синку, йди дотемна. Мені полегшало. Батько догляне, не турбуйся.

Я хотів лишитись, але мати розхвилювалася, наполягаючи на своєму. Знала, як я не люблю пропускати заняття. І я з важким серцем пішов з дому.

До ночі сидів над книжками, та зосередитися було важко — все докоряв собі, що не змусив матір поїхати до лікарні.

Хтось розбудив мене на світанку. То був брат Яків. Я схопився, глянув йому в обличчя, залите сльозами, і одразу все зрозумів.

— Мама?

Яків мовчки кивнув головою.

Не пам'ятаю, як я дійшов додому. В хаті було повно людей. Плач, голосіння. Батько стояв, затуливши обличчя руками. Плечі йому здригалися. Не тямлячи себе, я втік на лях, упав долілиць і довго пролежав там, заціпенівши, без сліз.

Одразу після похорону повернувся до Шостки. І потім довго не навідувався до села: домівка спустіла для мене.

Незабаром батько теж перебрався до Шостки — в гуртожиток при заводі. Я часто навідував його. Іноді увечері він заходив до мене, сідав коло столу, брав книжку. Подобалися йому чистота й порядок у нас в гуртожитку. А я любив, коли він сидів рядом, — легше ставало на душі...

Часом, глянувши на мене, він запитував, що я вчу. І одразу ж поспішав додати:

— Ну-ну, працюй, синку. Потім розкажеш.

Я проводжав батька до заводу і дорогою розповідав про свої справи.

НАШ КОМСОРГ МАЦУЙ

Одного разу викладач креслення Козлов, розглядаючи мою роботу, сказав:

— Вам краще було б перейти на механічний відділ: там ознайомилися б із складнішими деталями машин.

Слова вчителя запали мені в голову, і я попросив завідувача навчальної частини перевести мене на цей відділ. Завуч часто розмовляв з нами і добре знав кожного учня. Він обіцяв задовольнити моє прохання. І задовольнив.

Мені здавалося, що на механічному відділі я опаную «мужнішу» професію. Тут більше годин відводилося на креслення, опір матеріалів, вивчення деталей машин, техніку. Все це відповідало моїм прагненням.

Я дуже цікавився машинами і любив креслення. Воно вимагало ретельності, старанності, але це не лякало мене. Навпаки, я залюбки креслив складні деталі машин у розрізі. Креслення поглибило мій інтерес до техніки: креслячи деталь, я мимоволі думав про те, скільки вкладено в цю машину людської праці та винахідливості.

Мав я і додаткове навантаження: часто доводилося виготовляти наочне приладдя — креслення деталей та машин, що їх вивчали на нашому курсі.

Часу для спорту лишалося мало, а проте я все-таки щодня тренувався на перекладині і про гірню не забував. Ми посилено готувалися складати норми ГПО. Ставилися до цього серйозно, так само як і до занять ППХО. Склавши норми, одержували значки і потім берегли їх, носили гордо.

В кімнаті зі мною жило ще семеро студентів — гарні, дружні хлопці, відмінники навчання, комсомольці. Вечорами всі ми працювали за великим столом. Особливо подобався мені староста нашої кімнати — Тихон. Я його багато в чому наслідував. Він був напрочуд працьовитий, міг готуватися до лекцій, хоч як було гамірно в кімнаті. Обіпреться, бувало, ліктями об стіл, затулить вуха долонями та й читає.

Інколи хлопці йшли в кіно, а я, траплялося, лишався сам. Мені ще ніколи не доводилося розмовляти з секре-

тарем комсомольської організації технікуму Мацуем. Знав я його тільки на обличчя, зате чув про нього багато хорошого. Хлопці поважали свого секретаря, казали, що з ним можна порадитись, усе йому розповісти.

І ось одного разу, коли я сидів сам у кімнаті за підручниками, в двері постукали, і зайшов Мацуї.

Потиснувши мені руку, він сказав:

— Знаю, тобі зараз не до розмов. Але мені треба про щось з тобою побалакати. Кажуть, ти малювати вмієш?

— Я не вчився.

— Знаю. Проте чув, що ти ще в школі оформляв стінгазету. Правда?

Комсорг розмовляв зі мною по-товариськи, а я мовчав, втупивши очі в підлогу. Для чого він мене питає? Мацуї, ніби відповідаючи на мою думку, пояснив:

— Для студентської стінної газети потрібен художник.

— Та який я художник!

— А це не ти малював? — Він показав на малюнки, що висіли над ліжками, невеликі пейзажі, які я перемальював з листівок.

— Та я...— відповідаю, переступаючи з ноги на ногу і почувуючи себе дуже зніяковіло.

А він, оглянувши все, весело промовив:

— Буде діло, Ваню.

За кілька днів я мав ще один новий обов'язок: став оформляти нашу газету «Пролетарське студентство», і мене обрали членом редколегії. Одразу ж взявся до роботи, власне, ми взялися удвох з Мацуєм, бо він хоч і не вмів малювати, зате все бачив і допомагав розумними порадами.

За ці дні я не тільки заприятелював із секретарем, але й перейнявся до нього великою повагою. Якимсь непомітно він умів згуртувати нас, керувати нами. Добивався він цього тому, що сумлінно ставився до своїх обов'язків і — постійно спілкувався з нами.

Мацуї встигав скрізь. Часто заходив у спортзал, коли там тренувалися студенти. Цікавився спортивними успіхами кожного студента. Але сам робив тільки легку зарядку: хтось казав мені, що у нього не гаразд із серцем і легенями. Просто не вірилося, що він хворий, — такий був діяльний, енергійний.

Мацуї часто заходив у гуртожиток. Любив посидіти в нашій кімнаті. Він був добре політично підготовлений, розумівся на питаннях, що стояли перед молоддю. Говорив жваво, захоплювався сам і вмів заохотити до розмови всіх

присутніх. Тем для бесід було багато. Нерідко заходила розмова про роль комсомолу в будівництві нового суспільства. Та найчастіше комсорг бував у тих кімнатах, де хлопці відставали у навчанні.

Він непримиренно ставився до студентів, поведінку яких вважав за негідну. Міг так висміяти, що той, хто завинив, паленів од сорому.

Я почав читати статті про діяльність комсомолу. Мене хвилювали трудові подвиги комсомольців, моїх сучасників, героїзм комсомольців — учасників громадянської війни. Я мріяв вступити до лав комсомолу, та не наважувався поговорити з Мацуєм: мені здавалося, що я не досить підготовлений.

Як же я зрадив, коли одного разу після занять Мацуї сказав кільком моїм товаришам і мені:

— Пора вам, хлопці, в комсомол. Разом працюватимемо, разом боротимемось за відмінні показники у навчанні, щоб стати добрими спеціалістами. Пам'ятаєте лозунг, який висунула партія: «Кадри вирішують все».

Наступного ранку, хвилюючись та ніяковіючи, я одніс до комітету комсомолу заяву про прийом мене до членів ВЛКСМ.

МОЄ СВЯТО

Приїхав на відпочинок брат Сашко. Він прийшов по мене увечері в гуртожиток, не дочекавшись вихідного. За ці три роки брат дуже змужнів, став підтягнутий. І це було саме те, що мені так подобалось у військових. Сашко, закінчивши строкову службу, тепер вчився у військовому училищі в Ленінграді.

Ми разом подалися в село. Дорогою я розповів про Мацуя, про те, що подав заяву в комсомол, про навчання. А брат до пізньої ночі розказував мені — ми ночували в коморі — про життя в училищі, про Ленінград. Розмовляв зі мною як з дорослим, і я був гордий і вдоволений.

Сашко відпочивав удома два тижні, і я мало не щодня бував у селі.

Брат часто говорив зі мною про якості, що їх виховує у юнаків наша армія, і розмови з ним не минули для мене безслідно.

— Ось ти стараєшся відмінно вчитися та й іншим помагаєш. Це добре, — казав Сашко. — У нас в армії виховують почуття взаємної допомоги, відповідальності не тіль-

ки за себе, а й за весь колектив. І ці якості треба розвивати в собі й у цивільному житті. Будь ретельний — в армії знадобиться.

Перед від'їздом брат подарував мені чоботи, галіфе і футболку з блакитною смужкою.

— Надінеш у той день, коли до комсомолу прийматимуть.

І от на дощі об'яв у технікумі я прочитав повідомлення: «О четвертій годині відбудуться збори комсомольської організації технікуму. Порядок денний: прийом у члени ВЛКСМ».

До клубу я прийшов перший. Нарешті збори почалися. Стало тихо, і в тиші голосно пролунало моє прізвище. Його назвав Мацуї. Я навіть здригнувся. Виходжу на сцену. Нові чоботи, які подарував Сашко, скриплять і стукотять, ніби навмисно. Мабуть, усі сміються. Озираюся. Бачу дружні, серйозні обличчя.

Виструнчуюсь, як на військових заняттях. Без запинки розповідаю про себе. До мене звертаються з запитаннями. Відповідаю швидко, від хвилювання ковтаючи слова. Дивлюсь — обличчя у комсорга стало напружене. Зрозуміло — треба говорити повільніше і виразніше. Починаю відповідати не кваплячись, докладно. Знову глянув на Мацуя — він підбадьорливо кивнув.

І тоді я відчув упевненість у собі. Сказав про те, що сьогодні у мене велике свято, що таке піднесення я відчував багато років тому, коли вступав до піонерської організації, що даю обіцянку бути вірним комсомольцем-ленінцем.

Мене прийняли одноголосно. А за кілька днів нас, прийнятих, викликали до райкому ВЛКСМ — вручити членські квитки. Секретар сказав:

— Будьте ж гідні нашого героїчного комсомолу!

А Мацуї, міцно потиснувши мені руку, додав:

— Ну, Іване, вітаю! Сподіваюся, не підведеш нашу організацію!

В СТАРОДАВНЬОМУ НОВГОРОДІ-СІВЕРСЬКОМУ

Весною декого з учнів було виключено за неуспішність. Я, хоч був підготовлений непогано, перед екзаменами дуже хвилювався. Однак усі предмети склав на «добре» та «відмінно».

Хлопці роз'їжджалися на канікули. Зібрався і я в рідне

село — обіцяв попрацювати в колгоспі та братові Якову допомогти в господарстві. Але мене викликали до профкому й сказали:

— За успішне навчання та активну громадську роботу кількох студентів премійовано путівками до будинку відпочинку в Новгород-Сіверський. Ти серед них. Їдь відпочинеш.

Я став відмовлятися: ніяк не можна мені в самісінькі жнива відпочивати, порушувати обіцянку.

Увійшов Мацуї і, дізнавшись в чому річ, умовив мене поїхати.

І ось дружна, весела компанія студентів вирушає на відпочинок. З піснями їдемо вантажною машиною по дорозі, знайомій мені з дитинства: тут, серед заплавлених лук, був наш курінь.

Поромом переправляємося через Десну. Машина піднімається стрімким берегом: перед очима — лівобережжя, широкі вільні простори.

Будинок відпочинку, оточений могутніми дубами, стояв на високому мальовничому березі, за віковими мурами колишнього монастиря. Я часто ходив на екскурсії, зацікавлено слухав пояснення екскурсовода. Ми видиралися на узгір'я, де, за переказами, була неприступна фортеця стародавнього Новгорода-Сіверського — місто, яке згадувалося в літописі XII століття, оглядали печери, ходи сполучення. Нарешті я побачив місця, про які нам розповідала Ніна Василівна, сходяв гористий берег, з якого колись вирушив Ігорів полк на половців. Багато нового дізнавався з історії рідного краю і все намагався уявити собі, як жили наші предки.

Ми відпочивали, грали в спортивні ігри, вивчали старовину. І, звичайно, стежили за подіями дня. Біля вітрини, де вивішували свіжі газети, вдень юрмилися відпочиваючі. Я ж читав газети вранці, перед зарядкою, читав від першого рядка до останнього. Ми часто розмовляли про події, які хвилювали того літа всю країну: про висадку повітряної експедиції в районі Північного полюса, про першу в світі дрейфуючу станцію, про чкаловський — теж перший у світі — переліт через Північний полюс. Все це захоплювало кожного, і байдужих з-поміж нас не було. Нам не набридло говорити й читати про героїчні діла наших співвітчизників.

А інколи, стоячи на горі, я дивився на заріччя, відшукував очима пам'ятні місця. Он там село Крупець, і до нього

го з нашого села веде дорога, якої звідси не видно. Скільки разів ми з матір'ю ходили тією дорогою... А он там, сидячи біля заростей очерету, ми, хлопчак, начебто ще зовсім недавно плели кошики і мріяли перепливти Десну човном, причалити до крутого берега, на якому я стою тепер.

Я міркував про те, скільки змін сталося в моєму житті за останні роки, яка цікава буде в мене спеціальність, які широкі далі відкриваються переді мною та моїми товаришами.

Якось удень, граючи в кеглі, я почув наростаючий гуркіт мотора: над землею невисоко летів літак. Уперше я побачив його так близько. Двоє пасажирів, що сиділи позаду льотчика, помахали нам руками. Машина швидко зникла за горбом. Ото піднятися б, глянути згори на Десну, на наші просторі краї!

Перед самісіньким від'їздом я дізнався, що можна політати: пасажирів катали за гроші. Але було вже пізно. Та й літак, відверто кажучи, викликав у мене не тільки цікавість, а й страх. Я навіть признався собі, що, мабуть, не зважився б летіти. І вирішив про себе, що льотної справи навчитися важко, а льотчики, певне, люди казково сміливі: подумати тільки — в повітря піднімаються, роблять отакі перельоти! І ні на мить не виникла тоді у мене думка присвятити своє життя авіації.

Два тижні привільного безтурботного життя минули непомітно. Відпочивши, ми повернулися до Шостки — засмагли, зміцнілі, сповнені вражень. Решту канікул я жив у селі, допомагаючи вдома та в колгоспі.

ПАМ'ЯТНІ ДНІ

Вчитися в технікумі ставало дедалі важче, але цікавіше. Я був дуже зайнятий. Звик працювати систематично і, слухаючи поради Мацуя та викладачів, ретельно планував день. Тим-то у мене лишався ще вільний час. Я охоче відвідував секції важкої атлетики та гімнастики. Встигав ходити й до міської бібліотеки — читав технічну літературу.

В гуртожитку мене перевели до іншої кімнати — до «механіків». Їх було троє: Михась, прозваний «професором» за серйозність, начитаність та знання математики; Кузьма, товариський веселий хлопець, чудовий фізкультурник — з ним я любив міряться силою, — і Федя, лагідний та добродушний.

Жили ми дружно. Якщо комусь із нас випадав приробіток, ми гуртом бралися до роботи. Найчастіше ввечері вирушали на залізничну станцію до амбарів сортувати зерно. Батько, як і раніше, не міг допомагати мені грошми: я жив на стипендію, а на одяг, гостинці додому, на кіно підробляв.

Нам доручили оформити наш клуб до двадцятиріччя Великого Жовтня. Взялися до діла з запалом. Кімната на кілька днів перетворилася в майстерню. Кузьма, Михась і Федя старанно вирізували, клеїли, фарбували, я малював і робив написи. Мацуй стежив за нашою роботою і, за своїм звичаєм, підтримував дружніми порадами. Робота йшла гаразд, і ми впоралися вчасно.

Наші спортивні секції готували святковий виступ: ми опрацьовували гімнастичні вправи, робили складні перестроювання, утворюючи велетенську піраміду. Я — найменший на зріст — повинен був миттю вилізти на самісінький верх живої піраміди і, ставши на плечі одного з учасників, голосно й чітко виголосити: «Хай живе двадцята річниця Великого Жовтня!» Не раз під час тренувань я падав. І тільки після багатьох репетицій навчився швидко вилазити, втримувати рівновагу і, головне, подолавши ніяковість, яку я відчував щоразу, коли доводилось виступати, вже без запинки виголошував лозунг.

Після Жовтневих свят ми почали готуватися ще до однієї урочистої події в житті нашої країни — перших виборів до Верховної Ради СРСР. На жаль, я не брав участі у виборах: мені не було вісімнадцяти років. Зате допомагав старшим товаришам провадити агітаційну роботу серед населення.

Крім того, мені доручили оформляти виборчу дільницю в приміщенні нашого технікуму. Старанно пишу лозунги, малюю плакати, пишу слова звернення ЦК партії до всіх виборців, статті Конституції. Акуратно розмічаю й розмальовую сторінку календаря, збільшену в багато разів, роблю напис: «**12 грудня всі на вибори!**»

Величезну календарну сторінку буде вивішено над входом до виборчої дільниці.

Переживаю, чи вдалася робота. І зразу заспокоююсь, коли за спиною чую голос Мацуя:

— Та ти, Ваню, не хвилюйся! Гарно виходить.

Непомітно прийшла весна. А з нею й перевідні екзамени.

Якось увечері, викроївши вільну часину, я тренувався в спортивному залі. Зайшли знайомі студенти з третього курсу — Якимець та Козинець. На них була військова форма і до блиску начищені чоботи.

— Звідки у вас форма? — поцікавився я.

— Ми — учльоти!

— Учльоти?

— Авжеж, вчимося літати в аероклубі. Нам і видали форму.

Я пригадав літак, що низько летів над Новгородом-Сиверським. І запитав:

— А літати не страшно?

— Та ти що?! От темнота! Чкалов не злякався, через Північний полюс перелетів!

Звісно, я захоплювався перельотом Чкалова, подвигами льотчиків, які прославили в ті роки радянську авіацію. Проте льотна спеціальність досі аніскілочки не приваблювала мене, і я не стежив за успіхами авіаторів. Незрівняно більше мене цікавили повідомлення та статті про досягнення в галузі індустрії, про новаторів виробництва. Це було мені значно ближче. А проте я запитав:

— А як ви до аероклубу потрапили?

— Дуже просто. Взяли у комітеті комсомолу характеристики, написали заяви — нас і прийняли. Вже закінчуємо вивчення матеріальної частини літака і теорії авіації. Незабаром вийдемо на аеродром.

— А цікаво?

Якимець штурхнув товариша в бік і промовив, усміхаючись:

— Таке питання?! Ще й як! Тільки літати не всі можуть. Кажуть, хто не має хисту, того з аероклубу виключать, щоб марно бензину не витратити.

— А як же технікум? Виходить, даремно вас учать?

— Ні, просто другу спеціальність хочемо набути. Про всяк випадок... Яка нині міжнародна обстановка, сам знаєш.

І Козинець докірливо зауважив:

— Ти ж комсомолец. А забув, що комсомол з тридцять першого року — шеф авіації!

— Як же ви встигаєте у технікумі і в аероклубі?

— Працювати як слід треба, от і все. В аероклубі є хлопці й з заводу. Вчать без відриву од виробництва.

— Ну, закінчите аероклуб, а далі що? — допитуюсь я.

— А далі підемо до льотного військового училища. Якщо, звичайно, всі іспити складемо і за здоров'ям пройдемо.

І, знявши ремені та гімнастюрки, вони почали робити вправи на кільцях.

— Інструктор парашутної справи вимагає, аби ми щодня фізкультурою займалися, — зауважив Якимець, зробивши кілька вправ. — Каже, льотчик повинен бути хорошим спортсменом.

— Ну, цього я не боюся!

— Що, теж захотів до аероклубу вступити?

— Якщо буде можливість, то й вступлю, — відповів я.

...Про аероклуб я скоро забув і думати: почалися екзамени. Я склав їх добре і перейшов на третій курс.

Знову з групою студентів вирушив на відпочинок до Новгород-Сіверського. З нами поїхав і Мацуй.

Жили ми весело й безтурботно, як і торік. І враз повідомлення: 29 липня 1938 року японські самураї порушили радянський кордон в районі озера Хасан! Японські загарбники атакували висоту Безіменну. Наші прикордонники стали з ворогом у бій. А невдовзі почався наступ радянських військ.

Ми зранку зібралися коло газетної вітрини. Мацуй угорос читав повідомлення про бойові дії на східному кордоні Союзу. Всі жваво обговорювали воєнні події. Пишалися героїзмом наших воїнів.

У ті дні, коли над країною нависла загроза війни, я вперше подумав, що треба опанувати якусь військову спеціальність. Коли б треба було, я одразу ж став би до лав захисників Батьківщини. Чи не опанувати льотну професію?..

Якось восени я зустрів знайомих учльотів. Вони вже закінчили льотну практику й чекали приїзду комісії з військового училища. Я спитав хлопців, чи приймають ще до аероклубу.

— Пізенько, друже, зібрався, — сказав Якимець. — Навчання вже почалося. А втім, спробуй.

І я пішов радитися з Мацуєм. Застав нашого секретаря в комітеті. Він щось писав. Мацуй змарнів, часто кашляв, однак, як видно, силкувався перебороти недугу.

Побачивши мене, як завжди, привітно сказав:

— Ну, Іване, здрастуй! Кажу, чого прийшов.

— Думка одна в голову запала. У нас два хлопці аероклуб закінчили...

— Так, наші перші ластівки — Якимець та Козинець. Молодці! Ти теж хочеш до аероклубу?

— Пізно зібрався: навчання вже почалося.

— Розумієш, ми обговорювали в комітеті твою кандидатуру. Але вирішили зачекати, отож і тобі нічого не сказали. Ти й так завантажений. Та коли сам прийшов — інша річ. Знаєш, я теж хотів би політати, але здоров'я підкачало. Лікарі не пропустили. А ти он який здоровань. Підтримаємо. Тільки дивись, щоб це не було просто захопленням. Ну, не марнуй часу, йди до аероклубу і про все сам дізнайся.

Я сказав йому про свої сумніви. Мацуїй відповів коротко.

— Труднощів не бійся: і не з такими комсомольцями справляються. Згадай заклик Дев'ятого з'їзду комсомолу: «Комсомольці, на літак!» Сміливіше, Іване!

ЗА ПУТІВКОЮ КОМСОМОЛУ

В аероклубі мені сказали, що заяву та документи подати ще можна: до льотної практики допустять, якщо надожену учльотів і складу нарівні з ними всі екзамени з теорії. Умови були нелегкі. Проте рішення вже прийнято.

На другий день я подав до аероклубу заяву з путівкою комітету ВЛКСМ та всіма потрібними документами і з нетерпінням став чекати відповіді.

За ці дні я уважніше прочитав книжки та статті про подвиги сімох відважних льотчиків, перших героїв Радянського Союзу: М. Водоп'янова, І. Дороніна, М. Каманіна, С. Леваневського, А. Ляпидевського, В. Молокова, М. Слепньова, про першу повітряну експедицію на Північний полюс.

Прочитав статті про історію авіації, про успіхи нашої авіаційної промисловості, створеної в роки першої п'ятирічки. Велике враження справила на мене книжка Валерія Павловича Чкалова про переліт через Північний полюс на АНТ-25.

У щоденних заняттях збіг тиждень. А потім мене викликали до аероклубу й послали на лікарську комісію. Лікарі довго простукували, прослухували та оглядали мене.

Нарешті голова комісії, літній чоловік із сивою бородою, сказав, поплескавши мене по плечу:

— Здоров'я богатирське. Придатний.

А ще через два дні мене зарахували до аероклубу.

Досі я нічого не казав про свій намір ні батькові, ні братам,— заздалегідь знав, що вони заперечуватимуть. А тепер же так кортіло поділитися з ними новиною. Проте я не наважувався. Розумів, що батько хвилюватиметься й образиться — адже я з ним навіть не порадився. Тільки це й затьмарювало мою радість.

...Уперше йду на заняття до аероклубу. Мені вже видали форму — почувую себе в ній добре, підтягнуто. По дорозі заходжу до комітету комсомолу. Всі мене тепло вітають, Мацуї по-дружньому зичить успіху.

Ось і заводський Будинок культури — гарна будівля з парашутною вишкою. Біля нього — басейн з водограєм, а позаду — дерев'яний будиночок на високому цегляному фундаменті. Коло дверей напис: «Шосткинський аероклуб Тсовіахіму».

Там уже зібралося багато молоді: хлопці — на вигляд мої ровесники, кілька дівчат. Усі знають одне одного, жваво перемовляються. Стою нерішуче біля дверей. До мене підбігає черговий. Дізнавшись, що я новачок, веде мене до кабінету начальника — я повинен йому відрекомендуватися.

Несміливо переступаю поріг. За столом сидять троє: начальник аероклубу Виноградов — високий, трохи сутулий, у френчі з блакитними льотними петлицями; комісар Кравченко — вже немолодий, сивуватий чоловік, з синіми проникливими очима; помічник начальника по льотній частині Соболєв — поставний, підтягнутий, у реглані. Я бачив усіх трьох, коли подавав документи.

Відрекомендуватися не встиг — на мій подив, комісар назвав мене на прізвище. Всі троє широко до мене привіталися, запропонували сісти. Я почував себе просто і вільно.

— Ви багато пропустили,— сказав комісар,— доведеться наздоганяти товаришів. Щоб стати льотчиком, треба добре засвоїти теорію. Начльот допоможе вам розібратися, та й товариші теж. Усе залежить од того, як ви ставитиметесь до занять.

А начльот зауважив:

— Льотчик повинен знати і любити теорію — без неї в повітря не піднімешся.

Начальник розпитав про навчання в технікумі, а комісар поцікавився, що привело мене до аероклубу. Довідав-

шись, що я вирішив без відриву від навчання в технікумі набути льотну спеціальність, бо вона може знадобитися для оборони, він похвалив мене.

— Рішення правильне. Зараз, коли міжнародна обстановка така складна, наша молодь, як ніколи, повинна бути готова до захисту Батьківщини. Ну, а тепер ідіть, знайомтеся з учльотами. Хлопці в нас хороші, ви швидко ввійдете у нашу сім'ю.

НАША ГРУПА

Заняття будуть у моторному класі. Іду туди. На підставці стоїть справжній авіаційний мотор — його агрегати, деталі. На стінах креслення та схеми.

Невисокий, кремезний юнак зосереджено розглядає деталі. Обличчя у нього уперте, енергійне. Широкі брови насуپлені. Підходжу:

— Здрастуй!

Він зводить на мене очі, всміхається, і його обличчя одразу стає по-хлоп'ячому добродушне.

— Тебе як звуть? Я — Панченко Іван.

— Ми тезки — я теж Іван. Вчишся чи працюєш?

— Слюсар на заводі. А ти?

— Вчуся у технікумі. На механічному відділі.

— Це добре: з машинами, виходить, знайомий. Та ти не турбуйся, що багато пропустив, надолужиш — товариші допоможуть.

До класу заходять, голосно розмовляючи, кілька хлопців.

Панченко показує на них:

— А ось іще комсомольці з нашого заводу. Ми разом працюємо і разом вчимося. Знайомтеся, хлопці!

Ми оточили мотор. Для мене все нове. Заздрісно слухаю, як хлопці сиплять авіаційними термінами.

Рядом зі мною стоїть Петраков — кремезний парубок з круглою рум'яною фізіономією.

— Літати б швидше! — каже він.

Льсша Коломієць — високий жвавий хлопчина з серйозним щирим обличчям та вдумливими карими очима — обурюється:

— Літати!.. Для цього треба знати теорію польоту, наполегливо працювати. А ти зразу — літати!

Хлопці згодні з Коломійцем.

— Там видно буде, хто навчиться літати, а хто ні,—

зауважує Панченко.— Ясно одне: не знаючи теорії, літака в повітря не піднімеш. Та тебе й не пустять у літак. От ти працюєш коло верстата, його треба добре знати, розуміти, чим він, як то кажуть, дихає. Терпінням заpastися треба, щоб засвоїти все це! — І додає: — Викликаю Петракова на змагання.

— Та куди там...— бурмоче Петраков.

Того ж вечора я упевнився, що потрапив до хорошого дружного колективу. Хлопці наввипередки пропонували мені свої конспекти.

— Візьми у Коломійця,— радить хтось,— він акуратно все записує, слова не пропустить.

Товариші домовилися прийти на другий день якомога раніше і попрацювати зі мною.

В гуртожитку на мене чекали з нетерпінням. Я довго розповідав приятелям про все, що бачив та чув, про нових товаришів.

— Дивися, попереду перевідні екзамени, на четвертий курс переходимо,— застеріг мене Мишко.

— Спробую впоратися,— відповів я, розгортаючи конспект Коломійця.

До пізньої ночі ретельно переписував конспект, перемацьовував схеми деталей літака і запам'ятовував: фюзеляж, елерон, маленький кабанчик, великий кабанчик, перкаль та багато інших термінів.

Я досить легко все засвоював і запам'ятовував — очевидно, допомогли загальні знання техніки.

Поєднувати навчання в технікумі та в аероклубі було справді нелегко. З дев'ятою до третьою я був на лекціях у технікумі, а з п'ятою — в аероклубі. Проте жодної лекції в технікумі, жодного заняття в аероклубі я не пропускав. Як і раніше, оформляв стінгазету в технікумі. На домашню підготовку лишалися вихідні дні, пізній вечір, ранній ранок.

А вранці, як завжди, тренувався в спортзалі технікуму. Як і досі, я захоплювався і легкою і важкою атлетикою, брав участь у спортивних виступах студентів.

До речі, ранкові тренування, коли іноді так не хочеться вставати спозарана і бігти до холодного залу, поступово виробили в мене не тільки швидкість і витривалість, але й завзяття та наполегливість. Вони загартовували мене, допомагали витримувати велике навантаження.

У той нелегкий для мене час зі мною часто розмовляв

наш комісар Кравченко, підтримував мене добрим словом. Він умів знайти підхід до кожного учльота, постійно був з нами. Кравченко знав усі наші потреби, пам'ятав про наші справи на роботі та вдома,— ми відверто все йому розповідали.

На політзаняттях комісар знайомив нас із міжнародним становищем. Воно ускладнювалося.

— Ми всі повинні бути готові до оборони, до захисту завоювань Жовтня,— часто казав комісар.— Можливо, кожному з нас доведеться захищати Батьківщину.

Заняття в аероклубі ставали дедалі цікавіші. Ми вивчали історію авіації. Докладно вивчали літак, авіаційний мотор. Начальот Соболев читав лекції з теорії авіації дохідливо, цікаво, нерідко повторював своє улюблене:

— Щоб грамотно літати, треба добре знати теорію.

Ми посилено працювали, я — особливо. За допомогою товаришів мені пощастило порівняно швидко надолужити пропущене.

І через місяць після вступу до аероклубу я стояв біля дошки. Викладачі перевіряли мої знання, задавали багато запитань. Я дуже хвилювався, але відповідав начебто правильно. На превелику радість собі, дістав відмінну оцінку.

Не менше, мабуть, раділи з цього і мої друзі учльоти.

ОСТАННЄ ПОБАЧЕННЯ З МАЦУЄМ

У мене буквально не було вільної часинки, і я вже давно не бачив Мацуя. Тепер, наздогнавши учльотів, я одразу пішов до нього. В комітеті дізнався, що наш секретар у лікарні. Восени він застудився, переніс хворобу на ногах — тепер у нього загострення туберкульозного процесу.

Уже давно всі умовляли Мацуя відпочити, полікуватися, але він ніколи не звертав уваги на своє здоров'я: йому було ніколи. Він мав дивовижну витримку, величезну працездатність і ту палку любов до справи, яка дає людині силу.

У неділю я пішов до лікарні. Мене не хотіли пропускати.

— Вас, хлопці, так багато ходить, що тимчасово ми не пускаємо до нього. Він дуже кволий,— мовила медсестра.

Але я все-таки умовив її ненадовго пропустити мене, пообіцявши вийти на перший її знак. Сестра завела мене до палати й пішла.

Мацуї лежав із заплющеними очима, дихав важко, часто. Його вигляд стурбував: наш секретар змарнів, на щокіях у нього пашів гарячковий рум'янець. Почувши кроки, він розплющив очі, підвівся трохи. Неголосно мовив:

— Радий тобі, Ваню! Давно не бачились. Сядь отам на стілець, розповідай. Як справи? Що нового в технікумі, в аероклубі? Як стінгазета? Спортивні успіхи?

Я почав розповідати, але Мацуї несподівано закашлявся і довго не міг віддихатися. Він усе повторював: «Не звертай уваги, розповідай». Намагаючись не виказати свого занепокоєння, я розповідав. Мацуї слухав, як завжди, уважно. Зрадив, дізнавшись, що я наздогнав учльотів.

Зайшла сестра, взяла щось зі столу, багатозначно глянула на мене і вийшла. Я підвівся, згнітивши серце,— не хотілося залишати Мацуя. А він сказав, усміхаючись:

— Тільки сестра з'явиться, товариші виходять. Ясно, змова. Ну, передай усім вітання. Так і пішов би оце з тобою. Бажаю тобі, Іване, успіхів у льотній справі.

Хотілося підбадьорити його, подякувати за все, але сказати я зміг тільки одне:

— Одужуй швидше, друже. Нам тебе так не вистачає. Він мовчки всміхнувся і помахав мені рукою.

Минуло ще два тижні, і Мацуя не стало. Довго я не міг змиритися з цією думкою. І тепер, через багато років, з мимовільним хвилюванням згадую свого першого комсомольського ватажка. Багато років одділяють мене від тих днів. Стійкі комуністи, відважні воїни допомагали мені зростати, стали моїми друзями. Та тільки згадаю дні юності, і переді мною завжди постає світлий образ Мацуя — палкого патріота, простої, доброї людини. Всі ми, комсомольці технікуму, були багато чим йому зобов'язані. А я, можливо, найбільше.

СПОРТ СМІЛИВИХ

Начальник аероклубу Виноградов відрекомендував нам інструктора парашутної справи Науменка. На грудях у нього значок парашутиста з цифрою 100.

Починаючи перше заняття, Науменко сказав:

— Парашут — найнадійніший засіб порятунку. Поки ви літатимете на У-2, він вам не знадобиться. Але користуватися ним треба вміти. До того ж парашутний спорт — спорт сміливих — виховує швидкість реакції, рішучість,

уміння керувати своїм тілом. А ці риси конче потрібні льотчиківі.

Інструктор розповів нам історію розвитку парашутизму. Ми дізналися про чудового винахідника Котельникова, про те, що росіянин перший у світі створив ранцевий парашут для льотчика.

Інструктор вчив нас, як орудувати парашутом, як його складати. Рухи у нього точні, швидкі — жодного зайвого жесту.

У теплі квітневі дні на подвір'ї аероклубу спорудили батут — сітку на гумових амортизаторах. І ми почали тренуватися до стрибків з парашутом.

Перший на батут легко скочив інструктор Науменко. Він високо підстрибнув, при цьому кілька разів устиг зробити такий рух рукою, начебто смикав за кільце парашута. Потім упевнено став на сітку і сказав:

— Вам треба навчитися робити цей рух: під час справжніх стрибків без нього не обійтися.

І ось на батуті учьот. Йому ніяк не щастить утримати рівновагу. Нарешті він сяк-так підстрибує, кумедно махає руками і під загальний регіт несподівано важко падає на сітку.

— Ну й навчання — сміх, та й годі! — зауважив хтось із хлопців.

І справді, сміх не вщухає.

У мене стрибок не вийшов: боком лечу вниз, увага зосереджена на одному — тільки б стати на ноги. Про уявне кільце годі й думати. Мало не вивалююсь за сітку, товариші нестримно регочуться.

— Нічого не вийде! — журяться учьоти.

Закликавши нас до порядку, інструктор промовив:

— Перший раз, стрибаючи на батуті, я вилетів за сітку. А зараз я вам покажу, чого добився завдяки наполегливим тренуванням.

Він знову високо підстрибнув, упевнено керуючи своїм тілом. Ми завмерли: які чудеса можна робити на сітці! Ось він підстрибнув, розкинувши руки, перевернувся в повітрі через спину і після цілого каскаду кульбітів та сальто став на ноги, балансуючи на сітці.

— Таке тренування вам, майбутнім льотчикам, необхідне, — зауважує він, спритно і легко зіскочивши на землю. — Воно знадобиться, коли ви виконуватимете фігури пілотажу. Воно сприяє зміцненню вестибулярного апарата.

Відтоді я щовечора наполегливо тренувався на батуті. І нерідко приходив до гуртожитку в синцях.

Зрештою ми навчилися робити нескладні рухи і, одірвавшись од сітки, по два-три рази впевнено смикали за уявне кільце парашута. А тоді почалося інше — ми стрибаємо з парашутної вишки, що стояла на даху Будинку культури. Хтось із учльотів, готуючись до стрибка, похмуро мовив:

— Хлопці, слово честі, не плигну! Навіть дивитися вниз страшно — голова паморочиться.

Науменко підійшов до нього, поплескав по плечу:

— Не лякайся: плигнеш, а потім сам проситимешся.

Мене висота не лякала: недарма в дитинстві я стільки лазив наввипередки з хлопцями на високі дерева в Ушинській дубині й на сільську дзвіницю. Та ось і моя черга стрибати. Глянув на землю — і теж стало страшнувато. Хоча і взнаки не даю, але ніяк не можу застєбнути лямки. Підходить інструктор, допомагає мені. А я ще раз глянув униз — там юрба глядачів. До мене долинає спокійний голос інструктора:

— Дивіться вперед, у далечінь, рушайте.

Ступнув — дух перехопило. Не встиг озирнутись, а земля вже під ногами. Другий раз я стрибнув спокійніше. Думав про одне: приземлитись, як учив інструктор, — стати на обидві ступні. Науменко мав рацію: виявилось, стрибок — це справжня радість. І нічого нема страшного!

«ЖИВІ» ЛІТАКИ

Незабаром екзамен з теорії авіації та авіатехніки. Після екзаменів найцікавіше — виїзд на аеродром. Нас розділили на льотні групи. В нашій, четвертій, — дванадцять учльотів. На кожную групу було виділено літак, на чолі кожної стоять інструктор, який повинен навчити нас літати. Ми вже знали, що від інструктора залежить багато в чому майбутнє учльота, його «почерк» у повітрі.

Під час підготовки до екзаменів до нас подеколи заходили льотчики-інструктори. Їх цікавили наші знання. Але інструктора нашої групи, Олександра Семеновича Калькова, ми ще не бачили: він у відпустці. Ждемо його з дня на день. Ми вже знаємо, що комуніст Кальков — колишній модельник київського заводу «Ленінська кузня» — в авіації з 1933 року, був військовим льотчиком, прекрасно во-

лодіє технікою пілотування. Казали, що він чудовий методист, один із найкращих інструкторів: умілий, досвідчений, вимогливий, навіть причепливий — спуску не дасть; людина він щира — про будь-які вади скаже прямо.

І от одного разу, коли ми, готуючись до екзамену, ще раз перевіряли своє знання мотора, до аудиторії зайшов високий, широкоплечий чоловік у реглані, в льотних шкіряних рукавицях з одворотами. Ми переглянулись і встали. На око йому десь років за тридцять. Ішов він трохи перевальцем. Підстрижений йоржиком, ніс орлиний з горбиком, погляд проникливий. Мені здалося, що в нього аж надто суворе обличчя.

Це й був інструктор Кальков. Привітавши нас із закінченням теоретичного курсу, він сказав басом:

— Добре скласти екзамени — це тепер для вас головне. Але, пам'ятайте, про кожного з вас судитимуть по польотах. Попереджаю: я вимагаю дбайливого ставлення до літака, ретельності, уважності і акуратності.

З того дня Кальков часто заходив до аудиторії: з кожним розмовляв окремо, стежив за нами, наче вивчав.

У середині квітня ми склали всі екзамени. Наша група — на відмінно. Уперше виїжджаємо на аеродром.

Нарешті ми побачимо «живий» літак!

Ми думали, що одразу почнемо літати, та виявилось, спершу треба було пройти наземну підготовку, навчитися правильно підходити до літака, сідати. Довго доведеться тренуватися, щоб виробити послідовність та чіткість рухів, навчитися розподіляти увагу. Треба вміти заправляти машину, допомагати технікові готувати її до польоту.

Ідемо вантажною машиною — аеродром на околиці міста, серед полів. Староста нашої льотної групи Кохан заспівує, а ми підхоплюємо свою улюблену пісню:

Там, де піхота не пройде,
Де бронепоезд не промчить ся,
Похмурий танк не проповзе,
Там пролетить сталева птиця...

З піснею непомітно під'їжджаємо до аеродрому. Шикуються на лінійці по групах. З нами вітаються комісар, інструктори. Начальник аероклубу Виноградов, привітавши нас із виходом на аеродром, каже:

— Літаки, на яких ви літатимете, цілу зиму простояли

в ангарі. Тому кожна льотна група під керівництвом техника повинна пильно оглянути свого літака і довести його до ладу.

Строєм рушаємо до ангара.

Кальков знайомить нас із худорлявим чоловіком у заляженому комбінезоні:

— Це товариш Образцов — технік літака нашої групи. У Віталія Образцова великий стаж роботи. Він навчить вас любити, поважати літак. Навчить дбайливо доглядати його, чистити і драїти. Ви повинні бездоганно знати техніку — кожен гвинтик, кожен болт, кожна гайка. Малесенький дефект може призвести в повітрі до тяжкого льотного випадку. Тож ваше завдання: старанно готувати літак і на землі виявляти будь-які неполадки — вам літати на ньому.

За наказом інструктора відчиняємо двері ангара. В затінку видно контури літаків. Ось вони, наші «живі» літаки! Досі ми знали їх тільки з підручників та ще бачили окремі частини.

Нас підводять до У-2 з хвостовим номером «4».

Обережно торкаюся площини. Трохи розчарований: літак не такий масивний, як я собі уявляв. Очевидно, у всіх хлопців перше враження таке саме. На обличчях подив. Тільки кругла фізіономія Петракова сяє:

— Гляньте, хлопці, він дихає! Та він живий!..

— А в повітрі він не розвалиться, як ви гадаєте? — питає хтось.

— Дурниці плетеш! — лунає голос нашого техника. І, додавши кілька неприємних епітетів, він підганяє нас: — Ану, до діла!

Тут я маю зробити невеликий відступ, сказати кілька слів про У-2 — чудові літаки, які створив конструктор Полікарпов. Наша промисловість почала випускати їх ще 1928 року. Вони широко застосовувалися в народному господарстві. В аероклубах до п'ятдесятих років на них вчилися літати.

Коли почалася Велика Вітчизняна війна, мирні У-2 стали бойовими: діяли як легкі бомбардувальники. У темряві їх намащували німецькі прожектори, обстрілювали зенітки. Але екіпажі У-2 показали чудеса героїзму і майстерності: ні перкалеві площини, ні те що ці літаки не мали броні, яка захищала б їх від ворожих снарядів та осколків, не стали на перешкоді. На У-2 довелося воювати з фашистськими

загарбниками і нашому інструкторові Олександрю Калькову, який одержав за відвагу урядові нагороди.

В роки війни У-2 був і літаком зв'язку — він міг сісти на невеличкий майданчик, і фронтовики називали його «курузником».

Безсмертні подвиги здійснювали на У-2 цілі авіаполки, в тому числі прославленій жіночій гвардійській Червонопрапорній Таманській авіаполк нічних бомбардувальників. Багато, багато льотчиків, льотчиць, штурманів, які літали на У-2, були удостоєні звання Героя Радянського Союзу. 1944 року У-2 перейменували на ПО-2, на честь конструктора Полікарпова, про якого з вдячністю згадує не одне покоління льотчиків, і серед них усі ті, хто вчився на У-2 літати.

ГОТУЄМОСЬ НА ЗЕМЛІ

Віталій Образцов чітко подає команду: де братися за літак, як його піднімати. Петраков і я — нас вважають за найдужчих — піднімаємо хвіст У-2 на плечі і обережно викочуємо літак на червону рису — місце підготовки машини до польоту. Там, за порядком льотних груп, крило до крила шикуються літаки.

— Найперше діло — зняти зимове мастило, — каже технік, — обмити літак. А тоді я покажу вам, як його готувати до польоту.

Він дає завдання кожному.

— Двоє, — вказує на Петракова й на мене, — принесуть води. Он там, біля ангара, відра, ганчірки, мачула. Беріть ганчірки й починайте витирати фюзеляж. Та, глядіть, акуратно!

Ми принесли воду й заходилися старанно і обережно обтирати та мити літак.

Технік виконує головні роботи на моторі, але й нас не спускає з ока.

— Хвалити зразу не годиться, проте видно, що у вашій групі сачків немає! — зауважує він.

— А що таке сачки? — питає півголосом Петраков.

— А це такий авіаційний термін, — відповідає технік, добродушно всміхаючись. — Сачком називають людину, що уникає роботи. Зрозуміло? До речі, збігай-но до каптерки, принеси відро компресії.

Ми перезирнулися: збагнули, що технік хоче пожартувати, а разом і перевірити наші знання. Адже ми добре

знали, що компресія — це стиснення газової суміші в циліндрі мотора. Та Петраков, не роздумуючи, вхопив відро й помчав до каптерки: накази ми зобов'язані виконувати негайно.

Повернувся Петраков швидко:

— Товаришу технік, каптерщик мене взяв на глузи. А я ж і знав, тільки думав...

Технік зареготав:

— Знав, а побіг! Усі ви, новачки, такі! Вчити вас треба!

Ми запопадливо, не покладаючи рук працювали аж до темряви. Відкривши капот, перевіряли мотори, оглядали вузли кріплень, систему бензопроводки. На землі вивчали експлуатацію літака в повітрі. Технік часто повторював: «У польоті ви повинні відчувати дихання машини».

Так, набуваючи практичних знань на землі, ми закріплювали знання теоретичні.

Літак потребує дбайливого ставлення до себе і привчає до дисципліни. Навіть Петраков підтягнувся. Але під час наземної підготовки давалися взнаки прогалини в його теоретичних знаннях. Він робив чимало помилок. Йому частіше, ніж іншим, діставалося від інструктора й техніка. Товариші всією групою допомагали Петракову, хоча, траплялося, й глузували з нього.

Ми ретельно вчилися сідати в літак. Спочатку робили це незграбно, з багатьма зайвими рухами. Треба знати, куди ставити ногу, як залазити в кабіну.

— Якщо на землі всі дії відшліфуєш на відмінно, значить і в повітрі діятимеш добре. А може й задовільно, — твердив нам Кальков і усміхаючись додавав: — Діяти треба швидко й правильно. Метушня тут неприпустима. Не квапся, але поспішай. А поспішати треба: якщо на землі простоюватимемо, група менше налітає, і випуск затримається.

Під час наземної підготовки інструктор весь час сидів у передній кабіні. А в задній ретельно тренувався учльот. Іноді по кілька разів доводилося повторювати одну й ту саму дію. І все-таки свої черги ми ждали з нетерпінням. І ось вона настає. Підходжу до кабіни, зупиняюся за метр і за всіма правилами статуту звертаюся до інструктора:

— Товаришу інструктор! Учльот Кожедуб. Дозвольте сідати?

Кальков поволі повертає голову, огляне тебе з ніг до голови і скаже басом:

— Сідайте.

Прив'яжешся, швидко оглянеш кабінку, перевіриш сектори, прилади, впевнишся, чи справні рулі керування — на учбовому літакові подвійне керування.

— Товаришу інструктор, — рапортуєш знову, — учльот Кожедуб готовий до польоту! Дозвольте вирулювати?

Інструктор відповідає в рупор:

— Вирулюйте.

І, сидячи в нерухомому літакові, починаєш виконувати по порядку все, що маєш виконати під час зльоту, польоту, посадки.

Спочатку в нас у групі були такі, що відставали, але Кальков терпляче працював з ними. І ті, що відставали, підтягувались. Тепер усі йшли рівно, успішно закінчували наземну підготовку. Всі напам'ять вивчили КУЛП — курс учбово-льотної підготовки. Групи змагались, і не тільки нам, але й Калькову було приємно, коли наша четверта група потрапляла на Червону дошку.

Я вже почував себе в літаку впевнено, звук усе виконувати швидко, чітко, по порядку, як учив інструктор. Було, питає він, як діяти в польоті в особливих умовах — скажімо, коли відмовить мотор або керування, і ти вже відповідаєш не словами, а діями, до того ж, майже автоматичними, так ми їх відшліфували.

ПОЧИНАЄМО ПОЛЬОТИ

У технікумі почалися екзамени. Готувався я до них ночами. Тож, їдучи на аеродром, я насилу переключав увагу і перебудовував думки: в голові було повно формул і правил, що не мали нічого спільного з авіацією. Учльоти помітили, що я мовчу, навіть співати перестав.

— Чого зажурився? — питають.

— Та в нього в технікумі екзамени, — відповідає за мене Коломієць.

— Е, тоді ясно!..

Якось інструктор підійшов до нас, уважно оглянув кожного й промовив:

— Сьогодні починаємо польоти. Бачу — раді. Але попереджаю: легко вони не даються. Почнемо з польотів у зону для ознайомлення. Ваше завдання тепер тільки спостерігати і м'яко триматися за рулі керування. Керуватиму я

сам, а ви дивіться, як літак поводить ся в повітрі. В наш час, бувало, інструктор зненацька, не попереджаючи курсанта, робить фігури пілотажу. І якщо учень злякається, розгубиться...— Кальков помовчав і, всміхаючись, подивився на нас,— інструктор припиняє політ, висаджує учльота і проганяє з аеродрому. Авіація любить сміливих — боягузи їй не потрібні... Ну, а тепер ми попереджаємо про кожну фігуру. Перший полетить зі мною учльот Кожедуб,— несподівано закінчує він.

Сідаю в машину. Роблю все по порядку, як належить. Тільки б не схибити, тільки б інструктор не зняв з польоту. Знаю, стежитиме за кожним моїм рухом, навіть за виразом обличчя: в його кабіні є дзеркало.

Кальков вирулив на старт. Роздивився, підняв ліву руку. У відповідь стартер махнув прапорцем — злітати дозволено. Мою руку тягне вперед — це інструктор дає сектор газу, збільшуючи оберти мотора. Кабіна затремтіла.

Машина рушила, почала розганятися. Ручка пішла від мене. Я мимоволі глянув у кабіну, хоч це не дозволяється, але одразу ж перевів погляд на капот літака. Ніс опускався, ми вже мчали по полю. Земля швидко бігла на нас — здавалося, ось-ось перекинемося. Я й не відчув, як від неї одірвалися. Ми уже в повітрі!

Раптом чую голос Калькова. Він каже у переговорну трубку:

— Уважніше. Не метушіться. Спокійніше.

Переводжу погляд на капот. Намагаюся запам'ятати положення літака в той час, коли він набирає висоту.

Знову лунає голос Калькова. Я навіть здригнувся: невже знову щось не так? Він і це помітив:

— Не треба напружуватися. Погляньте навкруги — яка краса! Та й орієнтири запам'ятовуйте.

Орієнтуватися важко. Он, здається, технікум. Зелені плями — то сади, і серед них лискуча смужка — річка Шостка. Все ніби олійними фарбами намальоване.

Піднімаємося дедалі вище. Вихрові потоки, вриваючись з боків у кабіну, б'ють у щоки. Стає холоднуватю. Дивлюся на прилади: стрілка висотоміра вже доповзла до 1500 метрів — височенько як на перший раз для тих часів. Очам відкрився незорий простір. Внизу щось засиніло. Та це ж озеро Вспольне. Чудовий орієнтир! У прозорому серпанку видніється Ображіївка. Ото б покружляти над дмовкою!

Знову чую голос Калькова:

— Куди задивилися?

Швидко переводжу погляд на прилади.

— Ми в зоні,— зауважує інструктор.— Аеродром бачите?

Киваю у відповідь.

— Ну, тримайтеся! Зриваємося у штопор.

Він бере сектор газу повністю на себе. Літак ніби пови-сає в повітрі, чути тільки легеньке деренчання. І враз починає валитися на крило, опускаючи ніс. Серце у мене замирає, дух забиває.

Земля перед очима завертілася. З теорії знаю, що таке штопор, але мені здається, що інструктор не виведе машини з такого положення. Стає лячно.

Та ось літак перестає падати. Інструктор збільшує оберти і впевнено виводить машину у горизонтальне положення. Устежити за його діями я не встигаю. Він запитує голосно, уже не в трубку:

— Злякались?

— Та ні,— відповідаю, а сам думаю: «Хоча б він не поспішав з наступною фігурою, дав опам'ятатися».

А інструктор знову починає забирати сектор газу, утримуючи літак в горизонтальному положенні, і втрачає швидкість. Ось він вводить літак у правий штопор. Знову мчимо вниз. Але тепер я посміливішав: якщо один раз інструктор вивів літак, то виведе й тепер. Та й техніка польоту мене захопила. Щоправда, багато чого в керуванні я не зрозумів, дарма що дивився пильно. Важко все охопити й зрозуміти з першого разу. Сам же я керування не відчував — тримався за нього м'яко.

Нараз літак почав дуже задирати ніс. Що зробить інструктор тепер? У трубці лунає його голос:

— Виконую петлю!

І ми вже летимо вниз головою. Чітко, точно виконує Кальков петлю. Ось ми вже підходимо до верхньої точки. Ноги мені тремтять, я боюся визирнути з кабіни. Перевалившись у верхній точці, літак виходить з прямовисного положення: інструктор плавно виводить його і додає газу. Всі свої дії він пояснює.

А я ледве переводжу подих — так мене притиснуло на виході з пікірування.

Потім, після петлі Нестерова, були глибокі віражі, коли летиш майже на боці й відцентрова сила притискає тебе до сидіння.

Зажурившись, я думав: «Ну, ні, так пілотувати я ніколи не навчуся».

Пілотаж закінчено. Інструктор починає знижуватися у напрямку до аеродрому. Коли піднімалися, увага моя була розпорошена: я дивився на Вспольне, на Ображіївку, на місто, на аеродром. А тепер уважно стежив за діями інструктора, намагаючись зрозуміти, як він керує літаком.

Кальков зайшов на посадку. Земля швидко набігала. І знову мене охопило тривожне почуття: справді, ось-ось вріжемося! Так кортіло взяти ручку на себе, щоб зменшити кут планерування. Але втручатися в інструкторові дії не можна.

Мені здалося, що коло самої землі літак підняв ніс. Швидкість почала гаснути, ручка пішла до мого живота. Літак м'яко торкнувся колесами й килимом землі, сів на три точки — чудова посадка! І ось він уже біжить по зеленому льотному полю. Зупиняється на лінії попереднього старту.

До нас мчить сяючий, червоний від хвилювання черговий Петраков.

Вилізаю з кабіни. У вухах гуде, стукає, я наче у сні.

Так он вони які, фігури пілотажу! Петля Нестерова, штопор, якого до відкриття Костянтина Арцеулова вважали бичем авіації. А як пілотує інструктор Кальков! І тепер єдина моя мрія — навчитися так пілотувати.

Наприкінці квітня учльотам видали новенькі сині комбінезони, і ми почали посилено готуватися до першотравневого параду. Ми повинні були пройти в комбінезонах, шоломах та льотних окулярах перед трибуною.

Шкода було, що не можу так пройти селом. Та коли б і дозволили, я й сам не пішов би: адже батько ще нічого не знав! Яюсь я завів з ним розмову:

— А що, тату, коли б я став учитися літати в аероклубі?

Батько навіть підскаочив, замахав руками:

— Оце ще вигадав — літати! Кінчай технікум — до сить тобі! І так здоров'я в тебе мало!

Батько чомусь вважав, що в мене кволе здоров'я. На цьому розмова у нас і закінчилась.

Зате, надівши комбінезон, шолом та окуляри, я подався до гуртожитку — показатися в льотній формі товаришам. Не встояв перед спокусою.

1 Травня ми в колоні промарширували повз трибуну. І, уявивши, що всі вже нас вважають за справжніх пілотів, навіть трохи запишалися. Кальков, очевидно, помітив і через кілька днів збив у нас хлопчачу пиху, немилосердно вичитуючи за кожен, здавалося б, найнезначніший промах у керуванні літаком.

У травні стояла гарна сонячна погода: польоти були в розпалі. У повітря піднімалися по три-чотири літаки. Літали один за одним поблизу аеродрому: тренувалися в польотах по колу — так званих польотах «по коробочці».

ХОЧУ БУТИ ЛЬОТЧИКОМ-ВИНИЩУВАЧЕМ

Свої черги літати ми ждали у своїй «кімнаті» на аеродромі: так називався квадратний майданчик з прапорцями по кутках, відведений для наземної підготовки. Там ми й відпочивали, ділилися мріями та планами. Хто хотів служити в цивільній авіації, хто плевав надію про дальні перельоти, особливо після рекорду Володимира Коккінакі, який пролетів 8000 кілометрів за 22 години 56 хвилин. Як і багато хто з учльотів, я мріяв учитися у військовому училищі, стати повітряним бійцем.

А втім, ми ще самі не знали, який рід авіації нам більше до вподоби. І раптом майже всі захотіли бути льотчиками-винищувачами.

А сталося це ось чому.

Одного разу в аероклуб прийшов справжній льотчик-винищувач, молодший лейтенант Бодня — на петлицях у нього було по квадрату. Виявилося, що це — колишній вихованець нашого аероклубу і наш земляк, родом був із сусіднього села — приїхав додому на побивку. Ми, учльоти, дивилися на нього із заздрістю й захопленням. Він багато й охоче розповідав нам про заняття та життя в училищі, про свої польоти на винищувачі. По-дружньому радив:

— Не пропускайте на заняттях жодної дрібниці. В училищі вам усе стане в пригоді: я частенько згадував наш аероклуб.

Після розмови з молодшим лейтенантом нам і захотілося стати льотчиками-винищувачами.

Повертаючись з аеродрому, ми тільки про це й розмовляли. А потім я сідав до підручників і наполегливо готувався до екзаменів у технікумі. Твердо вирішив перейти на четвертий курс.

Тепер я вже знав із свого досвіду, наскільки мав рацію Мацуї: коли плануєш час і наполегливо працюєш, усього доб'єшся.

Екзамени я склав і перейшов на останній курс. Почалися канікули. Студенти роз'їхалися по домівках. У гуртожитку почався ремонт. Довелося й мені переїхати в село. Вставав я раніше од усіх, коли сонце ще тільки бродило росами, тихенько снідав, щоб нікого не розбудити, і йшов на аеродром. Приходив перший. Возився біля машини, допомагав технікові. В день робив чотири-шість польотів по колу. Інструктор частіше й частіше довіряв мені керувати літаком. Повертався я додому пізно ввечері.

Час від часу я помічав, що батько допитливо позирає на мене. Яюсь уранці він пильно глянув мені в очі й суворо запитав:

— Де пропадаєш, сину? Чим зайнятий?

Брехати я не міг:

— Вчуся літати, тату.

Батько розгублено подивився на мене, потім сердито вигукнув:

— За журавлем у небі погнався, неслух? Он до чого недавно розмову вів!

Я промовчав, не став переконувати батька. До того ж поспішав на аеродром. І хоч батько розсердився, розхвилювався, я був невимовно радий, що тепер мені вже не треба від нього критися.

ХАРАКТЕР ІНСТРУКТОРА РОЗКРИВАЄТЬСЯ

Вечорами Кальков провадив методичний аналіз кожного вильоту. Добряче діставалося нам од грізного інструктора. На похвалу він був скупий. І все-таки ми його дуже любили й поважали. Його вказівки та поради запам'ятовувалися назавжди.

Під час одного з перших польотів, коли промені призахідного сонця відбивалися у вікнах будинків, я задивився на землю: здавалося, то тут, то там спалахує сліпуче полум'я. Машину хитнуло, й інструктор одразу ж відібрав у мене керування.

Ніколи не забуду, як на розборі він сказав, звертаючись до мене:

— В польоті треба вміти усе бачити одночасно, нічого не пропускати, діяти послідовно, чітко, швидко. У льотній

справі багато що залежить від розподілу уваги. Запам'ятайте: неухважність неприпустима!

За найменше порушення правил польоту Кальков суворо карав нас. Посилав «визначати висоту» на дах ангара, не дозволяючи знімати льотне обмундирування. І на кілька днів звільняв від польотів. А це було найтяжче покарання.

Одного разу, йдучи на посадку, я через неухважність надто низько вибрав літак з кута планерування. Кальков знову одібрав у мене керування:

— Такі помилки неприпустимі. Пора навчитися б! Визначатимете висоту на даху ангара в льотному комбінезоні.

Хлопці літали, а я півдня «загоряв» у обмундируванні на даху, дивлячись із шестиметрової висоти на коло, намальоване на землі.

...На аеродромі сталася велика подія: на старт принесли мішки з піском.

Ми вже знали, що, коли учльот летить самостійно, мішки кладуть на місце інструктора, щоб не порушувалося центрування літака.

— Надходить час самостійних польотів! Чуєте, хлопці? — зауважив Панченко.

Його перебив Петраков.

— Все одно нас заздальгідь не попередять, щоб не хвилювалися та вночі спокійно спали.

В польоті я не мав жодного зауваження. Після трьох польотів з інструктором спитав:

— Товаришу інструктор, дозвольте узнати зауваження?

— Так і літайте, свого не вигадуйте. Літайте, як я вчив.

Слідом за мною Кальков тричі провів Кохана, старшину нашої групи. Сам виліз із літака, а Кохана не висадив.

— Ясно, — шепнув мені Петраков, — Кохан полетить самостійно.

З нетерпінням чекаємо, що буде далі. Раптом Кальков махнув рукою. Ми притягли два мішки з піском, міцно прив'язали на передньому сидінні. Інструктор перевірів.

Хлопці з інших груп заздрісно дивилися на нас. На старті зібралися інструктори, прийшов і комісар Кравченко.

Кальков ступив до машини і сказав Кохану:

— Пам'ятайте: головне — розподіляти в повітрі увагу і діяти, як я вчив.

Літак почав злітати. Інструктор напружено стежив за ним. Очевидно, хвилювався не менше за нас. Ми навіть не сподівалися, що Кальков так хвилюватиметься, випускаючи в повітря свого учня.

Літак зробив коло над аеродромом, а тоді впевнено й правильно пішов на посадку.

— Добре, добре! — загукав інструктор, присідаючи та енергійно жестикулюючи.— Так, так!

Кохан приземлився, зарулив. Інструктор підбіг до нього і жестом показав — виконаєш, мовляв, ще один політ. Кохан виконав політ по колу без проходу над аеродромом. Знову приземлився, зарулив, виліз із кабіни. Він був блідий, але радісно всміхався. Доповів про політ Калькову, який стояв на площині й тримав сектор газу.

— Вітаю з першим самостійним вильотом! — мовив інструктор.— Але попереджаю: не зазнавайтесь! Однак ви зблідли.

Раптом Петраков штовхнув мене:

— Дивись, мішки не виймають...

Щойно він це сказав, як Кальков махнув рукою і гукнув:

— Учльот Кожедуб, до мене!

Підходжу до літака.

— Сідайте в кабіну,— кидає інструктор.

Залажу в машину. Прив'язуюсь. Кальков нахилився до мене. Ну, думаю, зараз одв'яжуть мішки, полетимо разом. А він, ніби намагаючись одгадати мої думки, питає:

— Полетите самостійно?

— Полечу.

— Дійте, як я вчив. Свого не вигадуйте.

Інструктор скочив з крила. Подолавши мимовільне хвилювання, оглядаюся. Підрулюю до виконавчої лінії старту. Прошу дозволу злетіти. Стартер махає білим прапорцем, і я даю газ.

Роблю коло над аеродромом. Виконую все по порядку, як учив інструктор. Керування здається напрочуд легким. Рівно рокоचे мотор. Почуваю себе впевнено.

Заходжу на посадку. Хочеться сісти точно біля «Т» на три точки. Але я перестарався: не помітив згарячу, як високо вирівняв машину. Раніше, ніж треба, втратив швидкість, і посадка вийшла «вороняча» — приземлився важко.

Лаючи себе, вилажу з кабіни. Зараз перепаде від інструктора. Так і є. Він підходить до мене й сердито говорить:

— Так моя бабуся з печі гепалась. Скільки разів повторювати: узгоджуйте свої дії з відстанню од землі, не хайте передчасно ручку на себе! Квапливість тут ні до чого. Завтра виправлятимете помилку.

Вичитавши, він все-таки привітав мене з першим вильотом.

Якось рано-вранці я полетів за маршрутом. Стежу за компасом та висотоміром. Курс правильний, висота сімсот метрів. Звіряю карту з місцевістю. Усе начебто як слід. І раптом на другому відрізковій маршруту Кальков, не попередивши, бере в мене керування літаком і починає знижуватися. Не розумію. Мотор працює нормально. Очевидно, інструктор зараз забере газ і «даватиме імітацію» вимушеної посадки, щоб визначити, чи правильно я діятиму в новій обстановці.

Ще раз глянув униз: під нами череда корів. Вона щойно вийшла з села і прямувала на пасовище.

Не розумію, що хоче робити інструктор. Ось-ось вріжемося! Машина пролітає над самісінькими спинами корів і шугає вгору. Корови кидаються врозтіч. Не можу опам'ятатися від подиву: навіщо знадобилося інструкторові розганяти череду?

— Зрозумів, як треба літати? Ось вона, техніка пілотування! — лунає бас Калькова. — Тільки сам так ніколи не роби. Та й про це мовчи.

Інструкторова майстерність вразила мене. Але я ніяк не міг добрати розуму в одному: адже він учив нас, що хвацькість, пустотливість несумісні із званням радянського льотчика. А сам тільки-но злегковажив! Товаришам я нічого про це не сказав. І все побоювався, що з села повідомлять начальство про випадок з коровами і на інструктора накладуть стягнення. Проте все минулося.

Зате інший випадок змусив мене забути про всі мої сумніви. Це сталося на другий день. Група швидко оглянула й підготувала літак, і я полетів з інструктором. Тільки відірвалися од землі, бачу — прилад швидкості не діє. Оглядаючи літак, ми не помітили, що з трубки ППТ — приймача повітряного тиску, який пов'язаний із приладом швидкості, не знято чохла. Я розгубився: як же летіти без показання швидкості?

Інструктор, побачивши в дзеркалі своє стурбоване обличчя, спокійно мовив:

— А непокоїтися не треба, голубе. Швидкість можна визначити за обертами мотора. Керування беру я.

І він упевнено повів літака на посадку.

— В повітрі все трапляється,— казав Кальков того вечора.— Запам'ятайте: по-перше, старанно контролюйте машину перед вильотом, щоб таких випадків не було; по-друге, в польоті зберігайте абсолютний спокій.— І додав своє улюблене: — Робіть усе по порядку, не кваплячись, але швидко.

Незабаром почалося найцікавіше, однак і складне: польоти в зону. На самостійне виконання фігур пілотажу відводили певний час у хвилинах. Лишившись на землі, Кальков не зводив очей з літака. Ми розуміли: нелегко нашому інструкторові з землі стежити, як його учні виконують пілотаж. І радів він, і хвилювався.

Якщо учальот припускався помилки, Кальков шпурляв льотні рукавиці і так махав руками, наче допомагав керувати літаком, тупотів ногами й кричав:

— Вуха розвісив, вуха! Та не так же, не так! Швидше бери ручку на себе!

Отака у нього була звичка!

Якщо політ був удалий, Кальков, задоволено усміхаючись, хвалив:

— Молодець! Грамотно літав!

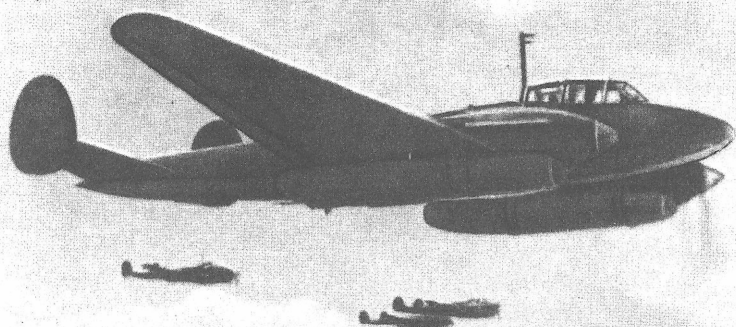
Наприкінці льотного дня, коли наш У-2 приземлявся востаннє, інструктор, бувало, сяде на лавочці, полегшено зітхне, витре піт з чола, дістане цигарницю і, закуривши, скаже:

— Ну й дістається ж мені од вас! — І, вказавши собі на потилицю, додасть: — Ось де в мене всі ваші фортелі та кренделі.

Трохи перепочивши, він детально розбирав помилки кожного, а за грамотні дії хвалив. Проте на похвалу був скупий. Коли ми стали літати краще, він часто повторював:

— Хоч ви й не ликом шиті, але робіть, як я вас учу.

Так, наш інструктор не пропускав ані найменшого промаху в наших діях, вказував на кожну помилку. Він був вимогливий, з ним бувало нелегко. Але ми розуміли, скільки сили та нервового напруження витратив він, випускаючи нас у повітря. Розуміли, яку відповідальність несе він за кожного з нас, і наша повага до нього зростала. Тепер,

Бомбардувальники ПЕ-2 летять на бойове завдання. Їх пильно охороняють винищувачі.

І. Кожедуб в кабіні винищувача ЛА-5. Він супроводжуватиме бомбардувальники.

Львівська
бібліотека УРСР
№ 4190

Точилися бої на Курській дузі. Кирило Євстигнєєв, фронтний друг Кожедуба, повернувся з бойового завдання. Він радіє перемозі, показуючи: збив двох!

Льотчики безперервно вели розвідку з повітря, дістаючи цінні відомості для командування фронту. А в цей час промацували ворога сухопутні війська. В тяжких умовах ведуть вони розвідку і ось-ось почнуть бій.

через багато років, я з глибокою вдячністю згадую свого першого вчителя льотної справи — Олександра Семеновича Калькова.

ЗАЛИШАЮ ЛІТАК У ПОВІТРІ

Ми ждали машину, що відвозила нас на аеродром. Прийшов інструктор Науменко і спокійно сказав:

— Візьміть із собою парашути. Сьогодні почнемо тренуватися в стрибках.

При цих словах я відчув хвилювання. Глянув на товаришів, бачу — всі збентежені.

— Недарма нам нічого задалегідь не сказали, як і перед першими самостійними польотами! Щоб спокійно вночі спали, — гомоніли хлопці.

Інструктор дав нам останні вказівки і закінчив:

— Літаєте ви, я знаю, непогано, хоч справа це не проста. А стрибок нічого особливо складного собою не являє. Тільки все треба робити послідовно, як і в польоті. Пригадуєте, як я вас учив, коли стрибали з вишки?

І ось ми на старті. Аероклубівський лікар (він щодня приїжджає і їде назад разом з нами) перевіряє у нас пульс і каже то одному, то іншому:

— Пульс частить. Полежте на травичці, заспокойтесь.

Учльот ніяковіє — перед товаришами незручно, але покірно лягає. Мені здавалося, що я зовсім спокійний, проте і в мене пульс був трохи прискорений.

Перший стрибнув інструктор, показав нам, як треба приземлятися. Зробив він це майстерно. Після нього стрибали хлопці з іншої групи. Науменко сам керував машиною, з площини якої ми стрибали. Дивлячись на товаришів, я відчував упевненість в собі і нетерпляче ждав своєї черги. Але стало неприємно, коли інструктор привіз назад учльота, який не наважився стрибнути.

Надійшла і моя черга. Товариші загукали:

— Приземляйся обережніше, Іване! На обидві ступні! Тримай ноги разом! Гляди, не злякайся.

Злітаємо. Дивлюся на прилади. Здається, начебто літак набирає висоту повільно. Та ось вже сімсот метрів. Переходимо на горизонтальний політ. Інструктор зменшує газ. Літак втрачає швидкість: так легше вилізти на площину — не здує з крила потоком повітря. Швидкість падає. Стає дуже тихо. Отут пульс у мене зачастив. Чує команду:

— Вилазьте!

Відповідаю неприродно голосно:

— Єсть вилазити!

Спершу став однією ногою на крило, тоді другою. Виліз. Учепився за кабінку. На ногах стою твердо. Глянув униз: ой як близько земля! А що, коли парашут не встигне розкритися...

Знову команда:

— Приготуватись!

— Єсть приготуватись!

Намацав кільце, стиснув його. Ще раз глянув униз. Страшнуvато... Ні, не підкачаю! Рапортуvу рішуче:

— Товаришу інструктор, курсант Кожедуб до стрибка готовий. Дозвольте стрибати?

— Іди!

— Єсть іти!

У першу мить я нічого не можу усвідомити — дух захопило. Та враз думка запрацювала ясно. Я впевнено смикнув за кільце. Мене сильно струснуло. Дивлюся вгору — наді мною білий купол.

Все гаразд. Знижуюся плавно, будім пливу в блакитному прозорому повітрі, відчуваючи блаженну легкість і спокій.

Намагаюся повернутися так, щоб вітер дув у спину. Ноги тримаю напівзігнуті, разом, ступні — горизонтально. Поправляю лямки, щоб зручніше було сидіти.

Інструктор робить коло і, пересвідчившись, що все гаразд, повертає на аеродром. І знову — тиша. Земля наближається повільно, майже непомітно.

Несподівано починаю швидко знижуватися. Земля набігає усе бистріше. Приземляюся вдало — стаю на обидві ступні, за всіма правилами.

Перший стрибок завав мені в пам'ять, як і перший політ з інструктором. Не раз потім я стрибав з парашутом, вже ніколи не відчуваючи ні страху, ані тривоги, з суто спортивним інтересом опановуючи техніку стрибка.

Того дня мені кортіло стрибнути ще раз, але інструктор не дозволив:

— На сьогодні досить.

По дорозі з аеродрому ділимося враженнями, говоримо безперестанку, перебиваючи один одного. Учльот, що не наважився стрибнути, сидить похмурий і мовчить. Інструктор позирає на нас і добродушно всміхається.

Надходила осінь. Всі групи успішно закінчили аероклуб. Відшліфовуємо техніку пілотування. І чекаємо приїзду комісії з військового авіаучилища. Кальков попередив:

— Військові льотчики суворо приймають екзамени, причепливо одбирають кандидатів до училища.

До якого ж? На це запитання Олександр Семенович відповів так:

— До якого відберуть, у тому і вчитиметеся. Найімовірніше, винищувачами станете.

Бої біля Халхін-гола, воєнна агресія фашистської Німеччини на заході та останнє повідомлення про те, що 1 вересня німці вдерлися до сусідньої нам Польщі,— все це насторожувало, змушувало готуватися до оборони Батьківщини. І тепер, по дорозі на аеродром, ми особливо натхненно співали:

Якщо завтра війна,
Якщо завтра в бої,
Будь готовий сьогодні в похід.

На військовій авіації ми розумілися ще слабенько. Після розповідей льотчика Бодні майже всі мріяли стати винищувачами. А після боїв коло Халхін-гола й поготів: велике враження справили на нас повідомлення про подвиги льотчиків-винищувачів Грицівця, Кравченка та багатьох інших. І, траплялося, в учбовому польоті я уявляв собі, начебто уже в стройовій частині охороняю з повітря кордон.

Минув вересень, а комісії все не було та й не було. Я вчився на останньому, четвертому курсі технікуму і, як усі учьоти, не припиняв тренувальних польотів.

Вже перепадали ранкові заморозки, коли нас нарешті повідомили: комісія приїхала.

Раннім жовтневим ранком ми вишикувалися на лінійці. Кальков спокійний, упевнений. Підбадьорились і ми.

— Екзамен у нашій групі прийматиме старший лейтенант Сулейма,— каже він, пильно оглядаючи нас,— отой кремезний брונет у реглані.

Стоїмо навиятку і мовчки стежимо очима за старшим лейтенантом.

Кальков поважно промовляє добре знайоме нам напущення:

— В повітрі не кваптесь, але поспішайте. Дійте чітко

і впевнено. Адже комісія з училища льотчиків-випускників!

До нас підходить старший лейтенант Сулейма. Наче у сні чую бас Калькова:

— Четверта льотна група готова до складання екзаменів!

Уважно стежу за польотом товаришів з інших груп. У більшості справи йдуть непогано. Та ось один учльот зробив посадку «з плухом». Інструктори хвилюються. Нас теж охоплює екзаменаційний страх. Тут саме й надходить моя черга.

Не тямлячи себе від хвилювання, йду до нашого У-2. Але, сівши в кабінку, одразу заспокоївся. Злітаю. Одну за одною виконую фігури пілотажу. Старший лейтенант, що сидить на місці Калькова, мовчить. Його мовчання непокоїть: може, я щось неправильно роблю?

Раптом він каже у розмовну трубку:

— Ідіть на посадку.

Приземлився вдало — за всіма правилами. Вийшов з літака і звертаюся до екзаменатора:

— Товаришу старший лейтенант, дозвольте узнати за уваження?

Він відповідає коротко:

— Відмінно.

Чудово літали всі хлопці нашої групи, і Кальков аж сяяв, — таким радісним я ще ніколи його не бачив.

Як тільки екзамени закінчилися, він зібрав нас і промовив, задоволено всміхаючись:

— Літали, як я вчив, молодці! — І одразу ж додав: — Ну, а там видно буде. Про рішення комісії скоро дізнаєтесь.

Вранці, коли учльоти зібралися востаннє на нашому маленькому аеродромі, до нас підійшли начальник аероклубу, комісар, начльот. Начальник сказав, що учльотів усіх груп рекомендують до Чугуївського військово-авіаційного училища, де готують льотчиків-випускників. Подружньому, тепло попрощалися з нами.

Наша група востаннє зібралася коло У-2 з хвостовим номером «4». Кальков мовив, як завжди суворо й чітко:

— Напоследок старанно огляньте, законсервуйте літак, дбайливо поставте на місце. Йому ще доведеться зробити багато польотів.

Ми ретельно виконали останній наказ інструктора. Вкотивши наш У-2 до ангара, обступили техніка Образцова.

Дякували йому за всі навички та практичні знання, що їх дістали за літо.

А потім — гамірне схвильоване прощання з Кальковим. Ми щільно оточили його, з усіх боків чулося:

— Велике спасибі, товаришу інструктор! Ви стільки вклали в нас праці, навчили літати! Ви нам дали путівку в небо! Завжди пам'ятатимемо ваші поради, вказівки!

Олександр Семенович був зворушений.

— Вибачайте вже, коли бував різкий, — казав він. — Але дисципліна насамперед. Може, ви самі станете інструкторами, тоді зрозумієте мене. І пам'ятайте мій наказ: літак поважати треба. Зичу вам добре літати, удосконалюватись, а коли треба буде, хоробро й уміло захищати Батьківщину!

В ДОРОГУ

Напередодні 22-ї річниці Великого Жовтня до гуртожитку прийшли Панченко й Коломієць. Заводська комсомольська організація преміювала їх грамотами та грошима «за успішне опанування літака без відриву од виробництва».

Я радів за друзів. Як завжди останнім часом, ми розмовляли про те, що й досі нікого не викликають до училища.

Згадували аероклуб, нашого інструктора. Всі ми були зайняті, але відчували якусь порожнечу: бракувало товаришів учльотів, інструктора, нашого У-2.

А вранці мене викликали до технікумівського комітету комсомолу. Мене також преміювали грамотою і грошима. Секретар, енергійно тиснувши мені руку, сказав:

— Довір'я комсомолу ти виправдав — літати навчився. Тепер подумай про дипломне завдання. Виклику до авіаційного училища, можливо, доведеться довго чекати, а навчання в технікумі кидати не можна. Скоро поїдемо на практику.

Мене вже непереборно тягло до авіації. І я ніяк не міг змиритися з думкою, що мої мрії не здійсняться, хоч і намагався міркувати спокійно: «Ну що ж робити! Буду техніком на заводі. Це теж цікаво».

Преміальні гроші я одніс батькові.

— Порадував старого, синку, — сказав він мені.

— От бачиш, тату, а ти казав, що я за журавлем у небо погнався.

Кінчився січень 1940 року. Я склав останні екзамени й

одержав дипломне завдання. Ще рік тому я мріяв про поїздки на практику, а тепер настрої у мене був невеселий.

Востаннє я оформив стінгазету, зібрав пожитки і зовсім уже приготувався був до від'їзду, коли це раптом 31 січня мене викликав директор технікуму.

Не тямлячи себе від хвилювання, побоюючись за здійснення своїх сподівань, я зайшов до кабінету.

Директор зустрів мене привітно. Виявляється, з райвійськкомату повідомили, що мене викликають до Чугуївського авіаучилища. Виїжджати треба завтра ж.

— Як же нам бути? — сказав він. — Ми тебе ростили, вчили, а тепер доводиться відпускати. Умова така: якщо не пройдеш комісії, поїдеш на практику.

Звичайно, я був згоден на всі умови. Подякувавши директорові, побіг до канцелярії оформляти документи. Мене вже шукали товариші по аероклубу Панченко та Коломієць. Вони поспішали сповістити про те, що теж дістали виклик. Ми раділи. Тільки думка про розлуку з батьком потьмарювала мою радість. Може, розлучимось надовго...

По дорозі до села я сушив собі голову, придумуючи, як краще сказати про від'їзд.

Батько зрадів моему приходові, одразу спитав, чи встигну я зібратися.

— Все буде гаразд, тату. Але ось що... Тільки ти не хвилюйся. Не поїду я на практику.

— Що це ти вигадав?

— До льотного училища виклик одержав. Іду туди завтра.

Батько сплеснув руками і мовчки опустився на стілець. У мене сльози підступали до очей, і я теж мовчав. А батько несподівано сказав твердо і спокійно:

— Ти в мене вже не маленький. Якщо виклик прийшов, треба їхати. А тепер розкажи усе до ладу.

Вислухавши, він підвівся, підійшов до мене, обняв і мовив:

— Ось тобі, синку, мій наказ. Батьківщині служи чесно, вчися ретельно та до батька пиши частіше!

ВСТУПАЄМО ДО НОВОГО ЖИТТЯ

Ми, колишні учльоти шосткинського аероклубу, ідемо вантажною машиною прямими вулицями Чугуєва. З нами старшина, що зустрів нас на станції.

Чугуїв розкинувся на підвищеному березі Сіверського Дінця. В минулому столітті Аракчєєв заснував тут військове поселення, де солдатів карали шпіцрутенами.

З особливою цікавістю дивився я довкола, знаючи, що тут, у Чугуєві, народився й провів дитинство Рєпін.

Нам сподобалося затишне мирне містечко. Хто б міг подумати, що через два роки наші війська вестимуть тут тривали кровопролитні бої з фашистськими загарбниками!

Вийшли на околицю. І побачили авіамістечко: за огорожею виднілися нові кам'яні будинки, а за ними — аеродром. Було чути гуркіт літаків: кілька винищувачів шугнули високо в небо.

Старшина вишикував нас. Аби показати свою стройову виправку, ми, карбуючи крок, увійшли в широкі ворота. Після обіду та короткого відпочинку нас повели на медичну комісію. Ми дуже хвилювалися: чули, ніби тутешні лікарі причепливі. І справді, обслідували нас кілька днів.

Нарешті, якось увечері повідомили, що до училища прийняли всіх, окрім Кохана: у нього чомусь підвищився кров'яний тиск, і лікарі забракували хлопця. А він так мріяв стати льотчиком. Ми, його давні товариші, засумували — шкода було розлучатись. А він, як завжди, був спокійний, навіть веселий. На прощання сказав:

— Через мене не псуйте собі настрою: я ж не сумую. Повернуся до своєї роботи на завод. Це теж цікаво!

Вранці, провівши Кохана, ми побачили крізь вікно курсантів першого загону, які вже кінчали училище. Вони строем прямували до їдальні. Обличчя у всіх обвітрені, засмагли. Ось у кого справжня військова виправка! Як ладно сидить на них обмундирування! Невже й ми станемо такими?

Перетворення відбулося за кілька днів. Нас повели до міста, в лазню. Там цивільний одяг наказали скласти в мішки. І ми з ніг до голови вбралися у військове. Оглядали один одного, підштовхували ліктями: та нас у формі і не впізнати!

До училища поверталися, ніби стали зовсім іншими людьми. Підтягнуті, в новеньких червоноармійських шинелях, туго підперезаних ременем. Вася Лисенко — мій товариш по аероклубу — дзвінко заспівав:

Там, де піхота не пройде,
Де бронепοїзд не промчитьсЯ,
Похмурий танк не проповзе,
Там пролетить сталєва птиця...

І, як бувало по дорозі на аероклубівський аеродром, усі підхопили нашу улюблену пісню, відчуваючи, як вона об'єднує нас у єдиному ритмі, наче ми справді стаємо єдиним цілим.

Вишикувалися перед казармою. Пролунала команда:
— Струнко! Рівняння направо!

До нас підійшов командир ескадрильї капітан Дорін і старший політрук Кантер.

Командир ескадрильї, поздоровивши нас із зарахуванням до ескадрильї, сказав:

— Ваш молодий загін повинен з самісінького початку служби бути дисциплінований і згуртований. Беріть приклад з першого загону.

Потім відрекомендував нам командира роти:

— Ви повинні виконувати всі накази та розпорядження лейтенанта Малигіна. Майте на увазі, командир у вас вимогливий. Так і повинно бути в армії. Спершу ви вивчатимете статuti, проходите стрійову підготовку. А тоді приймете присягу і вам довірять зброю. Тепер для вас найголовніше — дисципліна та стрійова виучка.

Ми в казармі. Просторе, світле приміщення. Ліжка стоять рядком, акуратно заправлені, між ними — тумбочки. Усе виблискує чистотою. Порядок бездоганий.

— Отак у вас має бути завжди, — зауважив командир роти.

Нас розбивають на відділення. Кожному відділенню відводиться своє місце. Кожному курсантові хочеться, щоб його ліжко стояло поряд з ліжком друга. Це нам дозволяють. Рядом зі мною влаштувався мій давній товариш — Коломієць.

На наш подив, Малигін наказав нам висунути на середину кімнати ліжко. Він став показувати, як треба його заправляти за єдиним зразком, та так, щоб не робити жодного зайвого руху. Сам він робив усе швидко, акуратно і по-своєму гарно.

— Тепер дивіться, як треба складати обмундирування, де ставити чоботи. — І, показавши все, додав: — В армії порядок в усьому потрібен. Якщо кожен боєць навчиться чітко, швидко виконувати наказ, йому забезпечено успіх. І льотчикам треба навчитися цього на землі.

День збіг непомітно. Після ситної вечері ми з піснею колоною вийшли на прогулянку на території авіамістечка.

Після відбою довго не могли заснути. Пошепки перемовлялися, хоча цього й не можна робити.

— Розмовляти не можна, тс-с... — лунає голос старшини.

Замовкаємо, і я одразу міцно засинаю.

Рано-вранці нас розбудила команда чергового:

— Підйом!

Ми схопилися, опорядились. Прийшов Малигін і швидко нас вишикував. Виявилось, що дехто з курсантів ще спить.

— Он ви як, голубчики! — сказав командир заспанним курсантам, які ніяково стояли перед ним. — Більше не проспати! Пам'ятайте: бійцеві баритися не можна.

НАШЕ ВІДДІЛЕННЯ

В нашому четвертому відділенні дванадцять чоловік, усі покінчали аероклуби. Хлопці дружні, дисципліновані. Палко люблять авіацію, пристрасно хочуть бути льотчиками, і це зближує нас ще більше.

З нових товаришів мені особливо подобається білорус Іванов — товариський, веселий хлопчина, а в другому відділенні — Гриша Усменцев: у ньому життєрадісність поєднується з наполегливістю та працьовитістю.

Василя Лисенка призначили старшиною ланки, в ній було три відділення. Через день чи два мене призначили командиром відділення.

— Найближчі командири курсантів — самі курсанти, — мовив Малигін, повідомивши мене про призначення. — Пам'ятайте: піклуватися про кожного курсанта відділення, пізнавати його вдачу, відповідати за його дисципліну — обов'язок командира.

Мені просто не вірилося, що я командир відділення. З тривогою запитував себе: чи знайду я правильний підхід до товаришів?

Перші дні почував себе ніяково. Незручно було подавати команду, а головне — робити хлопцям зауваження. Та порядок є порядок: поступово я звикав до своїх обов'язків.

Клопоту виявилось багато. Треба було стежити за поведінкою курсантів, за їхнім зовнішнім виглядом: чи підшито чистий комірць, чи підтягнуто ремінь, чи начищено чоботи, чи все у тумбочці до ладу. Іванов жартома назвав мене по-білоруському «батько», а хлопці підхопили:

— Та ти справді, як батько, вимагаєш!..

Я просив їх не називати мене так — адже це порушення статуту. І хоч поступово вони звикли до того, що я командир відділення, слухались охоче, але прізвисько Батько так за мною й лишилося.

У вихідні ми могли піти в кіно: відбій на годину пізніше. Після відбою настає тиша. Курсанти одразу засинають здоровим, міцним сном, тільки чергові не сплять.

Наше дружнє відділення проходило курс окремого бійця, старанно вивчало статuti. Ми змагалися за перше місце в ланці і в усьому загоні. І це зміцнювало нашу дисципліну та спаяність.

Малигін намагався в усьому бути нам за приклад. Завжди ходив акуратний, охайний. Коли був чимось невдоволений, мовчки так гляне на курсанта, що той одразу підтягується.

Надходив день прийняття присяги. Ми вже напам'ять знали її слова. На перших комсомольських зборах говорили про те, що повинні зустріти цю урочисту подію відмінниками. А Малигін, сказавши, що наш обов'язок до цього дня домогтися хорошої стройової виправки, відмінної дисципліни, додав:

— Ви стали частинкою армійського комсомолу і повинні завжди пам'ятати, що дисципліна — мати порядку.

ДАЄМО КЛЯТВУ

Нарешті настав довгожданий день. Нас вишиковують у ленінській кімнаті в шеругу по двоє, усі з гвинтівками. З гордістю думаю про те, що зараз, прийнявши присягу на вірність Вітчизні, я стану справдешнім воїном, її захисником. Ось уже, стримуючи мимовільне хвилювання, промовляють слова присяги мої товариші. На все життя запам'яталися мені їхні серйозні, зосереджені лиця,— такими я їх раніше не бачив.

У парі з Василем Лисенком підходжу до столу, за яким стоять командир ескадрильї та політрук. Обережно беру текст присяги лівою рукою, а правою міцно стискаю гвинтівку і теж, мимовільно хвилюючись, промовляю:

— «Я, громадянин Союзу Радянських Соціалістичних Республік, вступаючи до лав Збройних Сил, приймаю присягу і урочисто клянусь бути чесним, хоробрим, дисциплінованим, пильним воїном... Я завжди готовий за наказом

Радянського уряду виступити на захист моєї Батьківщини — Союзу Радянських Соціалістичних Республік, і, як воїн Збройних Сил, я клянусь захищати її мужньо, уміло, з гідністю і честю, не шкодуючи своєї крові і самого життя для досягнення повної перемоги над ворогами».

Так само міцно я стискав гвинтівку, коли вперше стояв на посту, охороняючи матеріальну частину, — адже я дав непорушну клятву всіляко берегти військове та народне майно. Було тихо. Іноді долинав знайомий голос приятеля-курсанта: «Стій! Хто йде?»

В місячному світлі виднілися під чохлами УТ-2 — учбово-тренувальні літаки конструкції О. С. Яковлева. Обходжу їх, тримаючи в руках зброю, пильно вдивляюсь у темряву. І мимоволі повторюю слова статуту: «Караульна служба — це виконання бойового завдання».

НА ЗАРЯДКУ СТАВАЙ

Наш командир Малигін вимагав, щоб ми знали і суворо виконували статuti, дотримувались міцної військової дисципліни, за невелику провину посилав у наряди. І все це він робив через те, що хотів виховати з нас дисциплінованих, рішучих воїнів. Відчувалося це в усьому. Ось він, приміром, навчає ходити по-стройовому і при цьому каже:

— Вище голову! Щоб твердість відчувалася! Щоб видно було: воїн іде!

Він стежив за розпорядком дня, а починався день з ранкової зарядки. Спочатку деякі курсанти намагалися її уникнути, виконували ледаченько.

Малигін зібрав командирів відділень.

— Ранкова зарядка не тільки загартовує вас, але й дисциплінує, — говорив він. — Коли наказано: зарядка без натільних сорочок, — всі повинні її виконувати без сорочок. Якщо біг — то біг для всіх. Нічого у хвості плентатись. Ми не збираємося вирощувати тепличні рослини. Я вимагаю чіткого виконання зарядки! А ви маєте командирські права і повинні вимагати як слід із курсантів. Зрозуміло?

— Зрозуміло, — відповіли ми.

Наступного ранку потеплішало, і, за наказом командира роти, черговий подав команду:

— Сьогодні зарядка без натільних сорочок!

Вибігаємо надвір. Свіжий вітрець обпалює тіло. Дехто

закутався в рушник. Даю команду, як учив стройовий командир:

— Зняти рушники!

Хлопці щуляться, але нічого не вдієш — доводиться рушники знімати. Біжимо до аеродрому й назад — кілометрів три. Відчуваєш дивовижну бадьорість. Стежу, чи хто не відстав. Нібито всі добре біжать, проте один курсант все-таки відстає.

— Підтягнутися!

Той, що відстає, швидко займає своє місце в строю.

Крім зарядки, ми за розпорядком дня займалися фізкультурою в добре обладнаному спортзалі — на звичайних приладах і спеціальній апаратурі для тренування вестибулярного апарата, займалися і військово-прикладними видами спорту, провели десятикілометровий крос на лижах з гвинтівкою за плечем. Кожен уже розумів, яку користь дає спорт. Ми набували якості, необхідні для льотчика; відчували, що стаємо жвавими, спритними, бистрими, дужими.

Окрім того, я виконував вправи в гирею. Помічав, що м'язи стають рельєфніші та пружніші, сила зростає. Наш досвідчений фізрук уважно стежив за моїм тренуванням з двопудовиком і часто казав: «Працуйте, працюйте! Сила винищувачеві в бою знадобиться».

ВІЙСЬКОВИЙ УКЛАД

— Незабаром у нас провадитимуться тривоги,— повідомив нас якимось Малигін.— Відділення повинно швидко й злагоджено підніматися за сигналом. Пам'ятайте: варто забаритись одному — все відділення затримається.

І коли уперше було оголошено збір по бойовій тривозі, я дуже хвилювався, чи встигну вчасно вишикувати своє відділення.

Після двох чи трьох нічних тривог я сказав своїм товаришам:

— Порядок економить час. Коли знаєш, де що лежить, зберешся швидше, без метушні.

Уночі в казармі пролунала команда чергового:

— Бойова тривога! Бойова тривога!

Ми вибігли зі зброєю в руках на подвір'я, коли там ще нікого не було. У темряві до нас підійшов черговий по училищу й запитав номер відділення.

Хвилини через дві вишикувалися інші відділення.

На другий день командир роти зачитав наказ начальника училища:

— «Четверте відділення вишикувалося найшвидше в училищі. За швидкий збір оголошую особовому складові подяку».

Такий, здавалося б, незначний випадок показав нам, яку велику роль відіграють дисципліна, рішучість і спаяність. Ми зрозуміли, що швидкість дій, увагу, спритність, чіткість, так потрібні в повітрі, нам треба розвивати в собі на землі.

Крім подяки, я одержав грошову нагороду — п'ятдесят карбованців; гроші одразу ж надіслав батькові — знав, як це його порадує.

Ми багато працюємо, вивчаємо теорію авіації, складну авіаційну техніку. Докладно знайомимось і з матеріальною частиною винищувача I-16 конструкції М. М. Полікарпова. Цей літак у ті роки був на озброєнні наших Військово-Повітряних Сил і мав добрі бойові якості. У нас він викликав особливу повагу ще й тому, що в повітрі його випробовував Валерій Чкалов.

Є в нас і штурманська підготовка: адже льотчик-винищувач у кабіні літака сам-один, і знати штурманську справу йому конче потрібно.

В аероклубі нам тільки в загальних рисах розповідали про типи літаків, і, як я згадував, ми дуже мало знали про військову авіацію. А тут, в училищі, готувалися опанувати бойовий літак.

Так само, як і в аероклубі, ми, ще не закінчивши теоретичної підготовки, познайомились із своїми майбутніми інструкторами. До нашого відділення прикріпили лейтенанта Костянтина Тачкіна. Ми, як це завжди буває, вже дещо знали про нього, розповіли хлопці, котрі літали з ним минулого року. Вони його хвалили. Кажали, що лейтенант — чудовий інструктор, умілий методист: «Літати він вас навчить».

Щодня ми очікували зустрічі з ним. І ось за розпорядком дня — перша методична година з інструкторами. Курсанти зібралися по відділеннях у казармі.

Зайшов високий, стрункий льотчик зі шпалою в петлиці. Це командир нашого загону, капітан Осипов. За ним — група військових: командири ланок та інструктори.

— Струнко! — подав команду командир взводу й

доповів капітанові, що другий загін зібрався в повному складі.

— За вашими теоретичними заняттями я стежив,— сказав нам капітан Осипов.— Радий вашим успіхам. Скоро почнете наземну підготовку, а там не за горами й польоти. А для початку познайомимося ближче.

До нашої льотної групи не поспішаючи прямував молодий кременезний лейтенант. Ми стояли навияжку. Я доповів:

— Четверта льотна група зібралася на методичну годину!

Лейтенант дозволив нам сісти, почав просто, по-дружньому з нами розмовляти. Кожного розпитував про те, як давалися польоти в аероклубі. Інструктор нам сподобався своєю простотою, проте відчувалося, що він вимогливий, як Кальков, і спуску нам не дасть. Закінчуючи першу бесіду з нами, лейтенант промовив:

— Попереджаю: справу матимете із складною авіаційною технікою.

З того дня ми все частіше зустрічалися з інструктором. Він цікавився нашим життям і навчанням, вимагав серйозного вивчення льотної підготовки. І я, як усі курсанти, з нетерпінням чекав, коли вже почнуться заняття на аеродромі.

Командування та інструктори виховували у нас почуття воїнської честі, обов'язку перед Вітчизною, прищеплювали любов до нашої професії, нашого училища. Якимось непомітно для всіх воно стало другою домівкою.

Вечорами ми часто збиралися в світлій затишній ленінській кімнаті, слухали радіомовлення про новини з усіх кінців нашої країни, яка виконувала в той час третій п'ятирічний план. Політрук знайомив нас із бойовими діями радянської авіації на Карельському перешийку, розповідав про героїчне минуле Червоної Армії. По-святковому було у нас в училищі, коли ми зібралися на мітинг, присвячений мирному договору між СРСР та Фінляндією.

На політзаняттях ми вивчали карту воєнних подій у Європі: вже кілька місяців на заході йшла друга світова війна, розв'язана німецьким фашизмом. Міжнародне становище ставало дедалі напруженішим.

Сніг уже зійшов, і на аеродромі підсохло. Ми вже закінчили теоретичні заняття, склали всі екзамени.

Вперше виходимо на льотну практику. Настрій у всіх веселий, піднесений, хоч ми й хвилюємося трохи. Сонце освітлює наші учбово-тренувальні літаки, що стоять на лінійці. Коли я стояв на посту, охороняючи матеріальну частину, вони були зачохлені, а тепер постали у всій своїй красі.

УТ-2 не був схожий на У-2: це моноплан з нижнім розташуванням крила; він розвивав швидкість понад 200 кілометрів на годину.

Тачкін попередив:

— На УТ-2 ваші дії повинні бути точніші. Літак реагує на кожен навіть зовсім незначний рух. Досить ледь-ледь натиснути на педаль, і він уже відхиляється від заданого курсу... Обережно береш ручку на себе — УТ-2 задирає ніс. Особливо точними мають бути рухи під час посадки.

За кілька днів ми пройшли наземну підготовку, як в аероклубі, навчилися готувати літак, сідати в нього і приступили до польотів з інструктором у зону для ознайомлення.

В першому польоті я був вражений тим, як змінився наш інструктор. Трохи незграбний на землі, у повітрі він став зовсім інший: рухи вправні, впевнені, точні. Літак слухняно підкорявся йому.

Нам спершу здавалося, що УТ-2 важко освоїти і доведеться дуже довго тренуватися. Ми давно не літали. До того ж на УТ-2 спершу почували себе якимось незвично: сидиш, як на тарілочці. Кабіна зверху відкрита — над тобою небо, не те що на У-2: там над головою площина, по розчалках визначаєш крен літака. На УТ-2 визначити положення складніше. Ми були трохи збентежені.

— Довго ж нам доведеться літак освоювати...

Але Тачкін якимось сказав:

— Треба ще трохи відшліфувати чистоту польоту, і тоді полетите самостійно.

Та нам не вірилось. Адже коли сидиш у машині разом з інструктором, здається, що він весь час керує сам. Насправді ж Тачкін частіше й частіше довіряв керування нам.

17 травня був для мене пам'ятний день. Уранці я виконав контрольний політ з командиром ланки — старшим лейтенантом Зориним. Коли ми приземлилися, він сказав:

— Залишайтеся у літаку. Полетите самостійно. Виконуватимете політ так само.

Відповідаю:

— До самостійного польоту готовий.

Підійшов інструктор і побажав мені успіху.

За мною напружено стежили всі: це був перший у загоні самостійний виліт. На мені лежала подвійна відповідальність.

Літак уже швидко котився по аеродрому. Я так хвилювався, був такий напружений, що на зльоті припускаюся помилки: трохи ухиляюся од курсу зльоту. Та що ж я роблю? Адже я сам у повітрі: виправляти мене нікому, нема на кого покладатись! Опановую себе. І одразу ж виправляю помилку. Руки мої стають упевненіші. Веду літак за всіма правилами, як учив інструктор.

Коли я виліз із кабіни, Тачкін запитав:

— Здається, була помилка, правда?

Я щиро признався, що так воно й було.

— Більше таких помилок не допускайте. Будьте уважніші: своєчасно реагуйте на кожне відхилення.— І додав, міцно потиснувши мені руку своєю сильною рукою:— А в основному політ виконано добре.

Через тиждень уже вся наша група самостійно літала на УТ-2. Ми почали польоти в зону і вже самостійно виконували фігури пілотажу. На УТ-2 можна було виконувати бочки (обертати літак навколо повздовжньої осі) — одну з тих фігур, яка вимагає особливої зібраності, точності дій, швидкості реакції.

Почуття величезного задоволення відчуває людина, керуючи такою технікою в повітрі!

Програму навчання на УТ-2 закінчено. На старті з'явилися учбово-тренувальні винищувачі УТІ-4 з подвійним керуванням. За конструкцією вони нагадували І-16. На них стали тренуватися самі інструктори.

Наш старенький УТІ-4 вимагав до себе великої уваги, дбайливого догляду. І технік Дробот довго порався з машиною. Ми старанно допомагали йому, а він часто повторював: «Добре знатимете техніку — вона вас у польоті не підведе».

Іноді Тачкін брав кого-небудь із нас за пасажира на УТІ-4, і, хоча керувати нам не давав, такі польоти ми вважали за велике щастя для себе.

Спершу УТІ-4 здавався мені грізним і неприступним.

Під час першого польоту за пасажира я багато чого не зрозумів у діях Тачкіна, не встигав устежити за ними.

Зробивши чимало фігур у зоні, інструктор пішов на посадку. Літак швидко наближався до землі, не встиг я й оком моргнути, як він уже котився по аеродрому. З тяжким почуттям розмірковував я про те, чи пощастить мені опанувати цю складну машину.

Нарешті почалися польоти по колу на УТІ-4. Одночасно приступили до наземної підготовки на винищувачі І-16. Наш інструктор терпляче пояснював і показував кожний рух. Рано довіряючи курсантові керування, він розвивав ініціативу, навчав, як виводити машину із складного положення.

— У польоті все може бути. Через те ви повинні швидко реагувати і не боятися — тоді впораєтеся з труднощами. Адже ви — майбутні винищувачі! — часто казав нам Тачкін.

Треба зауважити, що кожен інструктор вкладав щось своє в методику навчання. Один був рішучий, інший перестраховував себе, побоюючись, коли б чого не вийшло. Наш інструктор діяв сміливо й розумно. І деякі курсанти заздрили нам:

— «Ваш» не затискає ініціативи, а от «наш» усе сам та сам... Не дуже нам довіряє. Тільки те й робимо, що повітря прасуємо.

Час минав. І я вже сам відчував, що рухи у мене стали чіткіші й точніші. Здавалося, й машина стала слухнянішою. З'явилось приємне почуття впевненості у своїх діях.

Одного разу я зробив три провідних польоти на УТІ-4. Давши кілька вказівок, інструктор сказав мені:

— Підготуйтеся. Зараз полетите на І-16.

Ще ніколи я так не хвилювався й не радів перед польотом: адже мені довіряють бойовий літак! Але варто було влізти до кабіни, як я одразу заспокоївся, зосередився. Вирулив на лінію виконавчого старту. Озираючись, підняв руку. Дістав дозвіл на виліт. Дав газ. І-16 ніби сам помчав мене: я навіть трохи розгубився. Відриваюсь од землі. Не встиг оглянутися — висота триста метрів. Еге, тут гаятися не можна! І ось я вже заходжу на посадку. Земля наближається швидко. Дивлюся — мене вітром зносить на «Т». Не встиг як слід виправити помилку: приземлив літака впритул біля посадочного знака — навіть черговий по фінішу втік.

Під час другого польоту я почував себе значно спокійніше й упевненіше, і коли приземлився, до мене підійшов Тачкін і потиснув руку:

— Вітаю! Літали дуже добре. Але треба бути уважним з цією машиною. Літак суворий, не прощає ані найменшого недогляду! Та й треба боротися, коли вітром зносить. Якщо в такій нескладній обстановці розгублюєтесь, як же в бою діятимете? Треба, щоб ви керували літаком, а не він вами!

УВАГИ НЕ ПОСЛАБЛЮВАТИ

Отже, все наше відділення літає на бойових літаках І-16. Закінчувалися польоти по колу. Кожен курсант уже відчуває себе в І-16 цілком упевнено. Добре літають хлопці!

Останнім часом не впізнати й Петракова. Він подружився з теорією: на практиці пересвідчився, що без неї не обійтись.

Ми дивувалися: чому нам усе частіше й частіше нагадують про те, що найскладніший елемент польоту — посадка, що в літакові навіть на якусь частку не можна послаблювати уваги? Адже все йде так гладенько.

Так, усе йшло гладенько, і в нас появилася деяка самопевненість. Але скоро я позбувся її. Сталося це так.

Виконуючи політ по колу, я заходив на посадку і думав тільки про неї. Недарма нас учили: «Злітаючи, думай тільки про зліт, а йдучи на посадку, думай тільки про посадку. Трохи послабиш увагу — може статися аварія». Приземляюся: все йде гаразд. Я дуже вдоволений. Та, закінчуючи пробіг, відвернув увагу від орієнтирів, які визначали напрямек, і глянув убік — на старт.

Літак почав розвертатися ліворуч і хилитися на праве крило, чіпляючи землю його краєм. Я спробував виправити помилку, проте було вже пізно. Рулю, позираючи на площину. Начебто все гаразд. Але на душі кепсько. Соромно буде дивитися в очі інструкторові.

Виліз поволі із кабіни. Не знімаючи шолома та парашута, став коло літака. Курсанти оточили машину і разом з інструктором оглядають крило. Тачкін обернувся і, окинувши мене холодним поглядом, промовив неголосно, але так, щоб усі чули:

— Пора, здається, запам'ятати: ви не маєте права послаблювати уваги з тієї секунди, як сядете в літак, і доти, поки з нього не вилізете! Літак не терпить недбалого став-

лення до себе, неуважності. А І-16 особливо... Ви ж мало не поламали літака!

Товариші позирають то на Тачкіна, то на мене. Знаю, як їм ніяково за мене, і почуття провини зростає. Отак, здається, й утік би світ за очі!

Довго я не міг заспокоїтися, простити собі помилки. І відтоді я з неослабною увагою стежу за своїми діями аж до останньої секунди пробігу.

Після польотів по колу ми почали виконувати фігури пілотажу в зоні на бойовому літаку. Ось коли ми зрозуміли, як необхідна швидкість дій; по-справжньому відчули, що таке перевантаження і як потрібні льотчикові фізична витривалість та загартування.

Техніка пілотування потрібна для маневру, для того, щоб навести на противника зброю. Вирішальний момент у повітряному бою — відкриття вогню. І від уміння льотчика влучно поразити ціль залежить наслідок бою. Але перш ніж приступити до стрільби в повітрі, необхідно пройти тренування на землі.

— Якщо відстаєш у техніці пілотування — не зможеш навести літак на ворога, — часто казав Тачкін. — Якщо відстаєш у техніці прицілювання — не влучиш у ворога. В цьому тісний взаємозв'язок.

Виходимо на невеликий учбовий полігон. Уперше виконуємо вправи, стріляючи з кулеметів. Я майже впевнений, що поклав у щит всі кулі, — адже окомір у мене непоганий. Черговий повідомляє наслідки. виявляється, я промахнувся. Мені соромно: у ціль не влучаю. Який же з мене буде винищувач!

Стою, похнюпивши голову. Чую голос Тачкіна:

— Не всі курсанти сьогодні стріляли добре. Однак журитися нічого. Кожедуб, це стосується вас!

Підтягуюсь. Підводжу голову і зустрічаюся поглядом з інструктором. Добродушно глипнувши на мене, він веде далі серйозним тоном.

— Коли Валерій Павлович Чкалов став служити у військовій частині, він уже блискуче пілотував. А стріляв на початку поганенько. Чкалов одверто й прямо сказав про це командирові частини, почав наполегливо тренуватися. І досяг чудових наслідків: вийшов на перше місце з усіх видів стрільби. Наполегливим та постійним тренуванням можна всього досягти.

Я теж почав завзято тренуватися й добився гарних показників із стрільби. Для мене це було дуже важливо:

є скоро випуск і, звичайно, кожному курсантові хотілося мати добрі оцінки із стрільби, щоб у стрійовій частині не принизити честь училища.

Ми тільки й говорили про те, куди, в який полк нас пошлють — до західного кордону чи на схід. І що складнішою ставала міжнародна обстановка, то більше ми старалися добре пройти бойову та політичну підготовку. Почуття відповідальності зростало від самого усвідомлення, що ми в лавах Червоної Армії, що незабаром з повітря охоронятимемо наші кордони.

НЕСПОДІВАНИЙ ПОВОРОТ

Заступила осінь. Почалися заморозки.

І от одного ясного холодного ранку на старт прийшов помічник начальника школи по льотній підготовці майор Шатилін.

Тачкін зібрав нас і наказав виконати по два польоти на І-16. При цьому додав:

— Строго дотримуйте наряду під час посадки. Дивіться, щоб літак не розвернувся, майте на увазі — сьогодні ожеледь. Не послабляйте уваги до кінця пробігу. Напевне, за вашими польотами стежитиме майор Шатилін.

Ми й самі здогадувалися про це, але після інструкторових слів усі насторожились: ясно, майор контролюватиме наші тренувальні польоти. З острахом позирали на його усміхнене обличчя: знали, око в нього незвичайне — неодмінно помітить, якщо курсант хоч трохи порушить настанову про польоти. Недарма хлопці склали пісню, яка починалася так:

З майором Шатиліним ти полетиш,
Можливо, останні два кола...

Надійшла моя черга. Я виконав два польоти. Сів точно біля «Т» на три точки. Коли виліз з машини, мене покликав інструктор:

— Ідіть до майора доповідайте.

Невже я допустив якесь порушення? Начебто ні — все виконував точно, за правилами. Коли я, виструнчившись, доповів майорові, він сказав коротко:

— Зостанетесь в училищі інструктором! Поздоровляю вас!

Виявляється, це й був екзамєн.

На інструкторській роботі залишили ще кількох колиш-

ніх курсантів. Серед них і мої давні товариші — Коломієць, Лисенко, Панченко, Усменцев. Який несподіваний поворот у нашому житті! На грудях у нас значки винищувача, ми так мріяли про службу в стройовій частині — і раптом таке розчарування! Звичайно, ми розуміли, що інструкторська робота потрібна, відповідальна, ба навіть почесна. Та чи зможемо ми, ще самі жовтороті пташата, навчати інших?

Проводжаємо до частини товаришів. Серед них Іванов та Петраков.

Нелегко розлучатися з друзями.

Мене посилають на аеродром, в ескадрилью, де курсанти вчаться на І-15. А я літаю на І-16. Подаю рапорта про переведення до іншої ескадрильї — в Малинівку, куди поїхали Коломієць, Панченко, Усменцев. Кілька днів чекання — і нарешті наказ про моє переведення до Малинівки.

Радісна зустріч з товаришами. Розмоває немає краю. Мені розповідають, що командир ескадрильї літає добре, але працювати у нього в підлеглих нелегко. Він буває різкий, суворий, за найменше порушення військової дисципліни карає. По роз'ясненню до нього не звернешся. А в нашій роботі ще багато неясного для нас.

Увечері ми зібралися поділитися спостереженнями, по-радитись.

Перед нами нелегке завдання — за короткий час навчити курсантів складного мистецтва пілотажу на винищувачі. Ми повинні оцінити здібності кожного курсанта, до кожного знайти підхід. Для цього треба вивчити його характер, настрої та уподобання, навіть бути в курсі його домашніх справ. І необхідно прихилити його до себе, тоді він розкриє всю свою душу, скаже про помилки у польоті. Адже невелика помилка часом призводить до непоправного. Треба бути дбайливим, але й вимогливим. Особливо в авіації, де недисциплінованість може спричинитися до важкої льотної пригоди. А головне, ми маємо прищепити курсантам любов до льотної професії, до складного мистецтва пілотажу на винищувачі, навчити влучно поражати повітряну ціль — одне слово, зробити з них справжніх льотчиків-винищувачів.

У мене в групі одинадцять курсантів. Вони ловлять кожне моє слово, приглядаються до кожної дії в літаку. Ставляться до занять серйозно, працюють старанно.

На перших порах я дуже хвилююся. Та поступово усе налагоджується. Готуюся до занять методично, веду

щоденник групи. Допмагаю курсантам розбиратися в теорії, окремо працюю з тими, хто відстає.

Серед моїх курсантів вирізняється Вячеслав Башкиров. Він старший за мене, вдумливий, ретельний, у нього добра загальна й політична освіта, він часто провадить політбесіди з курсантами, працює з тими, хто відстає. Башкиров непогано малює, і ми разом з ним оформляємо стінну газету.

З курсантами я подружився. Часто розмовляю з ними, вникаю в їхні справи, інтереси. Адже успіхи й невдачі курсанта — це успіхи й невдачі інструктора.

І все-таки по-справжньому я пізнаю своїх курсантів тільки навесні, коли група приступає до льотної практики.

Перший вилітає на УТ-2 Вячеслав Башкиров, як завжди показуючи приклад старанності, наполегливості та дисциплінованості.

Настрій у мене піднесений: усі хлопці вже самостійно літають на УТ-2. Успіхи учнів радують: моя група йде попереду інших. За добру підготовку курсантів дістаю подяку від нашого комеска та грошову премію. Гроші, як звичайно, надсилаю батькові.

Заступає літо 1941 року. Живемо ще напруженіше, захоплені роботою. Мета одна — за прискороною програмою бездоганно підготувати пілотів, як рік тому готували нас.

У дні, виділені для командирських польотів, як ми кажемо — польотів інструкторів «на себе», багато й систематично тренуємося на І-16. Якби можна було, здається, не вилазив би з літака. Сама техніка пілотування, шліфування фігур сповнювала мене незрівнянною радістю. Рухи були вже відточені, як то кажуть, майже до автоматизму. Шкода тільки, що під час польотів ми так мало стріляємо і вивчаємо тактичні прийоми, не те, що у стройових частинах.

Зате ми удосконалювали свою методичну майстерність. Я керувався прикладом Костянтина Тачкіна, який довіряв курсантам у повітрі і часом дозволяв їм мало не до кінця доводити їхні помилки.

На учбово-тренувальних літаках зброї не було, але, навчаючи курсантів льотної майстерності в мирній обстановці, я завжди пам'ятав, що готую повітряних бійців.

Нам часто нагадували про підвищення бойової готовності, ще більшого значення надавали вмінню швидко збиратися по тривозі. Ми наполегливо готувалися до оборони. Вивчали досвід повітряних боїв на Халхін-голі та Карельському перешийку. З натхненням співали:

Якщо завтра війна,
Якщо завтра в бої,
Будь готовий сьогодні в похід.

Проте все, що ми читали, що чули по радіо про війну на заході, здавалося нам чимось далеким, таким, що нас не стосувалося. Правда, насторожували листи товаришів, котрі служили в частинах. На початку червня Петраков писав нам, що дух у них бойовий, що «тривожать» їх частіше, ніж нас. Про те саме писав і Іванов, який служив у своїх рідних краях — на кордоні Білорусії.

...Я літав до Харкова. Милувався річищем Сіверського Дінця, новобудовами, колгоспними ланами, вільними зеленими просторами. Згадував Ображіївку. Давно я не бачився з близькими, з батьком. Він писав часто про всі новини, про гарні види на врожай, турбувався про мене і вже мріяв, що восени, після випуску курсантів, я візьму відпустку і приїду додому. Мріяв про це і я.

ЧАСТИНА ДРУГА

НАРОДНА ЙДЕ ВІЙНА

БОЙОВА ТРИВОГА

едільний ранок. Ми, інструктори, сидимо в наметі-їдальні і апетитно снідаємо. Рядом зі мною давні друзі: Панченко, Усменцев, Коломієць — та новий приятель, мій тезко, Іван Моря — прекрасний льотчик. Вдача у нього весела, добродушна, здоров'я богатырське. Він теж любить спорт, і ми з ним часто міряємося силою.

Надворі похмуро, мрячить дощ. Але настрої у нас чудовий. Безтурботно точимо яси, весело укладаємо плани на нинішній вільний день. І враз сміх уривається. Западає тиша, в якій чути команду начальника штабу:

— Бойова тривога! Бойова тривога! Всі по літаках!

На наш подив, начальник штабу сам вбіг до намету, голосно повторюючи:

— Бойова тривога! По літаках!

Дивимось один на одного. Таким ми його ніколи не бачили: лице почервоніло від хвилювання, стало суворе, напружене. Та й не кричав він так ніколи. Видно, щось сталося.

Схоплюємось і, шмигнувши під полою намету, поспішаємо на стоянку до своїх УТ-2. Механіки вже запустили мотори.

— Негайно розосередити літаки по краях аеродрому! — пролунав гучний голос комеска Вовка (і цей наказовий тон ми теж почули вперше).

Знову зчудовано презираємося: раніше нас звичайно збирали вночі, до підйому, і, засікаючи час, перевіряли швидкість збору та підготовку літака.

Поспішаємо розосередитися. Почали вирулювати —

тільки дивимось, аби не обрубати один одному хвоста: адже такий наказ дістали вперше.

І ось я вже сиджу поряд з механіком під крилом літака. Дош мрячить не вгаваючи. З нетерпінням чекаємо відбою.

— Так довго тривога ще ніколи не тривала,— зауважує механік. Оглянувшись, додає: — Дивись-но, що там діється?

На галявині за аеродромом, де розмістився військовий табір, наметів наче не було. Там вишикувалися червоноармійці, й до нас докотилося протягле «Ура-а!».

Що ж робиться? У нас — тривога, там — мітинг. Лунає команда:

— Інструкторів викликає командир!

Ми вишикувалися в центрі льотного поля. До нас підійшов командир. Не зводимо очей з його обличчя: воно ніби стало суворіше, непроникливіше, аніж звичайно.

— Відбою нема,— каже він, і його голос лунає спокійно.— Сьогодні на світанку гітлерівські війська, незважаючи на договір про ненапад, без оголошення війни, несподівано, віроломно вдерлися в межі нашої Батьківщини.

Невже війна? Ні, цього не може бути! А командир провадить далі:

— Фашистські стерв'ятники бомбили наші мирні міста, атакували ряд аеродромів.

Тут голос суворого комеска затремтів. Але, трохи помовчавши, командир проказав, як і раніше, рівним тоном:

— Почалася війна. Бойові дії розгорнулися на фронті від Балтійського моря до Чорного. Бійці Червоної Армії чинять героїчний опір ворогові. Наші льотчики уже вступили в бій.

Сумнівів не було. Тепер переді мною одна мета: швидше стати до лав захисників Батьківщини.

— В Московській, Ленінградській областях,— вів далі командир,— по всій Україні, а отже, і тут у нас та в деяких інших місцевостях оголошено воєнний стан. Закликаю до спокою та пильності! Пам'ятайте: ворог підступний і може піти на будь-яку провокацію! Житимемо в бойових умовах: день ущільнимо ще більше. Тепер, як ніколи, потрібна організованість і дисципліна в усьому.

Я був певен, що ось-ось оголосять наказ про нашу відправку на фронт, і не повірив власним вухам, коли почув командиріві слова:

— Фронту потрібні добре підготовлені льотчики. Отже,

ваше завдання — швидше і краще готувати курсантів. Працювати доведеться з величезним напруженням, з потроєною енергією.— І додав, очевидно, помітивши наш подив, розчарування: — Посилено тренуватимемося й самі. Можливо, нам теж доведеться незабаром битися з ворогом.

Нам наказали викопати щілини — ховатися під час нальоту — і заглибини для літаків. На аеродром привезли кулемети, курсантам видали гвинтівки.

Працюю, а самого не покидає думка про фронт, про всі події. Словом перекинутися з товаришами ніколи.

Того першого дня Великої Вітчизняної війни по всій країні відбулися мітинги. Був він і в нас. Відкрив його командир ескадрильї:

— Ви знаєте, що фашистська Німеччина поневолила майже всю Європу. За сорок п'ять днів вона загарбала Данію, Бельгію, Францію. Німецькі розбійники захопили зброю та боеприпаси мало не всіх європейських армій, оволоділи промисловістю підкорених країн: Чехословаччини, Австрії, Польщі, Голландії, Франції та ряду інших держав. Сильний і підступний ворог озброївся до зубів. Фашисти стягли війська до радянського кордону і раптово напали на нашу мирну країну. Вони розраховують завдати нам блискавичного удару. Але наш народ, наші Збройні Сили відстоять честь і незалежність Батьківщини в справедливій, визвольній війні. Комуністична партія надихає наш багатонаціональний народ на великі подвиги, і ми переможемо!

Палко, гнівно говорили всі, хто виступав, тавруючи німецько-фашистських загарбників. Інструктори брали на себе зобов'язання ще швидше, ще краще готувати льотчиків для фронту, вдосконалювати техніку пілотування.

В думці даю собі клятву якнайскоріше підготувати свою групу. Можливо, пощастить разом з нею вилетіти на фронт.

Увечері ми слухали перше оперативне зведення Командування Червоної Армії. Ворожа авіація атакувала ряд наших аеродромів та населених пунктів, але скрізь зустріла рішучий опір радянських винищувачів та зенітної артилерії. Розмовляємо й думаємо про одне: Батьківщина в небезпеці, і ми повинні бути в лавах її захисників.

По ночах нас стали піднімати по тривозі. Залазили в щілини. З болем і ненавистю слухали ми, як гудуть ворожі літаки. Вони робили нальоти на Харків, що був за тридцять кілометрів од нас, пролітали недалеко від аеродрому, над Сіверським Дінцем — річка правила ворогові за добрий орієнтир, особливо в місячні ночі. Після нальотів ми довго не могли заспокоїтися. Та як сміють кляті фашисти бомбити наші міста — там же діти, жінки, старі люди!

Фашисти почали робити нальоти на електростанцію поблизу нашого аеродрому. Прожектори ковзали по нічному небу, намацуючи повітряного ворога. Били зенітки. Забувши про небезпеку, ми вискакували з щілин. І як же раділи, коли одного разу зенітники збили ворожого літака!

Незважаючи на нічні тривоги, ми жили колишнім розміреним життям. Дисципліна стала ще міцніша. Працювали справді з потроєною енергією і надвечір буквально падали з ніг від втоми. А проте по вечорах, як і в мирні дні, збиралися в ленінській кімнаті біля карти Батьківщини. Політрук читав нам зведення Радінформбюро.

З особливою увагою слухали ми про дії нашої авіації. І довго, бувало, гомоніли про повітряні бої, про безстрашність та майстерність наших винищувачів, штурмовиків, бомбардувальників. Палко обговорювали подвиг Миколи Гастелло. І він і весь екіпаж навіть не намагалися врятуватися, коли загорівся підбитий літак. Гастелло рішуче розвернувся і спрямував машину на скупчення ворожої техніки. Літак вибухнув у самісінській гущі танків, і вибух знищив чимало фашистів та їхньої бойової техніки. Для нас Гастелло став прикладом мужності, самовідданого виконання військового обов'язку.

Повідомлення про звірства гітлерівців викликали у нас невимовну лють. «В захоплених німецько-фашистськими військами прикордонних містах та районах гітлерівці чинять звірячу розправу над мирним цивільним населенням... гітлерівські льотчики розстрілюють з літаків мирних жителів і ганяються навіть за дітьми», — передавало радіо, і кулаки у мене мимоволі стискались. Я дивився на друзів. У всіх зведені брови, всі відчують те, що і я, — прагнення якнайшвидше вступити в бій, покарати ненависних загарбників, що насмілилися вторгнутися на нашу землю.

3 липня, коли бої точилися на Двінському, Мінському, Тернопільському напрямках, у нас в ескадрильї знову відбувся мітинг. Він був присвячений виступу голови Державного комітету оборони Й. В. Сталіна. Сувору правду сказано народові: над нашою Батьківщиною нависла серйозна небезпека.

Країна стала до смертельного бою з підступним, жорстоким ворогом.

В цей важкий тривожний час партія закликала народ все підпорядкувати інтересам фронту, всю роботу перебудувати на воєнний лад, усі сили спрямувати на розгром ворога. Наша країна перетворилася на єдиний військовий табір. Клятвою лунали слова, які ми читали в газетах, чули по радіо, повторювали самі: «Все для фронту! Все для перемоги!» Кожен з нас ладен був оддати життя за нашу перемогу. Але поки що треба тут, в авіашколі, підпорядкувати всю роботу потребам фронту, зміцнювати військову дисципліну, пильність. І почуття відповідальності за доручену справу зростало.

...Незабаром сталася подія, яка знову сколихнула наше розмірене життя. Командування школи дістало наказ негайно сформувати полк із досвідчених інструкторів, які добре володіють технікою пілотування. Їм підібрали найкращі літаки — адже на цих І-16 наші товариші мали скоро вступити в бій!

На командира полку призначили комеска майора Осмакова. До полку зарахували найкращих льотчиків з різних ескадрилей. Тут були і досвідчені інструктори — лейтенанти Мартинов, Скотной, мій колишній інструктор Тачкін; і молоді льотчики — сержанти; кілька чоловік з нашої ескадрильї, серед них і Моря. Він уже якось зустрівся з ворогом, вилетівши навперейми німецькому розвідникові, але підбитий ворог зник у хмарах.

Проводжали друзів гомінко, схвильовано. Прощаючись зі мною, Моря весь час твердив, що ми звичайно зустрінемося на фронтовому аеродромі, жартував, що силою мірятимось із повітряним ворогом. Однак зустрітися не довелося.

Отже, ми провели друзів на фронт і були впевнені, що скоро настане й наша черга. І ще з більшим завзяттям опановували фігури пілотажу, ще ретельніше готували курсантів, ще старанніше виконували свої обов'язки.

А їх стало ще більше. Нам довелося тренувати курсантів з першого загону ескадрильї — замінити інструкторів, яких узяли до полку Осмакова. Наш вимогливий комеск дав мені додаткове навантаження: на літакові з «обідраними крилами» навчити курсантів рулювання, щоб вони вміли держати напрямок. З поверхні площин зняли перкаль, аби не виникла підйомна сила і літак не одірвався від землі. Зраня до обіду я літав із своїми курсантами, тренувався сам, а після обіду аж до самого смерку провадив рулювання.

Мої курсанти вже почали «вивізну програму» на УТІ-4. Літак був новенький, його дали моїй групі за успішне опанування УТ-2.

Попереду була нелегка робота — перехід на бойовий літак І-16. Тепер я зрозумів, скільки сили та енергії витрачають інструктори, виконуючи вивізну програму на УТІ-4, як напружена у них увага, яка витримка при цьому потрібна — особливо у дні війни: адже ми повинні були навчити льотчиків пілотажу та стрільби на винищувачі і зробити це якнайшвидше.

Ворог рвався до Москви. Безсмертні подвиги чинили радянські воїни, захищаючи її від гітлерівських військ. Тисячі фашистських бомбардувальників брали участь у нічних нальотах. Але наша нічна винищувальна авіація, наші зенітні батареї не допускали ворога до столиці. Всю країну облетіла звістка про подвиг Віктора Талаліхіна. Він уночі таранив німецького бомбардувальника, що намагався прорватися до Москви. І ми, пам'ятаючи суворовську заповідь, узяли за зразок героя і Талаліхіна і Олексія Катрича, який таранив ворожого бомбардувальника під Москвою трохи пізніше — у вересні.

Радіо та газети повідомляли про нальоти ворожої авіації і на Ленінград, про подвиги його повітряних захисників.

«Героїчні діла звершують радянські люди не тільки на фронті, а й у глибокому тилу. Самовідданою працею наш народ готує перемогу над фашизмом», — передавало радіо. Але, дивлячись на карту Батьківщини, на райони, тимчасово окуповані фашистами, я прагнув на фронт, мріяв стати до бою з ворогом.

Наші війська відходили, провадячи безперервні бої. Лінія фронту відсувалася на схід. Неспокійно було на

серці. І, щоб одігнати тривогу, я працював ще більше. Жив думкою, що мене пошлють до діючої армії, коли мої курсанти закінчать навчання на І-16. Чекати було вже недовго.

ЯК Я ОПИНИВСЯ У НЕДБАЛЬЦЯХ

Я літав з курсантами в зону для ознайомлення на нашому новенькому УТІ-4. Командир ланки готував курсантів на землі, я — в повітрі. Такий метод давав можливість прискорити льотну підготовку. Я майже не вилазив з кабіни. Курсантами був задоволений. Та ось останній, одинадцятий політ у зону з курсантом Клочковим. Я знав його ваду — в складній обстановці курсант розгублювався, міг порушити послідовність дій у кабіні. Нагадую, щоб він м'яко тримався за рулі керування. Почали розгін. Відчуваю, що сектор газу різко пішов уперед. Гукаю курсантові:
— Різкі рухи!

Літак чомусь довго не одривається від землі. Роблю спробу одірватися, а наш УТІ-4 біжить та й біжить. Нарешті одірвався, але мотор дав перебої. Знову гукаю:

— Відпустіть керування!

Забираю сектор газу на себе і даю плавніше. Мотор працює нормально, але за мить знову починаються перебої. Літак втрачає швидкість і торкається землі. В чому ж річ? Адже мотор новий!

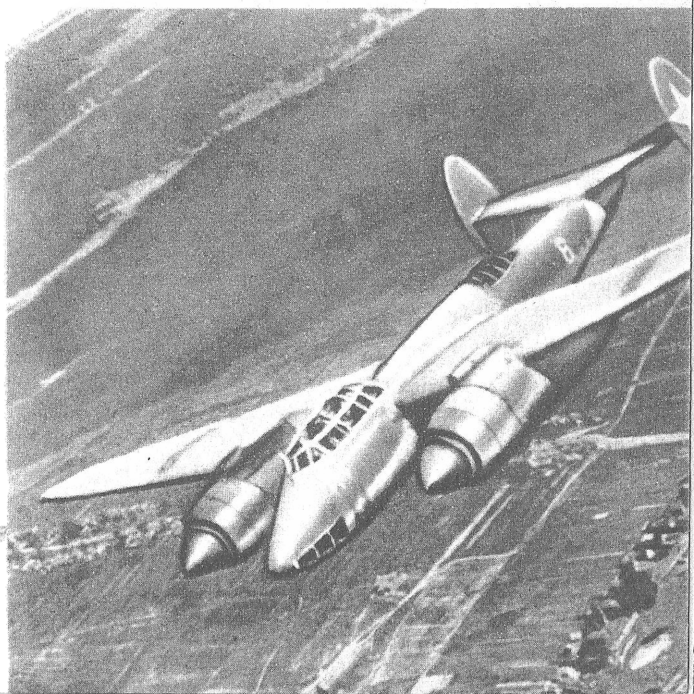
Попереду яр. Ось-ось опинимося в ньому. Роблю спробу перескочити. Щось затріщало, машину струсонувало, і я добряче вдарився головою. Вискакую з кабіни: он воно що — наш літак за три метри від яру зіткнувся з літаком, на якому вчилися рулювання. Знімаю шолом і парашут, по підборіддю тече кров. Клочков сидить, схиливши голову. Обличчя в нього заюшене. Невже вбився? До нас біжать курсанти. Встигаю гукнути: «Мерщій витягайте його з кабіни!» — і падаю.

Ми напевно загинули б, якби удар був лобовий. А так відбулися легко — кілька днів пролежали в госпіталі. Дуже шкода було нової машини — її розбили.

Як з'ясувалося згодом, аварія сталася тому, що на зльоті курсант переплутав сектори — дав сектор висотного коректора, яким треба користуватися тільки на великій висоті. Незважаючи на мій наказ, він не випустив його й сидів немов скам'янілий, — так злякався, коли зачавкав мотор.

У ті дні, коли наші бійці, звільняючи м. Харків, билися на його вулицях, радянські льотчики завдавали удару по ворожих об'єктах.

Моршинець
Депутат Верховної Ради
України
М. ШИРО

Лівобережну Україну звільнено. Наша авіація прикриває дніпровські переправи і плацдарми на правому березі, відбиваючи ворожі нальоти. У боях над Дніпром зріс рахунок полку, де служив Іван Кожедуб. Особисто він за десять днів боїв збив 11 фашистських літаків.

Вийшовши з госпіталю, я ще енергійніше взявся до роботи, став ще вимогливіший до себе і до курсантів. Але комеск змінив ставлення до мене: я опинився серед недбальців. На кожному розборі він згадував про аварію. Про фронт годі було й думати.

Для мене почалися важкі дні — було гірко, прикро. І все-таки я твердо надумав знову завоювати довір'я нашого суворого командира й добитися, щоб мене послали на фронт.

А тим часом я провів до діючої частини свого найкращого курсанта — Вячеслава Башкирова.

ФРОНТ НАБЛИЖАЄТЬСЯ

Точилася смоленська битва. Ворог, якого зупинили на дальніх підступах до Москви, і далі робив повітряні нальоти на нашу столицю, на Ленінград, що опинився в лещатах блокади.

Героїчно оборонялися Одеса та Київ. Небезпека нависла над Харківщиною. Складне становище створилося на нашому напрямі.

Мене мучила тривога за рідних. Не відповідав брат Сашко, який служив на Уралі. Мій останній лист до нього повернувся з позначкою «адресат вибув». Ніяких вістей не було і від Якова, мобілізованого ще у перші дні війни.

Давно не мав листів од батька, сестри та від брата Григорія, що працював в охороні заводу в Шостці. Що з ними?

Не знав я тоді, що на 1 вересня передові частини німецьких військ прорвалися до Десни, захопили плацдарм на лівому березі, коло Шостки. Тільки через багато років мені стало відомо, що гітлерівці вважали район Шостки за один з далеких підступів до Москви і в вересні 1941 року стягли туди великі сили армій «Центр».

Від наших колишніх курсантів надходили листи, сповнені бадьорості. Друзі коротко описували бойові вильоти Тачкіна, Скотного, свої. Ми багато разів перечитували кожен лист, без кінця говорили про бойові діла товаришів.

Я подав рапорта про відправку мене до діючої армії. Але дістав відмову: про аварію, незважаючи на всі мої старання, певно і досі не забули.

Ворожі розвідники частенько з'являлися над нашим аеродромом — мабуть, контролювали його. Іноді вони намагалися атакувати в повітрі наші літаки. Проводити учбові польоти стало небезпечно. Ми, інструктори, чергували в кабінах.

До нас прибув полк двомоторних бомбардувальників СБ. Вони по кілька разів вилітали на бойові завдання. Разом з курсантами ми вивчали «живі» бомбардувальники, дізнавалися багато нового про тактику повітряного противника. Нетерпляче ждали, коли літаки поверталися з завдання, бігали їх зустрічати, розпитували льотчиків.

Іноді СБ прилітали ушкоджені. Деякі гинули в бою. Полк зазнав утрат, але льотчики — молоді, дружні хлопці — трималися стійко. Вони охоче ділилися з нами враженнями, бойовим досвідом. Іноді казали:

— От якби ви були поруч з нами! Бракує у нас на фронті винищувачів прикриття. Наші СБ застаріли — швидкість не та.

Як же нам хотілося на І-16 прикривати полк! Але такого завдання не було, та й не вистачило б радіуса польоту.

Ми тяжко переживали кожну втрату, проте взнаки не давали. Навпаки, всіляко намагалися розважити, підбадьорити нових товаришів, допомогти їм на землі. Підвозили боеприпаси, набивали патронами кулеметні стрічки, допомагали швидше підготувати літаки, миттю виконували будь-яке їхнє доручення.

Кожному з нас хотілося скидатися на мужніх бойових льотчиків. Ми зріднилися з ними. Здавалося, що так завжди й будемо разом. Але розлучитися довелося, і навіть дуже скоро.

Фронт підходив до наших країв. Наша ескадрилья, так само як і інші ескадрильї училища, дістала наказ негайно перебазуватися в глибокий тил. Куди саме, нам не сказали.

Командування, курсанти, техніки мали виїхати ешелонам до Борисоглібська, а інструктори перелетіти туди на своїх літаках. Відомо було одне: Борисоглібськ — кінцевий пункт перельоту. Зібралися швидко й організовано. Не забули навіть двопудової гирі, з якою тренувалися. Зціпивши зуби, хлопці готувалися до від'їзду. Казали:

— Що ж далі буде? Та ні, ми сюди повернемося, повернемося.

Я теж був певен, що повернемося, що ми переможемо. А на душі тяжко. Зростала тривога за батька, сестру, бра-

тів, односельців. Почуття було таке, наче я в скрутну хвилину покидаю їх, зраджую. Та й нелегко залишати місця, з якими встигли зріднитись. Я ніби відчув усю гір-коту відступу.

Скільки оддав би, щоб отак, ескадрилею, вилетіти на фронт!

Нас кваплять. Схвильоване прощання з друзями-бомбардувальниками. Обнімаючи їх, кажемо:

— Може, скоро зустрінємось!

Комеск нагадує про порядок перельоту, про орієнтуван-ня. І ось наші літаки вже над аеродромом. Описуємо про-щальне коло. Серце стиснулося, коли я глянув униз. Там, де ще недавно стояли наші учбові літаки, тепер виднілися самі СБ.

Беремо курс на схід.

Перша посадка — біля Уразового, на майданчику посе-ред кукурудзяного поля. Тут війна не відчувалася. Все було спокійно. Потім аеродром у Старому Осколі, де стоя-ли бомбардувальники-нічники ДБ-Зф. Вони завдавали уда-рів по німецьких об'єктах глибокого тилу. Ми вночі не лі-тали. Тож усі зацікавлено слухали розповіді льотчиків про нічні бойові вильоти. Вражало все: їхня відвага, муж-ність, уміння вночі орієнтуватися, пілотувати літак за при-ладами. Ми оглядали літаки, запам'ятовували їхній силует. Нам дозволяли побувати в кабіні льотчика, штурмана, стрільця. Ми захоплювались: як тут просторо, скільки приладів!

А потім прокладаємо маршрут і летимо далі. Воронеж-ський аеродром. На бойовому чергуванні І-16. У повітрі — незнайомі літаки. Вони знижуються, знову набирають ви-соту. «Мабуть, нові винищувачі», — вирішили ми.

— Це штурмовики, «іллюшини», — сказав нам немоло-дий льотчик. — Он вони й на землі стоять. Подивіться.

Про безприкладну хоробрість льотчиків, які воювали на штурмовиках, про прекрасні якості нових вітчизняних літаків ми читали й чули. Розглядаємо ІЛ з усіх боків, обмацуємо, жваво перемовляємося:

— Яка броня! Гляньте, хлопці!

— Ну що, штурмовики припали до вподоби? — питає льотчик. — Атож, грізні машини, дуже підтримують назем-ні війська. Недарма фрїци називають їх «шварцтод» — «чорна смерть».

Після цієї зустрічі ми захотіли воювати на «іллюшниках». Вирішили на другий день узнати, чи це можливо. Проте нам не поталанило: рано-вранці дістали наказ негайно летіти на інший аеродром.

Приземляємося в Борисоглібську на аеродромі нашого найстарішого авіаційного училища, де вчився Валерій Чкалов.

Знову звична обстановка. Напружене льотне навчання. Ми швидко познайомилися з інструкторами. Вони з гордістю розповідали про бойові діла вихованців Чкаловського училища.

Але тут, далеко в тилу, вже відчувалося щось тривожне. Суворо дотримувалися світломаскування: сюди часто навідувалися німецькі розвідники.

Ми сподівалися, що в Борисоглібську й залишимося. Але через кілька днів ешелонами приїхала наземна команда, курсанти привезли шкільне майно, і нам веліли негайно розібрати літаки й повантажити їх на платформи.

Командування зробило це для того, щоб зберегти «літакоресурси», адже кожен літак під час війни був надто дорогим. А дорога у нас попереду далека — аж у Середню Азію.

ПЕРЕМОГА ПІД МОСКВОЮ

Назустріч нам ідуть ешелони з бійцями, машинами, бойовою технікою. На станції забито геть усі колії: стоять состави з демонтованим обладнанням заводів з прифронтової смуги, з евакуйованими. Довіку не забути мені тієї картини.

В теплушці поруч зі мною Коломієць, Панченко, Усменцев. У нас твердий розпорядок дня, кожен знає свої обов'язки.

В дорозі багато розмовляємо: згадуємо роки навчання, своїх інструкторів, сперечаємося про методи навчання, міркуємо про те, як швидше підготувати льотчиків. І, звичайно, говоримо про наших фронтовиків з полку Осмакова.

До нас часто заходять командири, розповідають про становище на фронтах, про трудовий героїзм у тилу. На станціях дістаємо газети, слухаємо повідомлення Радінформбюро.

Як і раніше, на всьому фронті точаться бої.

Грізна небезпека нависла над Москвою. Ворог намагався завдати столиці ударів з повітря, та наші льотчики й зенітники успішно відбивали масовані нальоти.

Під стукіт коліс хто-небудь заспівував військової пісні. Всі дружно підхоплювали приспів. І найчастіше лунало:

Хай гине сила темная
І з тьми не вирина.
Іде війна священная,
Народна йде війна.

Ми від'їхали на тисячі кілометрів од Чугуєва, від тих ще недавно таких мирних місць, де тепер точилися кровопролитні бої.

За кілька днів до Жовтневих свят прибули до зеленого мальовничого міста Чімкента — кінцевого пункту довгого шляху. Тут на аеродромі нам треба зібрати літаки, а тоді на них перелетіти в Манкент, де базуватиметься наша ескадрилья.

З Чугуєва вилетіли холодного осіннього дня. А в цих краях стояла спека, задуха, курява. Давно не випадали дощі.

Наш ешелон поставили на запасну колію. Інструктори, техніки і курсанти дістали наказ розвантажити його і перевести розібрані літаки на аеродром. Вантажних машин не вистачало. Майже всю техніку довелося переносити на руках. Працювали без перепочинку. Усвідомлення того, що ми робимо потрібну справу, додавало нам снаги та бадьорості. Втираючи піт, що заливав обличчя, хлопці жартували:

— Ну от, діждалися: не нас літаки возять, а ми їх тягаємо!

Немало рейсів довелося зробити, поки перенесли й перевезли на аеродром усю матеріальну частину. Не можна було втрачати й години: перерва у навчанні й без того була велика. І ми, як могли, допомагали технікам збирати машини, залучаючи до цього й курсантів. Працювали з самого ранку і аж до смерку.

Нарешті літаки зібрано, ми облітали їх. Курсанти поїздом виїхали в Манкент. Ми, інструктори, вилетіли туди.

Напередодні свята 24-ї річниці Великого Жовтня усіх нас схвилювало коротке повідомлення Радінформбюро про те, що партизани висадили в повітря наново збудований окупантами міст через Сіверський Донець, пустили під укіс кілька поїздів і вчинили вибухи на Чугуївському аеродромі.

Того вечора, незважаючи на втому, ми довго не могли заснути. Згадували знайомі місця, обговорювали новину, захоплювалися відвагою народних месників.

Вдень 7 листопада ми дізналися, що в Москві був парад. Прямо з Красної площі радянські воїни та партизани вирушали на фронт — на захист столиці.

Звістка справила на нас незабутнє враження.

Минув ще один військовий місяць. Нарешті 11 грудня — довгождане повідомлення «В останню годину»: німецько-фашистський план оточення і загарбання Москви провалився. Наші війська взяли величезні трофеї.

Це була перша велика поразка гітлерівців за роки другої світової війни. І ми натхненно повторювали:

— Розвіяно міф про непереможність німецько-фашистських армій! Розгром гітлерівської армії неминучий.

Проте всі розуміли: попереду ще тривала й важка боротьба.

У НАПРУЖЕНІЙ ПРАЦІ

Умови, в яких ми працювали, були нелегкі. Навколо аеродрому розкинулися бавовняні плантації, дзюркотіли арики, зеленіли сади. Але нас дуже розчарував сам аеродром: жорства з землею, а зверху — шар пилюки. Після зльоту на аеродромі довго стояла величезна курява.

— Еге, тут багато не налітаєш...— скрушно мовив я після першого польоту.

— Вставатимемо ще раніше,— зауважив Грицько Усменцев.— Відпочивати ніколи.

Мотори дуже нагрівалися від спеки. Пилюка попадала у вузли та деталі, і вони швидко зношувалися. Доводилось особливо ретельно оглядати й готувати літаки до польотів.

Ми, інструктори, облітали літаки, освоїли аеродром і вже почали навчати курсантів. Працювали багато: треба було надолужити згаяне — курсант швидко втрачає навички, не закріплені тривалою практикою.

Вдень проходили наземну підготовку, теорію, розбирали польоти. Працювали, як і доти, без перепочинку, але ніхто не скаржився на втому. Навпаки, всі інструктори прагнули зробити якнайбільше польотів, якнайкраще опрацювати техніку пілотування.

У нелегкій роботі нас підтримувала думка, що тут, у глибокому тилу, ми працюємо в ім'я перемоги над фашизмом.

Політрук часто повторював:

— Ленін казав: «Ми зуміємо виконати свій обов'язок

і в дрібній буденній праці». Мужність та самовідданість можна виявляти не тільки в бою, але й у повсякденній роботі.

Комеск нібито змінив гнів на ласку, а проте у відповідь на прохання послати мене до діючої армії вперто мовчав. Очевидно, вважав, що я цього ще не заслужив.

Якось до нас в ескадрилью приїхав з фронту майор Осмаков підібрати льотчиків до своєї частини. Від нього ми довідалися, що в нерівному бою загинув Костянтин Тачкін... Як же було мені, його вїученикові, лишатися в тилу?!

— А ти звернись до майора, — радили хлопці. — Може, він тебе й візьме.

І я, стримуючи хвилювання, попросив майора взяти мене в полк. Помовчавши, він сказав, що вже підібрав льотчиків. Потім додав:

— А втім, подумаю. Зачекайте до завтра.

Нічого й казати, як я чекав того «завтра», як хвилювалися друзі, скільки у нас було розмов!

На другий день майор мені відмовив: мабуть, комеск знову згадав про аварію.

Я був страшенно пригнічений. Але все-таки вірив, що потраплю на фронт. Сподівався, що поїду вкупі з своїми курсантами, і намагався швидше закінчити програму. Разом з ними вивчав тактику, бойовий досвід нашої авіації.

І що важче давалася льотна наука якомусь курсантові, то радніше й більше я з ним працював. Коли добивався успіху, відчував радість і заспокоєння.

ЩЕ ОДНА ПОДІЯ

За курсантів я не хвилювався. Вони добре все засвоювали. Програму навчання завершували успішно. Проте, як і досі, не послаблюючи уваги, я стежив за ними, їхніми діями. Особливо стежив за Клочковим. Після аварії, яка завдала і йому і мені багато прикрощів, його хотіли відчислити з училища. Мені насилу пощастило відстояти його. І слід сказати, Клочков підтягнувся, став літати добре, не гірше за інших.

Та ось що сталося одного разу. Клочков був у повітрі, а я з землі стежив за його діями. Бачу — ніяк йому не щастить зробити розрахунок на посадку. Одразу пригадав аварію — зіткнення з рулювальним літаком. І тепер у курсанта явно щось не ладиться. Підказати б, та немає радіо.

Погрожую йому з землі кулаком,— так Кальков погрожував учльотам на аероклубівському аеродромі. Показую руками, що треба робити. Така вже в інструкторів звичка!

Аж урешті на четвертому заході Клочков сідає з перельотом. В кінці пробігу — ще одна помилка: прогавив напрямок, і літак різко розвертається. Шасі поламано. Однак зітхаю полегшено: добре, що не викотився за межі аеродрому — там арики, будівлі,— міг би розбитися. Та й за курсанта соромно. Приятелі кепкують:

— Гей, Микитовичу, як твій ученичок?

Я злий на Клочкова, але й стривожений: коли б наш суворий комеск не відчислив його!

Підходжу до літака, що лежить на череві. Технік оглядає вузли кріплення. Курсант похилив голову. На очах сльози, не може і слова вимовити. Згарячу вичитую йому за всіма правилами — як у нас кажуть, стружку з нього знімаю.

— Я помітив, як літак почав розвертатись, але не зміг утримати...— каже він тремтячим голосом.

— Чого ж ти в літаку сидиш?

Та, глянувши на його присоромлене, нещасне лице, раптом згадав, як я сам припустився відхилення під час одного з перших польотів на І-16, як вичитував мені Тачкін, але зате й допомагав мені в усьому. Я мимоволі змінив тон:

— Ти ще легко відбувся.

Він, схлипнувши, відповідає:

— Тепер же мені не дозволять літати, товаришу інструктор!

— Заспокойся. На фронт лаштуєшся, а розрюмсався. Зараз ми з тобою помилку з'ясуємо, щоб ти більше ніколи не давав маху.

Все сталося через те, що курсант, не зваживши на особливості штильової погоди й температури повітря, не зміг зробити розрахунку на посадку. Становище ускладнилося й тим, що пальне кінчалось, а навколо височіли гори, і льотчик трохи розгубився. І все-таки він, напруживши волю, посадив літака.

Нагадую йому, що під час пробігу та на зльоті треба, як то кажуть, помічати не сам розворот, а тенденцію до розвороту.

— Пам'ятай: людина керує літаком, а не літак людиною!

Цей випадок був для Клочкова добрим уроком. Більше

він не робив помилок, став одним із перших курсантів, успішно закінчив програму навчання. Мушу додати: Клочков став добрим бойовим льотчиком, капітаном, він до останнього дня війни відважно і вміло бився з фашистами.

Через кілька днів я знову подав комескові рапорт — просив послати мене до діючої армії, — однак рапорту він не прийняв. Сказав різко:

— Льотчиків учити треба краще!

Серце у мене впало: не бачити мені фронту... Не слухаючи пояснень, комеск сухо додав:

— Більше рапортів не пишіть, поки групу курсантів не випустите.

Друзі мене втішали, раяли ждати. І я ждав...

НОВЕ ЗВАННЯ

«Навчання та виховання курсантів — нерозривний процес», — часто нагадували нам командири.

Так, ми повинні були не тільки навчати курсантів льотної майстерності, але й виховувати у них вольові якості — сміливість, рішучість, наполегливість. І в цьому нам, як завжди, помагала комсомольська організація. На прикладах фронтових льотчиків ми вчилися зберігати спокій та самовладання в складній обстановці.

Викладач тактики ВПС майор Гуринович дбайливо, старанно вивчав бойовий досвід і зробив пречудове наочне приладдя: наклеїв у альбомі вирізки з газет — описи цікавих з тактичного погляду боїв.

Викладач дав мені альбом на кілька днів. Вечорами я засиджувався допізна, переписував до нотатника уривки з статей, уважно читав льотно-тактичні характеристики та описи вразливих місць ворожих літаків, креслив їх силуети, схеми боїв, окремі фігури.

Записував цитати, які, на моє переконання, мали б зарадити мені в бою: І таки зарадили. Ось, наприклад, одна з сторінок.

Починається вона словами Леніна: «...діяти з величезною рішучістю і неодмінно, безумовно переходити в наступ».

Далі афоризми: «Не розпізнавши літака, вважай його за противника»; «Перед атакою подивись назад, чи не

атакує тебе ворог»; «Повітряний бій — море комбінацій, положень, несподіванок»; «У бою перемагає той, хто добре знає літак і зброю, хто перший нападає на противника, застосовує потрібний маневр і прибирає до своїх рук ініціативу»; «Перемогу здобувають люди сильної волі, люди чистої і благородної душі». А ось і заповіді Суворова, які в ті дні звучали на повну силу: «Хоч сам і загинеш, а товариша виручай»; «Ніколи не відбивайся, а сам бий»; «Не бійся смерті, тоді напевне переможеш»; тут же виписки з його науки перемагати: про три військові мистецтва — окомір, швидкість, натиск.

І тепер, гортаючи старенького нотатничка, що став згодом фронтовим, я згадую той далекий час, коли мої товариші і я в глибокому тилу готувалися до фронту, жили однією думкою, одним прагненням — скоріше стати до бою за визволення радянської землі.

Велику користь дав мені альбом майора Гуриновича. Я став уявляти собі дії льотчиків у бою і вирішив поділитися з курсантами всім, про що дізнався і дізнавався. У вільний час ми збиралися всією групою: я розказував про досвід наших бойових льотчиків, розповіді ілюстрував малюнками, креслив схеми боїв. Готуючи курсантів до фронту, я готувався й сам.

У день 24-ї річниці Радянської Армії політрук зачитав наказ по училищу. Нам, інструкторам, надали звання старшого сержанта. Навіть не вірилося, що після моїх невдач його надали й мені.

НАШІ ВІДЗНАЧИЛИСЯ

Якось у середині березня я подався до штабу ескадрильї. Біля газетної вітрини юрмилися льотчики-інструктори та курсанти. Лунали жваві голоси:

— Та це ж інструктори Скотной, Мартинов, Король! Он як відзначилися наші!

Поспішаю до товаришів. У вітрині висить авіаційна газета від 11 березня 1942 року. Впадає в око заклик: «Винищувач! Завжди шукай бою! Будь сміливий, рішучий та ініціативний у повітряному бою, як капітани Єрьомін та Запрягаєв, лейтенанти Скотной, Седов, Саламакін, Мартинов та старший сержант Король!» Сім льотчиків-винищувачів на ЯК-1 вийшли переможцями в повітряному

бою проти двадцяти п'яти німецьких літаків: вісімнадцяти винищувачів «Мессершмітт-109» та семи бомбардувальників «Юнкерс-87» і «Юнкерс-88». Наші льотчики збили одного «Юнкерса-87» та чотири винищувачі, решта втекли. Героїчна сімка втрат не зазнала.

Хтось із хлопців читав уголос:

— «Цей бій і перемога не є щаслива випадковість. Вітчизняна війна з німецько-фашистськими загарбниками вже дала нам немало фактів, коли радянські льотчики вступали в бій з переважаючими силами ворога і перемагали його.

Група капітана Єрьоміна побачила гітлерівських розбійників раніше, ніж ті помітили наші літаки. Це — одна з умов перемоги. Вмій постійно стежити в повітрі, перший знаходь ворога — золоте правило винищувача... Перемогти таку численну зграю фашистських стерв'ятників невеликою групою літаків можна було, тільки блискуче застосувавши тактику та передову техніку. Саме в цьому була сила сімох винищувачів. Вони показали себе не лише хоробрими — справжніми повітряними снайперами, льотчиками, що досконало освоїли техніку пілотування на всіх висотах та швидкостях своїх літаків».

Стаття кінчалася так: «Блискуча перемога групи капітана Єрьоміна заслуговує ретельного вивчення. Все нове, все потрібне для нашої боротьби з ворогом повинні засвоїти всі частини, всі льотчики».

І ми докладно вивчили цей бій. Так, льотчики комеска Єрьоміна й воювали не числом, а умінням!

...Коли у грудні 1942 року з ініціативи колгоспників Тамбовської області почався збір коштів у фонд оборони, колгоспник-патріот Ферапонт Головатий дав гроші на будівництво літака для командира славної ескадрильї капітана Єрьоміна.

ДОВІРЯТИ, АЛЕ ПЕРЕВІРЯТИ

Програма навчання закінчувалася пілотажем. Саме при цьому у льотчика виробляються вольові якості, рішучість та сміливість, необхідні повітряному бійцеві. Виконуючи фігури пілотажу, курсант повинен досконало знати літак.

Всі мої курсанти добре пілотували, крім одного — Мешкова. Він боявся штопора, не міг чисто виводити машину. А треба було неодмінно добитися чистоти виконання цієї фігури — надходив день випуску групи, і мене дуже непокоїв курсант, який відставав.

Як завжди, рано-вранці ми вже були на аеродромі. Механік УТІ-4 доповів, що літак справний і підготовлений до польоту. Піднімаюся в повітря з Мешковим: хочу ще і ще раз показати йому, як правильно виводити літак із штопора. Мешков м'яко тримає рулі керування. Зриваюся у штопор. Усі свої дії пояснюю.

Починаю виводити літак. Він задирає ніс, і я даю газ. Мотор не працює. Літак зривається в штопор і обертається в інший бік.

Земля швидко наближається. Не можу збагнути, що сталося з мотором. Роблю останню спробу вивести літак із складного положення. Мені щастить його вирівняти. Але мотор не працює. Доведеться робити вимушену посадку.

Місцевість під нами гориста. Тільки осторонь видніється невеликий майданчик — бавовняна плантація. Прямую до неї. Знижуюсь. Потягнув ручку на себе — літак торкнувся землі і враз застрибав: я сів упереки борозен — як довелось. Машина ось-ось перекинеться на спину. Попереду, метрів за п'ятнадцять, — урвище. Літак зупиняється вчасно!

Мабуть, закінчилося пальне. Справді, бак порожній. Як підвів мене механік: а він же такий ретельний, акуратний!

Чути — гуде мотор. Низько пролітає літак. Хтось погрожує кулаком. Та це ж комеск! Показую знаками, що немає пального, а командир погрожує кулаком ще лютіше.

Літак зник. А ми сидимо й сумно чекаємо бензину. Напевне, я знов опинився в недбальцях, знову не пошлють на фронт.

Комеск приїхав на автомобілі. Я ладен був крізь землю провалитись. Однак причепурився і доповів про вимушену посадку через нестачу пального та про повну справність літака.

Комеск сердито глипнув на мене і, щось сердито пробурмотівши замість відповіді на мою адресу, велів заправити літак бензином.

Бензобак залито. Командир вліз до кабіни і спробував злетіти. Але майданчик був надто малий. Тоді він наказав розібрати літак і привезти його на аеродром вантажною машиною.

Я знав, що цим справа не закінчиться. І справді, тільки-но я приїхав, викликає командир. Я чекав неприємної розмови: комеск умів знімати стружку!

На превеликий мій подив, він зустрів мене не так суворо, як я сподівався. Цього разу навіть не лайав — може, тому, що я вдало, без поломок посадив літак. Я не сказав командирові, що все сталося через недогляд механіка. Взяв провину на себе, але комеск і без моїх пояснень усе зрозумів. Він суворо промовив:

— Пам'ятайте: довіряючи, треба перевіряти!

Я затамив його слова і в майбутньому, довіряючи механікам та технікам, завжди їх перевіряв. Цього навчав і своїх курсантів.

І ось настав день, якого я так чекав. Усі курсанти успішно закінчили навчання й дістали призначення до діючої армії.

Мої вихованці, оточивши мене перед від'їздом, дякують за науку. Міцно тисну їм руки на прощання, даю останні поради, настанови.

— До скорої зустрічі на фронтовому аеродромі, товаришу інструктор! — гукають вони, вже сидячи в машині, що має одвезти їх на станцію. Вони знають: для мене це найкраще побажання.

А я лишаюся на інструкторській роботі: мені вже дали нову групу. Всі мої надії знову пропали.

ПРОЩАВАЙТЕ, ДРУЗІ!

Вже цілий рік наша авіашкола тут, у глибокому тилу. У щоденній наполегливій праці непомітно минув час. Як і раніше, ми цілоденно на аеродромі, а вечорами в ленінській кімнаті.

Повідомлення тривожні: наші війська ведуть запеклі бої під Сталінградом, стоять на смерть.

Товариші мого дитинства, мої брати воюють. Батько, сестра, близькі мені люди — у фашистській неволі. А я, повітряний боєць, сиджу в тилу. І ця настирлива думка нестерпна.

Якось після тренувальних польотів до мене підійшов Грицько Усменцев. Співчутливо спитав:

— Ти чого похнюпився? Чи не занедужав? Мабуть, стомився?

— Та ні, Грицю, справа не в тому.

— Ходімо купатися, дорогою побалакаємо.

Ми подалися до арика, що дзюркотів поміж високи-ми тополями неподалік од нашого авіамістечка. Раптом хтось гукнув мене. Озираюся — нас доганяє черговий.

— Де ви поділися? Вас негайно викликає комеск. Ідьте мерщій!

— Певно, знову зніматимуть стружку,— кажу Грицькові і рушаю до штабу, міркуючи, навіщо я потрібен суворому комескові? Іду й не дуже кваплюся, пригадуючи, чи не пропустилися порушень мої курсанти. Ба ні...

Попереду швидко простує командир ланки другого загону Петро Кучеренко. Певно, теж до штабу. Звичайно спокійний, витриманий, трохи повільний, лейтенант зараз мало не біжить. Прискорюю ходу, наздоганяю його коло самих дверей до кабінету.

— Товаришу лейтенант, куди поспішаєте?

— Комеск викликає.

— Мене також. Нумо, товаришу лейтенант, зайдімо разом. Одному страшнуvато: не знаю, в чому справа.

— І я не знаю.

Заходимо. Доповідаємо. Командир ескадрильї встає, мовчки дивиться на нас, немов уперше бачить. Потім із невластивою йому лагідністю каже:

— Лютчики ви непогані, не підведете в бою. На вас надійшов виклик. Завтра зранку вирушите до начальника училища. Там про все і дізнаєтеся. Можливо, я бував різкий. Але дисципліна над усе. Командир повинен бути вимогливий. Зрозумієте, коли самі станете досвідченими командирами.

Він одпустив нас, і я, забувши одразу про всі кривди, палко потиснув комескові руку і хутко вийшов із штабу.

Звістка про наш від'їзд миттю облетіла ескадрилью. Мене обступили товариші. Тут і мій друг Грицько Усменцев. Він усе повторює:

— Ти тільки пиши неодмінно. І як зіб'єш, одразу напиши, чуєш?

— Чую, Грицю! Та мені все ще не віриться, що їду на фронт!..

Товариші влаштували нам проводи. Зібрались у Кучеренка — він жив разом із сім'єю. Мені стало не по собі, коли я побачив Петрову доньку, заплакане, стурбоване обличчя його дружини-клопотухи. Петро заклопотано й лагідно поглядав на неї, силкувався підбадьорити.

Вранці я підхопився раніше од усіх. Не давала спокою думка: а що, як передумают, як щось зміниться! І хоч

шкода було розлучатися з друзями та з своїми курсантами, все заступала думка про те, що незабаром я буду на фронті.

У призначену годину по нас приїхала машина. Зібралася вся ескадрилья. Прийшов Петро, його проводжала дружина з донькою на руках. До мене підступив механік Наумов.

— Товаришу командир, ви вже не ображайтеся на мене за той випадок...

Я міцно обняв його.

— Та я все забув, Наумовичу! Знаю, як ви самі переживали. Готовий з вами завжди працювати.

— Товариші, пора їхати! — пролунав голос командира ескадрильї.

Усменцеву, Панченку, Коломійцю командир дозволив провести нас до штабу авіаучилища.

Ми стали квапливо прощатись, і я виліз на машину. Вона рушила, Петро вскочив уже на ходу. Інструктори, техніки, курсанти бігли слідом і напучували нас:

— Не підкачайте! Підтримайте честь ескадрильї! Бийте ворога!

І ось ми коло штабу. У дворі біля дверей стоять шість льотчиків-інструкторів з інших ескадрилей.

— А ви що тут робите? — поспитав їх Петро.

— Викликали. Кажуть, нарешті пошлють на фронт,— широко усміхаючись, відповів за всіх льотчик з веселими сірими очима.

То був Олексій Амелін: я знав його на обличчя, як і всіх інших інструкторів,— зустрічалися, коли школа була ще на Україні.

— Може, всі гуртом вирушимо воювати! — зауважив я.

Друзям час було повертатися. На прощання ми потиснули один одному руки, тричі поцілувалися.

Вони поїхали. А через деякий час до нас вийшов незнайомий капітан. Перевірив за списком наші прізвища і сказав:

— Усі прийшли? На вас чекає начальник училища.

Підтягнувшись, входимо до просторого кабінету. Начальник зустрічає нас привітно. Сказавши, що нас направляють до Москви, на пункт збору льотно-технічного складу, він додає:

— Там і визначать, де служитимете. Сподіваюся, незабаром почуємо про ваші бойові діла.

В дорозі ми зустріли 25-у річницю Великого Жовтня. І ось Москва, пункт збору льотно-технічного складу. Тут багато бойових льотчиків. Але є й молодь, як от ми. Одні щойно прибули з фронту, інші — з госпіталів. Чути різно-голосий гомін.

Льотчики розповідають про повітряні бої. Я і Льоня Амелін слухаємо, затамувавши подих, зрідка скидаємось очима — адже перед нами живі бойові льотчики. Ми вивчали тактику і розуміємо все з півслова, проте деякі питання здаються нам надзвичайно складними. Дещо освоївшись, заходимо в розмову.

— Хто тебе вчив? — питає мене бойовий льотчик.

— В аероклубі — Кальков, а в школі — Тачкін.

— Тачкіна я знав. Хоробрий, умілий був льотчик.

Від льотчиків, що прибули з Сталінграда, дізнаюся, що там хоробро воює Вячеслав Башкиров, уже Герой Радянського Союзу. Я невимовно радий і гордий за свого колишнього курсанта.

Багатьох питав і про свого першого інструктора — Олександра Калькова, дуже зрадів, коли хтось сказав, що він служить у бомбардувальній авіації, має урядові нагороди.

Узнав і сумну звістку: в перші ж дні війни в нерівному бою загинув мій давній товариш Петраков. Перед очима постало його лице, я пригадав, як радісно біг він зустрічати У-2 на маленькому аеродромі шосткинського аероклубу.

Пролунав знайомий голос диктора — передавали повідомлення Радінформбюро. Наші війська вели бої з противником в районі Сталінграда, на північний схід од Туапсе та на південний схід од Нальчика. І знову зал гув од голосів. Чую уривки розмов:

— Наші добре тоді прикрили бойові порядки піхоти! Скоріше б вступити в бій — скільки нас тут!

— Швидше б мені до своєї частини, в Сталінград.

— Так, там нелегко... Нелегко дається перемога!

— Невже нас тут довго триматимуть? — кажу Льоні.

В цю мить підходить Петро і з невластивим для нього пошвавленням звертається до нас:

— Тут, я чув, формує полк бувалий льотчик майор Солдатенко. Ото б нам до нього потрапити. Кажуть, командир суворий, зате щиросердий. Він з фашистами ще в тридцять шостому році добровольцем в Іспанії бився, ма-

до не загинув у палаючому літаку. В нього все обличчя в рубцях від опіків. І тепер од самого початку воює, щойно з-під Сталінграда.

— Як до нього потрапиш?

— Тут багато бувалих льотчиків. Може, з кимось по-радяться?

Але зал спорожнів: усі пішли обідати. Довелося відкласти розмову до вечора.

В їдальні була сила люду, і ми вирішили зайти у спортзал. До нас приєдналися інші інструктори, і ми всі гуртом подалися надвір.

Назустріч швидко йшов якийсь майор. В око впадали рубці, що вкривали його обличчя,— сліди сильного опіку. «Ото бувалий льотчик! А чи це не майор Солдатенко?» — подумав я, з повагою поглядаючи на нього.

Майор мигцем зиркнув на нас, відповів на привітання.

Нас перегнав старший лейтенант. Ми чули, як він сказав:

— Товаришу майор, вас негайно викликають до телефону з штабу ВПС.

— Чудово, а я вже хотів дзвонити туди.

На обличчю майора майнула вдоволенна усмішка. Він прискорив ходу.

— Ану, Петре, спитай, хто це? Чи не командир частини?

Петро рішуче ступив до старшого лейтенанта:

— Дозвольте звернутися, товаришу старший лейтенант?

— Чого вам, товаришу лейтенант?

— Хто цей майор?

— А ви хіба не знаєте? Майор Солдатенко, командир полку. Льотчики його полку добре билися під Сталінградом.— І, ніби прочитавши наші думки, додав: — З таким командиром в огонь і в воду підеш. Ну, хлопці, мені ніколи, поспішаю!

І він швидко пішов.

— Ех, пропустили момент...— скрушно мовив Лбоня.

— А чи не подождати майора?

— Та якось незручно.

Увечері деяким льотчикам і технікам, зокрема й нам вільно, наказали зібратись у великому залі.

Коли всі вже посходились, увійшов майор Солдатенко. Він розповів про напружені повітряні бої під Сталінградом.

— Льотчики нашого полку вступали в бій з будь-якою

кількістю німецьких літаків,— розказував Солдатенко,— не шкодуючи життя, прикривали радянські війська і місто від нальотів. Багато хто загинув. Мужні захисники Сталінграда вічно житимуть у нашій пам'яті... Мені доручено поповнити полк. І ви, товариші, вже, мабуть, здогадалися, що зараховані до ввіреної мені авіачастини? — І додав: — Я певен, що ви помститеся за товаришів, які загинули смертю хоробрих в ім'я нашої Батьківщини!

Якби майор Солдатенко велів нам негайно вилетіти на фронт, ми більше нічого й не бажали б. Та він сказав: — Завтра ми вирушаємо на аеродром у район Горького, там переучимося на нових літаках ЛА-5.

Командир відрекомендував нам замполіта полку, льотчика майора Мельникова:

— Ми з замполітом літали по черзі. Коли я на землі — він у повітрі, коли він на землі — я в повітрі.

Познайомив Солдатенко нас і з начальником штабу підполковником Білородовим, старшим інженером полку Фрайнтом та майбутніми комесками.

— Знаю, всі ви рветесь до бою. І я вас добре розумію,— провадив далі майор Солдатенко.— Але вам доведеться ще повчитися. Пам'ятайте, ворог підступний і сильний! Освоїмо нові бойові літаки — наші, вітчизняні, вивчимо тактику, різні бойові епізоди. Сьогодні у нас з вами, так би мовити, знайомство. В роботі ви пізнаєте ближче один одного. Вас уже розподілили по ескадрильях, а коли злітаєтесь, буде легше бити ворога.

Командир надав слово замполітові, і той стисло ознайомив нас з історією полку. Наш 240-й винищувальний авіапункт розпочав бойові дії 22 червня 1941 року, воював на Ленінградському фронті, брав участь у прориві блокади Ленінграда, поставлені завдання виконав добре. Особовий склад має ряд подяк від командування наземних військ та бомбардувальників, яких супроводжують винищувачі. У червні 1942 року полк увійшов до складу 8-ї повітряної армії, воював на Південно-Західному фронті. Льотчики полку відважно билися під Сталінградом, в основному прикриваючи наземні війська та супроводжуючи штурмовики.

Потому замполіт сказав:

— Ви повинні дуже дбайливо ставитися до нової вітчизняної техніки, завжди пам'ятаючи про самовіддану працю наших людей у тилу. Постарайтеся глибоко вивчити, освоїти техніку в найкоротший строк. На початку ново-

го 1943 року, ми повинні влитися в бойову сім'ю. Спільно з нашими військами громитимемо ворога, примножуючи бойові традиції полку.

Начальник штабу зачитує наказ по полку про бойову обслугу.

Льоня Амелін потрапляє до першої ескадрильї, я — до третьої, до комеска Гавриша. Петра Кучеренка призначено начальником ПСС — Повітряно-стрілецької служби.

Комеск Гавриш 1933 року закінчив Чугуївське училище і відтоді був інструктором в авіашколі. Він, як і всі льотчики ескадрильї, не мав бойового досвіду — всі ми не-обстріляні.

Льотчиків поділили на бойові пари — на ведучих та ведених. Мене призначили веденим до командира ланки молодшого лейтенанта Івана Габунії.

Після невеликої перерви нашу ескадрилью зібрав комеск Гавриш.

— Сім'я у нас багатонаціональна, — мовив він, — білорус Гомолко, татарин Іслам Мубаракшин, грузин Іван Габунія, росіяни — Козлов, Мочалов, Пантелеєв, Пуршев, українці — Кожедуб, Пузь і я. Pozнайомтеся.

До мене підійшов Габунія. У нього чорні задумливі очі, тонкі гарні риси обличчя, хода легка, ритмічна, в руках відчувається спритність і сила. Синя гімнастюрка на ньому так і влипла.

Він міцно тисне мені руку:

— Ну, давай знайомитися, теско! В Грузії нас, Іванів, звуть Вано. Ти мене теж так зви.

Він люто стиснув кулаки, дізнавшись про те, що ворог окупував мій рідний край. Співчутливо розпитав про всіх близьких мені людей, розповів про себе. Габунія вчителював у Грузії, закінчив аероклуб, а в дні війни — льотне училище, палко любив авіацію.

З того вечора ми з Вано стали нерозлучними друзями.

ОДНОПОЛЧАНИ

В запасному полку, на тиловому аеродромі, куди ми прибули через день, обстановка напружена. Тут льотчики вивчають нову техніку, тут створюються полки, що прилетіли в тил на переформування після важких боїв. Звідси вирушають на фронт групи поповнення та окремі льотчики. Тут приземляються літаки, що летять на фронт з глибокого

тилу. Усе в русі. Льотний склад постійно змінюється. Льотчики безперервно тренуються, провадять обліт машини — в повітрі з ранку до вечора гудуть мотори.

Першого ж дня, коли Амелін, Кучеренко і я прямували аеродромом, я побачив льотчика. Його обличчя було мені знайоме.

— Та це ж Василь! А з ним ще наші однокласники! — вигукнув я і побіг назустріч бойовим льотчикам. Вони разом з нами закінчували училище, а тепер, виявилось, уже півроку на фронті. Ми з Льонею перезирнулися: ото, брате, як ми відстали!

Цілий вечір курсанти нашого училища розповідали нам про повітряні бої, про тактику ворога, про те, як вести повітряний бій.

Того ж таки першого дня по дорозі до ідальні я помітив осторонь наших літаків два трофейні ворожі винищувачі «Мессершмітт-109». Ми мали ґрунтовно вивчити їх: щоб бити ворога, треба знати його сильні й слабкі сторони. Не дожидаючи занять, я почав до них придивлятися: ходив навколо, намагався запам'ятати їхні силуети, щоб потім усе записати до нотатника. Навіть на землю лягав — розглядав літак знизу. Поки я кружляв навколо «мессершмітта», до мене підійшов бойовий льотчик у комбінезоні і запитав:

— Чого роздивляєшся? Вразливі місця «мессера» шукаєш?

— Та ні, ми його ще вивчатимемо. Просто хочу подивитися на них, запам'ятати силует. Адже з ними, справжніми, незабаром доведеться зустрітися в повітрі.

— Правильно робиш. Зверни увагу на ліхтар. Німцєві погано видно, що позад нього робиться. Заходь у хвіст, сміливо підлітай якнайближче. Тоді напевне зіб'єш!..

Я записав слова незнайомого льотчика. Довго придивлявся до «мессершмітта», розглядав його, присівши навпочіпки. Вставав і відходив, відміряючи відстань, щоб запам'ятати дистанцію, малював літак з різних ракурсів.

З тих пір, повертаючись з ідальні, я на око відзначав сто метрів од доріжки до «мессершмітта» і зупинявся, подумки беручи на приціл ворога, — це стало для мене правилом.

Льотчики розмістились у великій землянці. Ми вже познайомилися, подружились. Гарні хлопці — всі як один інструктори.

У нас в ескадрилі всі рвуться в бій, усі — чудові товариші. Вася Пантелеев завжди вносить пожвавлення: де він, там жарти, сміх. Але працює старанно, дисциплінований. Подобається мені Іслам Мубаракшин, вдумливий, небагатослівний, ладний завжди допомогти другові, і Кирило Євстигнєєв з першої ескадрилі — худорлявий, але дужий. Він серйозніший і зібраніший за інших. У нього гарне російське обличчя, щирий погляд; Кирило вразливий, однак витримка у нього завидна: коли чимось схвилюваний — зціпить міцно зуби, і тільки жовна грають.

Згодом ми побачили, що у нього прекрасна техніка пілотування. Командири часто ставлять його за приклад, проте Кирило не пишається, не зазнається. Він палко любить льотну справу і ненавидить ворога.

Всі ми, молоді льотчики, уподобали старшого лейтенанта Михайла Гладких, командира другої ескадрилі.

У минулому робітник, Гладких закінчив до війни два курси академії. Брав участь у бойових діях на Південно-Західному фронті, мав 107 бойових вильотів на І-16 та ЛАГГ-3, добре вивчив матеріальну частину ЛА-5. Він уже збив чотири ворожі літаки. Нагороджений орденом Леніна.

Це тактовний, грамотний командир. В його зовнішності не було нічого примітного: приземкуватий, з кирпатим носом, що надавав його обличчю якогось дитячого виразу. Чуйна і товариська людина, він охоче працював з нами, з молоддю з інших ескадрилей, ділився бойовим досвідом, готував нас до фронту. Часто казав:

— Знаю: молодому, навіть добре підготовленому винищувачеві нелегко буває в першому повітряному бою. Молодий льотчик прагне збити ворога, але зробити це в перших повітряних боях нелегко. Іноді я беру до себе веденим недосвідченого льотчика: показую йому на практиці, як треба діяти, привчаю до бойової обстановки.

Говорив він про злітаність, для прикладу наводив цікаві повчальні епізоди:

— Спаяність льотної пари означає, що льотчики ніби становлять одне ціле, вони єдині в своїх діях. Ведучий і ведений не одриваються один від одного у найскладнішому становищі, допомагають один одному і вогнем і словом.

Дружба бойових пар міцніла. І не тільки я та Габунія — всі ведучі й ведені стали нерозлучними друзями. Як звичайно, ведений не відходив од ведучого й на землі, пристосовувався до його рухів, звичок, бо знав, що все це знадобиться у повітрі.

В одній пам'ятній для мене розмові командир полку майор Солдатенко сказав:

— Злітаність та дисциплінованість пар, ланок, ескадрилей і всього полку — основа успіху в повітряному бою. Це показав досвід: все залежить від уміння опанувати техніку, від сили духу, прагнення допомагати товаришеві. Не дістанеш вогнем — допоможи словом. Від усього цього залежить наслідок бою.— І, помовчавши, додав: — Але, пам'ятайте, дружба веденого й ведучого нічого спільного не має з панібратством: наказ ведучого — закон для веденого. Стосунки між ними мають бути основані на взаємному довірі і водночас на вимогливості.

БАТЬКО ПОЛКУ

Наш улюблений командир Гнат Солдатенко, якого ми поміж себе звали батьком, — людина відважна, щира, сердечна, вимоглива до себе й до інших — відзначався скромністю, яка взагалі властива людям високих моральних якостей. На грудях у нього — два ордени Червоного Прапора, скріплені разом.

Як зараз бачу його лице: воно в нерівних рубцях, нема їх тільки навколо жвавих, ясних очей. Мабуть, захисні окуляри врятували очі, коли він горів. Сліди важких опіків видно й на руках.

Про себе він говорив рідко і скупо. Зате любив розповідати про подвиги інших і часто повторював:

— У мене великі рахунки з фашистами.

Ми знали, що наш командир — член Комуністичної партії з 1937 року; 1933 року він закінчив школу військових льотчиків, а перед війною — Військово-Повітряну академію.

Це був справжній командир — учитель, наставник, вихователь. Він був нещадний до недбальців, до порушників дисципліни, зате ладен був допомогти ділом і словом кожному, хто працював сумлінно. І за це ми платили своєму командирові відданістю, любов'ю та глибокою повагою.

Нам хотілося знати про нього більше, і одного разу ми попросили замполіта розповісти про нашого командира, про те, за які подвиги його нагороджено двома орденами бойового Червоного Прапора. І ось що ми почули.

Майор Солдатенко в 1936 році добровольцем вирушив до Іспанії. Одного разу, коли він повертався з бойового завдання, над територією, зайнятою фашистами, його атакували ворожі винищувачі. Командир майстерно маневрував, відстрілювався, а проте ворогові пощастило підпалити його літак. Солдатенко вирішив дотягнути до розташування республіканських військ. На ньому загорівся комбінезон, біль від опіків ставав нестерпний. Було ясно: ще трохи, і його охопить полум'я. Але льотчик продовжував політ.

Внизу показалаь річка. Солдатенко відчував, що ось-ось знепритомніє. Зібрав останні сили й посадив палаючий літак на воду коло самісінького берега. Виліз із кабіни і з головою пірнув у воду. Майнула думка: «А чи варто виходити з води? Якщо тут фашисти, загибелі не уникнути». І все-таки він надумав роздивитися. Висунув голову й одразу ж почув дитячі голоси, радісні вигуки: «Салют, камараде!» Він сів на республіканській землі.

Солдатенко ледве виліз на берег. Упав, втратив свідомість. Опритомнів од гострого болю в усьому тілі. Над ним схилився лікар у білому халаті. Де він? У госпіталі? Ні, в оселі у друзів-іспанців. Скільки ж він лежав без пам'яті? Добу. Іспанці зворушливо піклувалися про льотчика. Коло нього безперервно чергували. Діти приносили йому квіти. Провідати радянського льотчика приходили здалеку.

Шкіра на обличчі й руках у Солдатенка обгоріла. Він не міг ні їсти, ні пити. Обпечені губи зрослися. Лікареві довелося їх розрізати. Зрослись і обпечені пальці на руках, великі опіки вкривали все тіло. Солдатенко пролежав у своїх друзів кілька тижнів, аж поки не зміцнів. Потім його перевезли до Москви, де лікували багато місяців.

Михайло Іванович Калінін вручив йому зразу два ордени бойового Червоного Прапора і сам прикріпив до кітеля.

Руки у Солдатенка були забинтовані, і він сказав товаришеві Калініну:

«Не можу потиснути вам руки, зате можу запевнити, що знову стану до лав і служитиму в авіації, доки й житиму».

Свого слова майор Солдатенко дотримав. До війни він служив у частині, був командиром — навчав і виховував молодих льотчиків. Ми дізналися, що він був делегатом XVIII з'їзду партії. З першого дня війни командує полком і доблесно воює, показуючи зразок хоробрості, мужності, льотної майстерності.

Коротка розповідь про подвиги майора Солдатенка справила на нас величезне враження.

— Он який у нас командир,— казали ми гордо,— воював з фашистами в Іспанії, був делегатом з'їзду!

Відтоді ми стали ще більше поважати його, ще старанніше, запопадливіше виконувати всі його вказівки.

З неприхованим хвилюванням слухав наш командир повідомлення про бойові події на берегах Волги.

І ось одного разу — це було 19 листопада 1942 року — сталося те, чого ми всі так чекали. Наші війська в районі Сталінграда перейшли в наступ. Про наступ повідомляли «В останню годину» — так з листопада 1941 року називали позачергові радіопередачі.

Згодом дізналися, що війська трьох фронтів прорвали оборону противника й оточили трьохсоттисячну фашистську армію. Німецьке командування марно намагалося допомогти угрупованню вийти з оточення. Наша авіація знищувала транспортні та бомбардувальні літаки ворога. Фашистський повітряний флот втрачав добірні кадри.

Ми з'юрмилися коло карти. Майор Солдатенко з палаючими очима сам пересував прапорці на карті, дивлячись на місця, де ще недавно воював полк.

СТАРШИЙ ІНЖЕНЕР

Ми мали у якнайкоротший строк вивчити, а затим добре освоїти нові літаки. У навчання поринули з головою.

Міцна дружба зав'язалася в нас із техніками та механіками літаків. У газетах їх називали невтомними трудівниками. Так воно й було. Ми вивчали матеріальну частину на «живих» літаках, і техніки, не шкодуючи сил, намагалися зробити все, щоб ми якнайкраще знали літак — одномісний винищувач ЛА-5 конструкції Героя Соціалістичної Праці Семена Олексійовича Лавочкина.

Я здружився з механіком літака, комсомольцем сержантом Віктором Івановим. Допмагаючи йому готувати матеріальну частину, я ніби входив у його роль і завдяки цьому глибоко вивчав літак.

Багато з нами працював старший інженер полку комуніст Фрайнт — досвідчений, тямущий спеціаліст, справжній ентузіаст своєї справи. В полку він з першого дня війни. Мав урядові нагороди. Уміло й грамотно керував інженерно-авіаційною службою. Матеріальну частину літака й мотора, експлуатацію літака знав добре. В бойовій обстанов-

ці він так умів налагодити роботу, що літаки ніколи не підводили льотчиків у повітрі.

— Льотно-тактичні дані ЛА-5 кращі за дані «фокке-вульфів», «мессершміттів» та інших німецьких винищувачів. А щоб з нього все вижати, потрібно добре знати літак. Треба вміло його експлуатувати і на землі і в повітрі,— повторював інженер,— щоб у бою відчувати дихання літака і не нишпорити по кабіні.

Фрайнт сам усе показував, пояснював — наполегливо, терпляче, ніколи не дратувався. Розмовляв спокійно, і тільки легке посіпування голови — нервовий тик — видавало його хвилювання чи невдоволення.

— От душа наш інженер,— захоплено казав Габунія.

— Осідлайте техніку,— любив повторювати старший інженер,— і вона покаже чудеса.

А після занять нерідко нагадував нам:

— Не забувайте: ЛА-5 складніший, ніж І-16, його треба ще ретельніше вивчати. Коли що незрозуміло — питайте. Вдень і вночі звертайтеся. Завжди поможу.

В кінці грудня ми зібралися коло літаків — складали залік з матеріальної частини. Інженер полку суворо перевіряв наші знання і лишився вдоволений: ми так завзято й старанно готувалися, що майже всі льотчики склали заліки на відмінно. Тепер нам треба було закріпити свої знання в учбових польотах.

НА ІВАНОВСЬКОМУ АЕРОДРОМІ

З нетерпінням чекаємо, що ось-ось на аеродромі приземляться літаки для нашого полку. А їх усе не було. Ми помітили, що наш командир чимось занепокоєний, ба навіть стривожений.

Виявилося, надійшов наказ про наше перебазування в Іванове, де нам, як казали, знову треба буде переучуватися. Командир прагнув на фронт, і, певна річ, таке зволікання його вкрай засмучувало. Нас також: невже не доведеться воювати на ЛА-5, матеріальну частину яких ми так ретельно вивчили?

Кілька днів командир ходив заклопотаний. І нарешті радісна звістка! В Івановому ми одержимо «лавочкиніх». Командир заспокоївся, а ми раділи, що поїдемо до Іванового і звідти вилетимо на фронт.

І ось ми в Івановому. Дізнаємося, що тут переучуються

на Яках французькі льотчики ескадрильї «Нормандія» під командуванням Жана-Луї Тюляна.

Чотирнадцять відважних французьких льотчиків та п'ятдесят вісім механіків прилетіли з Алжіра через Іран до нас, щоб битися проти нашого спільного ворога — німецьких фашистів. Льотчикам дозволили вибрати будь-які літаки. Вони вибрали літаки радянського виробництва. І, прагнучи якнайшвидше потрапити на фронт, посилено тренувалися. Ми стежили за їхніми польотами і казали:

— Молодці! Літають чудово. Може, рядом прикриватимемо наші наземні війська, битимемо повітряного ворога.

Можливо, що потім ми й зустрічалися в повітрі, коли билися з фашистами на Воронезькому фронті.

На аеродромі ми не відходили від «лавочкіних». Могутні тупоносі машини стояли в ряд. Всі наче однакові, але у кожної свої особливості, невловні на перший погляд.

Мені дуже подобалися нові літаки — я не міг на них надивитися.

Вчителі й наставники виховали в мене почуття глибокої поваги до машини, і я звик ставитися до літака, як до живої істоти, — здавалося, ніби він промовляє: «Вивчиш мене — служитиму тобі. Ставитимешся недбало — покараю». Я завжди пам'ятав про те, скільки думки та праці вклали в нього конструктори, інженери, техніки, робітники, особливо тепер, у дні війни. І старанно готувався до польотів.

Спершу в повітря піднялися командир та замполіт. То були показові польоти. Які слухняні були грізні бойові машини в умілих руках! І це надавало нам упевненості в своїх силах.

Потім нас вишикували, і командир частини сказав:

— Літаків з подвійним керуванням у нас немає. А час не жде. Отже, сьогодні почнете літати самостійно. Вам доручають літаки, на яких ви воюватимете. Строго, вимогливо поставтеся до сьогоднішніх польотів. Головне спокійно і впевнено виконуйте кожен елемент. Особливу увагу звертайте на посадку — тут баритися не можна. По радіо вам підкажуть, що буде можливо. І пам'ятайте: не розгублюватись ні за яких обставин! Певен, що ви з честю виконаєте завдання.

Командир довіряв нам, був упевнений в нас, хоча й хвилювався. Ми розуміли, що Солдатенко підійшов не показаному до складної справи, за яку відповідав головою. І стали поважати його ще більше. Він справді по-батьків-

ському піклувався про нас: вважав за свій обов'язок про-
воджати й зустрічати кожного. Виліз на площину літака
і напучував льотчика, що сидів уже в кабіні.

— Не хвилюйся: все буде гаразд.

Командир радів вдалому вильоту і, коли льотчик при-
землявся, біг зустрічати його. Він саме бігав, аби скрізь
устигнути. І встигав.

Нарешті моя черга. Підходжу до літака і вітаю його за
всіма правилами, як командира. Роблю це цілком серйозно.
Та нараз мені прийшло в голову, що товариші сміються,
дивлячись, як я вітаюся з машиною. Озирнувся: ні, всі
стоять коло своїх літаків, захоплені думками про майбутній
виліт.

Не встиг я після першого польоту вилізти з машини,
як командир підбіг до мене, потиснув руку:

— З успішним вильотом, товаришу старший сержант.
Дуже радий за вас. Поки що все йде добре,— додав уже
на ходу й побіг до літака, в якому сидів Амелін.

Того пам'ятного для мене дня, про який хочеться
розповісти, я ще дужче відчув його піклування.

Мені треба було зробити останній тренувальний політ.
Перед вильотом пробує мотор: здається, він не дає повних
обертів. Кличу механіка. Той занепокоївся:

— Неодмінно треба з'ясувати, в чому річ.

Але в цю хвилину підійшов командир ескадрильї і не-
вдоволено мовив:

— Товаришу старший сержант, чого ви тут газуєте,
чого зволікаєте? Адже вам наказано зробити два польоти.
Вилітайте негайно.

І я через фальшивий сором, аби ніхто не подумав, ніби
я чогось боюся, вирулив на старт.

Даю газ і злітаю. Уважно слухаю, як працює мотор.
На висоті п'ятдесят метрів мені стало ясно: з мотором
справді щось не гаразд. Тяга почала падати. Літак втрачав
швидкість. Хоча б не звалитися на крило — це загибель.
Зволікати не можна. Енергійно віддаю ручку од себе й
переводжу літак у планірування.

Попереду — ліс, збоку — поле. Чи встигну розвернути-
ся на такій малій висоті, одійти від лісу? Тільки не гая-
тись! Не втрачати жодної секунди! Зволікання — все одно,
що смерть.

Швидко розвертаю літак. Стрімко набігає земля. Поштовх: літак проповз на животі по полю й зупинився. «Живий»,— думаю. Але поштовх був добрячий, і я боляче стукнувся головою. Проте болю не відчув. Вискочив з літака, оббіг його — оглянув, чи все гаразд. Чомусь знову заліз до кабіни і тільки тоді відчув гострий головний біль. Очі мені самі заплющились, а коли їх розплющив, побачив Солдатенка, Гавриша, бліде схвильоване обличчя Габунії, почув його голос:

— Живий, Ваню! Живий!

Командир питає, що в мене болить, розмовляв зі мною дбайливо, лагідно. І я посміливішав, дарма що мучила думка: а що, коли я винен в аварії і мене не пошлють на фронт.

Товариші й санітари обережно витягли мене з кабіни, поклали в машину й одвезли до санчастини.

Згодом друзі, прийшовши до мене, розповіли: коли мотор розібрали, з'ясувалося, що оберти зменшились, бо вийшов з ладу один з агрегатів.

Недарма наш командир звертав велику увагу на швидкість дій у повітрі! Тільки завдяки тій швидкості я уникнув катастрофи.

Я заспокоївся, але несподівано у мене підвищилася температура. І я знову зажурився, уявивши, що надовго вибув з ладу. Нерухомо лежав з льодом на голові. Настрій похмурий. Раптом бачу Солдатенка. Командир прийшов провідати мене.

Ніколи не забуду, як тривожно, мов батько, дивився він на мене, як поправляв лід на голові. На прощання мовив:

— Скоро одужаєш, не сумуй! Ти ж міцний. На фронт без тебе полетіти не встигнемо.

Його прихід вплинув на мене як той бальзам, я відчув приплив сили, впевненість, що скоро видужаю. І справді, за кілька днів я знову став літати.

ЛІТАКИ ІМЕНІ ВАЛЕРІЯ ЧКАЛОВА

Йшов лютий 1943 року, а ми ще тренувалися, закінчуючи програму переучування. Вечорами, як завжди послушавши повідомлення Радінформбюро, жваво обговорювали події на фронтах і в тилу.

2 лютого перемогою наших військ закінчилась історична Сталінградська битва. Війська Воронезького, Північно-

Кавказького, Південного та Південно-Західного фронтів з боями звільняли місто за містом — Курськ, Краснодар, Ростов-на-Дону, Ворошиловград та багато-багато населених пунктів. Ми поспішали пересунути прапорці на картах, що висіли в ленінській кімнаті та в казармі.

І яке ж свято було для Льоні, Петра та для мене 10 лютого, коли радіо повідомило, що звільнено Чугуїв! Я з нетерпінням чекав, що от-от будуть звільнені мої рідні місця. Навіть заздалегідь надіслав батькові листа.

— Мабуть, не встигнемо угнатися за нашими військами, — повторювали хлопці.

Дедалі частіше казали, що скоро ми вилетимо на фронт. Однак літаків, на яких ми тренувалися, було мало. І це нас турбувало.

— Не хвилюйтеся, незабаром прибудуть новенькі, прямо з заводу. На них і полетимо воювати, — сказав якийсь старший інженер полку.

А через кілька днів морозного ранку в небі з'явилися «лавочкині». Чи ж не до нас? Так і є: літаки почали приземлятися. І ось новенькі ЛА-5 вже стоять струнким рядом, виблискуючи на сонці. Від них пахне свіжою фарбою. Читаємо написи на бортах: «Імені Валерія Чкалова».

— А кому це вони? — запитали льотчиків, які пригнали літаки.

На нашу невимовну радість ті відповіли:

— Для полку майора Солдатенка!

Ми навіть не йняли віри, що це наші літаки.

Трохи згодом нас зібрав командир.

— Ці літаки збудовані на заощадження земляків великого льотчика нашого часу Валерія Павловича Чкалова. Це дар трудового народу... Земляки Чкалова надіслали нам наказ: бути такими ж безстрашними, яким був він. Ось які літаки нам довірено! І наш обов'язок добре освоїти їх, добитися злітаності бойових пар та ескадрилей.

За кожним льотчиком закріпили машину. Мені дістається п'ятибиковий ЛА-5 № 75. У всіх хлопців трибикові машини — вони легші, ними простіше маневрувати. А п'ятибиковий важкуватий. Прикро. Командирові ескадрильї мій настрій не до вподоби, хоча він добре розуміє, в чому річ. У нього свої педагогічні прийоми, і він вичитує мені:

— Ви, я бачу, товаришу старший сержант, вважаєте себе за такого випробуваного льотчика, що тільки на надшвидкісних машинах хочете літати? — І додає вже не так

суворо: — Нічого, нічого! Ти сильний, тобі на ньому й літати.

Розмову закінчено. Габунія втішає мене:

— Не турбуйся, Ваню, я тебе в бою не покину.

Хлопці добродушно всміхаються:

— Зате в польоті бензин у тебе позичатимемо... Не сумуй — поміняють тобі машину!

Я й сам думаю, що поміняють, але все-таки засмучений.

Ще через кілька днів командир частини знову зібрав нас і повідомив, що ми повинні готуватися до відльоту, — вирушаємо на Південно-Західний фронт, у Міллерово, яке 17 січня звільнили від ворога. Маємо взяти участь у звільненні Донбасу.

Потім штурман полку майор Подорожний сказав:

— Часу гаяти не можна. Давайте вивчимо карту району: нам одразу доведеться вступити в бій. Знаючи місцевість, менше відвертатимете увагу на орієнтування.

І ми стали ретельно вивчати карту району, лінію найбільшого просування наших військ. Наш молодий штурман пройшов теоретичну підготовку в академії, був хороший льотчик. Ми уважно слухали його вказівки.

Хуртовина перешкоджає нашому вильоту. По кілька разів на день питаємо прогноз погоди. Техніки прогрівують мотори, щоб ми могли піднятися в будь-яку хвилину. Але погода прив'язала нас до землі.

ДІЗНАЄМОСЯ ПРО ГЕРОЇВ

Часто приходив я у читальню і довго сидів там. У читальні нам підбирали газетні та журнальні матеріали про тактику повітряного бою, про зміни в тактиці ворожої авіації. Я багато читав, записував усе нове до нотатника, креслив схеми повітряних боїв.

В одному з січневих номерів «Красной звезды» було надруковано статтю «Радянські аси в бою» — про дії винищувального авіаполку, нагородженого орденом бойового Червоного Прапора. Полк під командуванням Героя Радянського Союзу Шестакова здобув немало перемог уже в перші місяці війни, відзначився в дні героїчної оборони Одеси.

«Захисники Одеси пам'ятають, — було сказано в статті, — як з одного майдану міста злітали в'юнкі винищувачі, що разом з піхотинцями відбивали несамопитий натиск ворога».

У битві на берегах Волги полк збільшив свій бойовий рахунок. «Висока майстерність льотчиків, здобута в жорстоких повітряних боях, дала змогу полкові посісти ведуче місце на фронті й створити групу асів,— писала газета.— В основі тактики радянських асів є вільний політ — льотчики не зв'язані потребою безпосередньо прикривати бойові порядки піхоти, військові об'єкти або супроводити бомбардувальники. Аси вільно вишукують ворога. Вони ведуть боротьбу за панування в повітрі шляхом активних боїв».

З інтересом читав я про тактику вільного польоту, про «вільне повітряне полювання». Запам'ятав усе, що дізнався про полк, який воював під командуванням чудового льотчика — Героя Радянського Союзу Шестакова. Чи думав я тоді, що й мені доведеться служити в полку, яким незадовго до своєї загибелі він командував! Але я забігаю наперед.

З меншим інтересом прочитав я статтю про Героя Радянського Союзу Макарова. Кілька разів перечитав опис бою, який він провів майстерно й безстрашно. Я багато віддав би, щоб побачити такого льотчика та послухати його розповіді про бойові діла.

ЗНОВУ БОРИСОГЛІБСЬК

Становище на фронті швидко змінювалося. Під час зимового наступу наші війська звільнили багато міст і сіл. Німці зазнали величезних втрат, але на весну почали стягувати свіжі сили, зокрема в районі Харкова, і чинили впертий опір нашим військам, завдаючи сильних контрударів. Згодом ми дізналися, що 19—21 лютого фашистські війська перейшли в контрнаступ під Харковом.

Наприкінці лютого нас повідомили про те, що наш полк увійшов до складу 4-го авіаційного корпусу, яким командує генерал Підгорний. Ми ж підпорядковувалися 2-й повітряній армії генерал-лейтенанта Красовського. Було змінено і місце нашого призначення. Нам наказали вилетіти на Воронежський фронт, у район Валуйок — залізничного вузла, звільненого в другій половині січня, в той же день, що й Уразове.

Отже, наш полк воюватиме недалеко від тих місць, де ми з Льонею вчилися.

— І до твоїх рідних країв ближче,— підбадьорював мене Габунія, узнавши про новину.

Коли оголосили наказ, штурман Подорожний сказав, що ми повинні негайно вивчити карту району.

— Знайомі місця,— зауважив Кучеренко.

— Знайомі чи незнайомі, а вивчати треба. Повторення — мати навчання.

І ми заходилися ретельно вивчати по картах місцевість. Для Льоні, Петра та для мене — вихованців Чугуївського училища — карта справді знайома. Ось Валуйки, ось Чугуїв, Малинівка, Рогань. У районі Чугуєва знову точаться запеклі бої. Пригадую літо 1941 року, нальоти на Харків, полк СБ, що вилітав на бойові завдання.

За кілька днів після нового наказу ми, як завжди, прокинувшись на світанку, побачили, що небо чисте.

— Випогодилося! Нарешті аллах послав погоду! — вигукнув Іслам Мубаракшин.

— Отже, сьогодні вилітаємо!

Нам було наказано вишикуватися. Командир поцікавився, чи всі здорові, і нагадав:

— Найголовніше наше завдання — перелетіти без пригод. Не відривайтеся од групи, стежте за повітрям. Це наче підготовка до справжнього бойового вильоту: пам'ятайте, ворог може атакувати зненацька. Будьмо пильні!

І ось наша частина піднімається з аеродрому. Беремо курс на Борисоглібськ. Щасливо приземляємося, виходимо з літаків. Що таке? В повітрі ворожий винищувач «Мессершмітт-109».

Як він міг тут опинитись? Адже лінія фронту далеко. Та й тривоги немає! Всі спокійні, всі зацікавлено поглядають на небо. Здивовано перешіптуємося:

— Хлопці, та це ж справдешній «мессер»! Як він сюди попав?

Хтось промовив:

— Трофейний! Зараз буде учбово-показовий бій ЯКА з «мессером». Треба вивчити переваги й вади літаків.

До «мессершмітта» підлітає «яковлев». Уважно стежимо за літаками. Ось «мессершмітт» пішов до землі, ЯК — за ним. Здавалося, не вистачить висоти, щоб вивести літак. Проте на малій висоті «мессер» різко шугнув угору. ЯК не відставав.

— Сильні льотчики,— зауважуємо.

Зацікавлено стежимо за учбово-показовим боєм, за каскадом фігур. Переміг ЯК.

— Не такий страшний вовк, як його малюють,— сказав хтось із хлопців.— Наш літак крашій.

Наші війська ведуть переможний наступ, звільняючи радянську землю від окупантів. Німці здаються в полон; відступаючи, кидують бойову техніку. Наші танки мчать уперед — на захід.

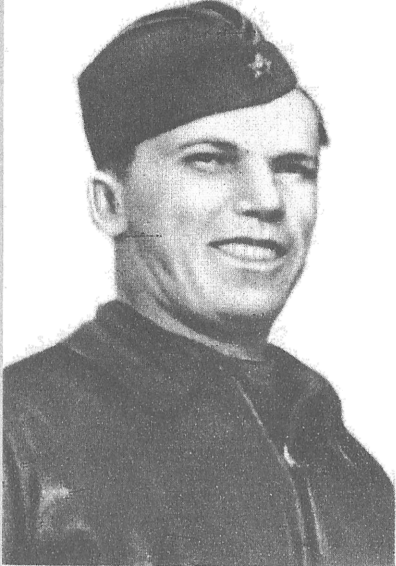

Державна
Республіканська
БІБЛІОТЕКА УРСР
ім. КПРС

Івана Кожедуба призначили на Перший Білоруський фронт у полк повітряних мисливців заступником командира полку Героя Радянського Союзу П. Чупикова. Їх сфотографували в той момент, коли вони дивилися, як льотчики грали у волейбол. Повітряні мисливці вогню і маневру вміють і відпочивати!

Перемога близько, але попереду ще жорстокі повітряні бої. Бої точаться на польській землі. Радянські і польські воїни звільнили Прагу (передмістя Варшави). У звільненні Польщі брали участь і льотчики 176-го гвардійського авіаполку. Вилітаючи на вільне полювання, вони бачили, як наші воїни форсували могутню водну перешкоду — річку Віслу.

— Правильно, — раптом пролунав дзвінкий голос Солдатенка (виявляється, він теж спостерігав учбовий бій). — Адже в літаках льотчики однакової майстерності.

На аеродромі стояло кілька літаків, на бортах у них намальовано зірки: кожна зірка — то збитий ворожий літак. Загальну увагу привертав Як з вісімнадцятьма зірками. Довго я стояв коло нього, думаючи про те, як уміло й відважно б'ється льотчик. Підступив механік. Я спитав, чий це літак. Виявляється, Героя Радянського Союзу Макарова — того самого Макарова, про бойову діяльність якого стільки разів читав. Як би його побачити? Я одразу впізнав би героя — запам'ятав обличчя по знімках у газетах. Того дня я навмисне кілька разів проходив повз літак, але Макарова не було. І тільки ввечері я його побачив. Упізнав, проте як слід не роздивився. Запам'ятався тільки, що підтягнутий, моторний, з проникливими виразними очима. Поводиться просто, в усьому зовнішньому вигляді є щось привабливе.

Кортіло підійти, потиснути йому руку. Та стримався: куди мені, жовторотому, тиснути руку героєві, бойовому бувалому льотчикові!

НА «БАБУСИНОМУ АТЕСТАТІ»

В Борисоглібську ми пробули кілька днів. Командир полку всіляко намагався прискорити наш виліт. Як ми згодом дізналися, становище на фронті ускладнилося. Сильні повітряні бої зав'язалися в районі Харкова.

Рано-вранці 13 березня 1943 року дістали наказ: негайно підготувати літаки й очікувати сигналу на виліт в Уразове! Знайомі місця... На кукурудзяному полі поблизу Уразового ми, інструктори Чугуївського училища, зробили першу посадку восени 1941 року, коли вирушали сюди, до Борисоглібська, на своїх І-16 та УТІ-4.

Петро Кучеренко жартує:

— От який збіг — прямо тобі наче в кіно!

Біжу до своєї машини. З механіком Івановим швидко готуємо літак. І я нетерпляче жду.

Мої товариші по ескадрильї забарилися. «Чого вони там вовтузяться!» — мимоволі думав я. Перша ескадрилья — в ній були Євстигнєєв, Кучеренко — вже підготувалася: на літаках запущено мотори. І я, щоб не відстати, теж запустив мотора.

Над аеродромом з'явився наш лідер — бомбардуваль-

ник ПЕ-2. Летіли ескадрильями. Перша ескадрилья на чолі з комеском Ігнатовим почала хутко злітати. Потім по черзі злітали інші. Раптом бачу — Солдатенко махає мені рукою: «Вилітай, мовляв, не гай часу!»

Я злетів і пристроївся до Кучеренка. Нарешті таки летимо на фронт!

Однак радіти було рано.

Справа в тому, що наш лідер-бомбардувальник, за яким ми слухняно летіли, збився з маршруту. І ескадрильї разом з ним довелося сісти на аеродром біля Россоші.

Ми вилізли з літаків, оточили командира екіпажу та штурмана. Накинулися на них, лаяли, не перебираючи вистовів. Особливо дісталось штурманові.

Пальне у нас кінчалось — долетіти до Уразового не могли. І це було найприкріше. Командир ескадрильї Ігнатов повідомив про все, що сталося, по радіо в частину і дістав наказ чекати пального. Минуло кілька днів. Радіо сповіщало про запеклі бої в районі Харкова. Наші однополчани вже беруть у них участь, прикриваючи наземні війська, що відбивали контратаки ворога. А ми прикуті до недіючого аеродрому.

Він був захарашений технікою, яку покинули німці під час відступу. Лишилися й склади з боеприпасами. Ми могли вивчати обладнання ворожих аеродромів. А от літаки подивитися не пощастило: комеск заборонив нам підходити до «мессершміттів» та «хейнкелів» — колгоспники попередили, що вони заміновані.

Ми сиділи на «бабусиному атестаті»: нас гуртом годували місцеві жителі, ділилися з нами останнім. Вони розповідали нам про страхітливі злочини фашистських бандитів.

Наші війська залишили Россош 10 липня 1942 року. Вдершись до міста, гітлерівці грабували, розстрілювали дорослих та дітей. За три дні вбили понад 400 жінок, старих, дітей.

Слухав, і кулаки у мене стискалися. Кирило Євстигнєєв зблід, на щоках у нього рухаються жовна. За виразом облич, за рухом рук товаришів бачу, що після таких розповідей всі думають тільки про одне: «Швидше б у бій, швидше б знищити ворога!»

Нарешті привезли пальне. Щиро подякувавши друзям, що піклувалися про нас як про рідних, ми мерщій заправили літаки і під теплі побажання піднялися в повітря. Командир ескадрильї, вже не довіряючи лідерові, сам повів

нас на ліве крило Воронежського фронту, війська якого разом з військами Центрального фронту обороняли Курський виступ. Цей величезний виступ утворився, коли наші війська під час наступу в січні-лютому цього року швидко просунулися вперед і, відкинувши ворога, вклинилися між угрупованнями німецько-фашистських військ.

Ми летіли на аеродром в Уразове, де мав міститися полк.

ДРУЗІ ВЖЕ Б'ЮТЬСЯ

І ось ми біля місця призначення — за 20 кілометрів од великого залізничного вузла Валуйки, звільненого в січні.

Багато перемін сталося тут з осені 1941 року. Замість кукурудзяного поля перед нами розіслався великий аеродром. Згодом ми дізналися, що фашисти змушували населення будувати аеродром під дулами автоматів. Наші війська вибили ворога так несподівано, що він і тут не встиг нічого знищити. Лишилося багато трофейних літаків, зеніток, складів з боеприпасами.

Виявилося, що ескадрильї, які вилетіли з Борисоглібська пізніше за нас, перекинуті до Великого Бурлука, звільненого на початку лютого. Це район і залізнична станція в районі Харкова, кілометрів за 30 від лінії фронту. Туди полетіли командир та замполіт. Тут, у районі Уразового, базувалися два авіаполки: винищувальний, що літав на Яках, та штурмовий — на ІЛах.

Машини, готові за першим сигналом вилетіти на завдання, були розосереджені по капонірах — прикриттях у формі підкови. Земляні вали під час нальотів на аеродром охороняли літак од вибухової хвилі та осколків.

Поки комеск намагався зв'язатися з командуванням нашого полку, прилетів замполіт. Він змарнів, був заклопотаний, але, як завжди, витриманий і уважний. Замполіт наказав ескадрильї Ігнатова лишитися на уразовському аеродромі і, додавши, що мусить негайно повернутися назад, коротко змалював обстановку. Дещо ми вже знали.

Друга й третя ескадрильї одразу вступили в запеклий бій на північ од Чугуєва. Льотчики прикривали наші наземні війська, що відбивали контрнаступ ворога. Противник загрожував Харкову, посувався до Сіверського Дінця, підтягував сили до Белгорода. Фашисти хотіли взяти реванш за поразку на Волзі. У Європі другого фронту не було, і вони перекидали на наш фронт техніку та війська, поповнюючи свої пошарпані сили. Бої ставали дедалі запекліші.

Не виключалась можливість, що другій і третій ескадрильї дуже скоро доведеться повернутися сюди.

Коли я доповів замполітові про те, як потрапив до першої ескадрильї, він зауважив:

— Ви вже чули, товаришу старший сержант: можливо, нам доведеться незабаром вернутися сюди. Перша ескадрилья лишається в Уразовому, і вам також...— Тут він уважно глянув на мене і, ніби прочитавши мої думки, мовив: — Гаразд, полетите зі мною у Великий Бурлук.

Годі й казати, як я зрадив!

Замполіт встиг сказати нам, що обидві ескадрильї за ці дні набули деякого бойового досвіду, що багато хто відзначився в бою, особливо Пахомов. Самовіддано й уміло працював і технічний склад; серед інших замполіт згадав старшого техника і механіка третьої ескадрильї Миколу Машенцева та Віктора Іванова. Сказав він, що є у нас і втрати.

Як ми згодом дізналися, у 2-ій повітряній армії на лівому крилі фронту було мало літаків і наш полк перекинули сюди для зміцнення авіації. Обидві ескадрильї опинилися на вістрі удару.

Обстановка ускладнювалася ще й тим, що більшість льотчиків ще не мали бойового досвіду.

Прилітаю на новий аеродром. Після радісної зустрічі з механіком Віктором Івановим, більше нікого не побачивши, прямую на КП — командний пункт — доповісти командирові, що прибув.

Фронтний КП — це велика землянка. Командир зайнятий. Стою навитяжку осторонь, дивлюся, слухаю. Льотчики полку щойно прилетіли з бойового завдання — прикривали наші війська. Черговий офіцер записує донесення командира другої ескадрильї. Начальник штабу уточнює зміни в наземній та повітряній обстановці.

Рядовому льотчикові, який уперше потрапив на фронт, важко розібратися в усьому. Але мені зрозуміло одне: ворог кинув величезні сили проти військ нашого фронту, і я повинен якнайшвидше взяти участь у боях. Всі мої думки були звернені саме до цієї мети.

Про виконання бойового завдання доповідав молодший лейтенант Михайло Пахомов з другої ескадрильї. На його рахунок — три літаки противника. Це відважний, наполегливий льотчик, який прекрасно опанував техніку пілотування. Так хотілося поговорити з ним, але мене гукнув командир.

Я доповів про те, що прибув.

— Дуже радий, що в тебе все гаразд,— зазначив він.— Освоюйся з бойовою обстановкою. Приглядайся день-другий.— І напівжартома додав:— Та розпитай гарненько молодшого лейтенанта Пахомова, як збивати літаки. Бачиш, він уже встиг трьох звалити, а досвіду теж не мав!

І комеск Гавриш, який прийшов на КП доповісти про виконання бойового завдання, сказав мені:

— Знаю, в бій рвешся. Але поки що придивись. Обстановка зараз дуже складна.

Товариші вже провели немало повітряних боїв, а мені наказано чекати!.. Солдатенкові слова для мене закон, проте цього разу я з ним не згоден: здавалося, що вже сьогодні можу дати користь.

Коли я вийшов з КП, Габунія, помітивши мене здаля, підбіг:

— Який я радий бачити тебе, як я чекав на тебе! Тепер разом літатимемо, Ваню!

Я хотів розпитати його про товаришів, аж раптом долинув гуркіт моторів і хтось крикнув:

— Повітря! Повітря!

На аеродромі усе завирувало. Габунія вигукнув:

— Бігом до літаків! Наліт!

Я підвів голову. Високо в небі прямо до нашого аеродрому строем ішло близько шістдесяти бомбардувальників.

Габунія гукнув:

— Лягай!

Ми впали на сніг. Яку досаду, яку безсилу ненависть до ворога відчуваєш, лежачи на землі під час нальоту! Німецькі літаки пролетіли над нами, не скинувши жодної бомби. Вони прямували до Валуйок, де, як я потім дізнався, стояло багато ешелонів, скупчилася наша техніка.

Коли я поспитав, чому ми не вилетіли навперейми, Габунія відповів, що зараз наша частина має завдання прикривати наземні війська, а не відбивати нальоти: в районі Валуйок противника переймуть винищувачі інших частин та наша зенітна артилерія.

— Зараз, Ваню, точаться запеклі повітряні бої над лінією фронту. І новачка в таку кашу наш батько зразу не пустить.

Мій ведучий розповів про свої бойові вильоти, про те, як важко вперше битися з ворогом. Я засипав друга запитаннями.

— А як комеск Гладких?

Жваве обличчя Габунії враз похмурніло.

— Комеск Гладких загинув... Не хотів я одразу тобі казати.

Ось що розповів мені Ваню. Безстрашний льотчик вилетів з групою на завдання в район Харкова, узявши за напарника молодого недосвідченого пілота — хотів, за своїм звичаєм, привчити до боїв. Зав'язався бій з «Мессершміттами-110». Гладких підпалив з короткої дистанції ворожого літака. Другий «мессершмітт» зайшов у хвіст літакові Михайла Гладких і збив його — ведений вчасно не прикрив комеска.

Я стояв, похиливши голову. Важка це була втрата. А Габунія тремтячим голосом мовив:

— І в нас в ескадрильї є втрати. Кріпись, Ваню.

Я дізнався, що під час перельоту безглуздо загинув Юра Мочалов, а мій друг Іслам Мубаракшин загинув смертю хоробрих у нерівному бою, збивши фашистського бомбардувальника на північ од Харкова. Нас оточили товариші. Ми довго мовчали.

Перший порушив мовчанку Василь Пантелєєв:

— Командир і взнаки не дає, а переживає кожну втрату дужче за нас. Довідався про загибель Гладких — аж на виду змінився. Нас підбадьорював, щоб не втрачали мужності, однак усе головою кивав та повторював: «У бою всяке буває».

Того ж таки дня за вечерею наш командир був бадьорий, жартував. Я чув, як він сказав начпродові, вказуючи на мене:

— А де бойові сто грамів нашому необстріляному?

І коли нам усім налили вина, він підвівся. Підвелися й ми. Всі випили за успіхи Михайла Пахомова, представленого до ордена бойового Червоного Прапора.

В УРАЗОВОМУ

Я мріяв збити ворожого літака, помститися на ворогові поблизу тих місць, де мене навчили літати на винищувачі. А втім, вилетіти на завдання з цього аеродрому так і не довелося.

16 березня наші війська за наказом командування після багатоденних жорстоких боїв удруге залишили Харків.

За даними повітряної розвідки (на розвідку вилітали досвідчені льотчики) було відомо, яка складна обстановка

виникла на лівому крилі фронту. Але ми все не йняли віри, що радянські війська знову відходять. Ми тільки й думали про те, щоб вигнати фашистських загарбників, і навіть саме слово «відступ» не в'язалося з нашим бойовим настроєм. Були певні, що через кілька днів знову рустатимемо вперед.

А тим часом полк дістав наказ негайно перебазуватися в Уразове: німецько-фашистська загроза нависла над Великим Бурлуком.

Зустріли нас льотчики першої ескадрильї гомінливо — розповідям та розпитаєм не було кінця.

Розселилися в хатах віддалік аеродрому. По ночах над нами розкотисто гуркотіли мотори — то летіли німецькі нічні бомбардувальники та розвідники. Вони намагалися викрити, куди пересуваються наші війська, де базується авіація.

Бої на нашій ділянці фронту тривали. Одного разу не повернувся з завдання Михайло Пахомов. Його збили у важкому нерівному бою. Весь полк сумував. Як наш командир не намагався приховати своє горе, скільки не повторював: «На війні втрати неминучі», — ми бачили, який він пригнічений. Він так гордився Михайловими перемогами, любив його, як, між іншим, любив усіх льотчиків. Він тяжко переживав загибель кожного. А втрат за такий короткий час було немало.

Під ту нелегку пору командир став ще діяльніший. Як зараз бачу його постать. Ось він прямує аеродромом, іде швидко, енергійно: йому скрізь треба встигнути, все самому перевірити. Вночі ще бувають заморозки, і командир зранку взув повстяники. Та вдень пригріло березневе сонце, на аеродромі з'явилися калюжі, й наш батько бігає по них у повстяниках. Йому гукають: «Товаришу командир, простудитесь, взуйте чоботи!» А він тільки одмахується, і ми знаємо: так до вечора й бігатиме з мокрими ногами — йому не до того, він забуває про себе.

Усе в ньому — і душевні якості, і льотна майстерність — змушувало нас тут, у фронтовій обстановці, поважати його ще більше. Ми справді ладні були піти за ним у самісіньке пекло. Зріс у полку й авторитет його заступника по політичній частині майора Мельникова, теж прекрасного льотчика.

Щовечора замполіт приходив у селище, де нас розквартирували, довго з нами гомонів, і такі розмови давали нам багато корисного.

«Успіх бойового завдання залежить од знань,— часто казав він молодим льотчикам, що рвалися в бій.— Глибоко вивчайте тактику противника, думайте над своїми помилками! Кожен політ — і бойовий і тренувальний — старанно аналізуйте. Якщо схилили, радьтеся зі мною, з командиром, з товаришем. Головне — не мовчіть, прислухайтесь до критики і тоді будь-яку хибу виправите.

Пам'ятаю, як переконливо сказав він увечері того дня, коли загинув Пахомов:

— Незабаром ви станете загартованими бойовими льотчиками і помститеся за товаришів, які віддали життя в ім'я звільнення радянської землі.

...Полк уже мав деякий бойовий досвід. І командир, скориставшись з відносного затишшя, провів першу льотно-тактичну конференцію — раніше ми вивчали досвід льотчиків з інших частин. Тепер мої однополчани могли обмінятися власним досвідом, могли гуртом проаналізувати успіхи й помилки, аби закріпити добре, відкинути погане, не дати маху в бойових умовах. Словом, треба було підбити підсумки.

Така бесіда була корисна для всіх нас, а найбільше для тих, хто, як і я, ще не брав участі в боях.

Спершу начальник штабу змалював обстановку на нашому південному крилі фронту.

Ось коротко, яка вона була в ті березневі дні 1943 року. 18 березня наші війська залишили Белгород, але міцно закріпилися на лівому березі Сіверського Дінця на Белгородсько-Харківському напрямі і зупинили ворога.

Настало затишшя. Проте на північ од Чугуєва безупинно точилися бої місцевого значення: наші війська відбивали атаки противника, що намагався переправитися через річку.

Під літо, як ми дізналися згодом, ворог почав зосереджувати в районі Курського виступу великі угруповання військ, військову техніку. На початку боїв фашистське командування стягло сюди з усього радянсько-німецького фронту три чверті авіації. Фашисти гарячково готувалися до операції «Цитадель». Вони хотіли оточити наші війська на Курському виступі, прагнули знову захопити ініціативу й завдати поразки Радянській Армії.

Радянське командування завчасно розкрило задуми ворога. Наші війська провадили посилену підготовку до рішучої битви. На нашому крилі, як і на всьому Курському виступі, відбувалися перегрупування сил. Підтягували резер-

ви, техніку, споруджували оборонні рубежі, відбудовували дороги, мости. І в колгоспах, і в містах люди від малого до старого самовіддано помагали армії.

Як і всі воїни, що обороняли Курський виступ, ми нетерпляче ждали майбутніх боїв.

На полкових зборах — перших у фронтовій обстановці — виступило багато льотчиків. Говорили про успіхи Амеліна, Євстигнеєва та інших, про помилки деяких льотчиків, згадували бойові подвиги Пахомова, Гладких, Мубаракшина.

Розмова зайшла про залежність успіху бою від рядового льотчика. Груповий бій складається з бою пар, ланок, груп — це чіткий механізм. І на його роботі може відбитися будь-яка помилка веденого. Перемога — це наслідок взаємних зусиль усієї ескадрильї, всього полку.

Говорили й про те, що успіх групи залежить од рішення її командира. Авіаційний командир зобов'язаний знати й відчувати сильні й слабкі сторони групи, знати, в чому сила й спритність противника, точно все це зважувати. Він повинен особливо швидко вирішувати, вміло ризикувати.

В заключному слові командир сказав:

— Бомбардувальники ворога намагаються прорватися до бойових порядків наших наземних військ. У цих випадках радянські винищувачі — діють вони в парі чи в групі — йдуть на все, нав'язуючи бій противникові. Вони жертвують усім, аби не дати ворожим літакам прицільно бомбити війська. Обстановка змушує нас іти на ризик. І чим складніша, чим небезпечніша обстановка, тим більше підстав для бойового ризику. Проте, ризикуючи, льотчик повинен все зважити, правильно оцінити обстановку, інакше ризик буде безглуздий: мети не досягнеш.

Слова Солдатенка я часто згадував потім.

НЕ ЗАНЕПАДАТИ ДУХОМ

Отже, повітряні бої вщухли. Обидві сторони зберігали й збільшували кількість літаків для майбутніх боїв.

Наша авіація за наказом командування почала робити нальоти на аеродроми противника. Німці відповідали нальотами на наші об'єкти, несподівано нападали на аеродроми. Почастішали нальоти на Валуїки. Всі досвідчені льотчики нашого полку стали вилітати навперейми німецьким бомбардувальникам.

Ми з Ваном рвалися в бій, але нас готували до зустрічі з підступним та сильним ворогом поступово. Проте зустріч відбулася несподівано, і все сталося зовсім не так, як я уявляв.

Сонце вже було на вечірньому пружі, коли Іванов відкрив капот машини, і ми разом з ним почали оглядати мотор, готувати літак до завтрашнього дня. Аж ось підбігає оперативний черговий і каже, що парі молодшого лейтенанта Габунії наказано вирулити на бойове чергування.

Дивлюся, Габунія вже запустив мотора й вирулює. Зараз він зупиниться й вимкне мотор. Зовсім ні: командир полку махає йому прапорцем. Ваном вирулює на злітну смугу й злітає.

Я вражений: несподіваний наказ — перше бойове завдання нашої парі, а ми ще не зовсім домовилися на землі про дії в повітрі. Відповідальність велика: коли баражуєш над аеродромом, може статися наліт, ти кожної миті повинен бути готовий до бою.

— Товаришу командир, сідайте мерщій в літак, — каже Іванов.

— Як, хіба він готовий до польоту?

— Не хвилюйтеся. Зараз усе буде гаразд.

І справді, не встиг я влізти до кабіни й прив'язатися ремнями, як механік швидко закрити капот, доповів:

— Товаришу командир, апарат до вильоту готовий.

Вирулюю на старт. Командир махає прапорцем і мені. Даю газ — і злітаю.

Мій п'ятибаковий повільно набирає швидкість і висоту. Ведучий розвертається, і ось він вище за мене. Дивлюся на прилад швидкості й не наважуюся наслідувати його приклад, — швидкість недостатня. Час і мені розвертатися. Зосереджую увагу на техніці пілотування. Озираюся — Габунії не видно.

Намагаюся зв'язатися з ним по радіо — Ваном мовчить. Пробую встановити зв'язок із землею — земля не відповідає. В чому справа? Що сталося?

Набираю висоту 1500 метрів. Що ж, прикриватиму аеродром сам! Але я знаю: гітлерівці намагаються налітати на наші аеродроми та інші об'єкти, коли сонце вже хилиться до заходу, коли воно засліплює нас. З нетерпінням чекаю, що ось-ось з'явиться Габунія. А тим часом тренуюся на обачність.

На землі готові до вильоту стоять вісім літаків — бойове чергування. Посадочний знак не прийнято. Отже, триво-

га фальшива. Напевне, нас послали просто потренуватися. Та й навкруги все спокійно, і я вирішую перевірити, яку швидкість може дати мій літак. Я так захопився, що відлетів на чималу відстань од аеродрому. Пильно дивлюся на прилад швидкості, забув навіть про обачність, про можливість раптової атаки ворога. І враз згадав про орієнтування: не заблудитися б — адже район ще недостатньо вивчено!

Розвертаюся на 180 градусів у напрямку аеродрому. Всю свою увагу зосереджую на ньому. Тільки б не загубити його з очей. Ось він, попереду, кілометрів за п'ятнадцять. І тут мені спливли на думку слова, що їх я сам не раз повторював курсантам: «Обачність і ще раз обачність — крути головою на 360 градусів». Я так і зробив і побачив шість двокільових літаків. Вони підлітали до аеродрому з боку сонця на висоті близько 1000 метрів. Знаків не видно. Силуети розрізнити важко. Очевидно, це «петлякови» — вони теж двокільові.

Згадую правило: «Не розпізнавши літака, вважай його за противника». Ні, це не противник: наші літаки й далі спокійно стоять на аеродромі, посадочне «Т» не прийнято. Виходить, свої. Підлітаю до них ближче. Вони починають знижуватись. І тут я бачу на землі вибух. Мабуть, вибухнув підбитий літак. Ні, всі шість тут, знижуються й далі. Та це ж «Мессершмітти-110» — багатодільові літаки! Звільнившись од бомб, вони можуть вести бій як винищувачі. Як же я допустив їх до аеродрому? Треба швидше бити ворога! Але їх шість, а я один! Все одно негайно атакувати! Збільшую швидкість. Підлітаю ближче. Між нами якихось 500 метрів. Прямо над аеродромом — з «доставкою додому» — зіб'ю.

Тим часом противник, скинувши бомби, розвертається на 180 градусів — зараз утече. Наздоганяю його, атакую задню ланку. План такий: спершу зіб'ю двох. Тоді — переходом на протилежний бік — атакую ланку, що йде попереду. А двох доб'ю потім.

Знімаю гармати, з запобіжників. Ясно бачу розпізнавальні знаки — чорні фашистські хрести з білою окантовкою.

І враз пригадую правило, яке переписав з альбома майора Гуриновича:

«Перед атакою дивись назад, чи не атакує тебе противник».

Різно повертаю голову ліворуч і бачу: до мене мчить

літак. Ні, це не Габунія. Може, ЯК? Ні, цей з «білим коком», а таких «яковлевих» у нас немає. Поки думав — противник чи ні, «білий кок» дав знати про себе: відкрив по-мені вогонь.

У повітрі блиснула вогненна траса. Почувся тріск за бронеспинкою. В кабіні запахло гідросумішшю. Розбито бачок для випускання шасі. Ясно — я вцілів випадково. Німець влучив у мій літак осколково-фугасним снарядом, а не бронебійним. Врятувала бронеспинка. Треба виходити з-під удару.

Мій літак дістав серйозне пошкодження, і я вже не міг переслідувати ворога.

Зволікати не можна й секунди. Загрожує смертельна небезпека. Різко кидаю машину вбік. Глянув праворуч: повз мене пронісся винищувач «Мессершмітт-109» з хрестами, за ним — другий, а вище, ззаду, — ще два.

Зараз мене доб'ють. Але я опиняюся в розривах зенітних снарядів. Зенітки по-своєцькому охрестили мене, зате я уникнув повторної атаки «мессершмітта» — можливо, згубної. Згодом на аеродромі, де за «мессерами» стежили, я довідався, що вони весь час були осторонь аеродрому на висоті понад 3000 метрів, прикриваючи дії «Мессершміттів-110».

Мене хитнуло ліворуч, потім праворуч. Зенітний снаряд влучив у лівий бік машини, ще один — у хвіст. Літак клюнув носом. Я ледве втримав його на висоті 500 метрів.

Усі ворожі літаки пішли на захід. За ними погнались, злетівши з аеродрому, наші винищувачі. Проте вони запізнались. А я не міг до них приєднатися. Куди там! Мій літак зовсім скалічений, рульове керування порушено. Але найприкріше те, що противник тікає, а мені навіть не пощастило відкрити вогонь. Я згаяв час — десь на маневрі втратив дорогоцінні секунди. Не мав спритності, ще не вмів швидко зближатися з ворогом.

Літак ледве тримався в повітрі. Чи не вистрибнути з парашутом? Та я одразу ж відігнав цю думку. Неодмінно посаджу зранену машину.

Иду на посадку. Літак погано слухається рулів. Швидкість падає. Гідросистема вийшла з ладу — випустити шасі не могу. На допомогу приходять спокій, знання матеріальної частини та правил. Вирішую застосувати аварійний спосіб випуску шасі. Проробивши усе що треба, жду.

Нестерпне очікування! Якщо я випущу шасі, на щитку в кабіні спалахнуть зелені лампочки. Ні, десь пробито.

Випуск запізнюється. І раптом я відчув додатковий опір. Поштовх, швидкість почала гаснути ще більше. Ясно — шасі випало з гондол. І одразу ж спалахнула одна лампочка, за нею — друга.

Але здавалося, що літак, діставши додатковий опір, ось-ось упаде. Знову ледве його втримав.

Находив вирішальний момент — приземлення. Дивлюся на аеродром: там де-не-де палахкотить вогонь. На посадочній площадці видно воронки від бомб.

Умовляю себе: спокійно, спокійно, не квапся. І це мені допомагає. Думка працює чітко, роблю все впевнено, спокійно, як ніколи. Відтоді завжди у мене в скрутну хвилину з'являвся спокій. Усі сили, все уміння спрямовано на одне — врятувати літак.

І ось я йду на посадку. Літак торкнувся землі. На душі полегшало. Але попереду воронки, коли б не попасти в яму.

Машина нахилилася праворуч, мало не перекинулася. Ліве колесо побігло по купі землі, викинутої під час вибуху бомби. Літак жбурнуло ліворуч, проте воронки пощастило уникнути. Я втримав його. Здавалося, він ось-ось розвалиться. Пробіг закінчено, зарулюю на стоянку. Не віриться, що літак не розпався на шматки. Ну й витривалий же мій «лавочкін»!

Вискакую з кабіни. Де ж Габунія? Його літака не видно. А мій увесь подірваний. Оце тобі й збиті ворожі літаки! Мабуть, командир зустріне холодно, з презирством і суворо покарає.

Та ось і він біжить до мене у повстяниках прямо по калюжах. Стою сам не свій. Командир, глянувши мені в обличчя, питає тривожно, мов батько, як тоді, на аеродромі запасного полку:

— Ну як, не поранений? Нічого не болить?

Обмацую себе, поворухнув плечима. Ні, нічого не болить. Намагаюся відповісти якнайспокійніше:

— Я-то цілий, товаришу командир, а от Габунія... І мій літак...

Голос у мене зірвався.

Прибігли товариші, оточили мій літак. Чую співчутливі, дружні слова. Механік Іванов каже:

— Дивно, як літак не розпався в повітрі? На чесному слові тримався. Ото живучий! На славу зроблено!

Солдатенко поклав руку мені на плече:

— Я й сам за Габунію хвилююся: сміливець він, яких мало, гарячий і необачний. Та ти не втрачай надії, може, ще прилетить твій ведучий. А літака відремонтують.

Тут я помітив, що у командира перев'язана рука.

— Товаришу командир, ви поранені?

— На війні без крові не буває, — відповів він.

І Солдатенко й Мельников під час ворожого нальоту були на старті. Замполіта поранило серйозніше, і його відвезли до польового госпіталю. На жаль, побачитися з ним мені більше не пощастило: після одужання його перевели до іншого полку, і наші фронтові дороги розійшлися.

На замполіта тимчасово призначили капітана Беяєва, парторга нашого полку.

З полегкістю я дізнався, що інші zostалися цілі й нешкоджені. Ворог бомбив неприцільно, похапцем і серйозних пошкоджень аеродромові не завдав.

Командир провадив далі:

— Ти дістає бойове хрещення. Противник тобі стріляний попався. Що ти сам у повітрі міг зробити? А зараз іди відпочинь до розбору. Та не журися, ще зіб'єш. Не занепадай духом.

Він покликав начальника зв'язку старшого лейтенанта Сапсаєва і вкупі з ним попрямував на КП, кажучи:

— Так, усі прогавили противника. Треба посилити повітряне спостереження та оповіщення особового складу.

Я думав, що старший лейтенант Гавриш зітре мене на порох, хоча під впливом Солдатенка він став не такий причепливий і суворий, як був колись. На мій подив, комеск промовчав. А перед розбором я чув, як Солдатенко сказав йому:

— Командир може підвищувати голос, але треба розуміти душу кожної людини — тим більше тут, на фронті. Ну що таке жовтороте пташення могло вдіяти? Загубив ведучого, проте вжив усіх заходів та й підбитого літака посадив. Досвіду йому ще бракує. Просто чудом уцілів. Вскочив у халепу — все життя пам'ятатиме.

Коли ввечері всі зібралися на розбір, майор Солдатенко сказав про те, що на нашій ділянці фронту противник зосереджує велику кількість авіації, підтягує наземні війська й техніку.

Ось що з його слів мені особливо запам'яталося:

— Я вже казав, що в сьогоднішньому несподіваному на-

льоті на аеродром винен багато хто: прогавили противника. Ми повинні підвищити пильність, посилити злітаність пар, ланок, ескадрилей. Кожен мусить пам'ятати правила, так би мовити, написані кров'ю наших льотчиків. Старший сержант Кожедуб врятувався тільки тому, що вчасно згадав правило: «Перед атакою подивися назад». Нам треба ще глибше вивчати досвід бойових льотчиків, тактичні прийоми та звички ворога. Пам'ятайте,— і тут мені здалося, що командир суворо глянув на мене,— збити літак — не рукою махнути. Від бажання до уміння дистанція величезна. А скорочує її бойовий досвід та кмітливість. І наполеглива праця.

Тієї ночі я майже не спав. Усе міркував про те, що сталося. До сліз було прикро, що противник завдав несподіваного удару й безкарно втік.

Перша невдала зустріч з ворогом показала, що нам з Вано треба краще злітатися, докладно домовлятися на землі про дії в повітрі, старанно перевіряти на землі радіо. Видно, мої дії ще забарні. На власному досвіді я впевнився, що бойовому льотчикові конче потрібна швидкість реакції, дій. Пригадуючи все по порядку, я зрозумів, що в критичний момент повинен ще більше опанувати себе, повинен шукати ворога, перший його помічати, розпізнавати його дії, розгадувати наміри і діяти раптово, наві'язуючи йому свою волю. Такий головний висновок я зробив для себе тієї ночі. Я не занепавав духом і поставив перед собою мету — збити літак.

Не давала мені заснути й тривога за Габунію. З нетерпінням чекав я ранку, сподіваючись, що він прилетить.

ВАНО ПОВЕРНУВСЯ!

Ранок не приніс заспокоєння: ніякої чутки про мого ведучого, як і раніше, не було.

— Де ж Вано? Чи живий? — хвилювалися льотчики.

Мого п'ятибачкового надовго поставили на ремонт. І я лишався без літака. А я ж зрісся з ним, відчував до нього повагу. Цю повагу до техніки виховав у мене ще Кальков.

Товариші співчували мені, проте, як завжди, жартували, називали безкінним.

А до всього того ще одна біда на мою голову — мені

веліли негайно з'явитися до штабу дивізії. Там мені сказали:

— Ваш літак відремонтують не скоро. Призначаємо вас начальником поста повітряного спостереження та оповіщення літаків — ПСОЛ — на передову. Завдання відповідальне: своєчасно виявити противника, передати дані, а можливо, інколи й допомогти товаришеві, навівши його на противника. Від поста часто залежить і життя людей і успіх бою.

Новина приголомшила мене. Та хіба я до цього прагнув! Я стояв мовчки, на витяжку, і не міг вимовити й слова. Здавалося, наче все це я бачу в поганому сні.

А офіцер штабу спокійно вів далі:

— Зараз повертайтеся до полку, а коли дістанете виклик, поїдете до штабу наземної армії, з якою ми взаємодіємо. Там вам докладно пояснять ваші обов'язки.

Я спробував одмовитись: хіба ж льотчика-винищувача до цього готують! Тоді офіцер пригрозив мені військовим трибуналом. Але в полк відпустив — до виклику.

Повернувся я вкрай засмучений. Перше запитання про Габунію. Ні, про нього не чути нічого. Ваню вже заступився б за мене. А Гавриш сухуватий, хоч і став уважніший. Коли я доповів йому про все і попрохав допомогти, він відповів:

— Наказано — значить треба їхати!

Невже доведеться розлучитися з товаришами, невже не літатиму?..

Несподівано прибула радісна звістка: Габунія живий та здоровий — зробив вимушену посадку в Россоші.

— Там, мабуть, є якийсь магніт! — весело жартували хлопці.

На душі стало легко: я навіть забув про нове призначення. А згадавши, сказав собі: «Тепер я й поготів не можу їхати з рідної частини». І вирішив звернутися до командира. Розшукав його на КП, благаю:

— Товаришу командир, залишіть мене в полку. Хочу битися в повітрі. Все-таки я льотчик-винищувач.

Спершу командир не погоджувався:

— Користь і там дасте. Побудете на посту, поки літак не стане до ладу.

Але, побачивши у мене на очах сльози, як завжди, все зрозумів і зглянувся:

— Добре, лишитесь. На пост наведення за вас поїде інший льотчик. Битиметеся з ворогом. Тільки виділити лі-

так для вас зараз не можна — самі знаєте, поки що їх у нас не вистачає. Тимчасово літатимете від випадку до випадку — на вільних літаках.

Я був радий і з цього. Мене сповнювало почуття вдячності до командира. Він помітив моє хвилювання:

— Та заспокойтеся. Ще не пізно — відклопочу.

Усі в нашій ескадрильї — а особливо я — з нетерпінням чекали, коли повернеться Ваню.

Він прилетів аж на другий день. Я одразу вгледів, що в нього підсмалені брови й чуприна.

— Ех, Ваню, куди ж ти подівся? — спитав він, обнімаючи мене.

Виявляється, Габунія теж загубив мене з очей. І за браком досвіду, як і я, не знав до пуття, що треба робити. Нараз він помітив, що до лінії фронту летять кілька ЯКів.

— Думаю: раз наші, значить моя допомога знадобиться. Хоч одного фашиста, а зіб'ю! Та от прикро — ворог побачив нас і втік. А я повернув од ЯКів — хотів летіти на аеродром — та й заблудився. Сів у Россоші: там тепер бомбардувальники сидять. Усе про тебе згадував.

— Де тобі чуба й брови підсмалило?

Ваню скрушно махнув рукою.

— Поспішав до полку, перелив пального в мотор. Під час запуску зайве пальне вилилось, полум'я з вихлопних патрубків ударило в обличчя. Та це пусте. Кажі мерщій, як ти?

Я розповів йому про наліт на аеродром, про зустріч із противником. А небавом мене та Габунію викликав майор Солдатенко. Командир знав благородну, гарячу вдачу Габунії, тож розумів, що мій ведучий порушив дисципліну, маючи найкращі наміри. Як завжди, майор поставився до нього не по-казенному, ніяких стягнень на нього не наклав. Він довго балакав з ним, суворо застерігаючи від помилок, учив не відриватись один від одного в повітрі. Його науку я запам'ятав назавжди. Відпускаючи нас, він мовив подружньому:

— Усе дається досвідом. Пройдете школу боїв — станете холоднокровнішими й розсудливішими.

Зате потім за нас узявся Сапсай:

— Мені через вас од командира добряче перепало. Якби працювало радіо, вам своєчасно підказали б. А то діяли ви, як сліпі кошенята. Один полетів, а другий тут крутився. Пора б знати: щоб не бути глухим у повітрі, зв'язуйся по радіо ще на землі!

Сапсай кілька днів буквально не відходив од нас, прискіпливо стежив за нашим тренуванням.

Відтоді ми з Габунією заздалегідь про все домовлялись і ще старанніше готувалися на землі.

ПЕРЕТИНАЮ ЛІНІЮ ФРОНТУ

Перші дні квітня 1943 року. На фронті затихло. Проте нам, як і раніше, доводиться відбивати несподівані нальоти і провадити повітряну розвідку. Виліт на розвідку — складне й відповідальне завдання. Головне — своєчасно добути й доставити відомості. Це було нелегко: ворог старанно маскувався, міг зненацька відкрити зенітний вогонь і атакувати в повітрі. Доводилося весь час змінювати тактику, методи й способи ведення розвідки.

В полку йде напружена бойова робота й навчання. Готуємося супроводжувати штурмовики та бомбардувальники.

Майор Солдатенко сказав:

— Перед полком поставлено завдання: надійно прикрити ІЛі. Вони завдаватимуть бомбо-штурмових ударів по скупченню військ противника в районі на південь од Белгорода. Полетимо всім полком. Для нас це завдання нове, а часу на підготовку обмаль. Але домовитися про все з штурмовиками на землі встигнемо.

Ось ми з Габунією і діждалися своєї черги: виконуватимемо відповідальне завдання.

Докладно вивчаємо маршрут. Штурман полку капітан Подорожний інструктує і причепливо перевіряє нас.

Солдатенко напучує:

— Пам'ятайте найголовніше: вчасно злетіти, не спускати з ІЛів очей аж до самої посадки, суворо дотримуватися радіодисципліни.

Всі хапаються до літаків. Габунія гукає мені:

— Пильнуй, Ваню!

Іванов востаннє перевіряє машину.

— Ну, Вітю,— кажу я,— лечу! Мерщій, мерщій парашут!

Він швидко дістає з кабіни парашут, розправляє лямки, допомагає надіти його. Хвилююся, поспішаю і ніяк не можу застебнути лямку. Глянувши мені в обличчя, Віктор питає:

— Що, на завдання?

— Так, так, летимо всім полком!

Він добродушно всміхається і каже, як завжди:

— Апарат готовий до польоту! — І додає: — Не хвилюйтеся: сядете в машину — буде все гаразд.

І справді, тільки-но я сів у літак, одразу з'явилася впевненість і спокій.

Перевіряю кабіну. Стежу за тим, щоб не забаритися запустити мотор і за сигналом піднятися у повітря одночасно з льотчиками нашої ескадрильї.

Підлітаємо до лінії фронту. Не спускаю з очей літак Габунїї, оглядаю повітряний простір. Мигцем позираю на штурмовиків, на землю.

Під нами — одноманітний степ. Бойовий порядок нічим не порушено: отже, обстановка спокійна.

Враз перед очима з'явилися клуби чорного диму, вогні од вибухів. Спершу навіть не збагнув, що це таке. А потім догадався: перелітаємо лінію фронту — стріляють німецькі зенітки. Майнула думка: «Ось воно — пекло!»

А чи нема ворожих літаків? Треба бути готовим до будь-якої несподіванки. І я весь час кручу головою, уважно оглядаючи повітряний простір.

Однак крутити головою треба з глуздом, я в отому складному для мене вильоті робив багато зайвих рухів. Та й униз цікаво було глянути: що ж на землі робиться? Адже я вперше перелітав лінію фронту.

Наші винищувачі почали складне перестроювання. Все довкола зарухалось. «Як наші заметушилися!» — подумав я. Тільки згодом збагнув, що літаки виконували проти-зенітний маневр. А я тієї хвилини за недосвідченістю вирішив, що появились винищувачі противника, та й заходився робити те саме, що й інші льотчики, думаючи тільки про одне — хоча б не відірватись од Габунїї, не загубити його. Закружляв так, що вже навіть не уявляв собі, де ми. Але твердо пам'ятав: якщо відірвешся від групи й залишишся сам, то держи курс на схід і вже поза районом бою орієнтуйся.

Розривів зенітних снарядів стало ще більше. Та тут їх тьма-тьмуща. Мабуть, унизу цілі. Так воно й було. «Іллюзини» почали знижуватися. Не встиг я озирнутись, як штурмовики розвернулись і взяли напрям додому. Я навіть не розгледів цілі, тільки бачив вибухи та клуби чорного диму.

Знову перетинаємо лінію фронту. В голові у мене плутанина. Метушуся: то туди зирк, то сюди. Навіть за приладами, що контролюють роботу мотора, ніколи стежити.

Чую тільки, що працює він добре. Все заступає одна думка — прикрити ведучого, вчасно допомогти.

Нарешті помічаю наш аеродром. Ми вже дома. Але ворог і на посадці може збити — непомітно прив'язатися до «хвоста». І я не послаблюю уваги доти, доки не зарулюю на стоянку.

Наша група винищувачів разом із штурмовиками щасливо повернулася додому, виконавши бойове завдання.

Підбіг Іванов.

— Ну як, що бачили? Все гаразд?

— Усе гаразд, — відповідаю, обмацуючи шию. Я так багато й марно крутив головою, що шия аж пашисть.

Поспішаю до Габунії поділитися враженнями.

— Молодець, Ваню, — сказав він, — не відірвався. Я теж подумав, що нас ворожі винищувачі атакують.

Увечері, коли аналізували виліт, ми напружено вслухалися в слова командира: стислі розбори у фронтових умовах були чудовою наукою.

Він говорив:

— Треба добре знати район дій і в будь-який момент усвідомлювати, де ти перебуваєш, щоб уважніше шукати ворога і своєчасно його помітити. Повітряного ворога треба шукати не тільки поруч. Більше витримки! Метушня, зайві перестроювання ні до чого! Вони послаблюють обережність, роблять обстановку нервовішою, хоча в перших вильотах таке буває. Адже це випадковість, що не було винищувачів противника.

Після першого вильоту на супроводження ІЛів я відчув ще більшу прив'язаність до ведучого, відповідальність за його життя.

Потім ми стали супроводжувати бомбардувальники ПЕ-2. Вони з великої височини бомбили скупчення військ та аеродроми противника в районі Белгород — Харків.

Німці прикривали аеродроми зенітними засобами, посилили чергування винищувачів. Треба було вміло маневрувати, щоб уникнути вогню ворожої зенітної артилерії — дрібнокаліберної чи крупнокаліберної, залежно від того, кого ми супроводили — штурмовиків чи бомбардувальників.

Під час цих складних бойових вильотів (ми вже вважали їх звичайними) міцніла наша дружба.

Мені все ще доводилося вилітати, як у нас казали, на «залишках». Я нетерпляче ждав того дня, коли стане до ладу мій літак. Чекав і Ваню. Одного ранку він запропонував мені подивитись, як іде ремонт мого п'ятибачкового. Ми пішли аж на край аеродрому. Сонце припікало, Габунія зняв шоломофон; теплий вітерець куйовдив йому густу чуприну. Ваню всміхався, дивлячись у весняне блакитне небо.

— Гарно! А в нас у Грузії зараз усе в цвіту. Скоріше б війна закінчилася. Після перемоги ми спершу поїдемо до твого батька, а тоді до мене. Зустрінуть тебе у нас як рідного.

Любив Ваню Габунія помріяти про щасливі дні перемоги та миру.

Нараз ми обидва побачили силу-силенну ворожих літаків. Вони летіли на великій висоті.

— Бомбардувальники! — вигукнув Ваню.

— Бойова тривога! По літаках! Виліт усім, виліт усім! — пролунав голос начальника штабу.

Служба повітряного спостереження й оповіщення схибила в роботі: ми помітили ворога, коли він уже підлітав до нашого аеродрому.

Я і Ваню метнулися до його літака. Коли я не міг вилітати, мій ведучий ставав веденим комеска Гавриша.

Ваню гукнув:

— Шкода, не разом летимо! Але я за двох постараюсь!

Раптом зупинившись, він показав на літак, що стояв оддалік.

— Глянь, може, на ньому полетиш.

На ходу міцно тисну другові руку й біжу до літака.

Один за одним піднімалися винищувачі. Якби з сусіднього полку та наші «лавочкині» поспішали, злітали з різних напрямів: ворог наближався.

Винищувач, на який мені вказав Габунія, несправний.

Кваплюся до літака Ваню, та він уже в повітрі.

Аеродром спорожнів. Тяжко лишатися на землі, коли товариші летять у бій.

До аеродрому летіли «Мессершмітти-110», летіли низько, прокладаючи шлях бомбардувальникам — «Юнкерсам-88». «Мессершмітти» намагалися блокувати наш аеродром, але долетіти до нього їм не пощастило — наші винищувачі

перехопили їх на підході. Осторонь аеродрому зав'язався повітряний бій. З землі чути було стрілянину.

Ми з Віктором Івановим, забувши про небезпеку, дивилися туди, де наші билися з «мессерами».

А тим часом високо в небі хвилями усе летіли та й летіли «юнкерси». Здавалося, вони от-от скинуть бомби. На аеродромі вдарили зенітки. Але ворог прямував далі — до Валуйок.

Бій перемістився до залізничного вузла. Стало важко що-небудь розрізнити. Здалеку видавалося, наче в небі висить величезний клубок. І я занепокоєно думав: «Як там Ваню? Де він? Як усі друзі?»

Частина «юнкерсів» прорвалася до Валуйок. Видно, як вони почали пікірувати. Долинув гуркіт вибухів. По звуку зрозуміли, що ворог скинув крупнокаліберні бомби. Все затихло. А трохи перегода знову пролунав вибух. І знову запала тиша.

Наші літаки стали повертатися на аеродром. Ми з механіком нетерпляче ждемо Ваню на стоянці його літака.

На посадку заходить Ляоня Амелін, — бачу за номером літака. На душі стало легше. Але що це? В кінці пробігу літак раптом перекинувся на спину. Забувши про все, мчу до машини.

— Ляоню, ти живий?

— Живий.

Полегшено зітхаю.

— Не поранений?

— Та ні. Літака підбили.

— Зараз допоможемо. Кріпись.

І в нестямі від нетерпіння починаю руками вигрібати землю біля кабіни — звідкіля тільки й сила береться інколи!

Підбігли товариші. Ми дружно підняли літака за крило і витягли Ляоню. Він розповів, потискаючи нам руки:

— Довелося вести бій з «мессерами». Одного торохнув, але ж і мене мало не збили.

— А що з Кирилом?

— Я бачив, як він благополучно приземлився в полі. Начебто двох звалив.

...І знову я на стоянці Габунії. Чекаю.

Один за одним приземляються літаки. Схвильовані льотчики розповідають про бій. Збито кілька ворожих літаків. У бою відзначилося багато льотчиків. Хтось розка-

зує, як загорівся літак Кирила Пузя, як фашисти підбили льотчика, коли він стрибнув з парашутом.

Тривога за Габунію зростає. Нетерпляче вдивляюся в небо. А мого друга нема та й нема. Не видно й комеска.

Нарешті приземляється літак Гавриша. Ми з Івановим біжимо до його стоянки. Комеск неквапом вилазить з кабіни, лице йому змарніло, очі позападали. Мовчки знімає з себе парашут. Мовчу і я. Відчуваю недобре.

Глянувши на мене, він уривчасто мовив:

— Кріпись. Ваню Габунія загинув. Загинув, вчинивши геройський подвиг.

Я аж слізьми умився.

Сумна звістка рознеслася по аеродрому. Нас оточили льотчики, техніки. Всі глибоко засмучені.

Комеск, блідий од хвилювання, розповідав:

— Ми намагалися прорватися до бомбардувальників. Але перешкождали «мессершмітті». Самі знаєте, літак маневрений — вивернеться з-під атаки й знову атакує. Треба було якнайшвидше з ними покінчити. Зав'язався запеклий бій. У мене закінчуються боеприпаси, у Габунії також. Раптом бачу вибухи: одній групі ворожих бомбардувальників пощастило скинути бомби на Валуйки. Ось уже, здається, від однієї пари винищувачів ми відв'язалися. І бомбардувальники вже недалеко. Мчу до них.

Ваню передає по радіо:

«Проб'ємося!»

Але в атаку на мене пішла друга пара винищувачів. Даю команду веденому:

«Відбити!»

Ваню летить навперейми ворогові. Заступає шлях. Та вогню не відкриває. Чи боеприпаси у нього закінчилися, чи береже їх для «юнкерсів». Гукаю:

«Гляди, не зіткнись».

Ваню не відповідає. Швидко летить на ворожого винищувача — того, що ближче до мене. Другий німець тікає. В цю мить Ваню таранить «мессершмітта». Лунає вибух. Обидва літаки падають... Я прорвався до бомбардувальників і збив одного — за Габунію.

Тут нас атакували винищувачі, але в бій вступили товариші з іншого полку. Подвиг Габунії надав нам сили. Ми люто билися. Відігнали «мессершміттів», розсіяли групу бомбардувальників: до Валуїнок не допустили.

Я згадую слова Ваню: «Якщо мені не пощастить збити

гарматним вогнем, то ворог все одно живий не втече — піду на таран». Так він і зробив.

Немов у сні чую голос Солдатенка:

— Комуніст Габунія, рятуючи командира, таранив ворожий літак і загинув смертю хоробрих!

Я був безутішний. Не міг примиритися з думкою, що більше ніколи не побачу свого друга. Велике було моє горе. Та ще більша, здається, була моя ненависть до ворога.

На другий день у район бою виїхала група наших однополчан. Мені наказали чекати вильоту, і я не міг поїхати. Товариші знайшли на землі рештки двох літаків. Уламки так перемішалися, що було важко визначити, де літак Габунії. Самого Ваню пізнали по партійному квитку. Поховали Габунію під Валуїками.

Не дочекався мій друг перемоги й миру, про які так мріяв.

МУЖНІЄМО У ВИПРОБУВАННЯХ

Мене призначили веденим командира Гавриша, і я став вилітати з ним на бойові завдання.

Багато випробувань випало на долю нашого полку, проте ні розгубленості, ні смутку не було. Наша непримиренна ненависть до окупантів зростала. Працювали ми ще згуртованіше, до бойових завдань готувалися ще ретельніше, намагаючись виконати їх якнайкраще.

Мій літак одремонтували. Але з нього зняли два баки, і тепер він міг служити тільки для зв'язку. Я літав на ньому в штаб з'єднання, возив донесення й доставав пакети з наказами для нашого полку. А на бойові завдання, як і раніше, доводилося літати «на залишках». Хотілося мені одержати нову «свою» машину і швидше вступити в бій, помститися за Ваню.

І от якось уранці командир зібрав льотчиків нашої ескадрильї та кількох хлопців з інших:

— Вам доручають відповідальне завдання, товариші льотчики. Сьогодні вилітаєте на один з тилових аеродромів, де одержите нові літаки. Облітаєте їх гарненько — і додому. Поки що у нас тихо, проте обстановка на фронті може швидко змінитися. Не затримуйтеся. Швидше повертайтеся.

Командир призначив за старшого групи комеска Гавриша.

Механік Іванов зрадів, довідавшись про новину. Він

не відходив од мене, давав поради, на що звертати особливу увагу під час вибору машин.

Солдатенко тепло, по-батьківському проводжав нас.

Ми летіли транспортним літаком над місцями, де ще недавно точилися кровопролитні бої. Люди вже почали там відбудовні роботи.

За кілька годин приземлилися на тиловому аеродромі. Зустріли багато льотчиків з інших частин. Вони теж прилетіли по літаки. Новеньких ЛА-5 було стільки, що очі розбігалися. Дивлячись на них, ми казали:

— Ось він, лозунг у дії: «Все для фронту! Все для перемоги!»

Зворушила нас зустріч з робітниками і техніками — творцями нових чудових машин. Приймали вони нас як своїх близьких. У кожній сім'ї хтось був на фронті, й тут ми наочно побачили кровний зв'язок тилу з фронтом.

Ми одразу почали обліт машин. Зроблені вони були на совість.

За кілька днів нам дозволили вилетіти. Поспішаємо до своїх літаків. Усі веселі, вдоволені: ще б пак — летить у полк таке підкріплення!

Перший, кого я побачив, вилазячи з кабіни на нашому аеродромі, був Іванов. На грудях у нього виблискує медаль «За відвагу». Вітаю його, а він мовчить, немов і не радий.

— Вікторе, в чому справа? Вас ніби підмінили!

— Товаришу старший сержант, чотирнадцятого квітня був наліт, і наш командир...

Іванов не доказав. Я вигукнув:

— Та що з ним? Кажіть!

— Наш командир загинув під час бомбардування аеродрому. Поховали ми його на майдані в Уразовому...

Мимоволі я зірвав пілотку з голови і довго стояв, не в силі стримати ридання.

Тяжке горе спіткало наш полк.

...Солдатенко вибіг з КП, коли почався наліт. Побіг до стоянки літаків. В цей час в ангар влучила бомба. Вибуховою хвилею нашого командира відкинуло далеко вбік. Його смертельно поранило.

Під час похорону над майданом з'явилися два винищувачі — літаки однополчан Андріянова та Гривкова. Тут, над його могилою, вони показали майстерність вищого пілотажу, немов даючи клятву помститися за улюбленого командира.

Колишній штурман полку майор Подорожний, призначений на командира, та парторг Беляєв мужньо підтримували нас у той суворий, тяжкий час. Їхня стійкість, дисциплінованість, воля до перемоги правили нам за приклад.

А за кілька днів сталася ще одна тяжка подія. Коли ми під вечір поверталися з бойового завдання, супроводжуючи ІЛи, які штурмували війська противника на північ од Чугуєва, загинув комеск Гавриш. Ми перелетіли лінію фронту над таким знайомим мені Граковим, тут фашистські повітряні мисливці збили його. Літак урізався в землю. Я зробив коло, щоб запам'ятати місце загибелі комеска, і з важким серцем наздогнав групу.

— Згадайте, як стійко переносив випробування майор Солдатенко, — мовив до нас того вечора замполіт Беляєв. — Пам'ятаєте, у важку хвилину він повторював: «Комуністи ніколи не занепадають духом. Вони ще тісніше змикають свої лави, якщо гине бойовий товариш». І ви, комсомольці, повинні брати приклад із старших товаришів. Ваш обов'язок — шануючи пам'ять про загиблих бойових друзів, добре виконувати завдання, готуватися до них ще ретельніше.

І ми стали готуватися ще ретельніше, вивчали все нове в тактиці наших та німецьких льотчиків. Багато нам давало вивчення боїв на Кубані. Там наші авіатори панували в повітрі. І ми захоплювалися бойовою і льотною майстерністю Олександра Покришкіна та його товаришів.

З Уразового ми в основному виїздили супроводжувати бомбардувальники та штурмовики. Літали й на розвідку — ланками, уздовж шляху на Харків, Рогань. Били зенітки, прорватися було важко, але все-таки ми збирали цінні відомості. Я часто возив донесення, був за зв'язкового між нашим та сусіднім авіаз'єднаннями — літав без прикриття, сам. Доводилося маскуватися складками місцевості, летіти на бриючому — іноді навіть у сутінках. З розвідданих та з усієї обстановки нам, рядовим льотчикам, було зрозуміло, що найближчим часом на нас очікують запеклі бої.

Проте вже надходив Першотравень, а на фронті все ще тривало затишшя. Країна готувалася до свята. З тилу з усіх кінців Радянського Союзу йшли ешелони з святковими подарунками фронтовикам. Ми знали про це з газет, з повідомлень по радіо. Напередодні свята ми самі одержали подарунки й листи від незнайомих нам людей. Їх надіслали члени фронтових бригад, учні, службовці.

На мене, як і на всіх однополчан, котрі вперше зустрі-

чали свято в бойовій обстановці, ці вияви піклування та уваги справили незабутнє враження.

Від учня ремісничого училища я одержав цигарницю та мундштук із скла, що не б'ється. В цигарниці лежала записка: «Прошу передати льотчикові — робив сам. Бий ворога, товаришу!» Від старенької ткалі з Івановської області одержав кисета з міцним самосадамом.

Мені і Кучеренкові надіслали вітальні листи наші товариші по училищу. Давні друзі — Усменцев, Коломієць, Панченко — зичили нам бойових успіхів, розпитували про все.

Вранці 1 Травня, незважаючи на польові умови, полк урочисто вишикувався коло прапора. Ордени й медалі виблискували на грудях у Євстигнєєва, Амеліна, Гомолка, Іванова та багатьох інших моїх бойових побратимів, недавно, нагороджених наказом по Повітряній армії. Начальник штабу прочитав першотравневий наказ Верховного Головнокомандуючого. Ми дізналися, що гітлерівське командування, почавши контрнаступ у районі Харкова (цебто на нашому крилі фронту), змушене було перекинути з Західної Європи понад тридцять нових дивізій. Фашисти розраховували на вузькій ділянці фронту оточити наші війська і взяти реванш за Сталінград. Однак ця спроба провалилася.

В той день ми пригадували шлях полку, і в усіх було одне бажання: збільшити його бойову славу.

Німці посилено готувалися до літнього наступу проти військ шести фронтів, які обороняли Курський виступ. Вилітаючи на завдання, зокрема на розвідку, ми бачили, що противник зосереджує великі сили біля лінії фронту.

Згодом нам стало відомо, що командуючий ВПС Радянського Союзу маршал авіації Новиков, виконуючи директиву Ставки, дав наказ шістьом повітряним арміям дотримуватися ретельно розробленого плану й провести операцію по знищенню авіації противника на його аеродромах.

Першого удару по німецьких аеродромах — удару, несподіваного для ворога, завдали 6 травня наші бомбардувальники та штурмовики, супроводжувані винищувачами, на величезній ділянці — від Смоленська аж до Азовського моря.

Про рішення командування послабити авіаційні угруповання ворога несподіваними ударами по аеродромах ми

дізналися рано-вранці 7 травня, коли в розташуванні нашого полку знову з'явився командир сусідньої частини ІЛів.

Перед нами поставили завдання: супроводжувати ІЛи до великого аеродрому противника — в район Рогані. Знайомі місця: багато разів до війни я літав туди з Чугуєва й Малинівки під час тренувальних польотів.

— Прорватися до аеродрому не просто, — казав нам командир Подорожний. — Зосереджуючи авіацію на аеродромах, підтягуючи її ближче до лінії фронту, противник посилив протиповітряну оборону. Аеродроми прикриває сила-силенна зенітних батарей — і дрібнокаліберних і крупнокаліберних. На аеродромі багато літаків.

І ось ми летимо на бойове завдання. Під нами звільнена територія. Пролітаємо на південь од Чугуєва, над знайомими мені сосновими лісами, які тепер майже знищені війною. Перетинаємо лінію фронту, що проходить по Сіверському Дінцю. Заглиблюємось у ворожий тил.

Штурмовики круто повертають праворуч і летять курсом на Рогань.

Перед самим аеродромом ІЛи почали несподівано знижуватися. За ними знижуємось і ми, винищувачі. Противник не ждав нальоту: маршрут у нас не шаблонний — ми обійшли райони з доброю протиповітряною обороною і ввели ворога в оману, з'явившись із заходу. Але фашисти швидко схаменулися. Перед нами виросла суцільна вогняна стіна. Аеродром ніби наїжився зенітками. Робимо протизенітний маневр. Під нами язики вогню, навколо — вибухи, вибухи.

У відповідь гримить могутній удар штурмовиків — вони скидають бомби, б'ють з гармат. Безстрашно діють екіпажі ІЛів. На аеродромі то там, то тут спалахують пожежі. Радію й дивуюся: жоден наш літак не падає, хоч ворожі зенітки запекло стріляють.

Завдання виконано. Штурмовики беруть курс на наш аеродром. Підковою оточуємо їх: робимо немовби заслін від можливої атаки ворожих винищувачів. Враховуючи гіркий досвід, будуємо більш правильний бойовий порядок. Так ми бачимо кожен штурмовик, бачимо один одного. І вже нема ніякої метушні!

Зростала бойова майстерність, гартувалася воля і зростала впевненість у рухах, уміння діяти швидко і правильно.

Щасливо приземляємося на аеродромі. ІЛи летять далі — на свій. Ведучий групи передає:

— Спасибі за добре прикриття!

А на другий день надійшов відгук командира штурмового полку майора Володіна про нашу роботу: «Супроводили добре і з своїм завданням цілком упоралися».

Такі відгуки наш полк тепер діставав часто.

ПОЄДИНОК

Надійшов наказ: негайно перелетіти в район Таніївки, на північ від Обояні,— ближче до північного фасу Курського виступу. Вивчаючи карту бойових дій, я часто мимоволі переводив погляд на рідні місця. Ось наш обласний центр Суми, вдруге захоплений німцями, ось Шостка. Отам би зійтися в повітрі з ворогом...

У Таніївку перебазувалися ввечері, а на світанку я вже вилетів за наказом командира в штаб сусіднього авіаз'єднання.

Одночасно зі мною піднявся в повітря і Ляоня Амелін. Він прикривав аеродром у парі з своїм комеском — льотчиком Ямановим: баражувати в повітрі нам доводилося безперервно.

В низинах ще лежав туман, у повітрі було спокійно. Я щасливо повернувся й побачив, що всі схвильовані. Виявилось, приземлився льотчик Яманов і розповів, що Амелін атакував «юнкерса», погнався за ним і зник з очей.

Тривога на аеродромі зростала. Та нараз ми ще здалеку помітили літак. Він наближався. Сумнівів нема — це Ляоня! Але техніки занепокоїлись: адже вони з землі помічали, коли з літаком що-небудь траплялося.

— У нього з мотором не гаразд! І швидкість невелика.

Амелін став заходити на посадку з підібраним шасі.

З КП йому передавали, щоб ішов на друге коло і випустив шасі. Але відповіді не було.

Літак торкнувся землі «черевом». Ми кинулися до місця приземлення. З кабіни виліз, усміхаючись, хоч і блідий, Амелін.

— Що сталося?

— Та ганявся за фрідом. Досвідчений вовцюга попався.

Амелін зняв шолом, витер мокрого лоба. Дивлюся на нього й очам своїм не вірю.

— Ляоню, та ти ж посивів!

На скронях у мого ровесника з'явилася сивина. Скільки він пережив, передумав за кілька хвилин повітряного бою!

Йдучи на КП доповідати, Ляоня розказує нам про все, що з ним трапалося.

...В повітрі було спокійно. І раптом на землі Ляоня побачив тінь од літака. Оглянувся. Трохи осторонь, на південь од аеродрому, в напрямку до Орла летів «Юнкерс-88».

Амелін передав по радіо ведучому:

— Розвідник! Атакую!

І, щоб не випустити «юнкерса», кинувся в атаку. Це відбулося так швидко, що ведучий запізнився і втратив Ляоню з очей.

Німецький льотчик почав спритно маневрувати й ухилятися від атак. Стрілець одкрив шалений вогонь. Амелін не відступив — зайшов літакові у хвіст.

Противник скинув бомби з уповільненням, мабуть, гадав, що машина Амеліна попаде в зону вибухової хвилі. Справді, вибухом струсонув літак і відкинуло вбік. Амелін насилу вирівняв машину і ще завзятіше став переслідувати ворога. Німець удався до іншої хитрості: скерував свого літака на вітряк, очевидно, сподіваючись, що Амелін згараю не помітить його і розіб'ється. Та Ляоня розгадав і цю хитрість. Він блискавично розрахував відстань і проскочив збоку, засипаючи «юнкерса» вогняними трасами. Ворожий стрілець замовк: певно, був убитий.

Німецький літак попрямував до широкого та глибокого яру. Ляоні здалося, що того підбито. І він погнався за фашистом — хотів для цілковитої певності добити його.

Попереду стіною височів протилежний край яру. Здавалося, «юнкерс» ось-ось у нього вріжеться. Але льотчик несподівано різко вивів літак з яру і пролетів «упригтул» до протилежного краю.

Ляоня встиг дати по ньому ще одну чергу. І раптом почув тріск, заглушений гудінням мотора. Серце йому похололо: щось трапалося з машиною. Літак втратив швидкість. Мотор сильно трясло. Ляоня зрозумів: гвинтом він зачепився за край яру.

«Юнкерс» зник з очей. Амеліну довелося повертатися на аеродром. Прикро було після такого напруженого поєдинку випустити ворога. А втім, Ляоня був певен, що залетить він недалеко.

— Я не дав би йому втекти, та біда спіткала. Коли

зачепився гвинтом, думав, у яру могилу собі знайду. Довелося з землею поцілуватися. Машини шкода...

Він так був засмучений, що й не доказав. Але техніки заходилися втішати його, обіцяючи швидко відремонтувати літак.

... А в цей час на КП прийшло донесення, що «юнкерс» упав, пролетівши бриючим вісім кілометрів над ярами. Екіпаж узяли в полон.

Виявляється, гітлерівці хотіли доставити в район Орла важливі документи про взаємодію німецьких авіаційних угруповань. А заодно і розвідку зробити.

Ми палко вітали Амеліна з перемогою.

КЛЯТВА

В Таніївці ми жили ескадрильями в землянках, біля своїх літаків. Вечорами однополчани охоче заходили до землянки нашої третьої ескадрильї. Звідти раз у раз долинали дружний регіт. І всі знали, що то Вася Пантелеєв, улюбленець полку, знов якийсь жарт вигadaв.

Вдачу він мав веселу, безжурну і жартував незлобливо. Як зараз бачу його щире лице, ямку на підборідді, жваві усміхнені очі.

Ми втратили його за кілька днів після зустрічі Амеліна з розвідником.

Того пам'ятного дня було полагоджено Василеву машину, яка дістала пошкодження в повітряному бою. Пантелеєву так хотілося швидше літати, що він не дав механікові як слід перевірити мотор на землі. Не слухаючи умовлянь, вирішив випробувати літак у повітрі, швидше облітати його. Під час зльоту мотор відмовив. Місцевість була така, що Василь не міг зробити посадку. Літак впав у яр і розбився. А механік Віктор Іванов таки настояв би на своєму, не випустив би літак у повітря.

Всіх приголомшила смерть Пантелеєва. Особливо горював Кирило Євстигнєєв — вони з Василем були нерозлучні друзі. Довго ми стояли коло могили Пантелеєва, засипаної польовими квітами. Вже смеркалося. Тихо перемовляючись, однополчани поверталися на аеродром. Амелін обняв Євстигнєєва за плечі й мовив:

— Ходімо, Кирюшо! — Тоді обернувся до мене: — А ти?

— Зараз наздожену, — відповів я.

Всі пішли. Це сумніше, ще тяжче стало мені на душі. Я думав про друзів, що загинули. Згадував Солдатенка, Габунію, Пахомова, Гладких, Гавриша, Мубаракшина,

Андріанова, Пантелеева... Думав про них невідступно, відчуваючи, як наростає в мені, заступаючи все інше, невтримна пекуча ненависть до їхніх убивць — німецько-фашистських загарбників. Не знаю, чи довго я стояв коло могили друга, міркуючи про те, скільки горя та мук завдали гітлерівці нашому народові...

Я урочисто поклявся тут, на могилі Василя Пантелеева, відомстити за вісьмох загиблих бойових друзів і збити всім ворожих літаків.

Дістав пістолета і вистрелив вісім разів підряд. І раптом почув тривожні голоси: хтось кликав мене. Прибігли товариші.

— Ти чого стріляєш? Що сталося?

Я нікому не сказав про свою клятву. Мабуть, і найщиріші друзі були б тієї думки, що спершу треба пройти випробування боем, а тоді вже давати клятву.

А пояснити все, що я пережив і передумав коло могили Пантелеева, було важко. І я сказав, що віддав останню шану нашим загиблим товаришам.

Друзі ніби відгадали мої думки — хтось зауважив:

— Попереду великі бої. Ми ще помстимося...

На другий день у нашому полку відбувся незвичайний розбір. Говорили про тяжку льотну подію — загибель Пантелеева.

— Це не бойова втрата, а нещасний випадок, — казав командир, — і він має бути нам за науку. В авіації особливо треба пам'ятати прислів'я: «Тричі відміряй, а раз одріж». Тричі перевір на землі матеріальну частину. Впевнився, що з літаком усе гаразд, тоді вже й перевіряй його в повітрі.

...В наступні дні ми влітали на розвідку, на прикриття військ північніше Белгорода, відбивали нальоти ворожої авіації. Але відкрити рахунок мені не пощастило.

Знову перелітаємо на нове місце. Ми — в Чернянці, на східному березі річки Оскол, кілометрів 80 од лінії фронту.

З нового аеродрому влітаємо прикривати війська на північний схід від Белгорода, залізничної вітки Старий Оскол — Валуйки. В одному з таких вильотів загинув комеск Гомолко.

Він починав разом з нами, багато разів, хоч і недовго, водив нас у бій, був добрий командир, чудовий товариш. Поховали ми його в Новому Осколі.

— Скільки втрат!.. Як воюватимемо? — говорили льотчики.

Ще частіше з нами розмовляв парторг Беляєв, намагався підбадьорити, і це йому завжди щастило.

— Ось прибуде поповнення, почнуться бої — ви помститеся за товаришів, які загинули, — казав він. — Голови не вішати! Та, мабуть, скоро й офіцерами станете і доведеться ще старанніше вдосконалювати бойову виучку, битися ще майстерніше.

І ось настав пам'ятний день для льотчиків, яких зарахували в полк старшими сержантами. Ми вишикувалися біля КП, нам прочитали наказ, і Подорожний, привітавши нас, сказав:

— Радянський офіцер повинен бути втіленням чесності, хоробрості, безмежної відданості Батьківщині, Комуністичній партії. Високо несить це звання!

Багато чого мені ще бракувало, щоб стати справжнім офіцером Військово-Повітряних Сил, випробуваним льотчиком, дарма що на моєму рахунку вже було тридцять бойових вильотів. Я це розумів і часто згадував слова Солдатенка: «Бойові якості куються поступово».

ПІДКРІПЛЕННЯ ПРИБУЛО

На командира нашої третьої ескадрильї призначили старшого лейтенанта Федора Семенова.

Він молодий, проте уже досвідчений льотчик. На обличчі та на руках у комеска — сліди опіків, але не такі великі, як були у нашого батька. На грудях теж два орденни бойового Червоного Прапора та медаль «За відвагу». Він середній на зріст, плечистий, хода швидка. В усій його поставі є щось на диво привабливе, що викликає повагу.

Подорожний відрекомендував полкові нового командира ескадрильї. Семенов уважно й доброзичливо оглянув нас; без хизування і зайвої скромності розповів про свої бойові діла. Говорив він спокійно, продумано:

— Воюю з самого початку війни. Не раз дивився смерті в вічі. На рахунку вісім збитих ворожих літаків. Збивали й мене. Горів. Знаєте, як важко було на початку війни! Доводилося на І-16 штурмувати ворожі війська — маю близько п'ятдесяти штурмовок.

Ми одразу помітили в комеска ті якості, які так поважали у Солдатенка: твердість, вимогливість, товариську простоту. А за кілька днів, у середині червня,

прибуло й поповнення. Майже всі льотчики — новачки, щойно закінчили авіаційне училище — молодші лейтенанти. Комсомольці.

В полк прийшли завзяті, життєрадісні хлопці: Віктор Жигуленко, Валентин Мудрецов, Ігор Середа, згодом Герой Радянського Союзу Михайло Попко та інші. Відчувалося, що вони рвуться в бій.

Загальну увагу одразу привернули два брати — Олександр та Іван Колесникови, високі на зріст, дужі, багато в чому схожі один на одного. Весь полк полюбив веселих і мужніх братів, усім сподобались їхня добра усмішка, їхня дружба. Вони разом училися, разом служили.

Командир частини призначив їх до першої ескадрильї. Молодший став веденим у старшого. Брати одразу ж почали невтомно готуватися до боїв, переймати досвід фронтівих льотчиків.

Вводив їх у бій командир ескадрильї. Вони склали сквоючу групу й билися з винищувачами. Згодом — у боях на Курській дузі, на Дніпрі, біля Кривого Рога — дружна бойова пара показала майстерність та відвагу.

...До нашої третьої ескадрильї прийшли Павло Бриггало — рум'яний, кремезний юнак з карими усміхненими очима, Михайло Нікітін — тонкий, мускулястий, жвавий і веселий, Андрій Гопкало — запальний, поривчастий. Усі необстріляні. В боях брав участь тільки Василь Мухін. У нього проникливі блакитні очі, чуприна, що виляняла на сонці, пілотку він носить набакир, ледь сутулюється, — так часто сутуляться льотчики, які звикли гачком сидіти в кабіні літака.

Комеск познайомився з кожним новачком окремо. Потім зібрав усіх і сказав:

— Поки в нас є час, почнемо групові польоти, пізнаємо один одного ближче, злітаємось. У найскладнішій обстановці група має бути єдиним цілим: тільки тоді можна виконати будь-яке завдання. Один за всіх, усі за одного — цього ми повинні додержуватися завжди.

Склали бойовий розподіл ескадрильї. Мене призначили на заступника комеска Семенова; моїм веденим — Мухіна; Семенов узяв до себе за веденого Бриггалова.

Повідомивши про призначення, Семенов сказав твердо й дружелюбно:

— Роботи буде багато. Треба так підготувати молодих, щоб вони впевнено билися з ворогом. Детально розбирайте їхні вильоти, не пропускайте помилок, вивчайте з ними

набутий бойовий досвід. Вчіться командувати! — І додав: — Пам'ятайте: в злітаності, в дружбі ведучого та веденого — успіх пари!

Наш комеск не міг терпіти панібратства й робив усе, щоб міцніша була дисципліна, порядок. Від кожного зокрема й од групи в цілому вимагав ретельного виконання обов'язків. За його вказівками доводилося й мені вести виховну роботу з льотчиками нового поповнення та з інженерно-технічним складом ескадрильї. Я придивлявся, як він командує, помагав складати завдання на тренувальні польоти, вивчав льотчиків. Цього вимагали мої нові обов'язки.

З веденим я швидко заприятелював. На землі він став ходити за мною слідом — звикав до моїх рухів, голосу. Так я було ходив за Ваню Габунією. Не знаючи бойового розподілу інших ескадрильї, і на землі одразу помітиш, хто ведучий, а хто ведений. У нас це називалося «злітаністю на землі». Вона допомагає злітаності в повітрі.

Василеві батьки лишилися в селі під Гомелем, в окупації. На серці йому було тривожно, як і мені, — адже ми весь час думали про близьких.

В перший вечір довго розмовляли про наших стареньких, про рідні краї. Я поділився з Василем тривогою за братів. Спільне горе зблизило нас ще більше.

Не гаючись, почали учбово-тренувальні польоти на злітаність. Семенов показував нам, як треба вести групові та одиночні повітряні бої. Стежив за кожною нашою дією, помічав хиби, допомагав їх виправляти. І навіть в учбовому бою ми відчували силу прикладу.

Іноді втомлювалися так, наче побували у справжніх боях, і Семенов часто повторював суворовське прислів'я: «Важко в навчанні — легко в бою».

Вилітали ми й на прикриття військ. У бій противник, як правило, не вступав, і ми, у нескладній обстановці прикриваючи війська, вдосконалювали злітаність груп. Готувалися до завдань ретельно, вивчали карту району — штурман перевіряв нас прискіпливо. Семенов, посилено готуючи нас, готувався й сам. Його слова: «Такого льотчика в політ не візьму» — лякали кожного значно більше, ніж ворожий наліт. Адже вони означали, що командир тобі не довіряє.

— Треба використовувати всю потужність нашого винищувача, його льотно-тактичні якості, — вчив він нас. — Перед вами — величезні можливості. Треба вести бій не

тільки на горизонталях, але й на вертикалях. Вивчайте досвід боїв на Кубані. Здобуйте в бою ініціативу. Техніка пілотування має бути бездоганна — керувати літаком ви повинні в будь-якому положенні.

За допомогою нашого фронтового вчителя Федора Семенова ескадрилья за короткий час досягла високої злітності, злагодженості дій.

У вільний час ми захоплювалися фізкультурою. Будь-який важкий предмет заміняв гиру. Перелетівши на новий аеродром, негайно робили перекладину й щоденно тренувалися.

Поєднання фізкультури з відпочинком за фронтових умов було для мене та багатьох моїх товаришів необхідністю. Після бою треба було заспокоїтися, розслабитись, а потім неодмінно зробити зарядку. За давньою звичкою я й тут, на фронті, обтирався вранці холодною водою, яка б не була погода. Добра фізична підготовка не рятувала нас у жорстоких повітряних боях.

Якось надвечір, після учбового повітряного бою, комеск, глянувши на наші втомлені обличчя, на мокрі від поту гімнастюрки, сказав:

— Можна всією ескадрильею покупатися.

Просити нас не довелося — ми одразу ж юрбою вирушили на берег Осколу.

Коли Мухін роздягнувся, я побачив у нього на лівій нозі широкий глибокий шрам.

Ми досхочу поплавали, а коли вийшли на берег, я запитав свого веденого:

— Де тебе так поранило, Василю?

Він відповів:

— Осколком ударило, коли німці бомбили наш аеродром під Ставрополем, на Північно-Кавказькому фронті. Думав, лікарі ногу одріжуть, а бач — вилікували... На землі давні рани іноді ниють, а в польоті ніколи. В бою не заважатиме. Ти в мені не сумнівайся. В мене з фашистами рахунок великий.

Багато учбово-тренувальних польотів провели ми з Мухіним на Чернянському польовому аеродромі. Пристосовувалися один до одного, вивчали «почерк» один одного в повітрі.

Я якось дістав наказ полетіти в парі з ним на розвідку.

Попереджаю Василя:

— Завдання відповідальне, авіації у противника багато. Добре пильнуй.

— Не турбуйся,— відповів він коротко.

Перелітаємо за лінію фронту. Коли ведений боїться, він притискається до літака ведучого. А мій ведений упевнено йде на належній відстані. Ми пролетіли вздовж шосейного шляху на Харків. По ньому рухалися ворожі війська. Серце мені стислося від гніву й горя.

Ми благополучно повернулися, доставили цінні відомості командуванню. Після першого польоту в парі з Мухи́ним я вже не сумнівався в ньому, вірив йому. Такий у бою не підведе, не покине.

ВЧИМОСЯ БОМБИТИ

Перед нами поставили незвичайне завдання: опанувати новий спосіб бойової діяльності — бомбометання по наземних цілях з винищувача групою і парами та вільне полювання в тилу ворога. Лишалось й основне бойове завдання — супроводження та розвідка.

— Винищувач-бомбардувальник може знадобитися, коли ворог одступатиме. Можна буде з'явитися над ціллю швидше, ніж бомбардувальники,— сказав нам командир полку, повідомивши про новину.

Під керівництвом командира, штурмана, старшого інженера ми енергійно взялися до діла.

Вибрали місце для учбового полігона, дістали вапна, намалювали на землі великого хреста, обвели колом і почали тренувальні польоти. Якщо скинута бомба влучала в коло, льотчикові ставили залік, а якщо ні — незадовільно.

І ось, ґрунтовно ознайомившись з теорією бомбометання та провівши кілька тренувань, уперше лечу з справжніми бомбами — поки що на учбовий полігон. Унизу, на звільненій землі, працюють колгоспники. Мирна, відрадна картина. Але на душі тривожно. Не дає спокою безглузда думка — не одірвалися б бомби, дарма що сам, як і всі льотчики, помагав підвішувати їх і знаю, що одірватися вони не можуть.

Перед полігоном дуже важливо діяти послідовно. Включаю тумблери. Роблю маневр і починаю пікірувати. Швидко лечу донизу. Земля набігає. Пора! Натискаю на кнопку скидання. Літак стає легший. Виводжу його з пікірування. Оглядаюсь. Яке розчарування: бомби не влучили в ціль, упали поза колом!

Не кращі справи і в моїх товаришів. Комеск Семенов

докладно проаналізував наші вильоти. Сам почав брати кожного з нас у політ. Показував, як треба будувати маневр, який потрібен кут, коли натискати кнопку скидання. Командував: «Скидання!» — і бомби ніколи не падали поза колом.

— Ви залітатимете в тил фашистам — там потрібно діяти сміливо, — казав Семенов. — Натрапите на сильний опір. Війська, залізничні станції, комунікації прикриває вогонь зенітних батарей. До цілі треба підходити й атакувати її несподівано для ворога — тоді досягнете наслідків. Вам доведеться вступати в бої з винищувачами. Ви повинні пам'ятати: заздалегідь побачити противника — це вже половина успіху. Треба вміти битися з переважаючими силами ворога.

НАШІ БОЙОВІ ПОМІЧНИКИ

Не тільки льотний, але й увесь технічний склад полку працював злагоджено, самовіддано, невтомно. Наші літаки часто поверталися з завдання з пробоїнами. Механіки та мотористи вдень і вночі за будь-якої погоди робили все, аби скоріше полагодити машини. Старший технік нашої ескадрильї Микола Машенцев, авіаційний механік Віктор Іванов, майстер озброєння Іван Саранча, механік по радіо Микола Красов та інші бойові помічники льотчиків не відходили од літаків, аж поки не дадуть їм раду. І так було в усіх ескадрильях.

З Івановим я подружився ще на тиловому аеродромі. І що більше я визнавав його, то дужче цінував. Він уже давно служив в авіації, око в нього було при звичаєне, ото ж зразу помічав усі несправності. Якщо мій літак діставав пробоїну, я знав — Іванов добу не спатиме, а все полагодить.

А коли літак підготовлено добре — впевнено летиш на бойове завдання.

Бувало, не встигнеш приземлитись — Іванов уже тут як уродився, пораяється коло літака, розпитує, як працював мотор, чи нема зауважень.

Разом оглядаємо літак, навіть коли з ним усе гаразд.

У вільну часинку любимо посидіти під крилом, поговорити. Віктор часто розповідає про подвиги перших Героїв Радянського Союзу: в 1934 році, його, тоді ще зовсім молодого, послали у Ванкарем, коли наші льотчики знімали з дрейфуючої крижини челюскінців.

Зброю та прилади літаків, парашути, які ми надівали на себе, вилітаючи на бойові завдання, доручали зброярам та приладистам — молодшим ефрейторам, сержантам і солдатам. Серед них були й дівчата — безстрашні, сильні духом. Вони закінчили спеціальні курси, добре знали своє діло.

Не так уже й легко оглядати парашут у польових умовах, а це треба було робити через певний проміжок часу.

Смерком, суворо додержуючись світломаскування, оглядали його ретельно, щоб помітити найменшу ваду.

Льотчик теж повинен перевіряти парашут, та коли його оглянула комуністка Марія Раздорська, можна було не хвилюватись — усі довіряли Марії. Парашут, який вона оглянула, не підводив ніколи.

Одного разу командир частини Подорожний разом з Ігнатовим — він був уже штурманом полку — полетіли в район на південь од Белгорода на розвідку. До літаків підвісили бомби, щоб на практиці перевірити ефективність бомбометання з винищувача.

Льотчики були досвідчені, але незлітані. Повернувся сам Подорожний. Розповів, що їхню пару зненацька атакувала група фашистських винищувачів:

— Ігнатова збили. Я бачив, як він спустився з парашутом на нейтральній смузі... Скинути бомби в розташування ворога ми встигли, проте виліт показав, що маневрувати з ними важко. Мабуть, доведеться літати з прикриттям.

На превелику нашу радість, за кілька днів повернувся і штурман. Він справді приземлився на нейтральній смузі, і йому пощастило добігти до наших передових частин. Палко, щиро дякував він Марії Раздорській.

Працювали наші бойові помічники та помічниці й тоді, коли кінчався напружений бойовий день. Вони старанно й зосереджено готували на ранок зброю та прилади на землі, допомагаючи льотчикам здобувати перемоги в повітрі.

Найскрутніше доводилося технічному складові взимку: в холодних палатках та каптерках клякли руки від крижаного металу й бензину. Але воїни перемагали і втому, й холод, і, звичайно, страх: адже кожної миті можна було чекати ворожого нальоту.

Всі знають, яку важливу роль відіграють прилади, що контролюють роботу літака. Якщо, приміром, над територією ворога прилад раптом не покаже тиску мастила,

льотчика охопить тривога. Він подумає, що скоро заклинить мотор. Проте нічого схожого не траплялося. Наші спеціалісти своєчасно, добре знаючи своє діло, перевіряли прилади на землі.

Важка робота — зняти з літака гармату, що важить кілька десятків кілограмів, старанно її почистити й поставити на місце. Однак зброярки вміло виконували цю роботу, гармати у них були в чудовому стані. Зброя на літаках діяла безвідмовно.

НА КУРСЬКІЙ ДУЗИ

Петро Кучеренко дістав призначення до іншого полку. Розлука з давнім товаришем засмутила мене. Відпочиваючи, ми залюбки згадували роки навчання, читали один одному листи від давніх друзів з тилу: я писав часто, як обіцяв, а ще частіше одержував листи. Петро полетів, і в перші дні мені особливо не вистачало його — близької людини, з якою було пов'язано стільки спогадів.

Якось наш полк повернувся після того, як відбив ворожий наліт. До речі сказати, тепер ми завжди своєчасно вилітали, щоб відбити наліт, не даючи ворогові змоги бомбити аеродром.

Закортіло перекинутися словом з Петром. Я сів під крилом літака й написав до нього коротенького листа на аркуші з нотатника. Тільки закінчив, як до мене підійшов Беляєв, сів поруч.

Зав'язалася дружня розмова. Ми згадували Петра. Несподівано Беляєв сказав, що, на його думку, Амелін, Євстигнєєв, я та ще кілька льотчиків, котрі разом з нами приїхали на фронт, набули бойового досвіду, зросли політично і гідні стати кандидатами в члени Комуністичної партії. Парторг радив подумати, відзвітуватися перед самим собою. Міцно потиснувши мені руку, Беляєв пішов.

Його слова несказанно врадували мене. Вже давно я мріяв стати комуністом. Та все якось не наважувався поговорити з нашим комсоргом — старшиною Коротковим.

Решту дня я працював з молодими льотчиками. А ввечері написав заяву, хвилюючись іще дужче, ніж того далекого мирного вечора, коли писав заяву до комсомолу.

Часто, вилітаючи на прикриття та розвідку, ми помічали, що й наші сили, і сили противника все прибувають. З усього було видно, що передбачається грандіозна битва.

Та ми, звичайно, не уявляли собі всієї складності обстановки на фронтах, що обороняли Курський виступ, не могли збагнути й усієї складності взаємодії наших армій та фронтів, неперевершеного мистецтва наших воєначальників.

Уже потому дізналися ми, що противник планував оточити радянські війська, які обороняли Курський виступ, і, розвиваючи наступ, знову захопити стратегічну ініціативу.

Але Ставка вчасно викрила задуми фашистського командування. Перед фронтами поставили мету: активною обороною виснажити, знесилити противника, а тоді перейти в рішучий наступ. Повторюю, все це нам, рядовим льотчикам, стало відомо тільки згодом.

А тим часом ми нетерпляче ждали початку боїв.

На політінформаціях нам розповідали, що у фашистській Німеччині іде тотальна мобілізація, що до Курського виступу фашисти послали танки нових видів — «тигр», «пантера», самохідні гармати «фердинанд». Ми знали, що сюди, до південного фасу виступу, противник стягнув найкращі сили свого 4-го повітряного флоту: ескадри асів, модернізовані бомбардувальники «Хейнкель-111», винищувачі «Фокке-Вульф-190а», з якими у нас ще не було досвіду боротьби. Ми старанно вивчали ці типи літаків, їхні силуети, вразливі та слабкі місця.

За час напруженого бойового та політичного навчання в Чернянці ми досягли злітаності, розвинули в собі просторове орієнтування, рішучість. Успішно навчалися льотчики в усіх ескадрильях. Молоді, ще не обстріляні пілоти з поповнення добре зліталися. Наш полк, немов перетворившись у єдине ціле, був готовий до бойових дій.

2 липня нас повідомили про те, що обстановка вкрай напружена. Ворог, який зібрав великі сили, може будь-якої хвилини перейти в наступ.

— Якщо тривога буде вночі — негайно на аеродром! — наказав командир.

Ця й наступні ночі минули спокійно. Щоправда, ми були напоготові, спали чутко — прокидалися від найменшого шарудіння.

На світанку 5 липня постукали у вікно:

— Бойова тривога! Бойова тривога!

Вмить одягаємося й щодуху мчимо на аеродром. До нас долинає віддалений гуркіт артпідготовки.

Вишикувалися. Командир повідомив, що німці перейшли в наступ на нашому Белгородсько-Курському напрямі.

Битва почалася.

— Полк ще не дістав завдання, — сказав командир. — Ми повинні бути в підвищеній готовності. Встановлено чергування в літаках. Ждiть сигналу на вилiт.

Ось і мені випало чергувати.

Сніданок принесли в літак. Їсти не хотілося. Підійшов Іванов, розуміюче глянув на мене, промовив:

— Через силу їжте, товаришу командир! Міцніший будете!

Увесь перший день наш полк чергував. Але ми чомусь не вилітали, хоча по радіо передавали, що в повітрі точаться запеклі бої. Остеронь нашого аеродрому на бойове завдання летіли групи літаків. Ми були здивовані й розчаровані.

Надвечір нас знову збирає Подорожний. Він заклопотаний, але говорить спокійно, впевнено. Командир повідомляє про обстановку, ставить бойове завдання.

— Німці перейшли в наступ на північному фасі Курського виступу, на Орловсько-Курському напрямі та на нашому Белгородсько-Курському. Наші війська стійко обороняються. Наступ німецько-фашистських військ підтримують крупні сили авіації. Противник намагається стати господарем у повітрі. Льотчики нашої 2-ї повітряної армії сьогодні вели запеклі бої. Збито десятки ворожих літаків. Полк дістав завдання прикривати з повітря наші наземні війська на Обоянському напрямі — головному напрямі ворожого удару. Прошу негайно зняти бомбоутримувачі. Завтра вдосвіта будьте готові виконати відповідальне завдання! Успіх залежатиме від злагодженої та чіткої роботи всього полку.

Нам уже доводилося літати на прикриття, але тоді противник підтягував резерви, перегруповував сили, нарощував авіацію.

Тепер умови були інші. Обстановка, як на землі, так і в повітрі, швидко змінювалася.

6 липня, ледь стало на зорю займатися, як ми вже сиділи в кабінах літаків. Готові до негайного вильоту. Не відриваючись дивлюся в напрямі до КП. Ось угору злетіли три зелені ракети — це сигнал на виліт нашої третьої ескадрильї.

Ми в повітрі. Стаємо в бойовий порядок. Нас веде Семенов.

У навушниках шоломофона гуде. Зрідка лунають чийсь уривчасті команди:

— Атакую! Прикрий!

— Увага, ліворуч «мессер»!

Із землі долинає:

— Соколи, атакуйте! Бийте їх, бийте!

Набираємо висоту. Здалеку видно лінію фронту, пожежі. Горять села. Горить наша й ворожа техніка.

Район я вивчив дуже добре. Пізнаю населені пункти Яковлівку, Завидівку, Покровку.

Назавжди запам'ятав я місця, над якими льотчики нашого полку вели перший повітряний бій в оборонній битві за Курськ, прикриваючи героїчні наземні війська в районі Покровки.

...Ми біля лінії фронту. Під нами — море вогню. Дим здіймається високо вгору: в кабіні відчувається запах горілого.

Нас обстрілює зенітна артилерія. То тут, то там з'являються спалахи. Ворог намагається розладнати наш бойовий порядок — так його винищувачам легше буде нас атакувати.

Праворуч попереду точиться запеклий повітряний бій. Падають літаки — ворожі й наші.

Із землі долинає знайомий спокійний голос командира корпусу генерала Підгорного:

— Підходить велика група пікіруючих бомбардувальників. Збільшити швидкість. Зустріти ворога до лінії фронту!

А на підхваті голос Семенова:

— Попереду нас понад двадцять пікіруючих бомбардувальників. Атакуємо!

І справді, нижче від нас стороною до лінії фронту прямують «Юнкерси-87» під прикриттям винищувачів.

Тепер головне — перехопити їх до лінії фронту.

Знову чути голос комеска:

— Орли, за Батьківщину! В атаку!

Командир — попереду. Ми — за ним. Збільшуємо швидкість, ринули на групу. Навперейми нам «мессершмітти». Але їм уже не спинити нашого пориву. Ось вони намагаються атакувати командира. Кидаю літака до ворожих винищувачів. Загороджувальний вогонь — і ворог одвертає від літака Семенова. Комеск зближується з бомбардувальником. Фашистські стрільці відкривають шалений вогонь.

До нас потяглися траси. І мені здається, що найбільше трас тягнеться до комескової та до моєї машини.

Семенов різко переводить літак униз. Мені похололо в серці: збитий!

Та ось він шугає вгору й знизу атакує «юнкерса». Б'є його впритул, з короткої дистанції. Німецький літак падає. Бомбардувальники заметушилися. «Мессершмітти» посилили атаки. Відбиваю їх — мене надійно прикриває мій ведений.

Наше головне завдання — знищувати бомбардувальники. Намагаюся атакувати «юнкерса», зайти йому в хвіст. Він маневрує. Виходить з-під прицілу. Навіть не встигаю відкрити вогню: то веденого, то мене атакують «мессери». Нам, винищувачам, увесь час доводиться вступати з ними в бій, допомагати один одному і словом і вогнем. Тільки вправляйся повертатися: успіх бою вирішують секунди.

В очах миготять силуети наших та ворожих літаків. «Юнкерси» не тікають. Вони вишикувалися в оборонне коло — захищають один одного. Зайти їм у хвіст стало ще важче.

Минає кілька хвилин — для повітряного бою час немалий. Нам треба збити ще кілька літаків. Тільки тоді ворог завагається.

Намагаюся діяти точно і швидко — як командир. Його самого я загубив з очей. Зате чую його голос:

— Бий їх, гадів!

Під вогнем противника знову веду літака в атаку. Заходжу «юнкерсові» в хвіст. Зближуюся. Ловлю в приціл.

На мою думку, дистанція зручна. Натискаю на гашетки. Гармати стріляють. Але «юнкерс» не падає. Знову стріляю. Німецький бомбардувальник почав маневрувати.

Забуваю про все, що діється навкруги. Бачу тільки «юнкерса» і стріляю. Вирішив: «Не зіб'ю, таранитиму. Як Ваню Габунія».

— Бий, батьку, прикриваю! — лунає впевнений голос мого побратима Василя Мухіна.

Майже впритул зближуюся з противником. «Юнкерс», як і раніше, маневрує. Ні, тепер не втечеш! Ще довга черга. Літак спалахнув і впав на захід од Завидівки.

— Оце тобі, фріце, за Гната Солдатенка!

Шугаю вбік угору, за прикладом командира. Не втерпів і по радіо вигукнув:

— Васю, одного цокнув!

Але де ж Мухін? Глянув ліворуч і аж здригнувся: від мене відвалив «Мессершміт-109». За ним і погнався Мухін. Щойно мені загрожувала смертельна небезпека: я й не помітив, як у хвіст моєї машині зайшов «мессершмітт»! Зате Мухін був наготові й відбив атаку.

Мій вірний ведений уже біля мене на своєму місці.

Бій триває. Упав ще один «юнкерс», за ним — «мессер-шмітт»: їх збили льотчики нашої ескадрильї.

Лави ворожих бомбардувальників розпались. Німці безладно скинули бомби на голову своїм військам і залишили поле бою.

Пролунала команда Семенова:

— Збір, збір!

А я в цю мить побачив нову групу: майже тридцять ворожих бомбардувальників. Вони летіли зухвало, без прикриття винищувачів. Мабуть, фашисти думали, що в повітрі вже панує їхня авіація.

Передаю Семенову:

— Товаришу командир, летить свіжа група.

Та в гуркоті бою, як і раніше, чути: «Збір, збір!» Вирішую так: поки група збиратиметься, встигну атакувати противника.

Даю команду Мухіну:

— Атакуємо!

Швидко зближуюся з «юнкерсами». Вони почали перестроюватися. Стрільці відкрили вогонь.

Передаю:

— Васю, прикрий! Атакую!

За прикладом комеска швидко пристроююся ззаду знизу до ворожого літака. Як кажуть льотчики, сідаю йому на хвоста.

Ворог у прицілі. Виразно бачу чорні хрести. Зараз упритул розстріляю літака. Натискаю на гашетки. Але гармати мовчать.

Хутко перезаряджаю. Знову натискаю на гашетки. Мовчать гармати. Ясно: всі боеприпаси я витратив. І навіть не помітив коли.

Переді мною хвіст ворожого літака: щоб відрубати його, снаряди не потрібні. Та літак раптом різко повертає вбік, у глиб свого строю й мало не наштовхується на іншого «юнкерса».

Пальне кінчається. Оглядаюся довкола: наших не видно — полетіли.

Передаю Мухіну:

— Васю, атакуй! У мене гармати не працюють.

— Пального мало. Дивись, додому не дотягнемо, — відповідає він.

І справді, стрілка бензоміра падає до червоної риски.

А це означає: негайно на посадку. Та «юнкерси» ще тут. Треба зірвати наліт.

— Ще хвилину, ще хвилину...— передаю Мухіну.

Не одну, а ще кілька хвилин женемося за «юнкерсами». З'являємося то тут, то там. Німці, мабуть, вирішили, що нас багато. І сталося те, чого ми з Васею так добивалися. Противник завагався — нерви не витримали. Фашисти повернули на захід.

Пального у нас з Мухіним вистачило тільки на те, щоб зарулити на стоянку. Швидко вилажу з кабіни. Біжу до Мухіна, обнімаю.

— Врятував ти мене, друже, дякую!

Нас оточили друзі.

— Куди ж ви поділися?

Я не відчував навіть втоми. Тільки в горлі пересохло — дуже хотілося пити.

Мухін уже розповідав, як я запалив літака, як він одбив атаку, як ми вдвох ганялися за «юнкерсами». А я підтягнувся й зовні спокійно — як годиться бувалим льотчиком — рушив до командира ескадрильї. Побачивши його, навіть розгубився: Семенов дивився на мене спідлоба, наспивши брови.

Починаю доповідати:

— Товаришу командир, молодший лейтенант Кожедуб...

Та комекс перебиває мене:

— Як ти міг одірватися від групи?! Чому не виконав мого наказу?

Намагаюся пояснити, але він знову перебив:

— Мовчати! Слухати, коли старші говорять! — Він суворо глянув на мене. І вже сказав м'яко: — Ну, доповідай.

— Я... я збив «Юнкерс-87», — кажу затинаючись.

— Бачив. Ну, а далі що? Куди подівся?

Коротко доповів про все. І тут Семенов знову скипів:

— Он як, за «збитим» ганяєшся? В таких складних умовах треба бути стриманим, а то вмить зіб'ють. Сміливості в тебе багато — це добре, однак у бою не можна відриватись од групи і діяти на відчай душі.

Стою струнко, розгублено дивлюся на командира. А він, помовчавши, несподівано по-дружньому всміхнувся і подав мені руку:

— Ну, вітаю з першим збитим! Так і бий їх! Тільки дивись не зазнавайся і пам'ятай: завжди треба держатися групи і зберігати самовладання.

В перший для нас день напружених повітряних боїв

на Курській дузі рахунок полку збільшився. Особливо відзначились Амелін, Євстигнєєв, Семенов. Багато льотчиків здобули перші перемоги.

Того дня я на досвіді впевнився, що зволікати в бою не можна. Треба економно витратити боєприпаси, діяти блискавично, з розрахунком, організовувати сміливі атаки і вести тільки прицільний вогонь, поєднуючи короткі та довгі черги.

Упевнився і в тому, яке велике значення має приклад командира. Семенов не тільки запалював нас у важкому бою — він показав, як треба знищувати ворога.

За вечерею, після розбору, кожному кортіло поділитися враженнями про сьогоднішні бої. Голоси, сміх, брязкіт ложок та ножів — усе злилося в суцільний гамір.

Заграв баян. Брати Колесникови витанцьовували чечітку. Кирило Євстигнєєв не витримує і теж іде в танок.

Після відбою довго не можемо заснути. У всіх перед очима повітряні сутички.

У ЗАПЕКЛИХ БОЯХ

Гітлерівці кинули на Белгородсько-Курський напрям добірні авіаційні частини. На завдання доводилося вилітати по кілька разів на день: ми весь час прикривали наземні війська. Вони й далі вели жорстокі оборонні бої, завдаючи контрударів ворогові, що рвався до Обояні.

Діяли ми невеликими групами — бій треба було вести активно, вміло, бути дуже уважним.

Сили радянської авіації зростали, майстерність авіаційних командирів підвищувалась, і в перші ж дні запеклих повітряних боїв стало ясно, що ворогові, хоч до яких хитрощів він вдавався, не пощастило стати господарем у повітрі.

Безліч подвигів здійснювали льотчики під час оборонних боїв на Курській дузі. На всіх нас незабутнє враження справив безприкладний подвиг льотчика-винищувача Олександра Горовця, який теж літав на ЛА-5. 6 липня він в одному бою збив дев'ять літаків ворога. Безстрашний льотчик загинув після бою — його збив ворожий винищувач.

А невдовзі весь полк загомонів про перемогу Кирила Євстигнєєва: він збив в одному бою три ворожих літаки і повернувся на аеродром.

На третій день німецького наступу наша ескадрилья в складному бою розігнала велику групу ворожих літаків. Підбили й мого, та я благополучно приземлився на нашому аеродромі. Вискочив з кабіни, бачу — Федір Семенов на силу вибрався з літака і, накульгуючи, пошкандибав до КП. Ясно, щось не гаразд.

Кидаюсь до нього:

— Що з вами, товаришу командир? Що сталося?

І помічаю, що чобіт у нього пробито, тече кров.

— Бронейна куля влучила. Дряпнуло, ногу пече.

До КП він на силу дочвалав. Доповів, але стояти не міг. Сів. Викликали лікаря. На щастя, поранення було наскрізне: куля пройшла між пальцями ноги, не зачепивши кістки.

Іхати до польового госпіталю Семенов рішуче відмовився:

— Хлопці ще молоді, покинути їх не можу. Та й почувую себе непогано.

І його залишили. Наш лікар навіть дозволив йому трохи ходити, і він пересувався, спираючись на ціпок.

А ввечері наказ: я водитиму ескадрилью в бій, поки не одужає комеск!

Рано-пораненьку дістаю завдання: четвіркою прикривати війська на Обоянському напрямі. Доповідаю Семенову. Він застерігає, що можуть з'явитися повітряні мисливці. Як правило, вони літали парами і прагнули зненацька короткою атакою порушити наш бойовий порядок — збивали літаки, які відставали. Недарма комеск так наполегливо дбав про злітаність. Атакували фашисти з боку сонця, з-за хмар, злітаючи з території, звільненої від фашистів під час зимової кампанії.

Вкупі з комеском, хоч він і лишався на землі, старанно підготувалися до польоту, намагаючись передбачити різні варіанти бою на випадок атаки винищувачів.

Проводжаючи мене, комеск мовив:

— Шкода, що не лечу в бій. Але душею я з вами.

І ось я вперше веду групу на бойове завдання. Як і вчора, на землі танковий бій. Звичайно уважно стежиш за тим напрямком, звідки можуть з'явитися ворожі бомбардувальники. Але, знаючи тактику «мисливців», я оглядаю повітряний простір над нашим розташуванням.

Розвернувся й одразу помітив попереду вище нашої групи два літаки. По силуету (тонкий і видовжений фюзеляж) визначив зразу: «Мессершмітти-109». Летять із звільненої території. Ясно — мисливці. Протизник прямує на

нашу четвірку. Очевидно, вирішив атакувати мою пару в лоб.

Проскакуємо над нашими військами. Мухін позад мене, брати Колесникови теж позаду, але вище. Мисливці знижуються, явно намагаються атакувати мій літак. Та, поки противник повертав, я спіймав ведучого в приціл на висоті 4000 метрів. Я не звертаю, жду, коли він підлетить ближче, щоб можна було відкрити вогонь. Стріляю перший. Довгою чергою збиваю ведучого. Він перевернувся з прямовисного пікірування, вдарився в землю й вибухнув. Це був третій літак на моєму рахунку.

Збити самовпевненого фашистського аса мені пощастило завдяки тому, що, здалеку вгледівши ворога, я розпізнав його намір, удався до правильного маневру. Був певен у своєму напарникові та братах Колесникових.

Наша четвірка прикривала війська, аж поки не минув час, відведений на прикриття. Бомбардувальники не прилетіли.

Того дня я ще двічі вилітав прикривати наші війська, і мені пощастило збити ще один ворожий літак — «Мессершмітт-109».

Командування посилило удари по противнику з повітря, застосувавши масовані нальоти бомбардувальників. Почався новий стан у житті нашого полку — супроводження «петлякових». Нам більше подобалося прикриття, де можна вільніше битися з ворогом, до того ж ми тільки почали розуміти основи повітряного бою.

Супроводження — завдання для нас не нове, але в такій складній повітряній і наземній обстановці ми його ще не виконували. Раніше бомбардувальники літали бомбити німецькі резерви, комунікації, залізничні вузли, зайняті противником. Тепер, під час боїв на Курській дузі, їм довелося діяти поблизу лінії фронту, бити прямо по танках і виконувати ще низку різних завдань.

...Ранній ранок 10 липня. Вперше дістаю завдання з групою льотчиків супроводжувати «петлякових». Полетимо в район Белгорода бомбити ворожий аеродром, де базуються «юнкерси». Командир попередив: аеродром прикрито зенітною артилерією, в повітрі баражують «мессершмітти».

Семенов напучує:

— Головне, щоб не втратили жодного бомбардувальника. Не допускайте винищувачів особливо до того, як наші

скинуть бомби,— адже «петлякови», ставши на бойовий курс, нізащо не звернуть! Запам'ятайте це.

Обстановка для першого супроводження складна. А над розташуванням військ противника ще й хмари нависли: насувається гроза.

Порадився з Семеновим, знову старанно розібрали й передбачили різні варіанти бою. Ставлю завдання льотчикам. І ми розходимось по літаках.

Незабаром до аеродрому підлетіли бомбардувальники. За їхнім сигналом злітаємо.

Я повинен уважно стежити за повітрям, за орієнтуванням і будувати бойовий порядок так, щоб німецькі зенітки не могли відсікти нас од «петлякових».

Темні грозові хмари притискають до землі. Бомбардувальники летять на висоті 400—500 метрів. Ми — недалеко від них. На цій висоті повітряний противник може вискочити несподівано, використовуючи складки пересіченої місцевості.

Передаю команду:

— Пильнуйте уважніше!

Лінія фронту лишилася позаду: перелетіли її благополучно, незважаючи на сильний зенітний вогонь.

Дорогами рухалися колони німецької мотопіхоти. Але головна наша мета — завдати удару по аеродрому. Ось і він. На околиці — скупчення «юнкерсів».

Ворог наготові: несподівано з усіх боків знявся вогонь зенітної артилерії. Навколо розриваються вогненні кулі. В небі, чорному від хмар, спалахують блискавки.

Даю команду своїм льотчикам:

— Частиною сил подавити зенітки, а решті стежити за повітрям!

Ми — над ціллю. ПЕ-2 з ходу кидають бомби. Дим од вибухів огортає аеродром. Безладно злітають «юнкерси». Наші бомбардувальники разом з винищувачами атакують їх на зльоті, знищуючи в повітрі.

Заходимо вдруге. Бомби лягають точно в ціль: вибухи коливають повітря. Ще звідкілясь ударили зенітки, намагаються відсікти нас од бомбардувальників. Та вони швидко замовкають. Їх подавили наші винищувачі.

Командир групи «петлякових» передає мені, що завдання виконано.

Час повертатися додому. Наказую винищувачам особливо пильно прикривати групу «петлякових» з флангів, де бомбардувальники уразливіші.

Стрімко покидаємо аеродром — зникаємо несподівано, як несподівано й з'явилися.

Небо прояснилося.

Ми вишикувалися в бойовий порядок і полетіли додому. Всі наші бомбардувальники та винищувачі вціліли: щоправда, декого добряче подряпало. Де-не-де на літаку командира «петлякових» і на моєму чималі пробоїни.

Жоден німецький винищувач так і не з'явився. Ворог, напевно, вважав, що в таку погоду наша авіація не завдасть удару.

Звістка про те, як «петлякови» з авіакорпусу Івана Полбіна били «юнкерсів» на зльоті, облетіла фронт. Так, полбінці були не тільки майстрами точного бомбового удару. Вони досконало знали свої чудові літаки, по-винищувальному атакували ворога в повітрі.

Тепер наш полк кілька разів на день вилітав супроводжувати полбінців. А їх прилітала ціла армада. Глянеш і подумаєш: «Ото сила!» Льотчики полку ніби зрослися з бомбардувальниками. Один виліт був схожий на інший. Але до кожного бойового завдання готувалися так само ретельно, намагаючись усе передбачити. Завдяки добрій взаємодії виконували завдання без втрат.

12 липня поблизу Прохорівки, на північний схід од Белгорода, спалахнула найбільша в історії Вітчизняної війни танкова битва. В ній брали участь 1500 танків та самохідних гармат і з нашого, і з німецького боку. Не обійшлося і без авіації. Роботи вистачало всім — і штурмовикам, і бомбардувальникам, і нам, винищувачам.

Льотчики-винищувачі нашого фронту вилітали на прикриття, утримуючи панування в повітрі, й навіть на окремих ділянках противникові не пощастило домогтися ініціативи.

Того дня наша група не раз супроводила полбінців. І, незважаючи на зенітний вогонь та атаки німецьких винищувачів, вони по кілька разів заходили на ціль, бомбили танки.

Допомагаючи бомбардувальникам виконувати в цій складній обстановці важливе завдання, ми відчували велике задоволення. Але хотілося вступити в бій, і льотчики казали:

— Винищувач призначено для справжнього бою, він

повинен знищувати повітряного ворога, а не тільки відганяти «мессерів» чи подавляти німецькі зенітки.

На землі було, як у пеклі. Розгледіти щось було важко, та й не до того було: ми висіли коло бомбардувальників, не випускаючи їх з очей, і короткими атаками відганяли німецьких винищувачів.

Не одну подяку дістав наш полк того дня від бомбардувальників корпусу Івана Полбіна.

НАГОРОДА

Противникові було завдано нищівного удару. Його наступ захлинувся, і ворог почав відводити війська.

Під час перерви між вильотами в напружений липневий день нас повідомили, що наш авіакорпус передають 5-й повітряній армії, яка входить до складу Степового фронту.

А за кілька днів, 23-го увечері, в нас мітинг: війська Воронезького та Степового фронтів повністю відновили становище, яке було на Курському виступі до німецького наступу. Операція «Цитадель», розроблена німецьким командуванням, провалилась. Але ворог був ще дужий; передбачалися нові запеклі бої. Проте перелом уже настав. І ми казали:

— Наша бере! Якусь частку в успіх радянських військ вніс і наш полк.

Як і раніше, супроводжуємо полбінців. Вони завдають ударів по противникові, що відходить на захід, по резервах, які він підтягує. Відступаючи, німці чинять сильний опір. Обстановка складна. Але тепер наші війська ведуть наступальні бої! І бадьоро лунає голос пілотів-бомбардувальників, коли вони передають: «Маленькі, будьте уважні — заходимо ще раз».

...Чекаючи сигналу на виліт, я сидів у кабіні літака. Раптом бачу, до мене простують Подорожний і Семенов. Комеск махає мені: мовляв, мерщій вилазь. В чому справа? Швидко вилажу, поспішаю їм назустріч. Не встигаю доповісти, що готовий до вильоту, як чую слова командира:

— За успішні бойові дії та збиті літаки противника вас нагороджено орденом бойового Червоного Прапора. Я маю вручити вам високу нагороду. Від душі поздоровляю.

Яка несподівана радість!

— Служу Радянському Союзу! — відповідаю.

Командир прикріпив орден до моєї гімнастюрки, а Семенов міцно обняв і дружньо наказав:

— Будь завжди скромний, не зазнавайся. Бийся так само, але не гарячкуй: пам'ятай про першого збитого.

А коли я повернувся з бойового завдання, на мене чекала ще одна радість: біля КП я вгледів знайому постать Петра Кучеренка. У нього на грудях теж був орден бойового Червоного Прапора.

Обнімаємося, поздоровляємо один одного з нагородою.

— Скучаю за вами, друзі,— каже Петро,— немов додому потрапив. У нашій частині теж гарні хлопці, а все-таки вас не вистачає.

Виявляється, Кучеренко прилетів до нашого полку домовитися про взаємодію з винищувачами частини, в якій він тепер служить.

Того вечора довго балакали ми з Петром про бойові діла. Згадували училище, товаришів. А рано-вранці я провів його.

Щойно Петро полетів, як мене викликали на КП. Подорожний, запропонувавши мені сісти, мовив:

— Є наказ: капітана Семенова призначено моїм заступником, а вас, товаришу молодший лейтенант,— командиром ескадрильї, а молодшого лейтенанта Бризгалова — вашим заступником.

Приховуючи хвилювання, я сказав, що постараюся виправдати довір'я командування. Він нагадав, що тепер я відповідаю за ескадрилью не тільки в бою, а й на землі.

Деякий досвід водити групу я вже мав. Але нова посада багато до чого зобов'язувала, і я сумнівався: чи впораюсь?

Наче нічого не змінилося в моєму житті, проте я повсякчас відчував, що відповідаю за кожного. І часто звертався до Семенова, питав ради.

Євстигнеєва, а пізніше й Амеліна теж призначили командирами ескадрильї. Спершу нам, молодим комескам, було нелегко виконувати свої обов'язки, тим паче, що, як і раніше, доводилося по кілька разів на день вилітати на бойові завдання. Але ми намагалися виконувати все, чого вимагав од командира військовий обов'язок, і нам щастило долати труднощі.

В один день я прийняв ескадрилью і подав заяву з проханням прийняти мене до членів партії: строк кандидатського стажу закінчився. Хвилюючись, готувався до

великої в моєму житті події — вступу до лав Комуністичної партії.

Одного разу, коли я прилетів з бойового завдання, ад'ютант ескадрильї сказав, що мене викликають на КП на засідання партбюро.

«Зараз вирішиться моя доля». — З цією думкою та добрими побажаннями льотчиків я хутко пішов на КП.

І ось засідання. Бачу дружні обличчя, але хвилююся так, що, здається, не вимовлю й слова. Розповідаю про себе, про роки навчання. Потім — запитання. Парторг питає про з'їзд партії. І я, згадавши командира Солдатенка, делегата XVIII з'їзду, враз заспокоююсь, відповідаю докладно.

Члени бюро задали мені ще кілька запитань з історії партії. Відповідав я чітко, хоча внутрішньо був напружений до краю.

...Нетерпляче жду рішення партбюро. Я, вихованець комсомолу, з дитинства відчував глибоку повагу до комуністів — справедливих, благородних, самовідданих людей, які будували нове життя в нашому селі. Тут, на фронті, старші товариші — комуністи для мене є прикладом служіння Батьківщині. Це передусім командир Солдатенко, Габунія, мій фронтвий учитель — Семенов. І моя заповітна мрія — в лавах комуністів боротися за визволення Батьківщини.

Після недовгого, але нестерпного чекання парторг оголошує, що члени партбюро одностайно ухвалили прийняти мене до лав Комуністичної партії.

На душі одразу стало легко, радісно: напруження зникло. Беляєв привітав мене, міцно потиснув руку. Ніби здалеку, я почув його голос:

— Певен, що довір'я партії виправдаєш.

Амеліна, Євстигнєєва та ще кількох наших однополчан теж прийняли в члени партії. Всі разом, обнявшись, простуємо по аеродрому, розходимося до стоянок літаків. Настрій у всіх бадьорий, бойовий.

З нетерпінням чекали на мене бойові друзі. Оточили, вітають. Я був дуже схвилюваний. І мимоволі згадував той урочистий день, коли мене прийняли до комсомолу. Перед очима поставали обличчя товаришів, шосткинський технікум, знайомі з дитинства місця, де тепер хазяйнували німецько-фашистські загарбники... Хотілось одразу ж піднятися в повітря і вступити в бій з ненависним ворогом.

У жаркі та довгі липневі дні ми буквально не вилазили з машин. Втоми не відчували — таке велике було нервово напруження. Але іноді на аеродромі втома все-таки валила льотчиця з ніг, і він між вильотами спав у землянці. А от коли спали техніки, механіки, зброярі — невідомо. Вони працювали кожну ніч, готуючи літаки до ранкових бойових вильотів. Не йшли з аеродрому і цілісінський день були за роботою. Наше піднесення допомагало їм витримувати, здавалося б, непосильне навантаження.

На 24 липня війська нашого фронту зосередилися на північ од Белгорода. 3 серпня, коли частини Західного та Брянського фронтів підходили до Орла, війська Степового фронту перейшли в наступ і 5 серпня звільнили від ворога Белгород.

Того ж дня був звільнений і Орел. А ввечері в Москві пролунав салют — перший за час Вітчизняної війни. Це був салют на честь шести фронтів, що перемогли в битві на Курському виступі. І в тому числі — Степового. Війська виконали завдання, поставлене перед ними: знесиливши ворога активною обороною на Курському виступі, вони зупинили його й самі перейшли в наступ, якому не могли перешкодити ніякі сили.

Війська Воронежського та Степового фронтів завдали низку спільних ударів по противнику й рушили вперед у різних напрямках. Війська Воронежського вели наступ на Охтирку, а нашого, Степового, повернули на південь — до Харкова. Було ясно, що німці постараються втримати місце за всяку ціну.

В одному з жорстоких повітряних боїв на Харківському напрямі загинув Петро Кучеренко. Він воював хоробро й уміло, на його бойовому рахунку було десять збитих ворожих літаків. Довго я не міг примиритися з думкою, що Петра вже немає.

...Наш полк, який дістав завдання прикривати наземні війська, перелетів ближче до лінії фронту на Харківський напрям — до села Великотроїцького. Одразу після перельоту в нас на аеродромі — мітинг: адже перед нами була Україна, за визволення якої тепер боролися війська Степового фронту.

Нічліг нам одвели в напівзруйнованому селі неподалік од аеродрому. Жінки, діти, старі люди зустріли нас із сльозами радості.

До Подорожного підступив старий чоловік з виснаженим обличчям. Обнявши командира, мовчки показав на руїни та згарища: ось, мовляв, самі бачите. Він нагадав мені батька, який теж, мабуть, дуже постарів, посивів. Тільки б живий був.

Кланяючись, нам, дідусь сказав:

— Нарешті ми діждалися вас, синочки! Скільки наших людей тут полягло... А проте фашистів ще більше! Хотіли вони на нашій землі похазяїнувати, та тільки могилу собі знайшли. Лінія фронту отут була: ходіть обережніше, синочки, фашисти багато мін позакладали.

— Спасибі, дідусю,— дружно відповіли льотчики.— Будемо ходити обережніше!

Ми вирушили глянути на те місце, де ще недавно проходила ворожа лінія оборони Харкова. Дідусь недарма застеріг нас: поле було заміноване. Ми побачили страшну картину недавніх боїв: руїни, воронки від бомб, трупи фашистських солдатів.

— Старий правду казав: багацько їх тут полягло,— зауважили хлопці.

Того вечора я написав до нашої сільради і до батька: доки йтимуть листи, подумав, війська Центрального фронту виженуть ворога із Шостки та Ображіївки.

Не раз мені спало на думку попросити командування, щоб мене перевели на Центральний фронт. Хотілося взяти участь у визволенні рідних країв, скоріше дізнатися про долю батька, сестри, близьких. Але я не міг покинути фронтових товаришів. Ми боролися проти спільного ворога, і всі наші фронти були нам рідні. Мабуть, немало воїнів Центрального фронту з хвилюванням стежили по карті за просуванням військ нашого Степового, відзначаючи червоним колом село, місто, де залишались їхні близькі.

На нічліг того теплого літнього вечора наша ескадрилья розташувалася просто неба. Не всім вистачило місця в уцілілих хатах. Ми лежали на сні й довго ще розмовляли про діда, про місцевих мешканців, про те, скільки довелося їм зазнати злигоднів та горя.

ЗУСТРІЧ ІЗ ПОЛБИНИМ

Я ждав наказу про виліт на бойове завдання. Нараз почулося гудіння моторів: до аеродрому бриючим польотом, мов винищувач, підлетів «петляков». З усього було видно, що веде його досвідчений пілот. Лінія фронту була неда-

леко, легко могли ув'язатися «мессершмітті», а його не супроводжували винищувачі. Льотчик майстерно посадив машину коло узлісся.

Із замаскованого командного пункту вийшов Подорожний і швидко попрямував до бомбардувальника.

Виявляється, до нас прилетів командир 1-го бомбардувального авіакорпусу Герой Радянського Союзу генерал І. С. Полбін, про майстерність та відвагу якого ми стільки читали й чули.

По дорозі на КП Полбін жваво розмовляв з Подорожним і пильно розглядав нас та літаки. В його руках відчувалася стримана сила.

— Богатир! — зауважив Віктор Іванов, коли він пройшов повз нас.

Підбіг зв'язковий і передав, що всім командирам ескадрилій наказано негайно з'явитися на КП.

Хвилюючись ішов я відрекомендуватися прославленому льотчикові.

Майор Подорожний відрекомендував нам Полбіна й сповістив, що полк дістав завдання супроводжувати бомбардувальників. Командир корпусу прилетів познайомитися з нами і домовитися про спільну бойову діяльність.

— Дуже радий зустрітись на землі, товариші офіцери, — казав він, потискуючи нам руки. — Адже ми разом уже били ворога. Тож давайте гуртом поміркуємо, як нам краще налагодити чітку взаємодію.

Свій план він виклав стисло, ясно — по-військовому, до дрібниць передбачивши нашу спільну бойову діяльність.

Поводився він просто. Уважно прислухався до кожного нашого слова, обговорював кожну пропозицію.

Ми домовились якнайкраще підтримувати в польоті зв'язок з бомбардувальниками, встановили позивні. Ділова розмова з Полбіним була великою подією в нашому житті й багато чого навчила нас.

Коли про все домовились, він розпитав нас, де ми вчилися, коли почали воювати. Коротко розповів про себе. З юнацьких літ Полбін мріяв стати льотчиком, особливо після закликів ІХ з'їзду ВЛКСМ: «Комсомольці, на літак!» Але медична комісія довго не пропускала його: рука у Полбіна була покалічена — його мало не вбив куркуль, у якого хлопчак наймитував.

Він був комсомольським працівником у районі, брав участь у боях з японськими загарбниками біля Халхін-гола. З першого дня Вітчизняної війни — в боях. Я пригадав

повідомлення, яке почув у листопаді 1941 року: льотчики полку Полбіна за п'ять днів боїв під Москвою збили 20 ворожих літаків, знищили кілька танків, не один десяток ворожих автомашин з піхотою та повозок із боеприпасами.

Чи думав я тоді, в глибокому тилу, що побачу його на фронтovому аеродромі, навіть відповідатиму на його запитання й у групі винищувачів супроводжуватиму його чудових льотчиків!

Після зустрічі з Полбіним кожен з нас відчув ще більшу відповідальність за групу «петлякових».

НЕЗВИЧАЙНЕ ЗАВДАННЯ

13 серпня війська нашого фронту прорвали фашистську оборону за кілька кілометрів од Харкова.

А на ранок командир прислав по мене посильного. На КП дізнаюся, що переді мною поставлено незвичайне завдання: ескадрилья має прикрити дії розвідника ПЕ-2 з авіа-з'єднання генерала Полбіна.

Розвідник повинен сфотографувати відхід противника в районі Харкова і підхід ворожих резервів до лінії фронту з району Полтави.

Льотчики ескадрильї багато разів супроводжували бомбардувальники і вже набули в цьому чималого досвіду, а от прикривати дії розвідника нам ще не доводилося. Хотілося б докладно домовитися про все з командиром екіпажу, та час не ждав. Зустріч мала відбутися в повітрі.

І ось над аеродромом промчав ПЕ-2. Злітаємо. Зв'язуюся з ним по радіо: передаю, що готовий супроводжувати.

Висота польоту — близько 3500 метрів. Під нами купчасті хмари. Визначаю на око — хмарність 3—4 бали. Розвідник — попереду, моя шістка позаду зайняла бойовий порядок наче підковою. Заглиблюємось у вороже розташування кілометрів на двадцять. Ведемо круговий пошук. Внизу над німецьким аеродромом помічаю клуби пилюки. Мабуть, злетіли винищувачі.

Попереджаю льотчиків по радіо:

— Посилити пильність!

Ми летимо ще глибше, і тут я бачу, як до нас, набираючи висоту, підлітають «мессершмітти». Коли вони встигли сюди залетіти, я не помітив.

Повідомляю:

— Позаду нижче від нас понад десять винищувачів противника.

Вони підлітають. Сили нерівні. Передаю команду:

— Приготуватися до бою!

Знаю, що така команда піднімає дух у льотчика.

Ставлю завдання:

— Четвірці Бризгалова атакою згори зв'язати боєм противника.

А сам у парі з Мухіним невідступно йду за розвідником: ясно, що противник насамперед спробує збити саме його.

Несподівану атаку ворога зірвано. Проте він, мабуть, піде на все, аби збити розвідника. І справді, один з «мессершміттів» намагається його атакувати. Підлітаю до фашистського винищувача і довгою чергою збиваю його.

Група веде запеклий бій, а розвідник кружляє осторонь. Військовий обов'язок велить йому за будь-яку ціну виконати завдання. Але я бачу, що створилося складне становище, і тому передаю:

— Негайно лети додому!

Льотчик не відповідає. Його мовчання дратує мене, водночас мені подобається його сміливість і наполегливість. Недарма кажуть: який командир, такі й льотчики.

Повторюю:

— Негайно лети додому, негайно!..

Нарешті чую відповідь:

— Ще хвилину!

Намагаюся оцінити обстановку, не піддаючись гарячці бою, — оцінити дії розвідника та моїх товаришів, передбачити хитрощі ворога. Я вже бував у складних групових повітряних боях, маю досвід. Ворожі винищувачі наслідують, але наша шістка злагоджено й чітко відбиває їхні атаки.

Раптом бачу: Михайло Нікітін помчав за «мессершміттом». А в цей час другий «мессершмітт» заходить у хвіст його літакові.

Я не можу покинути розвідника й допомогти Нікітіну. Передаю по радіо Бризгалову:

— Павле, прикрий Михайла!

Пізно: кулі прошили машину нашого бойового друга. Літак різко почав падати вниз. А Бризгалов одразу ж майстерно, влучною чергою збив «мессершмітта».

Напружено стежачи за діями розвідника, за повітрям, занепокоєно думаю про товариша.

Бій триває. Наш розвідник, як і раніше, кружляє, немов дома. Тепер я вже по-справжньому розсердився: «Ото шибайголова! Адже тебе, хай йому дідько, зараз зіб'ють!» Помічаю: до розвідника підкрадається «мессершмітт». А за ним ще кілька винищувачів.

Німець-от-от відкриє вогонь. Мерщій на допомогу!

Наздоганяю «мессершмітта» ззаду згори. Даю кілька черг. Він перевертається й падає в ліс.

До нас підлітає група ворожих винищувачів. Підходжу до розвідника майже впритул і погрожую йому кулаком: «Відходь! Не барися ні секунди!» Цього разу він послухавсь, і ми повертаємо додому.

Група, відбиваючись од «мессершміттів», надійно прикрила розвідника. Фашисти завернули й урозтіч полетіли на захід — очевидно, впевнилися, що їхні атаки марні.

Вони втратили чотири літаки, ми — один.

Щасливо приземляємося. На наш аеродром сів і розвідник. Ну, думаю, зараз побалакаю з ним та як слід вичитаю. Дивлюся: вилазить з літака рум'яний парубійко в реглані, напевне, мій одноліток. Швидко простує до мене. Всміхається, очі сяють. Дивлячись на нього, мимоволі всміхнувся і я. Він подав мені руку, подякував за прикриття. Нас оточили товариші.

— Хочу якнайскоріше сповістити всіх вас, — мовив він, — що завдання виконав. Боявся, щоб ви, бува, без мене не заблудились. Адже я за вас теж відповідаю. Отож і приземлився у вас на аеродромі.

— Ну, скажіть, будь ласка, чого ви кружляли? Адже вас могли збити за два заходи!

— А я вже стріляний! Завдання виконав, але у мене ще було трохи бомб, от я й надумав знайти для них підхожу ціль, поки ви поралися коло «мессерів».

— Ну й що, знайшли?

— Знайшов! Скупчення техніки на станції. Гостинця фріццам послав!

Він засміявся, а тоді ще раз міцно потиснув мені руку й серйозно мовив:

— Спасибі вам, товаришу лейтенант! Ваші хлопці молодці — прикривали надійно!

— Ціль ви шукайте, але стежте і за повітрям! — сказав я, намагаючись говорити суворо.

Він знову потиснув мені руку й подякував за пораду. А сам, бачу, стримує усмішку, очі в нього сміються.

— Та ми не дримали, наготові були!

— Ну й сміливці!

За кілька хвилин розвідник на своєму ПЕ-2 промчав на бриючому польоті, мало не торкнувшись верхівок дерев. І, зробивши гірку, зник. Я й не спитав його прізвища.

— Ото козарлюга! — казали льотчики. — Напевне, вирішив похизуватися перед нами льотною майстерністю.

Я детально розібрав виліт. Це була добра наука.

Того вечора ми не могли заснути. Чекали Михайла Нікітіна. Не йняли віри, що він загинув. Павло Бризгалов твердив:

— Михайло неодмінно повернеться. Він урятувався, приземлився в лісі. А там партизани йому допоможуть...

Коли хлопці втомилися чекати й задримали, мені вчулося, що Павло Бризгалов схлипує, припавши обличчям до подушки.

На серці було тяжко. Ми давно не мали втрат; не втратили б і Михайла, якби він пам'ятав основне правило: в повітряному бою, тим більше в такому складному, треба не відриватися від товаришів і тверезо оцінювати обстановку.

ЛЕТИМО ВІДБИВАТИ ВОРОЖИЙ НАЛІТ

Рішення партбюро затвердили: моїх товаришів і мене прийнято до лав партії. Хотілось якнайшвидше одержати партійного квитка — це б дало нам більше сили та впевненості в повітряній сутичці.

Щоразу, повертаючись із бойового завдання, я питав Іванова: «Ну як, полковник Боев не приїхав?» І Віктор засмучено відповідав: «Ще ні, товаришу командир».

Річ у тому, що полковник Боев, начальник політвідділу нашого авіаз'єднання, мав нам вручити партійні квитки. І ми нетерпляче ждали його.

Та ось нарешті настав день, коли Іванов, не чекаючи мого запитання, радісно сказав: «Приїхав полковник, приїхав!»

...В руках у мене червона партійна книжка. Обережно тримаю її, обережно ховаю до лівої кишені гімнастборки. Полковник тепло поздоровляє мене. До нас підходять однополчани, яким теж щойно вручили партійні квитки. Поздоровляємо один одного.

Я вже хотів повернути до ескадрильї — треба було готуватися до наступного вильоту супроводжувати бомбардувальники, — коли з КП швидко вийшли командир і капітан Семенов. Обидва були заклопотані. Семенов — він уже зовсім одужав — побіг до стоянки свого літака.

Негайний виліт у район Рогані — треба відбити велику групу німецьких літаків. Посилають десятку на чолі з Семеновим. В основному група складається з льотчиків нашої ескадрильї.

Біжу до літаків.

Мухін уже в кабіні. Іванов на ходу поздоровляє мене з одержанням партійного квитка і, як завжди, допомагає накинати лямки парашута.

Наша десятка уже в повітрі.

— Соколи, швидше, швидше! До Рогані підлітає велика група бомбардувальників противника, — лунає в навушниках шоломофона.

Мчимо виручати війська.

Семенов подає команду:

— Пошук!

Вдивляюся вдалину. Попереду щонайменше сорок ворожих літаків: пікіруючі бомбардувальники «Юнкерс-87» та винищувачі.

Знову команда Семенова:

— За мною — в атаку!

Прориваємося крізь заслін винищувачів у лоб «юнкерсам». Вони почали розвертатися.

Заходжу в хвіст одному «юнкерсові». Відкриваю вогонь. Вганяю фашиста в землю.

Клятву виконано: восьмий літак збито. Я помстився за товаришів, які загинули.

З «юнкерсами» впоралися. Вони втекли. Але Семенов попереджає:

— Будьте уважні: багато «мессерів!»

Льотчики групи вступають у бій з винищувачами. А я опинився внизу. Кваплюся до товаришів.

Чую команду з землі:

— На великій висоті підлітає група «Хейнкелів-111». Атакуйте їх, атакуйте!

Бомбардувальники — їх близько двадцяти — летять до лінії фронту ешелонами, значно вище за нас із Мухіним.

Оглядаюся: осторонь наші скували боєм винищувачів противника. Приймаю рішення, передаю про нього напарникові:

— Атакую «хейнкеля»!

Бойовим розворотом стрімко набираємо висоту. І ось над нашими машинами зовсім близько бомбардувальники. На жовтих площинах чорніють хрести.

Німці несподівано почали скидати бомби, які пролітають між мною та Василем.

— Гляди, щоб не зіткнулися з бомбою! — передаю Мухіну.

І раптом «хейнкелі» повернули на південний захід. Ні, не втечете безкарно, гади! Передаю веденому:

— Беремо в кліщі крайнього!

З двох боків підходимо до бомбардувальника. Дистанція достатня. Командую:

— Вогонь!

Стріляємо з гармат. Ворожий літак загорівся, падає, лишаючи за собою шлейф диму. Раптом на нас навалилися винищувачі противника: їх майже двадцять. З усіх боків заблискали вогненні траси. Свіжа група, очевидно, прилетіла на виклик. Співвідношення сил явно не на нашу користь.

Найменший промах загрожує смертю. Підбадьорюю веденого — коротко передаю по радіо:

— Тримайся, Васю! Тримайся!

Відходимо на територію, звільнену від ворога, відбиваючись од шалених атак. Короткими чергами відганяємо один від одного ворожі літаки. То шугнемо вгору, то знижуємося, виконуючи неймовірно складні фігури.

Ми — єдине ціле. Якщо ворог зіб'є одного, другий напевне загине.

Кляті «мессершмітти» женуться за нами. Однак їхні атаки марні. Головне — не допустити ворога у хвіст. На наше щастя, фашисти навіть заважають самі собі, безладно навалюючись на нас. А ми з Мухіним чудово розуміємо один одного. Навчилися координувати в повітрі кожен рух, заощаджувати секунди. Спритно й швидко маневруємо, пам'ятаючи: зволікання — все одно, що смерть.

Бойові товариші, відігнавши «мессершміттів», поспішають до нас. І ворог, не прийнявши бою, повертає назад.

Благополучно приземляємося на своєму аеродромі. В баках майже не лишилося бензину. Вилажу з кабіни, обливаючись потом. До мене поспішає Мухін. Його гімнастворка теж мокра, обличчя червоне, запалене, але він веселий і вдоволений. Міцно тисну побратимові руку.

— В цьому бою, — кажу, — я ще раз побачив, що таке злітаність. І дружба.

А Віктор Іванов, оглянувши нас, лагідно зауважує і усміхається:

— Одрозумно видно — був запеклий бій.

— Атож, таких боїв давно не було.

Увечері в нас у полку мітинг, присвячений молодим комуністам, котрі вперше вилітали відбивати ворожий наліт. Ми говоримо про те, що, не шкодуючи життя, битимемо загарбників до остаточного розгрому їх.

ВІСТІ З ДОМУ

В один з бойових вильотів ми всім полком під командуванням Семенова супроводжували «петлякових». Вони летіли бомбити скупчення німецьких військ у районі Огульці — Люботин, на південний захід од Харкова. Не долетівши до цілі, ми зустріли групу нових світло-зелених «Фокке-Вульфів-190». Здалося навіть — запахло свіжою фарбою.

Німці низом летіли навперейми нам і ззаду почали заходити до бомбардувальників. Частина винищувачів вивалилася з хмар, намагаючись атакувати групу Амеліна — на правому фланзі. Гаятися не можна — треба виручати Льоню! Ланкою навально атакую противника ззаду. Збиваю одного «фоккера». На світло-зеленому тлі крил видно розриви. Помічаю: ліворуч унизу «фоккери» намагаються атакувати бомбардувальників. Передаю про це Семенову. Він кинувся на них і збив літака. І нові модернізовані «фоккери» розсіялися. Еге, не так поводитися німецькі винищувачі на початку Курської битви!

«Петлякови» точно вийшли на ціль і скинули бомби на голову фашистських військ та їхню бойову техніку.

Вечері того дня німці почали відступати з Харкова, а 23 серпня місто було звільнено від ворога: «ключ до України», як називали Харків фашисти, був у наших руках.

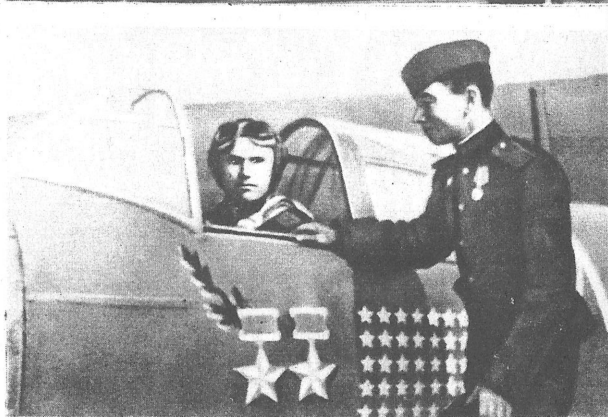
Радянська Армія в ті дні наступала величезним фронтом — од Великих Лук до Чорного моря все злилося в єдиний загальний наступ. Війська Степового фронту з боями просувалися до Полтави.

Наш полк перелетів на новий аеродром — до села Данилівки, поблизу Харкова. Ще кілька днів тому тут оборонявся ворог. Супроводжуємо «петлякових» — вони зав-

Іван Кожедуб ділиться бойовим досвідом з льотчиками полку.

Перед вильотом на бойове завдання. Син полку бажає І. Кожедубу удачі.

Наша авіація завдавала бомбових ударів по фашистському лігву. На вулицях Берліна точилися жорстокі бої.

Іван Кожедуб зустрівся з відомим конструктором С. О. Лавочкіним.

дають бомбо-штурмових ударів по гітлерівських військах, що відступають на південний захід од Харкова.

Літаючи на розвідку, я бачив, як фашисти відкочуються до Дніпра під ударами наших військ.

На землі палали пожежі: ворог, відступаючи, палив і нищив геть усе, що йому траплялося на дорозі, гнав наших людей у неволю. Я дивився на рідну землю, й серце мені сповнювалося скорботи.

І ось 3 серпня війська Центрального фронту звільнили Шостку. Два довгі роки я так мріяв про цей день. Але тривожні думки потьмарювали мою радість. Ворог, відступаючи, міг стерти з лиця землі Ображіївку. Можливо, окупанти вигнали всіх моїх близьких на каторжні роботи до фашистської Німеччини.

Дізнавшись про звільнення Шостки, я негайно знову написав батькові, надіслав запит до сільради.

Кілька днів збігло у тривожному чеканні. Одного разу, прилетівши з бойового завдання, я, як звичайно, з механіком порався коло літака. Раптом здаля почув голос ад'ютанта ескадрильї. Махаючи конвертом, ад'ютант поспішав до нас. Серце у мене здригнулось, і я помчав йому назустріч.

Він подав мені два листи. Підбіг Мухін, ще кілька товаришів. А я тримав листа, бачив батьків почерк і не вірив своїм очам. Хлопці оточили мене. А я тільки й зміг вимовити:

— Батько живий! Живий!

За слізьми світа не бачу, важко читати.

Дорогий синку Ваню!

Усі ми гуртом бажаємо вам, фронтовикам, удачі, перемоги над ворогом, бойового і сміливого духу. До чого ж ти обрадував мене своїм листом! Що тобі писати про нас? Де тепер Яків та Григорій — не знаю. Григорія погнали в неволю фашисти. Яша з перших днів у боях. Сашко теж надіслав листа, турбується про тебе. Він на Уралі — надсилаю його адресу. Мотя з дитиною живі. Наше село фріци не встигли спалити. Снаряди падали близько, та згоріли тільки дві хати. Я лежав, притиснувшись до землі, — якось обійшлося. В рідному селі твоєї матері, у Крупці, спалено багато хат. Односельчан наших — тринадцять душ — убили. Сергія Андрусенка, нашого сусіду і давнього друга, фашисти замордували в приміщенні технікуму, де ти вчився. Ще закатували там вісімсот чоловік.

Я знав, що ворогові не бути господарем на нашій землі, бо наша Батьківщина могутня, непереможна. І ми всі разом — велика сила, яка розтратить ворога. Радію, що ти б'єш фашистів. Тільки, Ваню, не задавайся й чесно виконуй свій обов'язок перед Батьківщиною. Я, Ваню, за ці тяжкі часи дуже постарів, але тепер знову працюю. Колгосп допомагає мені. Жду твоїх листів, дорогий синку. Передай від мене вітання всім своїм друзям. Надішли мені свої фотокартки, знімися разом із своїми товаришами.

Твій батько Микита Кожедуб.

І ще два рядочки приписав батько:
*Згадуй, Ваню, мамашу,
Та захищай країну нашу.*

Я плакав і не соромився своїх сліз. А Вася Мухін голосно читав листа, й голос йому тремтів од хвилювання.

Не можна передати, яку люту ненависть до гітлерівців, яку нестерпну скорботу за тих, хто загинув, відчув я, прочитавши батькового листа. Не вкладалося в голову, що німецько-фашистські загарбники вигнали в рабство багатьох моїх земляків і між ними — Григорія, сумирну людину, котра не зміла за себе постояти, — з цього завжди вигоду мали куркулі, в яких він наймитував. Не міг я собі уявити, що фашисти перетворили на катівню шосткинський технікум і замордували сотні радянських патріотів, серед яких був відважний червоний партизан Сергій Андрусенко. Не знав я тоді, що разом з іншими загинув і комісар аероклубу комуніст Кравченко, якого райком партії залишив у 1941 році на підпільній роботі в німецькому тилу. Про це я дізнався після війни.

Думав я й про свою першу вчительку, згадував товаришів дитинства: може, десь тут, недалеко, з фашистами воюють... Перед очима поставали знайомі обличчя, знайомі місця.

Теплого, хорошого листа надіслали мені і з сільради. Я заспокоївся за батька: його підтримували, про нього піклувались.

І тут-таки, під крилом літака — в бойових умовах ми не відходили од своїх машин, — написав листи-відповіді й листа до брата Олександра. Саме усвідомлення того, що батько, Мотя й Сашко живі, ніби додало мені снаги.

Листи від батька, брата Сашка, від близьких, від старої моєї вчительки, від односельців надходили часто.

До війни батько все непокоївся за моє здоров'я та просив берегтися. А тепер писав, що я повинен самовіддано, не шкодуючи себе, бити ворога, захищати Батьківщину, як належить кожному радянському воїнові. Інколи відчувалася прихована тривога: «Одержу від тебе листа, Ваню, тримаю в руках і все не вірю — начебто з того світу прийшов. Дуже нелегко вціліти в такій війні. Не тямлю себе від радості, коли читаю, що ти живий, здоровий і воюєш хоробро». І одразу ж напучував мене: «Я хочу, Ваню, щоб ти був чесний воїн. Та ти нібито й справжній воїн, тільки не виставляй наперед своє я, пам'ятай, що ти виконуєш свій військовий обов'язок. Читаю твої листи і радію, що ти даєш користь, бачу твою безвідмовну відданість Батьківщині».

Часом він писав про наші краї, аби я хоч на мить забув про ратні діла. «Згадай дорогу на гатку: верби, кущі осоки, обліг, а далі — джерело, за ним — березняк. Напиши під час відпочинку картинку — конюхи на облозі».

В пам'яті зринало дитинство, й тепло ставало на душі.

Батькові листи, сповнені віри в перемогу, підтримували мене в дні важких випробувань.

З АЕРОДРОМУ ПІДСКОКУ

Наші війська пройшли кілометрів на тридцять південніше Харкова й ніби нависли флангом над донбаським угрупованням противника. Німці боялись оточення й заходилися перекидати війська та техніку на західний берег Дніпра, квапилися вивезти цінності з Донбасу, з Лівобережної України. Переправлялися через дніпропетровські мости.

Якось полк дістав завдання прикрити групу з вісімнадцяти пікіруючих бомбардувальників, яким наказали розбомбити дніпропетровські мости.

Старанно вивчаємо карту. Передбачається складний і небезпечний політ: 160 кілометрів над територією, зайнятою противником, — до цілі й стільки ж назад. Пального обмаль: сутужно буде, якщо зав'яжеться повітряний бій.

Виконати це завдання доручено майстрам бомбометання. На командира групи бомбардувальників призначили випробуваного льотчика, майора Скоробагатова, якого ми

вже добре знали. Нашу групу очолював майор Подорожний.

Увечері того самого дня знімаємося з нашого аеродрому й за наказом командування перелітаємо на Центральний харківський аеродром — в Основу.

Цей величезний аеродром з бетонними капонірами тільки недавно залишили німці.

На аеродромі нас зустріли льотчики-винищувачі 193-го братнього полку нашої авіадивізії. Весь полк на чолі з командиром Пятаковим разом з нами супроводжуватиме бомбардувальники. Невдовзі на аеродром сіли й вони. Зустріч з екіпажами ПЕ-2 була гамірна, радісна — нарешті побачилися на землі!

По-дружньому розмовляючи, ми простували аеродромом, згадували наші вильоти, позивні. Коло якоїсь будівлі я побачив двопудову гирю. І, звичайно, не втримався — почав її вижимати. Льотчики-бомбардувальники оточили мене, хтось зауважив:

— Недарма «бочки» крутите! Зрозуміло тепер, чому таке перевантаження легко витримуєте.

Пролунав владний голос командира Скоробагатова:

— На відпочинок, товариші! Трохи раніше лягайте: завтра на світанку вас чекає відповідальне завдання.

На новому місці, та ще перед важким бойовим вильотом, не зразу заснеш. Але ми зусиллям волі змусили себе заснути й прокинулися бадьорі ще коли й на світ не благословлялося.

І ось ми в кабінах своїх літаків. Бомбардувальники запускають мотори. Вилітають до схід сонця. Дорога буквально кожна хвилина. Ми, винищувачі, піднялися в повітря вслід за ними.

Треба економити паливе: в нас усе точно розраховано за часом. Бомбардувальники стають у бойовий порядок, а ми швидко пристроюємося до них. Група прямує на Дніпропетровськ.

Розвидняється. У шоломофонах тихо — додержуємося суворої радіодисципліни, щоб не засік ворог.

Ось і лінія фронту. Ждемо вибухів зенітних снарядів. Ні, все тихо: мабуть, німці не сподівалися нас.

У повітрі спокійно. Попереду вже видно Дніпро. Помітно й смужку через річку — це головний дніпропетровський міст.

Ми напоготові: нас, напевне, зустріне противник, і почнеться запеклий бій. Але в повітрі, як і досі, тихо.

Зійшло сонце. Річка засріблилася. З імлі почав випливати Дніпропетровськ.

Лівобіч попереду нас пролетіла група ворожих бомбардувальників, яких супроводжували винищувачі. Фашисти прямували на Донбас.

Побачивши нас, ворожі винищувачі заметалися. Проте ніхто з наших не промовив ні слова — усі мовчали. Ми знали: ворога зустрінуть бойові товариші з іншого фронту.

Підлітаємо до цілі. Бомбардувальники витягуються в кільватер — по дев'ять, трьома ланками. І прямовисно мчать униз. Прекрасно пікірують! Ото чудасія — такий великий об'єкт, а зенітки не стріляють! Бомби летять на міст. Скоробагатов, пікіруючи, кидає бомби точно в основу мосту, коло самісінького берега.

Завдання виконано. Група швидко стає в бойовий порядок. Винищувачі безпосереднього прикриття ззаду — підковою — охороняють бомбардувальники. Зверху — сковуюча група, для бою з винищувачами. Тільки-но ми вишикувались, як ззаду стіною знявся суцільний зенітний вогонь. Але діло вже було зроблено.

Ворог нас засік, треба чекати винищувачів.

Ведучий передав по радіо:

— Посилити обережність!

Не пройшли ми й півдороги, як помітили погоню: велику групу винищувачів. Вони наздогнали нас коло самісінької лінії фронту. Наша сковуюча група спритно розвернулася на них. Кортіло побитися з фашистами! Та пролунав голос Подорожного:

— Ідіть спокійно.

Противник у бій не вступив і повернув назад.

Бомбардувальники, подякувавши за супроводження, полетіли далі, а наша група сіла на своєму аеродромі.

У РАЙОНІ ПОЛТАВИ

Находила осінь, ми посилено готувалися до негоди. Стежили, як поводить ся літак на малій висоті, вивчали, як впливають на політ потоки повітря біля землі, як позначається на психіці льотчика бій, коли рядом земля. Опрацьовували нові бойові порядки й тактику ведення бою на малій висоті. Готувалися пілотувати за приладами — адже в бою часто мимоволі опиняєшся в хмарах, наполегливо тренувалися розподіляти увагу.

— Пам'ятайте просту істину: через неухважність та помилки в техніці пілотування в таких умовах можна зіткнутися з землею,— часто повторював Семенов.

Ми не тільки теоретично вчилися пілотувати на малій височині аж до бриючого: повертаючись із бойового завдання, виконували його, опановуючи техніку польоту.

Тим часом війська нашого фронту, безперервно ведучи бої, просувалися до Дніпра. Фашистські загарбники відступали до Кременчука. Як ми довідалися згодом, вони мали намір сховатися за Східний вал — так німці називали укріпленій рубіж на високому правому березі Дніпра, де збудували багато довготривалих оборонних споруд. Ворог чинив завзятий опір. І все-таки відступав.

Ми відзначали на карті відстань од лінії фронту до Дніпра. Вона ставала дедалі меншою, і всі нетерпляче ждали наказу про перебазування ближче до переднього краю.

Нарешті наш полк, а з нами й братній 193-й авіаційний полк перелітають на аеродром під Полтавою, яку звільнили 23 вересня.

Звідси фашисти вилітали бомбити Москву, Горький та інші наші міста. Звідси 14 серпня, коли ми супроводжували розвідника ПЕ-2, вилітали «мессершмітти», ті, що збили нашого бойового друга Никітіна.

Німці під час відступу встигли знищити всі будівлі на аеродромі; якимсь чудом уцілів тільки один будинок, що самотою стояв серед руїн. Усім льотчикам одвели там нічліг. Але будинок викликав у нас недовіру.

— Чи не замінували його гади, коли відступали? — кажуть одні, підозріливо оглядаючи житло.

— Та ні, не може бути! Сапери тут добре попрацювали,— заперечують інші.

Погода така, що літати не можна, й, поки техніки дають лад літакам, ми їдемо вантажною машиною до Полтави. Чудове старовинне місто на березі Ворскли, але всюди сліди недавніх боїв — руїни, згарища. На кожному кроці машини, гармати, що їх у поспіху залишили гітлерівці.

По-новому звучать тепер вірші, вивчені ще на шкільній лаві.

І поле битви, згубне, чорне,
Гримить, палає тут і там,
Та щастя бою непоборне
Служити починає нам!..

Щиро, радісно вітають нас мешканці. Ми махаємо їм руками, вигукуємо слова привітання. І раптом за маши-

ною побігла літня, сива жінка. Простягаючи до нас висохлі руки, вона щось гукала українською мовою. Водій зупинив машину. І ми почули:

— Синочки, женить гітлерівських виродків з нашої землі! Смерть загарбникам!

Жінка відстала і, мабуть, усе повторювала ці слова. І ми теж, дивлячись на неї, повторювали:

— Смерть загарбникам!

Назавжди запам'ятав я літню українку, її голос, нестримну ненависть до фашистів.

Ніч минула без особливих подій, коли не вважати, що над околицею аеродрому пролетів фашистський розвідник.

Війська трьох фронтів — Центрального, Воронежського та Степового — вийшли до Дніпра упродовж 600 кілометрів: від Лоева до Дніпропетровська.

Одного з тих днів у нас в полку зачитували та обговорювали звернення Військової Ради фронту. В ньому йшлося про те, що винищувальна авіація має допомагати військам під час переправи через Дніпро, і, що надійніше прикриватиме вона війська, то швидше буде звільнено Правобережну Україну.

25 вересня війська нашого фронту форсували Дніпро на ділянці Мишурич Ріг — Дюмоткань; 29-го звільнили Кременчук. Ми знаємо, що наземна обстановка в районі переправ і плацдарму вкрай складна: правий берег вищий, і німцям усе видно. А до того війська весь час під загрозою нальоту повітряного ворога. З надзвичайною мужністю, відвагою, наполегливістю форсували вони Дніпро — могутню водну перешкоду — і виявили при цьому справді масовий героїзм. Багато подвигів здійснили в ті дні й радянські льотчики.

Перед нашим полком поставили завдання — надійно прикривати переправи і плацдарми. Та від аеродрому до Дніпра далеченько. Можна було провести лише короткий бій і одразу ж повертатися, бо інакше не вистачило б пального.

У повітряних боях над Дніпром та плацдармами противник зазнавав великих втрат. І німецьке командування послило вогонь далекобійної артилерії по переправах. Для

коректування артвогню фашисти висилали «Фокке-Вульфи-189». Силуетом вони скидалися на раму, і фронтовики називали їх просто — «рами». Екіпаж «рами» не тільки коректував вогонь артилерії, а водночас вів розвідку перегрупування та підходу військ. Екіпаж складався з досвідчених німецьких офіцерів, спеціально підготовлених для виконання цих завдань. З борту літака вони по радіо передавали дані розвідки фашистському командуванню.

...Вересневого ранку ми ескадрильєю прикривали війська, що переправлялися через Дніпро в районі Домоткань — Куцєволівка. Над переправами пробули недовго — через нестачу пального. Час було летіти назад. Розвертаємося на схід. І раптом удалині, над Лівобережною Україною, помічаю літака — летить нам назустріч. Наче ПЕ-2. Позаду дві крапки — мабуть, винищувачі прикриття.

«Чи противник, чи свій?» — засумнівався я.

Ми вже могли б знижуватися, щоб не так довго втрачати висоту в районі аеродрому. Але правило таке: поки не впізнав літака, вважай його за противника. Вирішую летіти з ним на одному рівні, щоб упізнати.

Та це ж «рама»! А дві крапки позаду — «мессери».

«Рама» летіла на висоті 3500 метрів, для коректувальника це було надзвичайно високо. Здебільша «рама» літала на малій висоті, прикриваючись хмарами.

Ворожий літак зухвало йшов прямо на нас. Видно, екіпаж був певен, що проскочить. Зволікати не можна: «рама» могла штопором піти вниз — на територію, зайняту фашистськими військами.

Подаю команду: «Усі враз!» — це означає швидкий розворот групи — і вмить розвертаюся на 180 градусів.

Іду на зближення. Літак противника заметався в прицілі. Атакую. Довга черга — і «рама» стала падати. Виходжу з атаки, щоб не налетіти на ворога, і передаю по радіо:

— Добийте його! Для тренування!

Оглядаюся — «мессершміттів» і сліду нема: хлопці так завзято тренувалися, що на землю від «рами» полетіли самі уламки.

...Ніколи, здається, ми так нетерпляче не ждали перельоту на передовий аеродром — так хотілося довше лишатися на прикритті. Ми вже вивчили підходи до нового аеродрому. Командир, який літав туди на розвідку, попередив, що німці хотіли його переорати, але не встигли — пройшли лише кілька борозен. Плуг покинули просто на

льотному полі. Тепер там працювала команда батальйону аеродромного обслуговування — БАО — засипала борозни.

Підлітаючи до аеродрому в Касьянах, я помітив борозни. Але нам передали: «Сідайте спокійно!» Плуга я побачив, коли вже виліз із літака. Льотчики жартували:

— Навіть отаким знаряддям німці намагаються нас затримати.

В Касьянах ми дізналися, що наші підозріння з приводу житлового будинку на полтавському аеродромі справдилися. Фашисти його майстерно замінували: частину підвалу та приміщення під східцями старанно замурували — там лежали бомби; до них тягнулася проводка від приймача, встановленого на околиці аеродрому.

Очевидно, за сигналом літака, що пролетів над аеродромом, коли ми там ночували, реле увімкнуло струм. Однак вибуху не сталося, бо вранці того дня зв'язківці з передової команди випадково перерізали проводку від приймача до бомб.

Касьяни — село, розкидане коло яру. Літаки першої ескадрильї стояли на галявині вздовж будинків, другої — трохи далі, а нашої, третьої, — за селом.

Почалася напружена бойова робота. Спочатку ми ескадрильями прикривали переправи та плацдарми — їх героїчно відстоювали й розширювали наші війська. Прикривали й підходи військ до Дніпра, і комунікації на Лівобережній Україні.

ЛИШИВСЯ САМ

30 вересня я втретє повів ескадрилью в район Бородавки прикривати плацдарм. Бойовий порядок у нас такий: попереду я та мій ведений Мухін, за нами — пара Гопкала, замикає пара Бризгалова. Внизу, на плацдармі, запеклий танковий бій. Озираюся й бачу — позаду, згори летить два винищувачі з жовтими коками. Це мисливці. Вони атакують пару Бризгалова. Треба миттю відбити атаку, інакше німці зіб'ють хлопців...

Роблю різкий маневр: стрімко розвертаюся назустріч ворожим літакам. Набривши невелику висоту, вискакую ззаду своєї ескадрильї. Навіть не встигаю скомандувати групі повторити маневр.

Іду в лобову атаку. Ворожі мисливці відкрили вогонь по моєму літаку й вихором промчали мимо — на захід.

Мені здалося, що ззаду затріщало. Прислухаюся до роботи мотора: перебоїв нема. Оглядаю площини. Пробоїн не видно. Все гаразд.

Знову розвертаюся, щоб зайняти місце в групі. І очам своїм не вірю: мої випробувані товариші порушили бойовий порядок — без наказу, не дожидajući команди, погналися за мисливцями. А головне ж наше завдання — знищувати бомбардувальники.

Передаю по радіо:

— Верніться! До мене!

Ніякої відповіді.

Додаю газу. Мчу вслід за ними. Ні, не наздожену. Лишати війська без прикриття не можна. І я повертаюся.

Якщо ворогові не щастить збити, він намагається відвести літаки вбік, — тактика відома. Очевидно, мисливців послали, щоб завдати несподіваного удару, порушити бойовий порядок, відвернути наші винищувачі.

Мої товариші не могли забути про бойове завдання. Але не завжди все передбачиш, не завжди можеш швидко оцінити обстановку та прийняти правильне рішення. В цьому і полягає складність. Я так рвучко повернув на ворожих мисливців, що льотчики ескадрильї, мабуть, не встигли розібратися в обстановці. Вони піддалися першому поривові й погналися за мисливцями.

Знову намагаюся зібрати групу. Передаю:

— Перебуваю в районі прикриття! Всі до мене! Всі до мене!

Марно. Літаки вже далеко за лінією фронту. Видно тільки їхні силуети.

Лишаюся сам прикривати район, доручений моїй групі. Внизу на плацдармі, як і раніше, точиться запеклий танковий бій.

Повільно спливає час. Уважно стежу за повітрям. Ось-ось появляються ворожі бомбардувальники. Це відчувається по обстановці. Чи пощастить мені самому відігнати ворога?

На обрії виринуло кілька цятюк. Вони швидко зростають. Я напоготові. Вдивляюся. Ага, це повертаються мої товариші! Ось вони — всі тут!

Поспішаю до них пристроїтися. Та куди там. Літаки розвивають швидкість і летять додому. Дивлюся на годинника. Час, відведений на прикриття, минає: товариші квапляться додому.

Попереду літак Гопкала — такий самий сірий, як і мій. У решти — зелені. Зрозуміло! Хлопці прийняли його літак

за мій і, очевидно, не розібрали моєї команди. Сильні були перешкоди: мабуть, «до мене» зрозуміли, як «за мною».

Передаю знову:

— Всі до мене!

Вони летять далі.

— До мене! Збір!

Аніякісінької уваги. Мене не помітили, команди знову не розібрали. І я бачу вдалині — тепер уже на сході — лише силуети літаків. Полетіли. Нічого не вдієш... Але досадно: загубив групу.

Знову я сам у повітрі. Ворожій авіації не видно. У навушниках шоломофона — звичне потріскування.

Час, відведений на прикриття, мине за хвилину. Пора вертатися додому. Незабаром мене змінить нова група.

Напоследок оглядаю повітряний простір. Усе спокійно. Та зненацька крізь тріск у навушниках чітко лунає мій позивний:

— «Сокіл-31!» «Сокіл-31!»

А далі — команда:

— На південний захід од Бородаївки з'явилися бомбардувальники. Негайно атакуйте!

Швидко лечу в указаному напрямку.

Поквапилися друзі — оце зараз нагрянули б гуртом!

Уже бувало, коли я атакував, хоч уже й кінчалося пальне. Пригадав бій на північ од Белгорода. Але тоді поруч зі мною був мій ведений — Василь Мухін. А тут я сам-один.

Ясно усвідомлюю: буде нерівний, важкий бій; можливо, доведеться залишити літак. На всякий випадок треба відкрити ліхтар кабіни. Швидкість од цього падає, зате під час бою зручніше оглядатись: адже веденого зі мною нема. Та й дихати буде легше.

Однак ліхтар не відкривався. Мене охопило неприємне відчуття — незвичне відчуття тривоги й самотності.

З КП дивізії знову наказ:

— «Сокіл-31», негайно атакуйте противника!

Повідомляю, що в повітрі я сам. Дістаю коротку і ясну відповідь:

— Негайно атакуйте!

Це наказ особисто мені. Мій обов'язок — одігнати ворога. Передаю:

— Зрозумів. Противника бачу. Атакую!

Попереду внизу вісімнадцять бомбардувальників. Вони

пiкiрують. Деякi вже почали кидати бомби. Ворожих винищувачiв не видно.

Думка працює швидко й чiтко. Рiшення атакувати прийнято.

Тривога й почуття самотностi зникають. Я не один: унизу бойовi товаришi — пiхотинцi, артилеристи, танкiсти. Звичайно, вони дивляться на мiй лiтак. Я нiби відчуваю їхнiй лiкоть. Мiй обов'язок — мерщiй допомогти їм. Усвідомлення цього додає сили.

Прямовисно пiкiрую з висоти 3500 метрiв, розвиваю максимальну швидкiсть. Швидко пiдлiтаю до ворога. Прицiлюватись важкувато. Вiдкриваю вогонь по головi колони, щоб посiяти панiку в бойовому порядку. Врiзаюсь у ворожий стрiй.

Фашистськi стрiльцi вiдповiдають вогнем. Ухиляюся вiд трас. Кидаю лiтака то в один бiк, то в iнший. З'являюся то тут, то там, то вгорi, то внизу.

Мотор працює чiтко. Лiтак слухняно пiдкоряється кожному моему руховi. I це пiдтримує. Я не один — зi мною бойовий друг.

Несподiванi маневри, повороткiсть, точнiсть, швидкiсть дiй порушують ворожi плани.

Лiтаки перестають бомбити, виходять з пiкiрування. Деякi безладно скидають бомби.

Ось вони вишикувалися в оборонне коло. Менi пощастило скувати їх боєм.

Мигцем дивлюся на бензомiр: пальне кiнчається. Час повертатись. Але противник не вiдступає. Конче треба збити хоча б одного бомбардувальника. Тодi ворога буде деморалiзовано i вiн втече — це я вже знаю з досвiду.

Дiяти треба обережно: ворожих винищувачiв немає, проте нема й наших. У навушниках тiльки потрiскує.

Швидко пристроююся до одного з бомбардувальникiв — пiдходжу знизу впритул i вiдкриваю вогонь. Лiтак, охоплений полум'ям, падає.

Як я й передбачав, решта бомбардувальникiв квапливо тiкають з поля бою, безладно скидаючи бомби та вiдстрiлюючись. Повз мене летять трасуючi кулi.

Коротко передаю на КП:

— Завдання виконано!

Чую у вiдповiдь:

— Повертайтеся додому!

Повертаю на схiд. Тiльки дотягнути б до аеродрому. Знаю, однополчани вже давно ждуть мене. Певно, в душу

їм закрадається безнадія. Хочуть одного: щоб я лишився живий. Мабуть, тільки мій механік вірить, що я прилечу,— він завжди чекає, навіть коли всі уже втратять надію. Як завжди, не відриваючись, дивиться на захід і твердить: «А все-таки він повинен повернутись».

Ось і аеродром. Унизу коло землянки з'юрмилися льотчики, дивляться вгору: помітили мій літак. Зустрічають. Оглядаю стоянки літаків ескадрильї. Всі дома, всі живі. На душі стає легше. Швидко йду на посадку. Не можна гаяти ні секунди! Приземлююся. В кінці пробігу заглух мотор: нема бензину.

Ніяк не можу відкрити ліхтар. До мене біжать льотчики, механіки: попереду всіх Віктор Іванов. Він швидко допомагає мені відкрити ліхтар. Вилажу з кабіни, розстібаю гімнастюрку, знімаю шолом. Мокрий до нитки, як завжди після бою,— взимку від мене валила пара.

Віктор обнімає мене:

— Живий-здоровий, товаришу командир! Адже всі вважали, що мисливці вас збили. Тільки я не вірив. А коли ви приземлилися, то думали, що ви поранені, вилізти з літака не можете. Виявляється, ліхтар не відкривався.

— Що з ним?

— Невелика подряпина — от і заїло. Добре, що не довелося в польоті відкривати. Полагодимо швидко. Головне, ви повернулися!

Мене оточують льотчики.

— Живий, батьку! — гукає Мухін.

Потрапляю в міцні дружні обійми. Мене зворушує радість друзів. Я зовсім уже не гніваюся на них — сам радий, що вони тут, усі цілі. Але звільняюся з обіймів і кажу підкреслено офіційним тоном:

— Як ви смієте, товариші офіцери, залишати війська без прикриття й кидати свого командира?

Хлопці розгублено переглядаються.

— Дозвольте доповісти? — винувано озивається мій заступник Павло Бризгалов.— Гопкалові здалося, що вас збили мисливці. Вирішив помститися й погнався за ними. А ми сплутали його літак з вашим: машини у вас однакового кольору! Ну й полетіли вслід за ним. Коли поверталися, проскочили мимо: не розібрались. А як приземлилися, Гопкало сказав, що вас збили мисливці.

Гопкало стоїть, похиливши голову, то блідне, то червоніє.

— А куди ж ти, Мухін, дивився?

— Дивився праворуч, а тоді загубив вас з очей. Сплохував цього разу: не помітив, як ви розвернулись,— ослабим голосом відповідає Василь.— Побачив винищувачів противника, потім ваш сірий літак. І враз ви неначе зникли, а тоді з'явилися. Аж то Гопкало.

Підзиваю Гопкала. Мені стає шкода його: дуже добре розумію, що він пережив. Але звертаюся до нього суворо:

— Я розумію ваші почуття, бажання помститися за командира. Та насамперед треба думати про війська. Не можна в такий відповідальний момент лишати їх без прикриття. І запам'ятайте раз назавжди: сплутаєте ще раз бойовий порядок — на завдання більше не полетите! Зрозуміли?

— Зрозумів, товаришу командир!

— Даємо слово честі комсомольців: більше цього не буде! — за всіх сказав Бризгалов.

В ПОВІТРІ МИ — ГОСПОДАРИ

На початку жовтня наші війська й далі розширювали плацдарм на правому березі Дніпра, відбиваючи запеклі контратаки противника. Німці послали нальоти — групами по 20—30 бомбардувальників у супроводі багатьох винищувачів.

Коли ми баражували над дніпровськими переправами, нас часто повідомляла про появу противника дівчина із станції наведення.

У шоломофоні лунав знайомий голосок:

— «Сокіл», «Сокіл»! Це я — «Куля», я — «Куля». З'явилися літаки противника. Підлітають з півдня. Соколики, бийте їх дужче, дужче бийте!

І тоненький схвильований голос незнайомої дівчини додавав нам снаги.

Над плацдармом та переправами розгорілися жорстокі повітряні бої. По кілька разів на день льотчики нашого полку з невеликими проміжками в часі летіли прикривати війська. На обліку кожна хвилина: одна група відлітала, за кілька хвилин прилітала наступна. Інколи групи за наказом командування перенацілювали — висилали прикривати інші, відповідальніші ділянки.

Льотчики нашого полку стали вилітати по кілька разів на день великими групами — по дві ескадрильї, а часто й усім полком. Водили групи досвідчені командири: Подо-

рожний, Семенов, Яманов — хто-небудь з керівного складу полку. В групових боях міцніла дружба між ескадрильями, рахунок полку зростає.

На КП на правому березі Дніпра повітряними боями постійно керували випробувані командири нашої авіадивізії та авіакорпусу — полковник Литвинов і генерал-майор Підгорний. Гнучке й чітке керування з землі, злагоженість дій давали змогу нашій винищувальній авіації перехоплювати ворога на далеких підступах до лінії фронту.

А в цей час штурмова та бомбардувальна авіація нашої 5-ї повітряної армії, якою командував генерал-лейтенант Горюнов, завдавала нищівних ударів по резервах ворога, що підходили до передової. Радянські Військово-Повітряні Сили панували в повітрі над Дніпром.

...Полк під командуванням Семенова прикривав переправи в районі Куцеволівка — Домоткань. Раптом із землі пролунав голос командира корпусу:

— Наближається велика група бомбардувальників. Будьте уважні!

З боку сонця з'явився цілий рій літаків: бомбардувальники, яких супроводили винищувачі.

Чую впевнений голос Семенова:

— Першій ескадрильї скувати винищувачів! Решті атакувати бомбардувальників.

І перша ескадрилья метнулася навперейми винищувачам, які висувалися в нашому напрямку. А нас — ескадрилью Євстигнеева й мою — Семенов повів у атаку на «юнкерсів».

Частина «мессерів» відокремлюється. Мчить на нас у лоб. Зустрічна перестрілка короткими чергами — і «мессери» розсіюються.

Бомбардувальники заметушилися: ясно, екіпажі помітили, що прикриття немає. Використовуємо слушний момент: ідемо на ворога згори, швидко підлітаємо. Атакуємо ззаду, на підході до нашого плацдарму, над головами німців. Ніби змовившись, відкриваємо вогонь.

Усе вийшло дуже вдало: збили понад десяток фашистських літаків, самі не втратили жодного.

Противник, домагаючись панування в повітрі, марно пускався на всякі хитрощі. Німці поповнили свій повітряний флот новими типами літаків — поліпшеними, модернізованими «мессершміттами» й «фокке-вульфами».

Однак радянські конструктори йшли попереду й давали фронтіві ще досконаліші машини.

Зміна льотно-тактичних якостей літаків впливала на тактику ведення повітряного бою. І за фронтових умов ми вивчали її ще уважніше.

ЗУСТРІЧ З АСАМИ

На нашій ділянці фронту одночасно з великими групами ворожих бомбардувальників почали з'являтися аси Герінга з груп Ріхтгофена, Мельдерса. Аси намагалися на підступах до поля бою знищувати ведучих, поодинокі літаки, що відірвались од груп, добивати ушкоджені. Вони мали мету дезорганізувати наші групи, відтягти їх од прикриття. На розборах ми аналізували їхню тактику і виробляли свою. Почали випускати групи кількома ешелонами на різній висоті, призначаючи до «сковуючої» групи досвідчених льотчиків.

Мені вже доводилося зустрічатися з асами під Белгородом, навіть збити там у лоб одного гітлерівського мисливця. Але перша зустріч над дніпровськими переправами була невдала.

А було це так. Закінчився час, відведений на прикриття. Я розвернувся й разом з групою повернув додому. Раптом бачу — на нас прямо в лоб заходять два ворожих винищувачі. Летять зі сходу трохи вище за нас — у цьому їхня перевага. Ясна річ — аси! Вирішив прийняти лобову атаку. І, навіть не встигнувши нічого передати по радіо, зразу піймав одного на приціл. Та, доки робив потрібний доворот, поки збирався відкрити вогонь, щось тріснуло, літак хитнуло: ворог випередив мене. Снаряд пройшов сантиметрів за два над головою. Радіо перестало працювати. Управління стерном повороту вийшло з ладу. А аси втекли безкарно. Прокочили повз нас.

Я щасливо долетів до аеродрому. Був дуже невдоволений собою. Зате зробив важливий висновок: під час лобових атак не можна гаяти ні секунди, треба якнайшвидше ловити ворога на приціл і неодмінно першому відкривати вогонь.

На другий день моя група в короткому бою розгромила групу «юнкерсів» у районі Бородаївки. Переслідуючи «юнкерса», я збив його на малій висоті над територією, зайнятою ворогом. Повертаюся назад. Над полем бою кружляють літаки — тут і радянські винищувачі, і «мессершмітти»; точиться повітряний бій. Бачу — до літака ЯК-7, що відірвався од своїх, зайшли два «мессершмітти». По почерку

бачу — мисливці. Позивного «яковлева» я не знав і передав одкритим текстом:

— ЯК, ЯК! Ззаду «мессер!»

«Яковлев» розвернувся, і траса пролетіла мимо. Проте мисливець, певно, уже вважав його за свою жертву і напосідав. Наш льотчик опинився в скрутному становищі.

— Кріпись, друже! — передаю йому по радіо.

Витискаю все, що можу, з свого літака і ззаду, знизу прошиваю «мессершмітта» довгою чергою. Він падає. Оце тобі за вчорашнє! Другий мисливець пустився навтікача. «Яковлев» пристроївся до мене, похитав крилами. Льотчик передав по радіо:

— Дякую, друже! Виручив!

Ми разом перетнули лінію фронту. Він ще раз подякував і повернув на свій аеродром.

Отак у повітрі ми виручали один одного й часом розлучалися, так і не дізнавшись прізвища льотчика, з яким крило до крила прикривали переправи через Дніпро.

У ВОГНЕННОМУ МІШКУ

Низькі хмари притискають до землі. Незабаром осінь. Нас вона не застукає зненацька: до негоди ми підготувались. І тепер, на початку жовтня, пілонуємо на малій висоті, прикриваємо війська, ведемо розвідку. Щоправда, групою на малих висотах у надзвичайно складних метеорологічних умовах ми поки що літали рідко.

Наземні війська, день і ніч відбиваючи атаки ворога, розширювали плацдарм, хоч противник і намагався завдавати контрударів з північного заходу, прагнучи скинути їх у Дніпро.

Ми знали про напружену обстановку на плацдармі й того похмурого жовтневого ранку, про який я хочу розповісти.

Здавалося, через хмарну погоду польотів не буде. І раптом мене викликають на КП. Командир дає завдання: з шістькою прикрити танкове угруповання.

— Противник підтягнув велику кількість танків, — каже він, — намагається ударити по правому флангу. Про це ви знаєте. Можливо, авіація підтримає танковий удар. Пам'ятайте: ворога ретельно прикриватиме зенітна артилерія. Як і ми, противник підготувався до боїв на малій висоті.

Разом з льотчиками ескадрильї я ще раз докладно

вивчаю вже добре знайомий район прикриття, наношу обстановку на карту.

І ось група в повітрі. Летимо на висоті 250—300 метрів. Над головою висять свинцеві хмари. Так і здається, ось-ось вріжемося в них: хмари завтовшки метрів 400—500.

Перелетіли Дніпро. Увага напружена. То приглядаюся до землі, шукаю заданий район, то вдивляюся під нижній пруг хмар. Противник може з'явитися зненацька. Треба помітити його першому, бо інакше буде важко маневрувати. Передаю льотчикам:

— Посилити пошук!

Район прикриття визначено. Ми над своїм танковим угрупованням. Бій видно чудово. Танки — а їх сила з нашого боку і з боку противника — сходяться, маневрують, стріляють. Спалахують, вибухають у клубах диму.

Треба, не гаючи жодної секунди, правильно побудувати маневр. За моєю командою група набирає розосередженого бойового порядку. Розвертаємося над нашим танковим угрупованням. Пролітаємо над ворогом на підвищеній швидкості. Мигцем, але чітко бачу німецькі окопи, техніку, навіть солдатів. Зенітки не стріляють. Знаю з досвіду — чекають слушного моменту. Хочуть захопити нас зненацька, піймати на розворотах.

Збоку під хмарами з'являється літак. Він летить до місця бою. Та це ж «рама». Тут, над територією, зайнятою фашистськими військами, атакувати її марно: вона знизиться до своїх зеніток і безкарно втече. Взаємодія у них налагоджена добре. Командую: «Підтягнутись!» — і вдаю, ніби відлітаю.

Очевидно, екіпаж «рами» нас не помітив. Вона прямує далі, підлітаючи до наших танків.

Наказую четвірці пильно охороняти війська. Передаю Мухіну: «За мною!» — і різко розвертаюся.

Тепер нас помітили: «рама» теж розвертається на 180 градусів і поривається втекти. Наздоганяю її, прошиваю чергою, проскакую вперед. «Рама» почала різко знижуватися. Чого доброго, втече!..

Передаю веденому:

— Васю, добий!

Йому вдається погасити швидкість і пристроїтися до хвоста ворожої машини. Кілька черг — і «рама» починає прямовисно падати в розташування свого танкового угруповання. Стрілець усе ще відстрілюється. Але недовго: літак врізається в землю й вибухає.

І тут відкрила шалений вогонь зенітна артилерія ворога. Ліворуч од мене — сніп трас. Різко натискаю на праву педаль і ухиляюсь од вогню. Проскакую праворуч. Але тут вогню ще більше. Притискатися до землі не можна — там німецькі танки. Раз у раз тривожно шукаю очима літак Мухіна. Чи не збито його... Ні, він, як завжди, летить позаду.

Треба прорватися до своїх. Але ми під перехресним обстрілом: зенітки відкрили загороджувальний вогонь, намагаються відсікти нас і збити.

Переді мною густа вогненна завіса — в таку халепу ми з веденим ще не вскакували. Думка одна — дотягнути до своїх. Однак треба міркувати розсудливо: якщо пробиватимемося крізь вогонь, нас одразу зіб'ють.

Кидаю літак ліворуч — зараз там вибухів менше. Постараємося проскочити в цьому напрямку. Та ліворуч вогонь посилюється — попадаємо у вогненний мішок.

До гудіння мотора домішується звук, схожий на звук, коли лопає струна. Зенітний снаряд влучив у ліве крило. Проте літаком керувати можна. Тепер ми притискаємось до самісінької землі. І вириваємося з вогненного мішка. Минулося!

На бриючому перелітаємо до своїх.

Збираю групу. Всі на місці. Оглядаю площину літака: на краю лівої, між ланжеронами, пробило обшивку. Пробоїна чималенька — коли б потік повітря не зруйнував крила. Та ще не минув час, одведений для баражування. Збільшую швидкість: побачимо, як поводитиметься крило. Нічого, протримаюсь.

Мухін летить за мною невідступно. Напевне, помітив, що в площину мого літака влучив снаряд. Передаю коротко: — Васю, все гаразд!

Стежу за повітрям і за «диханням» свого ЛА-5. Як і завжди, вдячно думаю про творців витривалої, міцної, надійної машини.

Час кінчився. Противник так і не з'явивсь. І ми всією шісткою повертаємо додому.

«БАТЬКУ, ГОРИШІ!»

На нашій ділянці фронту радянські війська готуються до наступу. Відчувається це з усього: до переправ підходять колони піхоти, техніка. Дороги забито. З'явилося більше мостів, посилилося прикриття зенітної артилерії.

Головне завдання полку — знищити ворога на дальніх

підступах. І ми переслідуюмо його, намагаючись завдати максимальних утрат, впливати на нього морально.

Нам відомо, що на плацдармі серед інших армій ведуть бої війська 7-ї гвардійської армії, якою командує генерал-лейтенант Шумилов. Гвардійці, що відзначилися в боях під Сталінградом, уміли обороняти плацдарми, стояли на смерть. Противник марно силкувався зірвати переправу, скинути гвардійців із плацдарму. Але вони потребували підтримки з повітря. І напружені повітряні бої не вщухали.

Особливо запам'ятав я один день — 12 жовтня. Разом з групою я вже зробив кілька вильотів. Ми провели два важких повітряних бої. У Бризгалова, Мухіна зріс рахунок збитих, я збив два ворожих літаки. Слід признатись, утомився страшенно — здавалося, до краю. Тільки-но хотіли відпочити, як мене викликали на КП. Командир полку зустрів такими словами:

— Знаю, знаю — втомились. Але зараз, як ніколи, треба допомогти сухопутним військам. Вони не відпочивають.

І я дістаю наказ знову піднятися в повітря з своєю ескадрильєю. Як завжди в таких випадках, втому ніби рукою зняло. Відповідаю коротко:

— Єсть!

Командир підійшов до карти і вказав на населені пункти Борисівка — Дюмоткань, в районі плацдарму:

— Тут скупчення наших військ. Пам'ятайте: сюди не повинна впасти жодна бомба.

І ось ескадрилья в повітрі. Лунає команда з станції наведення:

— З південного заходу до лінії фронту прямує велика група літаків противника.

Вдалині з'явилися пікіруючі бомбардувальники. Винищувачів немає. Очевидно, видихнулися за день. Атакуємо ворога. Бомбардувальники поспішають звільнитися від бомб, тікають, притискаючись до землі.

Проте ведучий намагається прорватися до наших військ. Переслідую його. Раптом з ворожого літака безладно посипалися бомби. Він розвертається і намагається втекти.

Головне завдання було виконано: ворог не пройшов. Я вже хотів був дати сигнал: «Збір!» — але пролунала команда з землі:

— Переслідуйте, бийте ворога!

І ми погналися за бомбардувальниками. Вони стали

тікати хто куди. Розсипалася й наша група. Тільки ведений од мене ні на крок.

Відстань між мною та противником швидко зменшується. Він буквально притискається до землі, маскуючись на ті місцевості. Але я не відводжу від нього очей.

Наздоганяю ворога. Бомбардувальник заметався, стрілець відкрив шалений вогонь. Та кулеметні траси мчать повз мій літак. «Руки в тебе тремтять, фашисте проклятий! — подумав я. — Мене не злякаєш. А я тебе живого не відпущу».

Та й починаю атакувати ззаду, згори — він так притиснувся до землі, що знизу не підійдеш. Іду на стрільця. Довга черга — і бомбардувальник спалахує.

Шугаю вгору й опиняюся над палаючим бомбардувальником. Лунає невиразний звук — будь-який удар об літак чуєш, незважаючи на гудіння мотора. Чую переляканий голос Васі Мухіна:

— Батьку, гориш!

Швидко оглядаю ліву площину. Все гаразд. Глянув праворуч: з бензобака вибивається вогняний струмінь. Мороз так і пішов мені поза шкірою: я й справді горю! Ясно — загорівся бензин, що витікає з невеликої пробірки. Я припустився помилки, зробивши маневр над бомбардувальником, що горів: стрілець був живий. Треба було різко відвернути вбік, а я підставив живіт літака під вогонь.

Ще не пізно стрибати з парашутом. Мерщій відкриваю літгар. Відстібаю ремені. І раптом майнула думка: внизу вороги! Ні, живим не дамся, наслідуватиму приклад Гастелло! Починаю шукати ціль.

Зазираючи смерті в очі, не припиняю боротися за життя. Переводжу так літака, щоб він ковзав на ліве крило: намагаюся збити полум'я, щоб воно не перекинулося на весь літак. Збільшую швидкість. Шукаю об'єкт на землі. І з надією поглядаю на крило.

Мій побратим мовчки летить осторонь.

Попереду село. В яру багато замаскованих машин. Із хат вибігли гітлерівці, дивляться на мене, позадиравши голови. Спрямовую літак прямо на них. Стрімко наростає земля. Ще сподіваюся збити полум'я, якщо різко задерти носа літака. Вихоплюю літака прямо над головами оторопілих німців. І чую радісний голос веденого:

— Батьку, полум'я збите! Живемо!

Німецькі солдати розбігаються. Мчу над ними, мало не зачіпаючи гвинтом.

Живий! М'язи у мене розслабилися. Так, життя сильніше за смерть! Але заспокоюватися рано: гітлерівці схаменились і відкрили вогонь. Поблизу, трохи вище за мене — вогненні траси. Притискаюся до землі: траси проносяться вище. І ось їм уже не досягнути мене. Тепер тільки б дотягти до своїх.

Ми летимо до Дніпра, й думка, що Василь поряд, підбадьорює: вірний бойовий друг не покинув у біді.

З острахом позираю праворуч, на пробойну в площині, з якої все йде дим. Літак ось-ось вибухне.

Важко розібрати, де лінія фронту. Та ось показався Дніпро. Ми вже над своїми. Я хотів був покинути літак, стрибнути з парашутом, але не зміг — так стало шкода машини. Не раз вона виручала мене в бою — як же я покину її? І я вирішив не покидати літака.

Показався аеродром. Але радіти рано: площина димить. Літак може вибухнути й під час посадки. З ходу завертаю на посадку, не гаючи й секунди. Машина плавно торкається землі. Сильно гальмую. В кінці пробігу звертаю ліворуч, щоб звільнити злітно-посадочну смугу для веденого: адже й у нього пальне кінчається. І, не дочекавшись повної зупинки, відкриваю ліхтар і вискакую.

Вперше біжу від літака. Назустріч поспішають товариші, обличчя в них стривожені.

— Що сталося? Дуже про вас турбувалися!

Я гукаю:

— Пожежну машину! Швидше! Чи всі ви тут?

— Всі тут, цілі й здорові!

Іванов — хазяїн літака на землі — кинувся до машини. Вона вже зупинилася.

— Постривай, Вітю! Коли б ще не вибухнула!

Але він не слухає. Ось уже стоїть біля літака, кличе нас.

— Мерщій сюди, гляньте! Добре придумано на «лавочкіних» протипожежну систему, інакше літак згорів би в повітрі. Але нічого небезпечного немає — самі погасимо.

Всі побігли до літака. А я раптом відчув таку втому, що ноги мені підломилися. Намагаюся опанувати себе — поспішаю вслід за товаришами. Всі гуртом відкочуємо літак на стоянку. Тепер — на КП, доповіді про повітряний бій. Льотчики проводжають мене, розпитують.

Коли я почав доповідати командирові, що завдання виконано, він раптом запропонував мені сісти:

— Бачу, який був бій. Сидячи легше буде.

Докладно доповідаю про все, що сталося.

— Ви правильно зробили,— сказав командир, уважно вислухавши мене.— Комуніст ніколи не повинен втрачати віру в перемогу. Від загибелі вас урятувало самовладання. Проте над звільненою територією літак треба було покинути. Адже він міг вибухнути в повітрі. Отут уже не слід було ризикувати життям.

А я з того бою зробив для себе висновок: навіть зазираючи смерті в очі, треба з нею боротися й перемагати.

РЯТУЄ ВИЩИЙ ПІЛОТАЖ

Усі спроби противника скинути наші війська в Дніпро було відбито. На плацдарм перекинуто силу-силенну свіжих частин та бойової техніки. Як і раніш, їх прикривають і підтримують з повітря льотчики нашої 5-ї повітряної армії.

Вранці 15 жовтня війська Другого Українського фронту після артпідготовки перейшли в наступ з плацдарму.

Противник ввів у бій нові дивізії. Активнішою стала і фашистська авіація: винищувачі намагалися захопити ініціативу в повітрі, щоб могли вільно діяти бомбардувальники. Почалися запеклі повітряні бої.

В перший день наступу я дістав наказ четвіркою вилетіти на прикриття. Погода була складна. Багатошарові хмари закривали небо, тільки зрідка в просвітах прозирало сонце.

— З вами полетить досвідчена пара з першої ескадрильї,— сказав командир,— ведучий Олександр Колесников, ведений Жигуленко. Головне, дивіться, щоб ворог несподівано не вискочив із-за хмар. Майте на увазі: може, доведеться стати до бою з асами. Будьте насторожі.

На землі домовляємося про бойовий порядок під час зустрічі з противником.

І ось наша четвірка в заданому районі. Крізь хмари де-не-де видніє земля. Над нами ясне небо. Летіти доводиться перпендикулярно до сонця, і воно засліплює. Знаю: звідти, від сонця, може появиться противник. І все-таки він з'являється несподівано: два ворожих мисливці навально атакують нас у лоб під час розвороту. Уже з першої атаки їм вдається пошкодити літаки Мухіна та Олександра Колесникова.

У навушниках шоломофона лунає голос Колесникова, а потім і мого веденого. Обидва умовним сигналом допові-

дають, що виконати завдання не можуть. І я наказую їм покинути район бою.

Лишаємось удвох із Жигуленком. Він нижче од мене, ближче до наших військ. Передаю йому:

— Мерщій набирай висоту!

Він відповідає:

— Радий би, та мотор не тягне!

— Все одно залишайся. Отак і тримайся нижче!

Де ж мисливці? Вдарили та й полетіли собі? Ні, ось вони розвертаються — ладнаються атакувати мій літак. Треба негайно зв'язати їх боєм і дати можливість полетіти додому Колесникову та Мухіну. У фашистів тактично вигідне становище: вони вище за нас. Якби я став знижуватися до Жигуленка, вони швидко наздогнали б мене і могли б збити. А за нього я поки що спокійний: атакувати його вони не будуть, побоятся втратити висоту.

Іду в атаку на лобових. Затим розвертаюся, щоб зайти у хвіст ворожим машинам. Однак аси теж почали заходити мені у хвіст, стріляють з перевернутого положення. Роблю у небі хитромудрі фігури, прагнучи захопити ініціативу. Ворогові не щастить прицільно вести вогонь по моїй машині, а мені — підбити ворога. Перевертаюся. Ворожа пара за мною. Адже противник, коли він у тебе на хвості, бачить і повторює усі твої дії. Наймеший промах — накладеш головою.

Треба було поліпшити своє становище, зробити таку фігуру, яку не зможе повторити противник.

І я роблю незвичайну фігуру, над якою ніколи не працював. На віражі досягаю граничного крену. В очах темніє від перевантаження. Але все-таки роблю «полубочку». Сталося те, чого я хотів: фашистські аси проскакують уперед.

Вони загубили мене. А я опинився внизу під ними. Вивертаюся і з атакованого стаю атакуючим. Женуся за ворогом, але німці втікають на захід.

Від району не можна відходити далеко. Погрожую кулаком услід фрицам: «Ще зустрінемося, гади!»

Жигуленко й далі кружляє осторонь нижче за мене. Перевертаюсь, і ми вже рядом. Чекаємо кілька хвилин. Проте бомбардувальники не прилетіли, аси не повернулись.

І ось ми з Жигуленком на своєму аеродромі, де нас нетерпляче ждали товариші, а особливо Сашко Колесников та Вася Мухін. Їхні літаки було пошкоджено, проте вони сіли благополучно.

У важких боях дружба наша дедалі міцнішала. І це підтверджував кожен політ.

Багато разів ми літали вкупі з Євстигнєєвим, супроводжуючи бомбардувальники, а тут, на Дніпрі, в основному прикривали війська. Того ж таки дня, 15 жовтня, Євстигнєєв із своєю четвіркою, а я із своєю (Кирило — в ударній, я — в сковуючій) вилетіли прикривати танкістів 5-ї гвардійської армії, якою командував генерал Ротмістров. Вони мали прорвати ворожу оборону. Мимоволі пригадалися бої під Прохорівкою, де славні танкісти розгромили хвалені танкові дивізії фашистів.

Прилетіли до заданого району. І одразу ж появились дві пари фашистських мисливців. Рішення таке: в активний бій з ними не вступати, відбивати атаки короткими чергами. І не підставляти ворогові хвоста. Німці літали на підвищеній швидкості і могли з'явитися з будь-якого напрямку.

Побудували свій бойовий порядок і маневрували так, що постійно бачили мисливців, не давали їм скувати нас боєм, відтягнути од наших військ. Вони, мабуть, побачили, що це горішок не на їхні зуби, та й полетіли собі. Зате невдовзі появилася велика група винищувачів — певно, мисливці викликали їх по радіо. Отут уже доведеться стати до бою.

Німці накинулися на четвірку Євстигнєєва — вона була до них ближче. Я згори навалився на винищувачів. З ходу збиваю літак. Євстигнєєв, майстерно маневруючи, займає зручне для атаки положення і збиває другого. Противникові явно не хочеться вести бій. Та ініціатива за нами, і наші льотчики, вміло взаємодіючи парами, організовано й злагоджено атакують ворога.

Ще одного літака збив Євстигнєєв. Бій триває хвилин двадцять. Гітлерівці, втративши три літаки і не витримавши натиску, повернули на захід, не збивши жодної нашої машини.

Того ж таки дня наша вісімка дістала подяку від командування.

І таких вильотів було немало: льотчики 5-ї повітряної армії надійно прикривали наземні війська, і фашисти не змогли навіть на короткий час захопити ініціативу в повітрі.

У боях над Дніпром полк зміцнів і змужнів. Рахунок збитих ворожих машин зріс. У Мухіна та Бризгалова їх було вже по п'ять. Мені пощастило за десять днів збити

11 німецьких літаків. Великого успіху досягли Кирило Євстигнеєв, Олексій Амелін та всі однополчани.

Втрат майже не було, зростали досвід і майстерність.

УСЬОГО НЕ ПЕРЕДБАЧИШІ

19 жовтня 1943 року на нашому крилі фронту велика й радісна подія: звільнено П'ятихатки.

На другий день командир частини повідомив нас про перейменування фронтів: наш Степовий перейменовано на Другий Український, Південно-Західний, наш сусіда з лівого боку (його підтримувала 17-та повітряна армія), — на Третій Український, а сусід праворуч, Воронежський фронт, де наш полк розпочав бойову діяльність, — на Перший Український.

У той день дістаю завдання: прикрити район П'ятихаток. Я здивований — адже наші війська вже далеко попереду! Командир пояснив:

— На залізничній станції П'ятихатки противник залишив багато техніки. Радянські танкісти так швидко просуваються вперед, що німці не встигли нічого вивезти й знищити. Є відомості, що ворог готується завдати бомбового удару з повітря по залізничному вузлу. Летіть, але в затяжній бій не вступайте! Треба сміливими атаками швидко відігнати противника. Головна увага — на південний напрям.

І ось ми над П'ятихатками. Справді, вузол забито: на коліях ешелони — їх, тікаючи, покинули німці. Ждемо противника. І він з'явився. Це група пікіруючих бомбардувальників. Летять без прикриття. Мабуть, ворог розраховує, що наша винищувальна авіація ще не перебазувалася. Ми кинулися назустріч «юнкерсам» і розігнали їх на дальніх підступах.

А вранці дістали наказ про наше перебазування з Касьян у район П'ятихаток — в Зелену, ближче до наземних військ.

Перелетіли, коли вже заступив вечір.

Аеродром недалеко від переднього краю. Чути артилерійську канонаду, гуркіт гармат. Того вечора ми дового дивилися на захід. Лінію фронту освітлювали вогняні вибухи снарядів, криваво-червоні заграви пожеж. Ми коротко перемовляємося:

— Так, важко доводиться нашим товаришам на землі. І день і ніч у боях.

Разом з нами на аеродромі сів наш давній знайомий — братній 193-й авіапункт. Ми вкупі супроводжували ПЕ-2 бомбити міст у районі Дніпропетровська. Тепер Дніпропетровськ повернено Батьківщині.

В Зеленій дістаємо завдання прикривати на головному, Криворізькому напрямі наші наземні війська, які глибоко вклинилися в розташування німців. Танкісти 5-ї гвардійської армії билися поблизу Кривого Рога. Ми були на вістрі наступу радянських військ, отож повітряний противник міг з'явитися несподівано, з флангів. Треба було атакувати його так само раптово.

Одного разу командир поставив перед нами завдання прикрити тилкові об'єкти фронту. Наші фланги були відкриті, в повітрі рискали фашистські мисливці, й командування виділило на це завдання кілька пар. Я мав летіти четвіркою в такому складі, що й кілька днів тому: з Мухіним, Колесниковим та Жигуленком. На землі обмірковували всі деталі бою. Здавалося, нічого не пропустили.

— Таких випадків більше не повинно бути, — сказав я, маючи на увазі нещодавню невдачу зустріч з асами поблизу П'ятихаток. — Противника треба помічати всюди, навіть тоді, коли він іде в атаку од сонця.

Але на землі всього не передбачиш.

День був ясний. Ми піднялися десь на чотири тисячі метрів, аби мати перевагу в висоті. Видно далеко: передній край та фланги — як на долоні.

Здалеку я угледів: на схід од Кривого Рога, курсом на одній висоті з нами летять на північ п'ятіркою літаки. Двокільові, схожі на наші ПЕ-2. Але чому без прикриття? Та й бойовий порядок — п'ятірка — незвичний для ПЕ-2. Вирішую підлетіти ближче — «познайомитися». Бачу: на темно-сірих площинах на фюзеляжі чорні хрести з білою окантовкою. Ясно, це нові німецькі бомбардувальники «Дорньє-215». Я знав їх тільки за силуетами — зустрічатися не доводилось. Очевидно, вони летіли бомбити важливий об'єкт, найімовірніше — П'ятихатки. Ось коли противник вирішив завдати їм удару!

Ворог теж помітив нас: літаки щільніше притиснулися один до одного. Ми розійшлися в лоб на паралельних курсах.

На «Дорньє-215» було потужне озброєння. Фашисти вважали, що літаки неприступні, й екіпажі «дорньє», як видно, були певні, що безкарно зайдуть з флангів.

Передаю по радіо на КП:

— Зустрів групу «Дорньє-215». Прямують на П'ятихатки.

Надійшла команда:

— Атакувати!

«Дорньє» збільшують швидкість. Зараз найголовніше — не зволікаючи побудувати правильний маневр для атаки. Швидко розвертаюся на 180 градусів. Набираю висоту. Наказую парі Колесникова прикривати мою пару — противник міг вислати мисливців. Іду в атаку. Різко пікірую і з кабрирування атакую позаду знизу. Фашистські літаки ще більше ущільнюють бойовий порядок і відкривають вогонь у відповідь — «дорньє» добре захищені з хвоста. Різко кидаю свій літак униз і знизу під живіт атакую всю групу.

Проскакую попід німецькими літаками вбік. Перевертаюся. Атакую ворога в лоб.

«Дорньє» поспіхом скидають бомби в поле, не долетівши до П'ятихаток. І повертають назад.

Завдання виконано: до П'ятихаток ворога не допущено. Але фашистів треба покарати!

Після виходу з атаки я погнався за ворогом. Противник летів у зімкнутому строю. Лечу до крайнього лівого літака. З короткої дистанції відкриваю вогонь. На фашистському літакові — пожежа. Але й мені дісталось. Мій літак здригнувся. Довелося різко відвернути вбік.

Ще удар. Знову сильно затрясло мотор. Дошка з приладами заходила ходором: замигтіло в очах.

Щось не гаразд із лопатями гвинта: порушено режим роботи мотора. Зменшую оберти, щоб він не відвалився.

А противник уже перетнув лінію фронту. Він летів на захід. Я не ризикнув переслідувати його. Та й час кінчився. Шкода було, що ворогові мало перепало. І раптом бачу, що підбитий «дорньє» одстає. Пожежа на його лівому крилі розгорялася.

...Коли на аеродромі оглянули мій літак, виявилось, що снаряд пробив лопать гвинта (через те отак і трясло), обшивку центроплана біля фюзеляжу і хвіст.

— Зовсім не так склалася обстановка, як ми думали перед польотом, — сказав мені Мухін.

— Так, усього не передбачиш. Але треба бути до всього готовим — і до сутички з мисливцями, і до того, щоб відбити наліт.

Наші війська підійшли до Кривого Рога. Противник, намагаючись зупинити їх, посилав великі групи важких бомбардувальників «Хейнкель-111»; як завжди, намагався завдавати ударів по резервах, тилових об'єктах фронту, аеродромах. І нас часто перенацілювали в повітрі. Прикриваючи війська на вістрі удару, ми, як і раніше, приділяли багато уваги флангам.

Один з пам'ятних для мене днів — 29 жовтня 1943 року. Наша група в шість літаків прикривала війська біля Кривого Рога. Раптом чую голос командира корпусу. Генерал Підгорний, як завжди, говорить спокійно.

Із заходу летить велика група важких бомбардувальників. І ставить завдання — пошук!

Ось вони — дванадцять «Хейнкелів-111». Ідуть у колоні ланками по три літаки. Прямують до правого флангу наших військ. Винищувачів коло них не видно.

Здається, нас помітили: літаки, як завжди в таких випадках, притиснулися один до одного. Повідомляю на КП наведення:

— Бачу дванадцять «Хейнкелів-111» на висоті близько п'яти тисяч метрів курсом на схід.

У відповідь генерал Підгорний наказує:

— Швидше атакуйте!

Куди летять «хейнкелі», я не знав. Але подумав так: вони хочуть перетнути лінію фронту на спокійнішій ділянці, осторонь Кривого Рога, і вдарити по якомусь об'єкту, з усього відчувалося — дуже важливого. Найімовірніше — по П'ятихатках. Радянське командування на землі розгадало наміри ворога і перенацілило нашу групу. Наказ атакувати говорив багато про що.

Вирішую атакувати всією групою: одночасно вдарити з різних напрямків, щоб розосередити ворожий вогонь, розладнати бойовий порядок. А головне — знищити ведучого.

Подаю команду:

— Парі Бризгалова атакувати задню ланку! Парі Колесникова — середню! В парі з Мухіним атакую ведучу.

Льотчики одразу ж виконують наказ. Атакую ведучу ланку збоку. Стрільці відкрили шалений вогонь. Їх підтримала ланка, що летіла вслід за ведучим.

З першої атаки збити ведучого не пощастило. Довелося відвернути.

Знову швидко підлітаю до противника. «Хейнкелі» вперто летять далі. Куди?

Та ось ведучий ворожої групи різко повертає у напрямку до села Жовтого, де, за нашими відомостями, містився штаб фронту. Незважаючи на загороджувальний вогонь, швидко підлітаю до ведучого. Натискаю на гашетки. З площини «хейнкеля» відпадають шматки. Стрелець замовк. Підлітаю дуже близько до бомбардувальника і розстрілюю впритул. «Хейнкель» хилиться на ліве крило, із нього в поле сиплються бомби.

Він падає. Я озирнувся саме вчасно. Виявляється, мій літак опинився під бомбардувальниками: стрільці намагалися розстріляти мене. Ухилиюся від трас, командую:

— Орли, бийте їх!

Група діє точно і злагоджено. Бризгалов навально атакує «хейнкеля», що йде ззаду ліворуч, і збиває його. Фашисти зімкнули стрій, відкрили дуже сильний вогонь і, відстрілюючись, почали відходити на захід.

Наш час кінчався, і ми всією групою повернулися додому. Завдання не допустити ворога до важливого об'єкту було виконано.

Екіпажі «хейнкелів», як ми довідалися ввечері, було взято в полон. Фашистських вояків, озброєних до зубів, захопили майже голіруч колгоспниці.

Ось як це сталося. Колгоспниці уважно стежили за боєм і побачили, що гітлерівці знижуються на парашутах.

Відважні жінки озброїлися заступами та вилами і побігли туди, де мали приземлитися парашутисти. Не встигли гітлерівці опам'ятатись, як їх оточили. Спробували відстрілюватись, але скоро їм довелося здатися. Колгоспниці відвели душу і відлупцювали їх, «щоб більше не лізли до нас, кляті», обеззброїли, зв'язали їм руки і привели гітлерівців до штабу. Саме його й летіли бомбити німці — вони розповіли про це.

Того вечора ми довго вихваляли сміливість та рішучість славних колгоспниць.

Уже засинаючи, хтось раптом знову повторював:

— Ну й молодці! Обеззброїли чванливих вояків та ще ляпасів надавали!

І знов аж розлягалися вибухи нестримного реготу й жарти.

КАПУТ ПОВІТРЯНОМУ ПІРАТОВІ

Війська Другого Українського фронту відбивали запеклі атаки ворога в районі Кривого Рога — на лівому фланзі й на сході від Кіровограда — на правому.

Життя на аеродромі стало ще напруженіше: ми вилітали в район Кривого Рога прикривати війська. Але знову перешкождали тумани, низька хмарність. Тепер, за складних метеорологічних умов, ми часто діяли невеликими групами, іноді навіть парами. Вели бій при обмеженій видимості.

Повітряний противник і за таких умов намагався зупинити наші війська і теж діяв невеликими групами та одиночними літаками, навіть використовував для повітряного полювання «Хейнкель-111».

Хмарний ранок. Ми повагом снідали в їдальні: гадали, що вильотів не буде. Раптом команда:

— По літаках!

Ось я вже в кабіні. Запускаю мотора. Вмикаю радіо. Чую свої позивні:

— «Сокіл-31»! «Сокіл-31»! Вам наказано негайно вилетіти ланкою в район Кривого Рога прикривати наземні війська.

Мухіну, Бризгалову й мені довелося вилетіти трійкою. Четвертий літак, Мальцева, лишився на землі — його лагодили. Втрюх, то й утрюх: все-таки сили більше, ніж у пари!

Піднімаємося в повітря. Мухін та Бризгалов прилаштувалися до мене. Поспішаємо до вказаного нам району.

Хмари притискають до землі. Несподівано з боку хмар вивалився «Хейнкель-111». Повітряний пірат летить на Ганнівку: там штаб армії, скупчення наших військ і техніки.

Раптом з «хейнкеля» посипалися бомби — прямо в поле: ясно, екіпаж помітив нас. Бомбардувальник намагається порожнем зникнути у хмарах. Треба негайно його атакувати, відрізати ворогу шлях, знищити. Передаю товаришам по радіо:

— Прикрийте! Атакую!

Фашист стріляє по моєму літаку. Щось коротко стукнуло. Мабуть, влучила крупнокаліберна куля. Проте мотор працює чітко, з управлінням усе гаразд, пробіг у площині не видно.

Підлітаю до хвоста «хейнкеля». Впритул відкриваю вогонь. Але розвідник летить далі. Відвертаю вбік, щоб уникнути зіткнення.

Зустрічної траси нема — очевидно, стрільця вбито, Подаю команду:

— Не випустити ворога! Бийте його!

Веде вогонь Мухін, його прикриває Бризгалов. Ось Мухін відвернув. Передаю Бризгалову:

— Атакуй! Прикрию!

А «хейнкель» не падає, хоч і втрачає швидкість та висоту. Втекти у хмари йому не пощастило. Проте вже зовсім недалеко до лінії фронту. Хоч би не втік! Підлітаю до нього впритул. І бачу великі пробоїни: таки добряче йому дісталось! Відкриваю вогонь по правому мотору. «Хейнкель» спалахнув, пролетів невелику відстань і впав на землю коло переднього краю. Передаю друзям:

— На одного поменшало!

Не встиг я доказати, як відкрила шалений вогонь німецька зенітна артилерія. Пізно, голубчики!

Майстерно маневруючи, виходимо з-під вогню і прикриваємо далі війська у вказаному нам районі.

...На аеродромі з'ясувалося, що слух не підвів мене: ворожа бронебійна куля влучила у вузол кріплення шасі.

Так, навдивовижу був живучий наш «лавочкін».

ВІДЧУТТЯ ЛІКТЯ

У парі з Мухіним я вилетів на бойове завдання. Того дня хмари сласилися низько, й ворожі літаки великими групами не виїтали. Саме це і врахував командир, посилаючи нас парою. Але нестала погода різко змінювалась, і, коли ми підлетіли до району прикриття, небо над Кривим Рогом почало прояснюватись. А далі, на південь, уже було зовсім чисте.

Тепер, напевне, з'являться літаки противника. Не зволікаючи, набираю велику висоту. Вже знаю з досвіду, який це важливий фактор — перевага у висоті. Передаю по радіо на КП, що в районі прикриття ясно. Ніякої команди не надійшло.

Навколо все спокійно. І цей спокій насторожує — адже інколи його змінює жорстокий бій! Уважно оглядаю повітряний простір, землю. На захід од Кривого Рога, поблизу широкого озера, ведуть бій танкісти.

Несподівано лунає голос офіцера з станції наведення:

— Соколи, соколи! На захід од Кривого Рога з'явилася група пікіруючих бомбардувальників. Атакуйте ворога!

Іван Микитович і конструктор озброєння Б. Г. Шпитальний.

Державна
Республіканська
БІБЛІОТЕКА УРСР
ім. КІРГО

Командир полку Герой Радянського Союзу П. Чупиков і начальник штабу Я. Толтигін напучують І. Кожедуба перед його вступом до Військово-повітряної академії.

Налічую десятків зо три «юнкерсів». Деякі вже перейшли в піке і скидали бомби: на землі стовпами здіймався чорний дим.

У небі з'являються вісім «фокке-вульфів» — вони супроводжують бомбардувальників. Давненько не стрічалися! Як видно, у фашистів поповнення: мабуть, «фоккерів» із заходу перекинули на наш фронт.

Вирішую застосувати той самий метод, що допоміг мені на Дніпрі, коли я лишився в повітрі сам і мені заклинило літхар. Щоправда, тоді не було ворожих винищувачів. Але тепер я не один: у мене надійний «щит» — випробуваний ведений.

Прориваємося до «юнкерсів». Врізаємось у їхній стрій. Як і тоді, мчу поміж ворожими бомбардувальниками. Вирінаю то тут, то там. Мухін — невідступно за мною.

Несподіванка приголомшила німців. Очевидно, їм здалося, що наших літаків багато, й вони заходилися шикуватися в оборонне коло, проте дістали наказ виконувати завдання, бо деякі льотчики почали готуватися атакувати наші танки.

Обстановка складна. Вирішую атакувати й постаратися збити одного з «юнкерсів» — адже збивши одного, нагнаєш паніку на решту.

Стрімко проносимося крізь стрій пікіруючих бомбардувальників. Фашисти ведуть по нас шалений, однак неприцільний вогонь, і ми ухиляємося від нього. «Фокке-вулфи» піднялися вище й не стріляють, певно, бояться збити своїх.

Навально атакую ззаду «юнкерса», що не встиг перейти в пікірування. Екіпажеві не пощастило відбити атаку. Бомбардувальник спалахнув і став падати. Так і є: решта, знижуючись, летять на захід.

Але тепер на нас люто насили вісім «фокке-вульфів». Так само удвох з Мухіним ми відбивали наліт на наші наземні війська біля Рогані. Тільки тоді ворожих літаків було значно більше!

— Пильнуй, Васю!

Наші винищувачі — його та мій — ворог бачить як на долоні. Прикритися б хмарами, та над нами ясно. Щоправда, на північний схід, кілометрів за двадцять, — стіна хмар.

Зараз у ворога перевага не лише в кількості, але й у висоті.

Минає час. Ми збільшуємо швидкість, беремо курс на аеродром. «Фоккери» женуться за нами. Треба вміло відриватись од противника, коли немає переваги у висоті.

Відбиваючи атаки, переходимо на бриючий. Ось перед нами стіна хмар. Пірнаємо під нижній край, і фашисти випускають нас з ока.

У цьому складному бою нам обом заридило відчуття ліктя й те, що ми вміло одірвалися від противника, який кількісно переважав нас.

ПЕРЕПОЧИНОК

3 березня 1943 року наш полк без перепочинку брав участь у важких боях. На його рахунок були десятки збитих літаків. Люди трималися стійко, але втомились. І в ті дні, коли війська фронту відбивали шалені атаки противника біля Кривого Рога, нам несподівано веліли перебазуватися на лівий берег Дніпра, ближче до правого флангу наших військ. Подорожний, негайно зібравши комесків, сказав:

— Там спокійніше. Ми зможемо навести в усьому лад. Вилітатимемо менше.

З перельотом ми поспішали, і, за наказом командира, льотчики перевезли техніків у фюзеляжах літаків. Це суперечило правилам, але інакше техніки довго добиралися до нового місця — наземним ешеленом.

Розташувалися на фронтівому аеродромі поблизу села Єрестівки, подалі від лінії фронту. Перші дні на завдання не вилітали, проте частина літаків постійно була в бойовій готовності.

Машини потребували серйозного огляду після тривалих напружених боїв. Недарма механіки казали:

— Від таких боїв навіть літаки притомилися.

Льотчики разом з механіками з ранку й до вечора готували машини, провадили регламентні роботи. І ще глибше вивчали літак. З нами, як завжди, провадив заняття інженер-капітан Фрайнт. Він підходив то до однієї, то до іншої ескадрильї, пильно й причепливо стежив за роботою техніків, задавав каверзні запитання льотчикам.

Працювали ми багато: вели учбові бої на малій висоті, вільно маневруючи, готувалися до польотів при обмеженій видимості, відточували групову злітаність, аналізували почальні бої. На розборах говорили про нове в бойових приййомах радянських льотчиків. Вивчали маневри по вертикалі, багатоярусні побудови бойових порядків і таке інше, зокрема прийоми, що застосовували в боях із фашистами на малій височині. Я креслив схеми і, коли дізнавався про щось

нове у тактиці радянських льотчиків чи в тактиці повітряного ворога, записував до нотатника.

Ми узагальнювали досвід: у всіх було що підсумувати, пригадати. Всім кортіло зустріти 26-ту річницю Великого Жовтня відмінними показниками у бойовій та політичній підготовці.

Систематично ми відводили час і на фізичну підготовку. Аналізуючи останні повітряні бої, я ще раз упевнився в тому, що для льотчика фізична витривалість конче потрібна. Різкі зниження з великої висоти на малу, перевантаження, від яких темніє в очах,— усе це легко витримує льотчик загартований.

Іноді в бою, виконуючи каскад фігур, на мить непритомнієш. Опам'ятаєшся — і одразу ж включаєшся в бойову обстановку. Це я міг робити завдяки спортивному тренуванню. Навіть у дні напружених боїв і я, і мої товариші намагалися знайти час, щоб зробити зарядку.

Звичайно, самої фізичної сили та витривалості для перемоги мало. Треба добре вивчити техніку пілотування, льотну майстерність. А головне, набути моральних якостей, що властиві радянському воїнові. Адже відомо, що повітряний бій — це перевірка всіх моральних та фізичних якостей льотчика. У хвилини, коли, здавалося, я втрачав сили, мене підтримувала думка, що я виконую наказ Батьківщини, воюю за справедливу справу. І ще великою підтримкою було почуття бойового братерства. Іноді в бою після граничного напруження здавалося, що вести його вже бракує сили. Але навіть і на думку не спадало, що можна залишити поле бою, коли друзі ще б'ються. І в нашому полку не було випадку, щоб льотчик покинув друга у скрутну хвилину.

В дні перепочинку наш невтомний парторг капітан Беляєв вів велику ідейно-виховну роботу серед льотчиків і техніків полку. Багато він зробив для зміцнення нашої дружби та згуртованості. На героїчних прикладах виховав у нас мужність і відвагу.

За його дорученням ми, комуністи, провадили бесіди, робили доповіді. І це багато давало мені самому. Я дедалі виразніше усвідомлював, яка величезна відповідальність лежить на мені — не просто льотчикові, а льотчикові-комуністі.

— Давно не збиралися,— казали ми після перельоту до Єрестівки.— А треба б комуністам поділитися добрими ділами, виявити хиби.

І ось у нас полкові партійні збори. Порядок денний: «Завдання комуністів полку під час ведення бойових дій у складних метеоумовах». В діловій, але невимушеній обстановці кожен висловлює свої міркування, висуває пропозиції.

Обговорюємо багато що. І зокрема те, як важливо поєднувати увагу й техніку пілотування в повітряному бою на малій висоті, коли погода погіршуватиметься, як важливо вміло орієнтуватися, коли випаде сніг.

Як завжди, чуємо наказ Фрайнта: технікам уважно підготувати літаки до польотів, а нам — грамотно експлуатувати техніку в повітрі. Виступають молоді льотчики, у яких невеликий бойовий досвід, запевняють збори, що постараються не відстати від старших товаришів.

Подорожний на закінчення закликає нас: не гаючи часу, всім колективом бути готовими прикривати війська в будь-яку погоду. І ще раз нагадує, що ми повинні берегти бойові традиції полку, виховувати у молодих воїнів мужність, волю до перемоги.

6 листопада на політінформації Беляєв повідомив про наслідки літньої кампанії Червоної Армії за чотири місяці. Про це передали по радію. За час наступу (з 12 липня) наша армія повернула Батьківщині територію розміром в 350 тисяч квадратних кілометрів, визволила з фашистської неволі мільйони радянських людей. Того ж дня — ще одне пам'ятне повідомлення: війська Першого Українського фронту звільнили Київ. Уся наша дружна бойова сім'я тріумфувала, дізнавшись про визволення столиці Радянської України.

Того вечора, напередодні двадцять шостої річниці Великого Жовтня, особовий склад нашої ескадрильї зібрався в землянці на аеродромі. Як і всі комески, я за дорученням парторга зробив коротку доповідь про діяльність нашого полку за ці чотири місяці. Та ось двері відчинились, і зайшли начальник політвідділу авіадивізії, парторг, комсорг. Як і належить, рапортую полковникові про те, що читаю доповідь. Він одказує: «Гаразд. Читайте далі!» — і сідає коло груби.

Коли я закінчив, він підійшов до мене і, міцно потиснувши руку, мовив:

— Товаришу лейтенант, ЦК ВЛКСМ нагородив вас, вихованця Ленінського комсомолу, Почесною грамотою за бойову діяльність та двадцять шість особисто збитих літаків противника.

І, привітавши мене, прочитав текст грамоти.

Почесна грамота була оцінкою не тільки моєї роботи, а й самовідданої роботи всієї ескадрильї. Тільки наша згуртованість дала мені можливість добитися успіхів. І я сказав про це, щиро подякувавши всьому особовому складові нашої ескадрильї.

За короткий час полк поповнився, обзавівся ладом. Ми підготувалися до боїв. Нервове напруження минуло. Настрій у всіх бойовий, бадьорий, навіть веселий. Коли випадала вільна часина, ходили полювати на зайців, вечорами пліч-о-пліч прогулювалися сільською вулицею, співали пісень, і дівчата дарували нам на щастя каблучки.

Та жили ми однією думкою: коли ж почнеться справжня бойова робота, коли ж прикриватимемо війська, що й далі відбивали контрудари німців біля Кіровограда та Кривого Рога?

— Полк дістав завдання, — сказав Подорожний, викликавши мене якось уранці на КП, — розвідати пересування ешелонів противника залізницями, скупчення військ у населених пунктах та на станціях, по ґрунтових дорогах на правому фланзі нашого фронту, на ділянці Черкаси — Сміла — Кіровоград — Знам'янка — Олександрія. На розвідку вилетите парою. Доведеться довгенько пробути над територією, зайнятою противником. Будьте особливо уважні та обачні. В бої не вступайте: пального гранично мало. Пам'ятайте найголовніше: наземне командування повинно мати точні відомості! Самі розумієте, від цього залежить успіх наших військ. Вам доведеться напружувати пам'ять, усе старанно запам'ятовувати. На підготовку дається день.

І ми з Мухиним цілий день ретельно готувалися до відповідального завдання. Проклали маршрут, усе точно розрахували. В повітрі нам треба було провести приблизно годину і, щоб дістати всі потрібні відомості, летіти на невеликій висоті — отже, під вогнем ворожої зенітної артилерії.

Я сказав Василеві:

— Тобі, Мухо, доведеться стежити за повітрям і за мною: я розвідуватиму противника на землі. Не відвертай уваги на землю. Ти повинен бачити за двох.

Вирушили рано-вранці. Полетіли порівняно спокійно на менш активну ділянку фронту.

Минули Черкаси. Повернули на південний захід. Летимо вздовж залізниці до крупного вузла Сміла. Обходимо його

стороною. Тут скупчилося багато ворожих військ і техніки. Лізти сюди нічого. За два заходи зенітки зіб'ють. Розвертаюся. Летимо далі вздовж залізничної лінії з західного боку: противник більше уваги звертає на східний.

Стежу за рухом составів. Атакувати 6 паровоза! Але утримуюсь: треба вести розвідку.

Низько проносимося над селом. Ого! Техніки тут до лихої години. До хат притиснулися машини. Німці, помітивши нас, заметушилися, ховаються. Не витримую — даю чергу. Позаду нас розриваються зенітні снаряди.

Попереду відповідальна ділянка — Кіровоград. Сюди фашисти перекидають великі сили. На малій висоті вискакують прямо на аеродром. Він забитий літаками. Багато «мессерів», бомбардувальників «Юнкерс-87». На посадку заходить транспортний «Юнкерс-52»: надто вже спокуслива ціль! Вирішую атакувати. Повертаю до нього.

— Васю, прикрий! Атакую!

Мій ведений анітрохи не здивувався: як же тут у бій не вступити — не витримала душа винищувача!

Підлітаю. Але враз переді мною виникає вогняна стіна — це розриви зенітних снарядів. Через такий заслін до «Юнкерса-52» не доберешся. Дальший політ загрожує загибеллю.

Різко розвертаюсь убік і притискаюся до землі. Не пощастило збити «Юнкерса-52» над ворожим аеродромом! Довелося вдовольнитися тим, що роздобуто дуже важливі відомості.

З Кіровограда ми полетіли до Олександрії, тут я теж зібрав дуже важливі дані.

На аеродромі Мухін запально розповідає друзям про наш політ, а я поспішаю на КП. Докладно доповідаю про пересування військ противника в районі Кіровограда, до правого флангу нашого фронту.

СМЕРТЬ КОМАНДИРА

Полк дістав завдання прикривати війська, які наступають на правому фланзі, і супроводжувати бомбардувальників. Та негода перешкоджала нам діяти активно. Низько повзли хмари, застилаючи небо, — воно ніби зливалася з землею, вкритою снігом. Зрідка налітала хуртовина, і за два кроки нічого не було видно. Зустрічі з противником відбувалися несподівано.

І раптом весь полк облетіла звістка, що група бомбардувальників під командуванням Івана Полбіна без прикриття винищувачів вискочила на фашистський аеродром тієї миті, коли «Юнкерси-87» вилетіли бомбити наші війська. Полбінці відбомбили аеродром і стали до бою з «юнкерсами», діючи як винищувачі. Ми без кінця говорили про цей бій, про майстерність та відвагу екіпажів ПЕ-2, раділи їхнім успіхам. Багато чули ми тоді й про подвиги партизанів, їхні дії прискорювали перемогу. Нас брала досада: навіть бомбардувальники б'ються, а ми, винищувачі, нічого не робимо!

Уже звільнили Олександрію, Знам'янку, Черкаси. Війська нашого фронту наступали на Кіровоградському напрямі. Знайомі місця — ми з Мухіним нещодавно тут пролітали.

З якою радістю ми позначали на карті лінію фронту, яка відходила на захід!

Тільки-но піднімалися хмари — ми вилітали на бойове завдання. Ще здалеку було видно чорну смугу на сліпучобілому тлі. Здавалося, серед снігів зяяла розколина: це й була лінія фронту. Підлітаючи ближче, я чітко розрізняв силу-силенну воронок від артилерійських снарядів та авіаційних бомб.

Висота хмар — 100—150 метрів. Пробити їх важко. Треба пильнувати ще уважніше, ніж під час боїв, які ми вели низько над Дніпром (тоді видимість була краща), бо інакше можна втратити орієнтування в просторі.

Атакуючи противника, доводилося зненацька заходити в хмари і швидко з них виходити. Іноді у хмарах, коли не видно природного обрію, у льотчика виникають ілюзії — здається, що летиш сторчака чи боком. Тут звірятися на свої відчуття не можна — вони заводять в оману. Покладатися треба тільки на прилади. І прилади завжди показували точно. Я вдячно згадував у повітрі наших приладисток.

Ще наприкінці листопада я вирішив вести бій на бриючому польоті й за будь-якої погоди надійно прикривати війська.

Як відомо, важко пілотувати на невеликій висоті в складних метеорологічних умовах. Нелегко орієнтуватися в повітрі, вести бій, одночасно стежити за діями своїх товаришів і думати про те, щоб не врізатися в землю. Треба особливо уважно контролювати кожну свою дію, розмірювати кожен рух, а до того ж бездоганно знати техніку пілотування, щоб, маскуючись на тлі місцевості, першому

знайти ворога, атакувати його і вміло ухилитися від zenіт-ного вогню.

Пілотувати на малій висоті в складній метеорологічній обстановці наполегливо навчалися геть усі ескадрилі полку. Вчилися діяти впевнено і, як я вже казав, у повітрі розуміти один одного без слів.

Літали ми так низько, що, траплялося, мало не збивали верхів'ття дерев. Досить було ворогові з'явитися з-під краю хмар, як ми зненацька виринали знизу, немов одділялися від землі, і завдавали швидкого удару. Завдяки цьому несподіваному для ворога тактичному прийому ми завдавали фашистам великих втрат.

Нашому успіхові сприяв аналіз операцій. Провадив його командир частини: ми докладно аналізували дії кожного льотчика та групи загалом. Такий спосіб удосконалення боротьби з противником увійшов у побут полку.

Добу сидимо готові до вильоту. Але безперестану йде мокрий сніг. Нарешті опівдні хмари стали підніматися, трохи розгодинилося. Командир Подорожний та штурман полку Яманов в район нового аеродрому вилетіли розвідати погоду.

Нетерпляче ждемо їхнього повернення. І ось над аеродромом з'явився літак. По польоту бачимо — це Яманов. Літак приземляється. Справді, з кабіни вилазить штурман. Ми оточили його, тривожно питаємо:

— А де командир?

— Не знаю, — відповів він ослабленим голосом. — На маршруті попали в низькі хмари. Пустився снігопад. Летіти далі було небезпечно. Я передав командирові по радіо: «Повертаймося!» Проте він уперто знижувався й далі до землі: мовляв, пройдемо попід хмарами. Я загубив його в районі Олександрії.

Ми зібралися на КП і довго чекали командира, дарма що всі строки вже давно минули.

Тільки надвечір стало відомо, що майор Подорожний загинув у районі Олександрії, на південний захід од нашого майбутнього аеродрому. Певно, думаючи проскочити крізь сніговий заряд, він знизився на недопустимо малу висоту і врізався в землю.

Майор Подорожний завжди показував нам приклад хоробрості та майстерності, приймав грамотні рішення. І якось не вірилося, що саме він припустився згубної помилки. Ми

були пригнічені, жаліли нашого молодого, здібного командира.

...До нас прилетів новий командир, майор Ольховський. Ми його вже знали: досі він був за старшого інструктора в нашій авіадивізії, закінчив Військово-Повітряну академію, вже мав командирські навички. Ольховський справляв враження людини вольової, серйозної, тримався просто. На рахунок в нього було кілька збитих літаків.

Вишикувався весь полк. Семенов доповів новому командирові.

Майор привітався з нами, промовив:

— Полк зазнав тяжкої втрати. Але голови не опускає. Перед нами стоять відповідальні завдання, на нас чекає ще багато випробувань. І ми повинні зустріти їх у всеозброєнні. Повідомляю, що завтра вдосвіта ми перелітаємо. Під час посадки треба посилити обережність, пам'ятайте про мисливців. Та як слід відпочиньте перед перельотом.

Комескам він наказав лишитися, пройшов з нами на КП. Уточнивши деякі питання, поцікавився нашим самопочуттям, побажав нам бадьорості. Відпускаючи, напучував:

— Наскільки мені відомо, полк підготовлений непогано. Але все-таки я особливо звертаю вашу увагу на оцінку метеорологічної обстановки, а також на орієнтування під час поганої видимості. Причину загибелі майора Подорожного — досвідченого штурмана й чудового льотчика — ви знаєте. Будьте ж уважні під час польотів за несталої погоди.

Вранці полк благополучно перелетів на новий аеродром південніше від Кременчука — в Шевченкове.

Того дня ми під триразовий салют з гвинтівок поховали останки майора Подорожного.

НІКІТІН У СТРОЮ

Незадовго до нового, 1944 року якось удень я повернувся після вильоту і одразу помітив, що Іванов чомусь надзвичайно поживавлений, навіть радісний. Не встиг він сказати «Нікітін», бачу — до мене, як звичайно, махаючи руками, біжить Михайло. А за ним Павлик Бризгалов. Я кинувся назустріч Нікітіну, і ми стиснули один одного в обіймах.

— Михасю! Живий, здоровий! Де ти пропадав? Дай лишень я на тебе гляну...

Нікітін змарнів, змужнів — видно, довелося набідуватись.

Нас оточили льотчики. На обличчі у Бризгалова не зникала щаслива усмішка: ще б пак, повернувся його найширший друг!

Хтось промовив:

— У нашої ескадрильї сьогодні свято!

— Та чого ми стоїмо? Ходімо до землянки, розкажи про все!

Я посадив Михайла коло розжареної грубки — бочки з-під пального, з трубою та дверцятами. Навколо нього повмощувалися й усі ми.

Ось що повідав нам Михась:

— Коли ми прикривали розвідника на захід од Харкова, вийшло так: попереду нижче від мене з'явився винищувач. Я кинувся на нього стрімголов. Не попередив Павлика і не помітив, що ззаду підлітає ще кілька «мессерів». Погарячував і непростимо схибив.

Опам'ятався на землі. Осторонь — повітряний бій. На землі — уламки від літака. Враз усе пригадав: адже я — на території, зайнятій ворогом... Підвівся, але тут-таки й упав — запаморочилась голова. Як же дістатися до своїх? Швиденько обмацав себе — виявилось, відбувся синяками від удару. Але ступати було боляче, довелося повзти. Повз, аж поки знепритомнів. А коли прийшов до пам'яті, побачив фашистів.

Я попав до табору для військовополонених у Дніпропетровськ. Підлі гітлерівці знущалися з нас, били, морили голодом. Особливо жорстоко дошкуляв нам рудий плюгавий фрїц. І все погрожував розстрілом. Скільки разів я ладен був кинутися на мерзотника — стримувала думка про втечу. Весь час згадував усіх вас, батька, матір. Не раз думав про самогубство. Одначе й тут мене підтримувала впевненість, що вирвуся з полону, помщуся на фашистах. Змовилися з товаришами про втечу. Але утекти не пощастило: фашисти посилили охорону, та й ми знесиляли від голоду. Потім нас повезли до Проскурова. Дорогою кілька товаришів і я вночі на повному ходу вистригнули з товарного вагона.

Ми бігли до лісу, де тільки й сила взялася! Нас зупинили партизани. Я плакав од радості, й мені не соромно в цьому зізнатися. Кілька днів пролежали в землянці. Нас дбайливо доглядали. Я швидко зміцнів і став брати участь у боях. Партизани — чудові люди. Але я всією душею рвався до вас, до рідної частини. І одного разу командир за-

гону сказав: «Шкода відпускати тебе, але твоє місце серед льотчиків». Я не знав, як йому дякувати.

Не встиг Михайло доказати, як пролунав сигнал на виліт. Ми посхоплювалися. Никітін благально глянув на мене. Я підійшов до нього:

— Кілька днів відпочинь. Вивчи район бойових дій.

Того дня Бризгалов провів з Никітіним учбово-тренувальний бій над аеродромом. Я уважно стежив за ними. Ось вони вдвох підходять до мене. Бризгалов доповідає, що бій проведено успішно, і додає:

— Можна його брати, товаришу командир. Не підведе на завданні.

— Бачив. Можна брати.

Очі в Михася загорілись.

— А групової злітаності не забув?

Михась нічого не забув і незабаром довів це.

Ворог посилив опір, але наслідки тримісячних боїв військ фронту нас тішили. За важких умов осіннього бездоріжжя і складної метеобстановки вони добилися чималих успіхів, дарма що противник перекинув резерви з інших фронтів та заходу і активізував свою авіацію.

Війська нашого і Третього Українського фронтів утворили на правому березі Дніпра Кременчуцько-Дніпропетровський стратегічний плацдарм. На його правому фланзі наш полк і зустрів новий 1944 рік.

Того пам'ятного новорічного вечора ми підбивали підсумки бойової діяльності полку, вшанували пам'ять загиблих товаришів. Згадали багато чого. У березні 1943 року полк, що в основному складався з необстріляних льотчиків, попав у складну обстановку — в розпалі контрнаступу німців під Харковом. Великих втрат зазнав полк. Але ми не занепали духом. І в битві на Курській дузі льотчики це довели, рахунок полку зріс. У жорстоких боях з ворогом над дніпровськими переправами й плацдармом наш полк зміцнів і змужнів. Та й тепер на нас чекали запеклі бої. І ми до них були готові.

Ждати недовго: 5 січня війська фронту почали наступ на Кіровоград. Наша дружна ланка — кістяк ескадрильї — в зборі. Вилітаємо прикривати наземні війська. І так само, як льотчики інших ескадрилей, успішно ведемо повітряні бої, хоч погода й несприятлива.

7 січня льотчики полку вже билися з повітряним воро-

гом над околицями Кіровограда. А внизу за місто героїчно боролися піхотинці, артилеристи, танкісти. Коли ж розгодинилося, в ясному зимовому небі з'явилися цілі армadi «петлякових». І ми полком та ескадрильями супроводжували їх на завдання: вони завдавали бомбових ударів по резервах, що підходили, та по скупченнях військ противника.

Як на землі, так і в повітрі німці чинили шалений опір. І нам, винищувачам, доводилося вести запеклі бої, не допускаючи ворога до наших бомбардувальників, навіть частиною сил сковувати противника. Досвід уже був, і нам щастило успішно розв'язувати це нелегке завдання. Удари «петлякових» досягали мети, сприяли успіхові військ на Кіровоградському напрямі.

Місто звільнили 8 січня. Стало відомо, що війська на нашому фланзі просунулися вперед на 30—50 кілометрів і розширили прорив по фронту на 120 кілометрів.

9 січня в наказі Верховного Головнокомандувача було відзначено, що в боях за Кіровоград поряд із воїнами танкових, стрілецьких дивізій нашого фронту відзначилися льотчики генерал-лейтенанта Горюнова. Нашій 302-й авіаційній дивізії надано звання Кіровоградської. А ввечері, о 21-й годині, столиця салютувала нам, воїнам Другого Українського фронту, які визволили Кіровоград.

БЛИЖЧЕ ДО ОТОЧЕНОГО ВОРОГА

На нашому напрямі війська були змушені тимчасово припинити наступ. Та ось 23 січня після обіду командир полку зібрав комесків і, не вдаючись у пояснення, наказав бути в стані підвищеної бойової готовності.

— Простежте, щоб особовий склад ескадрилей гарненько відпочив,— додав він,— можливо, завтра перелетимо на інший аеродром, на праве крило фронту. Там, певно, на нас чекає напружена робота.

Тепер наш полк опинився ніби в центрі фронту, ближче до лівого крила. Правий фланг од нас далеченько. Поблизу аеродромів немає. Треба попередити льотчиків про те, щоб стежили за пальним і старанно орієнтувалися.

Увесь наступний день минув у напруженому чеканні: стояла хмарна погода. Вилетіти ми не могли. Дізнаємося, що війська фронту, зламавши опір противника, перейшли в наступ північніше від Кіровограда і прорвали німецьку

оборону. В утворений прорив увійшла наша танкова армія. На кінець дня 28 січня війська вийшли до району Звенигородки і з'єдналися з військами Першого Українського фронту. Таким чином, у районі Корсуня-Шевченківського було оточено велике німецьке угруповання. Весь цей час наші війська потребували підтримки з повітря: противник усіма засобами намагався перешкодити їм з'єднатися. Бої розгорілися в основному на правому фланзі.

29 вранці ми напоготові: ось-ось буде наказ летіти на новий аеродром — у Красносілля, на північ од Кіровограда. Начальник штабу ознайомив комесків з обстановкою, ми проклали маршрут, що проходив над Чигиринським лісом — з дитинства знав про нього з Шевченкового «Кобзаря». Недавно тут активно діяли партизани.

Командир попередив, що погода на маршруті вкрай складна, — попереду нас піде розвідник погоди. Він передаватиме по радіо відомості про погоду; полетимо невеликими групами.

Під час перельоту низька хмарність притискала нас до землі. Йшов сніг. Хмари зливалися з Чигиринським лісом, доводилось обходити його трохи південніше. Надвечір усі літаки благополучно перелетіли на новий аеродром. Тут на нас чекали. Комбат Зажигалкін гостинно, радісно зустрів нас — навіть грав духовий оркестр.

Ми розосередили літаки, і знову командир зібрав комесків. На цій ділянці фронту німці завдавали контрударів, стягнувши велику кількість авіації на підтримку угруповання, яке намагалося вийти з оточення.

Аеродром розкинувся за околицею села. Місцями він вже був пошкоджений німецько-фашистською артилерією. Де-не-де виднілися воронки.

Мешканці, як завжди, висипали з уцілілих хат. Ніколи не забути сліз радості на виснажених обличчях дітей, що горнулися до нас — фронтовиків...

На порозі однієї хати стояв сухенький, проворний дідусь. Він гукав до нас іздалеку:

— Ласкаво просимо, синочки!

Ад'ютант нашої ескадрильї сказав:

— Оце наш хазяїн. У нього в хаті житимемо всією ескадрильєю.

Поряд у хатах розташувалася ескадрилья Амеліна, а трохи далі — Євстигнеєва.

Нас привітно зустріла бабуся, що поралася коло столу.

— Це моя жінка, — промовив старий.

Уздовж стін — акуратно застелені нари. Про нас уже подбали товариші з БАО.

— А ось піч,— мовив дідусь.— Хто хоче кості погріти, можна й на печі.

— Ми ще молоді, дідусю,— жартували льотчики.

— Та й без того погрітися знайдеться,— вів далі дбайливий хазяїн, хитро підморгуючи.— Я ж од фріца горілку та сало приховав. Усе ждав, коли вас, синочки, почастую.

— Бідовий у нас дід,— сміялися льотчики.

І, щоб не образити старого, покуштували горілки й сала.

Подякувавши, я сказав за всіх:

— Вибачайте, дідусю: нам пора спати. Встаємо вдо-
світа.

...Наш аеродром був добре уторований, і ми, «викрою-
ючи погоду», вилітали по кілька разів на день прикривати
наземні війська. Неподалеку прикривали війська авіатори
Першого Українського фронту. По позивних ми познавали
бойових друзів з 2-ї повітряної армії генерала Красовського.

Ми вели повітряні бої в районі Звенигородка — Шпола.
Саме на цій ділянці фронту противник намагався прорвати
кільце оточення. Панування в повітрі ми утримували міц-
но, але битви були жорстокі.

30 січня я тричі вилітав із своєю ескадрильєю в цей ра-
йон, провів важкі бої. А коли ми повернулися за третім
разом, на нас чекала тяжка звістка — в бою загинули Саш-
ко Колесников та Сашко Кальянов. Сумувала вся наша бо-
йова сім'я, а найбільше Іван Колесников.

Брати донедавна були нерозлучні, служили в одній
ескадрильї, разом літали. Їх роз'єднали, і Іван усе твердив,
що ворог не збив би ведучого — Сашка, коли б вони по-
летіли разом.

Того самого дня моїй ескадрильї трапилася нагода по-
мститися за друзів. За наказом командира я вилетів учет-
верте до того самого району. Хмари затягли небо, видимість
була кепська. На тлі снігового покриву внизу чітко видні-
лися воронки — по них легко визначити лінію фронту. На-
раз я помітив літаки. Вони з'явилися несподівано нижче
за нас. Білі з чорними плямами: зимовий камуфляж. Нара-
хував 27 «юнкерсів». Сунуть ланка за ланкою. Німці ви-
рушили бомбити село Журівку, де скупчилися наші танки.

Передаю товаришам:

— Іду в атаку.

Противник, очевидно, збагнув, що ми його помітили, і
кинувся тікати. Швидко відправляю одного на землю.

— Ось тобі, гаде, за Сашка Колесникова!
Дивлюся — Мухін у вигідному становищі. Передаю йому:

— Бий! Прикриваю!

Мухін навально атакує і збиває фашистського бомбардувальника. За Сашка Кальянова.

Ще двох збивають Жигуленко та Бризгалов.

Коли це дивимось — «мессери». Теж розмальовані: білі з темними смугами — в сосонку.

Починаємо бій. Кортить спровадити на той світ ще одного. Прилаштовуюсь у хвіст до «мессера», але він тікає в хмари. Зате Нікітін збиває другого «мессершмітта». Отак, прикриваючи танкістів, ми помстилися за смерть бойових товаришів. Не врятувало фашистів маскування.

Коли на аеродромі Нікітіна вітали зі збитим, він одповів:

— Та я ж тільки свій обов'язок виконував — прикривав дії ведучого. Думав про одне: коли б не загубити його, відбити від нього атаку та не зіткнутися з «мессером».

Увечері обговорюємо тактику ведення бою з камуфльованими літаками в таку погоду: розвідка доповіла, що ворог посилив свою авіацію асами. Сашка Колесникова та Сашка Кальянова, мабуть, і збили камуфльовані аси.

Білі з чорними розводами літаки нам зустрічалися потім не раз. І, як правило, ми їх молотили.

СЛУЖИМО ВІТЧИЗНІ

Старі люди казали, що весна того року настала раніше, ніж звичайно: в перших числах лютого сніг почав розтавати. Вилітати на бойове завдання щастило тільки зрідка, та й то рано-вранці, коли перепадали заморозки. Опівдні аеродром розкисав. Злетіти було неможливо: колеса застрявали в грязюці, й льотчик ризикував, що літак скапотує — перекинеться на спину.

Наші наземні війська посунулися вперед і вели запеклі бої з контрастующим противником. А нас скувало бездоріжжя, і це нервувало.

Вранці 4 лютого я, як звичайно, подався на КП дізнатися про обстановку і прогноз погоди. Дорогою зустрів Ольховського, Семенова та Беляєва. Вони про щось пожва-

лено розмовляли. «Чого це вони радіють?» — здивувався я. До мене долітали слова Беляєва:

— Ось усі три наші герої в зборі.

Коли я підійшов до них, командир потиснув мені руку:

— Широ вітаю із присвоєнням вам високого звання Героя Радянського Союзу.

Беляєв додав:

— Високого звання надано майорові Ольховському, капітанові Семенову й вам, товаришу старший лейтенант. У нашій сім'ї тепер три Герої.

Чи це вчулося мені? Аж ні: новина вже блискавкою облетіла аеродром. До мене підбігли льотчики з ескадрильї, механік Іванов. Друзі качають Ольховського й Семенова, качають мене. Насилу вириваюся:

— Та стривайте, хлопці. Якось не віриться!

Всі сміються, і я знову підлітаю вгору.

За кілька днів на нашому аеродромі приземлився У-2. Льотчик майстерно посадив його на траву — на вулиці, коло самісіньких хат. У-2 привіз нам газети.

Я був коло свого літака, коли до мене підбіг, махаючи газетою, Нікітін:

— Ось глянь — «Красная звезда». Ваші прізвища олівцем підкреслено.

Мимоволі хвилюючись, беру газету. Перед очима Указ Президії Верховної Ради від 4 лютого 1944 року. Дев'яносто семи офіцерам ВПС Червоної Армії надано звання Героя Радянського Союзу. В довгому списку прізвищ бачу й наші.

І все-таки мені не вірилося, що я, простий сільський хлопець, теж дістав це високе звання. Хотілося мерщій ділом відповісти на нагороду Батьківщини. Та, на жаль, ми були прив'язані до розгрузлого аеродрому.

В ніч на 17 лютого була сильна хуртовина. А рано-вранці до нас на аеродром прийшов незнайомий льотчик. Вночі, виконавши завдання, він приземлився поблизу нашого аеродрому на У-2. Розповів, що нічна легкобомбардувальна авіація нашої повітряної армії під час снігопаду піднялася в повітря і завдала удару по німецьких військах, які намагалися вирватися з «котла». Льотчик поспішав до себе в полк. Ми вторували смугу, і відважний екіпаж на своєму У-2 піднявся в повітря.

А за кілька годин стало відомо, що радянське командування ще 8 лютого запропонувало оточеним військам зда-

тися. Проте ворог відхилив ультиматум. Тоді наші війська розпочали генеральну атаку і 17 лютого, незважаючи на снігопад та завірюху, завершили в районі Корсуня-Шевченківського ліквідацію ворожого угруповання з десяти дивізій і однієї бригади.

ДІСТАЮ ВИСОКУ НАГОРОДУ

Полку треба було за всяку ціну перебазуватися ближче до наземних військ — на аеродром у район Шполи. Та це виявилось неможливо: вранці, коли трохи підмерзало, ми пробували злетіти, однак нічого не виходило.

Якось у небі над аеродромом з'явився «лавочкін». Ось він заходить на посадку, випускає шасі. Льотчики хвилюються. Чути вигуки:

— Дивись, зараз скапотує!

— Побачите, сяде!

Посадку зроблено майстерно. З кабіни вилазить стрункий високий льотчик. Та це ж командир авіаційного корпусу генерал-майор Іван Дмитрович Підгорний! Він уже прилітав до нас у полк не раз. Командир полку доповідає:

— До бойових дій полк готовий! Тільки не може злетіти.

— Це правда, гальмування сильне. Мене теж на носі тягло, — ствердив генерал.

Вони про щось недовго розмовляли, потім разом попрямували путівцем, який уторували за зиму саними. Він ішов перпендикулярно до аеродрому.

Повернувшись назад, генерал Підгорний зібрав комесків біля КП. Привітавши льотчиків із тим, що трьом із них надано звання Героя Радянського Союзу, та побажавши полку дальших успіхів, він запропонував нам завтра на світанку злетіти з тієї самої ґрунтової дороги, якою щойно ходив укупі з командиром полку.

— Дивіться, не гайнуйте часу, — застеріг генерал. — А то й цю дорогу розквасить: до літа тут сидітимете!

І на прощання, побажавши благополучно перелетіти, попередив:

— Злітати небезпечно. Будьте обережні.

За наказом генерала кілька чоловік витягли його «лавочкіна» на дорогу. І командир з'єднання показав нам, як злітати із наїждженої снігової дороги.

Цілу ніч батальйон аеродромного обслуговування готував злітну смугу. За вказівкою генерала Підгорного

дорогу розширювали, утрамбовували. До ранку комбат доповів, що смуга для зльоту готова.

Всі гуртом заходилися витягувати літаки на дорогу, в першу чергу літак командира. Він вилетів перший, ми — вслід за ним. Перелетіли без пригод.

Новий аеродром із трав'яним покривом був на підвищенні. Його обдувало вітром, і він швидко підсихав. На одному боці сиділи ми, на другому — полк ЯКів нашого ж корпусу.

Може, саме в цьому полку й служив льотчик, з яким ми колись зустрілися в повітрі над дніпровським плацдармом? Можливо. Але побачитися з ним мені так ніколи й не пощастило.

Того ж таки дня, як перелітав полк, надвечір знову прибув генерал-майор Підгорний, як звичайно, на бойовому літаку. Пройшла чутка, що він начебто привіз на крилах «зірки».

Ми причепурилися й вирушили до хати, що правила нам за ідальню. Столи розставлено літерою «П», накрито по-святковому.

Приходить командир корпусу. Усі встають. Відповідаючи на привітання, він зачитує вголос Указ Президії Верховної Ради про надання звання Героя Радянського Союзу нам трьом. Підступає до кожного, хто дістав звання, і прикріплює до гімнастюрки орден Леніна та Золоту Зірку.

Командир частини просто й широко дякував партії та урядові за високу нагороду, дякував бойовим товаришам, усім однополчанам.

Виступив Семенов, тоді я. Багато хотілося сказати. Але я дуже хвилювався і промовив усього кілька слів. Сказав, що в таких боях з ворогом можна було тільки спільними зусиллями здобути перемогу, подякував фронтовій сім'ї, котра виховала мене. І запевнив, що ще дужче, не шкодуючи життя, битиму ворога.

— Ну, а зараз прошу сідати, товариші офіцери,— промовляє генерал.— Вип'ємо бойові сто грамів за наших Героїв і побажаємо, щоб вони збільшили рахунок збитих та щоб у вашій фронтовій сім'ї з'явилися ще Герої.

Семенов тихенько звертається до мене:

— Глянь, які раді хлопці з твоєї ескадрильї, ніби самі одержали Зірку Героя. Та воно так і є! Хіба ми могли б зробити що-небудь поодиночі! Нумо лишень за традицією обмиємо Зірочку!

І я цокаюся з своїм учителем, пригадуючи нелегкий шлях, пройдений нами, особливо бої над Дніпром.

...Десятки тисяч радянських воїнів проявили в боях за Дніпро відвагу, наполегливість, самовідданість і були нагороджені орденами та медалями. Понад дві тисячі солдатів, сержантів, офіцерів та генералів дістали звання Героя Радянського Союзу.

БІЙ НА ГРАНИЧНІЙ ВІДСТАНІ

Війська фронту просувалися на південний захід, звільнили Умань, форсували Південний Буг. Але їх мали прикривати з повітря: дарма що була низька хмарність, німці намагалися бомбити переправи та плацдарми. Ми невідступно стежили за просуванням військ. Заздрили бомбардувальникам — радіус польоту в них був більший. Наші одномісні винищувачі мали обмежений запас бензину. І ми надавали дійову допомогу, перебуваючи тільки поблизу наземних військ.

Ворог, відступаючи, кидав багато техніки, проте аеродроми намагався знищувати. А грязюка перешкоджала авіаційним інжбатам (інженерним батальйонам) швидко впорядковувати льотні поля. Тим-то наша частина майже позбулася проміжних аеродромів.

Очевидно вирішивши, що радянська винищувальна авіація на нашій ділянці фронту відстала, ворог знахабнів і став посилати «Юнкерси-87», не прикриваючи їх винищувачами.

В ті дні я довго обмірковував тактику повітряного бою на малій висоті вже не в зимових умовах, а навесні.

Подеколи важкі хмари низько сунули над землею. Вони були такі густіючі, що коли льотчик входив у них навіть ненадовго, він уже не бачив, що показують прилади — так темно ставало в кабіні. А як виходив із хмар, йому важко було орієнтуватися: внизу геть усе розкисло, чорніло неозоре поле грязюки, легко й у землю врізатися.

Узимку внизу виднілися лінійні орієнтири — шосейні дороги та залізниці. А тепер усе було однорідне: і залізниця, і ліс, і земля. Взимку лінію фронту визначали по воронках, а весною все потемніло. Долетіти до місця боїв було важко; та й повернутися на аеродром нелегко.

Коли нам щастило зустрітися з «юнкерсами», вони ставали в оборонне коло, притискалися до землі. Відбиваючи атаки — причому не тільки стрільці, але й льотчики стріляли з гармат, — поступово відтягувалися й летіли до розташування своїх зенітних батарей.

Стежачи за хмарами, що слалися над землею, я згадував бої на малих висотах і аналізував тактику дій винищувачів, щоб застосувати потрібні прийоми в умовах нової обстановки та боротьби з «юнкерсами».

Дійшов висновку, що розбити оборонне коло можна несподіваною атакою, треба збити хоча б одного літака — порушити кільце. Проскакуючи по прямій з невеликими відворотами, треба розвернутись і навально атакувати з іншого напрямку, атакувати парами. Досвід, якого я вже набув, давав можливість зробити такий висновок.

14 березня 1944 року я сидів у землянці, обмірковуючи схему бою групи винищувачів з бомбардувальниками на малій висоті, коли зайшов посильний. Мене спішно викликали на КП. Дістаю завдання негайно вилітати шістькою (я — четвіркою і пара Тернюка з другої ескадрильї) до переправ через Південний Буг, на відстань, граничну для наших «лавочкіних».

— Відстань велика, а прикрити наших треба: піхотинці просять. Хоч показатися... — казав командир.

— Як треба, то й треба. Буде виконано.

Часу на підготовку не було. Я швиденько проклав маршрут, виміряв відстань і, зібравши льотчиків, сказав:

— Битимемось на короткій відстані — мабуть, з «юнкерсами» зустрінемось. З донесень відомо, що противник уперто намагається бомбити переправи, силкуючись затримати наші війська. Уважно стежте за орієнтуванням. Метеорологічна обстановка складна. Якщо хто-небудь одірветься в районі бою, хай негайно іде на аеродром.

Прилітаємо на місце, відведене нам для баражування. Літаємо хвилин п'ять на бриючому. Мало не притискаємося до землі та до верховіття дерев невеликого ліска.

З'являється дев'ятка бомбардувальників «Юнкерс-87». Летять спокійно, попід краєм хмар, винищувачі їх не супроводжують. Підлітають до переправ.

Командую по радіо своїм льотчикам:

— Атакуємо в лоб знизу!

І ми всією групою кинулися на ворога. Фашисти стріляють, намагаються стати в оборонне коло. Та не встигають: ми вриваємося в їхній стрій.

Прямо насупроти мене — «юнкерс». Льотчик стріляє з передніх гармат. Проскакую попід ворожою машиною, швидко розвертаюся на 180 градусів, заходжу їй у хвіст і відкриваю вогонь. «Юнкерс» хотів зникнути у хмарах.

Я — за ним. Прицілююся. Натискаю на гашетки. Він не встиг дійти до хмар, перекинувся і, охоплений полум'ям, упав коло узлісся. Передаю по радіо:

— Вести бій парами!

По моєму літакові стріляє другий «юнкерс», — він позаду мене. Швидким маневром повертаю вбік, опиняюся у хвості ворога і даю з ходу чергу. Підбитий «юнкерс» знижується.

Кричу Бризгалову:

— Добий його!

Але Павлик уже прилаштувався до іншого «юнкерса». Нікітін збиває підбитого літака.

Атакуємо, потім одразу знижуємося, притискаючись аж до самісінької землі, ще злітаєм і знову колошматимо ворога.

Атакуючи противника, ми залетіли на бриючому в його розташування. Наші літаки перемішалися з ворожими. Зенітки мовчать: бояться збити своїх.

«Юнкерси» почали тікати — хто у хмари, хто на бриючому. Тим часом з'явилася свіжа дев'ятка «юнкерсів».

— Зібратися в «кулак»! — гукаю я.

Усі в зборі. Із бриючого візаємося в групу «юнкерсів». Нав'язуємо їм бій, порушуємо бойовий порядок. Траси проносяться над моєю головою.

Різко кидаю літака вниз. «Вириваю» його коло самої землі. Порядок зі мною Вася Мухін. Знову йдемо з ним в атаку. Ясно: ворог твердо вирішив прорватись — очевидно, з землі дістав суворий наказ.

Не можна гаяти ні секунди. Фашиста повинен бити той, кому зручніше. Оцінюю обстановку: зараз моєму веденому найзручніше ударити по ворожому літакові. Передаю йому по радіо:

— Бий, Васю! Прикриваю!

Мухін збиває ворожого літака.

Німці кидають бомби на свої війська й тікають. Вони втратили чотири літаки, кілька було підбито.

Я вдоволений наслідком складного бою: від теорії ми успішно перейшли до практики. Але бій несподівано затягнувся, і пальне у нас закінчується. Чи долетимо додому?

Повертаємо на аеродром. До переправ ми летіли із заворотами, в обхід випуклої лінії фронту. Тепер курс пролягав прямо над виступом, де ще були німці.

Летимо на малій висоті. Бачу фашистів, що відступають:

вони біжать, пригинаються. Прощтурмувати б вас, боягузливі гади, та шкода, обмаль пального!

Начебто щасливо проскакуємо крізь зенітний вогонь. Під нами, біля лінії фронту, аеродром, залишений противником. На ньому грязюка й пустка. Стоїть тільки один покинутий «чорногуз» — зв'язковий німецький літак. І тут Бризгалов передає:

— Мене підбито. Сідатиму. Далі летіти не можу.

Бризгалов випускає шасі, заходить на посадку на аеродром. Очам не вірю: його літак перекидається на спину. Рішення одне: негайно допомогти Павлові. Наказую Нікітину й Мухіну іти на посадку, а парі Тернюка летіти додому. Пального їм повинно вистачити.

Сідаю на розкислому аеродромі прямо «на живіт» рядом з перекинутим літаком Бризгалова. За мною — Мухін. Нікітін сів за селом.

Поспішаю, грузнучи в грязюці, до літака Бризгалова. Як і того ж дня, коли Льоня Амелін перекинувся на уразивському аеродромі, з тривогою питаю в товариша:

— Ти живий, Павлику?

Почувши його голос, полегшено зітхаю. Як же визволити друга? З такої багнюки за крило удвох з Мухіним літака не підніmemo! На щастя, з'явився солдат із сокирою в руці. Прошу в нього сокири, пробиваю отвір у фюзеляжі. І ми спільними зусиллями витягуємо цілого й здорового Павла. Щоправда, обличчя йому багрово-червоне: довелося повисіти на прив'язаних ременях сторч головою.

Дякую бійцеві за допомогу і вирушаю до села. Там, коло самісінького переднього краю, розмістився штаб з'єднання сухопутних військ.

Коротко доповідаю про все генералові.

Вислухавши мене, він зауважує:

— Добре зробили. Товариша в біді кидати не можна.

Генерал наказав офіцерові повідомити в наш полк, що четвірка жива, розпорядився, щоб нас нагодували, а вранці дали коні й виділили харчів на дорогу. Ми мали добиратися до аеродрому верхи без сідла. Іншого вільного транспорту не було.

До схід сонця ранесенько, підбадьорюючи себе, з жартами та піснями виїхали з села. Вперше за багато років знову їду верхи. Як усе змінилося з того часу, коли я ганяв на нічліги нашу стару норовисту Машку. Перед очима постав курінь, дорога, обсажена вербами, наша хата з тополями,

зелена тиха вулиця. А тепер на місці сіл згарища. І журба пойняла мене.

Мовчки їхали один за одним, тримаючись узбіччя, втомлені фронтіві коні пленталися, спотикаючись, по грязюці. А назустріч ішли та йшли до переправ війська, машини, обози. Обабіч дороги на кожному кроці виднілася німецька техніка, яку відступаючи покинув ворог.

Іхали цілий день. Коло самого аеродрому коняка під Нікітіним упала, і йому довелося пересісти до Бризгалова. Знову почувлися жарти:

— Наша бойова пара на одному коні верхи їде.

Радісно, галасливо зустріли нас однополчани. І, звичайно, жартам не було краю:

— А все-таки не безкінні лишилися, верхи із завдання повернулися. Богатирі!

Та нам було не до сміху: долала втома, хотілося мерщій відпочити.

Тернюк і його напарник були вже вдома. Але їм пального не вистачило: сіли, не долетівши до аеродрому.

На другий день літаки привезли на вантажних машинах. Інженерам і технікам довелося поморочитися. Вони замінили гвинти у літаках, усунули всі пошкодження і, як завжди, швидко дали раду нашим «лавочкіним».

МОЯ ЛІКАРКА

Бездоріжжя страшне.

Тільки 22 березня дістаємо наказ перебазуватися на північний захід від Умані.

Перелітаючи на новий аеродром, я побачив з літака скупчення автомобілів і техніки. Навіть подумав з тривоگو: чи не збилися ми з дороги, чи не над фашистськими військами летимо? Уточнив орієнтири, перевірів курс. Таж недавно ми тут проїздили верхи, бачили всю цю залишену німецьку техніку! Летимо правильно.

На аеродромі було сиро. Цілий день ми ходили в мокрих чоботях. Надвечір мені несподівано заклало у вусі. Хоча б не захворіти! Медичної допомоги треба очікувати кілька днів: десь у дорозі застряла санітарна машина БАО.

Ввечері вирушаємо до селища на нічліг.

Виявляється, мене як хворого влаштовують окремо від товаришів по ескадрильї — самого в хаті.

— А де ж ви будете, хлопці? — питаю.

— Та ми, батьку, в хаті поруч, — відповідають друзі.

Мухін, Бризгалов, Нікітін проводжають мене. Входимо

до невеликої, охайно прибраної світлиці. Нас гостинно зустрічає господиня — літня українка із жвавими, добрими очима. Вітаюся з нею і сідаю на лаві, стиснувши голову руками. Мене морозить, біль дедалі дужчає.

— Що ж із тобою робити? — заклопотано каже Мухін. — Рано-вранці нам треба на аеродром.

— В літаку минеться.

— До командира піду, якщо наполягатимеш! — заявляє Бризгалов.

У розмову вступає господиня:

— Ідіть спочивати, синочки. А я спробую вилікувати його.

— Робіть, матусю, що завгодно, аби швидше пройшло, — кажу я.

Старенька стеле мені постіль.

— Ідіть, синочки, не хвилюйтеся: до ранку він одужає.

— Ось що, хлопці: якщо на завдання без мене полетите — не гарячкуйте. Михайле, це насамперед стосується тебе, — застерігаю.

— Все буде гаразд, товаришу командир.

Друзі виходять. Старенька клопочеться коло печі й утішає мене:

— Потерпи, синку! Все пройде.

Я ліг. Голова запаморочилася від болю й утоми. Перед очима постає картина бою: Нікітін одірвався від групи, женеться за «мессером». Гукаю:

— Михайле, назад!

Прокинувся. Коло мене стоїть господиня, дивиться тривожно, похитуючи головою:

— Ноги в тебе, синку, в постелі, а думки в небі. Ану лишень сідай до столу: лікуватися будемо.

Покірливо сідаю за стіл. Вона ставить переді мною чавуняку гарячої розвареної картоплі.

— Нахилися-но хворим вухом до пари, — каже бабуся, накриваючи мені голову теплою хусткою.

Сиджу так хвилин п'ять. Піт котиться градом, задихаюся.

— Над вашим чавуном, матусю, чого доброго й звариться можна.

— Нічого, потерпи. Скоріш вичунаєш.

І справді, біль стихає.

А бабуся сидить поруч, розповідає неквапом:

— Мій синок теж у Червоній Армії воює. Піхотинець він. Ось тепер чекаю від нього вісточки. Коли наші звіль-

нили село, я все синочка піджидала. Все питала бійців — чи не знає хто його?

— А де ж дід, бабусю?

— Помер ще до війни. Одна я.

Вона зітхає, краєчком хустки втирає очі. Потім підводиться і щільніше закутує мені голову. І розказує далі. Голос її тремтить од сліз:

— Скільки наших колгоспників німці закатували! Мого меншого брата, партизана, повісили. Півсела у рабство погнали. Життя наше гірше за собаче було. Нас за людей не визнавали. Лиходії! Гірш, ніж із скотиною поводились. Усе в нас одібрали, а вимагали: «Давай курку, яйка!» Як увіде фашист проклятуший, так і думаєш: «Зараз уб'є». Автомата наведе, обнишпорить усю хату. Погрожували спалити село вщент. Та наші несподівано з'явилися. Вибили супостатів із села. Німці залягли за селом. А їх там оточили, в полон усіх взяли. Ото в нас радість була! А що вже хату я мила-мила, щоб і духу ворожого не лишилося. Тепер мені тільки синочка дочекатися б.

Вона змовкла. І мені стиснулося серце від жалю до неї. Коли б тільки її син був живий, щоб повернувся до неї після перемоги.

За день я вже почував себе добре. Вранці та ввечері льотчики ескадрильї доповідали мені про новини. Вони ще не вилітали — перешкоджала погода. До мене приходило багато друзів — льотчики і техніки з інших ескадрилей. Вечорами в хаті ставало людно й гамірно. Господиня всіх гостинно стрічала, для всіх у неї знаходилося лагідне слово.

На другий день увечері товариші принесли радісну звістку: форсували Дністер. Передбачається гарна погода, і полк, мабуть, вилітатиме прикривати переправи.

Вранці я відчув себе цілком здоровим.

— Ну, матусю, спасибі за допомогу! — сказав я, обнявши стареньку, і подався на КП.

Майор Ольховський, побачивши мене, спитав:

— Чому хворий не в ліжку?

— Та все пройшло, товаришу командир!

Того ранку полк дістав завдання прикривати переправи на Дністрі в районі Ямполь — Сороки. Ескадрилья повинна вилетіти за першим сигналом.

— Довго прикривати переправи нам не доведеться, — сказав командир, вказуючи на карту. — Війська з ходу форсували Дністер і далі успішно розвивають наступ у західному та південно-західному напрямку.

Дали сигнал. Вилітаємо. Під нами — одноманітна місцевість. Сніг розтав. Видніються смуги чорнозему, де-не-де розлилися невеликі річечки — повінь. Чітко вирізняється залізниця: по ній добре орієнтуватись.

Уже позаду Південний Буг, над яким ми недавно вели бій. Підлітаємо до переправ через Дністер. Місцями річка вкрита димовою завісою.

Зустрічі з ворогом ждали недовго. Дві групи «юнкерсів» — штук вісімнадцять — вискакують із-за хмар недалеко від нас. Треба приголомшити ворога. Розвертаюсь і веду групу в атаку.

Прилаштовуюся до одного «юнкерса», впритул поливаю його вогнем. Ворожий бомбардувальник зайнявся. Хтось із хлопців передає по радіо:

— Готовий!

Решта «юнкерсів» летять на захід.

Ми ще лишаємося, хоча пальне кінчається. Група фашистських бомбардувальників вишиковується в бойовий порядок над розташуванням своїх військ. Мабуть, льотчикам по радіо наказали повернутися й виконати завдання. Атакувати б їх, але не можна zostавити переправи без прикриття. Ніби у відповідь на цю думку, чую свій позивний — їх недавно поміняли. Пізнаю голос старшого начальника з станції наведення.

— «Яструб-31»! Відігнати противника якнайдалі!

Командую групі:

— В атаку!

Дуже швидко на бриючому летимо назустріч «юнкерсам». Фашисти квапливо тікають. А ми спокійно повернулися до переправ, здобувши моральну перемогу над ворогом, що переважав нас кількісно.

Слід сказати, що тут, над Дністром, бої були не такі, як над дніпровськими переправами: відчувалося, що авіація противника послаблена, а його дух дуже підупав.

Того дня ми дістали наказ негайно перебазуватися в район Ямполя. Я поспішив до села: попрощався зі своєю лікаркою, ще раз палко подякував, побажав їй одержати звісточку від сина. Оглядаючись, бачив, що вона все дивиться мені вслід, утираючи сльози краєчком хустки, як, бувало, робила моя мати, проводжаючи нас — синів.

ПЕРЕСЛІДУВАТИ ВОРОГА АЖ ДО ЙОГО РОЗГРОМУ

26 березня війська Другого Українського фронту звільнили крупний залізничний вузол Бельці і вийшли до державного кордону з Румунією, що проходить по річці Прут.

Мої однополчани, як і всі радянські люди в тилу й на фронті, зібралися того дня на мітинг. Довгожданий день настав: Червона Армія виганяє німецько-фашистських загарбників за межі нашої Батьківщини. Увечері Москва салютує воїнам нашого фронту. — Ми балакаємо про майбутню перемогу, згадуємо друзів, що віддали життя за визволення Батьківщини.

2 квітня нам зачитують наказ Верховного Головнокомандувача: радянським військам наказано переслідувати ворога аж до його розгрому та капітуляції. В заяві Радянського уряду сказано, що ми не зазіхаємо на територію інших держав, що наша армія вестиме на їхній території не загарбницьку, а визвольну війну, визволяючи народи від ярма фашизму.

Нашому полкові наказано негайно перелетіти до Радянської Молдавії на прифронтовий аеродром — до міста Бельці. Під час перельоту ми повинні прикривати військово-транспортні літаки. Коло аеродрому вони мають скинути бочки з паливом для танкістів. Німці, відступаючи, висаджували в повітря мости, псували залізниці. Інженерні частини не встигали лагодити дороги, тим-то пальне доставляли транспортні літаки.

Усе йшло гаразд. Приземлилися й усім полком почали вантажити бочки на автомобілі. Пальне негайно відвозили на передові позиції.

Коли з бочками впоралися, командир зібрав комесків. Ось що він нам сказав:

— Фашисти посилили нальоти на наші війська північніше від Ясс. Вони кинули туди «Хейнкелі-111». Перед нами завдання — бути готовими до боїв і вести розвідку. — Потім додав: — Наш аеродром для фашистів — як сіль в оці. Вони намагатимуться завдавати ударів і по ньому і по залізничній станції. Треба підготуватися й до атак мисливців противника.

Розташовано аеродром порівняно недалеко від станції. Навколо — горбиста місцевість, багато садів, усе в цвіті. Літаки розосереджені на західному краю аеродрому, ближче до міста, коло самісінських будинків.

Німці чудово його знали: тут довго базувались їхні літаки.

Лінія фронту — на південь од міста. Полк — на напрямі головного удару наших військ. І поки що ми ближче від усіх інших авіаційно-винищувальних полків до переднього краю.

До нас почали навідуватися фашистські мисливці. Підлітаючи, гулилися по вибалках, несподівано вискакували з-за горбів прямо на аеродром і раптово завдавали ударів.

Ніколи не забути, як одного разу з півночі, ніби з нашого тилу, з-за горба на бриючому польоті з'явилася пара «Мессершміттів-109». Вони почали знижуватися до стоянки наших літаків.

Один відкрив вогонь, підпалив літак Кирила Євстигнєєва. І ворожі мисливці одразу ж полетіли.

— Та там же Микола Красов! — пролунав чийсь розпачливий вигук.

Ми кинулися до літака, охопленого полум'ям. Механік з нашої ескадрильї, старший сержант Красов, на прохання Кирила Євстигнєєва настроював у кабіні радіо, коли прилетіли мисливці.

Всі були стривожені — вирішили, що Красов не може відкрити ліхтар і вискочити: вогонь переметнувся на рейки, і ліхтаря заклонило. Та виявилось, що наш товариш був смертельно поранений у голову бронебійним снарядом.

Кирило, блідий, змарнілий, стиснув кулаки й повторював:

— Ну, паскудний фрице, ми ще з тобою здибаємося в повітрі!

Не тільки наша ескадрилья — весь наш полк зазнав тяжкої втрати. Наш механік — здібний, тямущий, молодий — був прекрасний спеціаліст, і до нього часто зверталися по допомогу льотчики з інших ескадрилей. Він охоче, безвідмовно допомагав усім, його любив увесь полк. А про нас, льотчиків і техніків третьої ескадрильї, годі й казати.

...Ми виставили спостережні пости, перебазувалися подалі од міста — на східний край аеродрому. Щодня чекали, що на аеродром прилетять «нічники». А тим часом фашисти почали налітати на залізничну станцію. Якось після заходу сонця з'явилася велика група «Фокке-Вульфів-190» з бомбами й над нашим аеродромом. Противник зайшов з півночі, прикриваючись хмарами. Німці безладно скинули бомби і швидко полетіли геть — очевидно, боялися нас. Ворог підпалив тільки одного транспортного літака. Жертв не було. Ми вчасно перебазувалися: ворог бомбив порожню стоянку.

У ті дні війська нашого фронту перейшли кордон і почали бої за Румунію.

8 квітня замполіт повідомив, що перейшли кордон та провадять бойові дії за межами Батьківщини і війська Першого Українського фронту. Після тяжких випробувань під час боїв на Курській дузі, на Дністрі та Правобережній Україні війська обох фронтів, незважаючи на втому, здобували перемогу за перемогою.

...Весна, теплінь. Уся молдавська земля в цвіту. Гостинно, радісно зустрічають нас мешканці, коли ми пізно ввечері, стомлені, повертаємося з аеродрому.

В середині квітня радянські війська на нашому крилі фронту вийшли на підступи до Ясс. На північ од міста точилися жорстокі бої: ворог завдавав контрударів.

Льотчикам нашого полку дедалі частіше доводиться баражувати в повітрі на північ од Ясс, прикриваючи наземні війська.

Одного разу — це було 19 квітня, — баражуючи над лінією фронту, я побачив, що до нас підлітає двадцять важких бомбардувальників «Хейнкель-111». Нові світло-зелені літаки блищать на сонці. Мабуть, підкріплення.

Для нас «хейнкелі» не новина: ми з ними уже зустрічалися.

Але у цих «хейнкелів» був новий бойовий порядок: вони летіли в колоні по п'ять літаків. Атакувати їх треба вміло.

Всією ескадрильєю зненацька з боку сонця «навалюємося» на першу п'ятірку. Відстань дала можливість це зробити. Ворог явно не чекав атаки.

Вирішую збити крайнього літака. Наказую іншим льотчикам атакувати решту машин ззаду. Прилаштовуюсь до крайнього бомбардувальника ліворуч — немов присмоктався до нього. Стріляю. Дію швидко: противник не встигає відкрити вогню у відповідь.

Проскакую вперед. Розвертаюся.

«Хейнкель» загорівся, став повільно валитися на ліве крило. Затим перекинувся на спину і пішов до землі.

Підлітаємо до Унген — до переправ через Прут. «Хейнкелі» квапливо скидають бомби і розвертаються праворуч на територію, зайняту фашистськими військами. Заходжу для повторної атаки. А «хейнкелів» уже нема: вони летять уздовж Прута на південь, до Ясс.

Увечері на розборі ми говоримо про те, що тепер «хейнкелі» навряд чи прийдуть до лінії фронту без винищувачів.

На другий день «хейнкелі» взагалі не показувалися. Зате почали з'являтися «Фокке-Вульфів-190» у варіанті бомбардувальників. Скинувши бомби, вони діяли, як винищувачі. І льотчики нашого полку по кілька разів на день піднімалися в повітря, вступали в запеклі сутички з ворогом.

НАЛІТ

Увечері ми розбирали тактику дій «Фокке-Вульфів-190» та «Хейнкелів-111». Вже зовсім посутеніло, коли льотчик Тернюк раптом вигукнув:

— «Хейнкелі»!

Я теж побачив групу «хейнкелів». Три літаки підлітали до аеродрому. За ними — шістька.

Спершу ми навіть не збагнули, в чому справа. Невже наліт у таку пізню годину?

Та ось Ольховський подає команду:

— Усі по щілинах!

Вилітати пізно. А «нічників» усе ще нема. Наш полк на аеродромі сам.

Ворог став скидати бомби. Ми не встигли добігти до щілини — хтось вигукнув:

— Лягай!

Впали долілиць на землю. Почувся свист бомб. Які ж ми безсилі на землі! Зараз нас усіх і наші літаки потрощать на шмаття! Лунають вибухи. Земля здригається: тебе ніби підкидає. Гарячково рахую: 9 літаків скинуть по 12 бомб. Усього 108 бомб. Чималенько! Свистять осколки, вибухова хвиля стрясє повітря. Дим застилає усе довкола.

За першою групою заходила друга. Здавалося, прямо на нас. Ми скопилися на ноги, побігли далі. І знову свист і чийсь голосний вигук:

— Лягай!

І знову всі ницьма кинулися на землю.

«Хейнкелі» скинули бомби і швидко зникли в темряві. Стало тихо. Ми підхопилися, гукаючи один одного. Всі живі, всі уціліли. Нікого навіть не поранило! Побігли на стоянку. Яка полегкість, яка радість: у сутінках вимальовуються обриси наших літаків! Усі на місці. Лише кілька дістали пошкодження. Знов у противника невдача — скинув бомби з недольотом. Фашисти явно квапились, прораховувалися.

— Фріци хотіли помститися на нас, а ми тепер ще зліші будемо, — казали льотчики.

Вже зовсім поночі ми сіли в автомобілі і поїхали ночувати до міста.

За ніч на льотному полі зарівняли кілька великих воронок.

Таких нальотів од тяжких днів загибелі Солдатенка у нас не було. Ми стали ще ширше розосереджувати літаки. Незабаром до нас прилетів винищувальний авіапункт «нічників»: удень над аеродромом баражували ми, а вночі — вони.

Противник, відчувши удари винищувачів нашого полку, явно намагався вивести аеродром з ладу, однак це йому так і не пощастило.

«БИЙТЕ ФАШИСТІВ!»

Баражуємо четвіркою над лінією фронту. Напружено стежу за повітрям, особливо у напрямку Ясс. На землі — запеклі бої. Повітряний ворог не з'являється. Строк баражування закінчується, і я повертаю додому. Збудження, яке охоплює льотчика перед боєм, минає, тепер відчуваю тільки втому: сьогодні це вже третій виліт. Та й марне очікування противника стомлює більше, ніж бій.

Раптом чую свій позивний. Пізнаю голос підполковника Борового:

— «Сокіл-31»! «Сокіл-31»! Фашисти прилетіли. Вони позаду вас, нижче. Бийте їх!

Подаю команду:

— Розворот усі враз!

Блискавично розвертаюся на 180 градусів. Втоми як не було.

До лінії фронту підлітають дев'ятка «хеншелів», а трохи вище — чотири винищувачі.

«Хеншель-129» — двомоторний літак. Ми називали його «пародією на штурмовик». Стрільця на ньому не було. Льотчик бачив тільки те, що робилося попереду, і не міг стежити за хвостом своєї машини. «Хеншеля» можна було легко збити ззаду. Через те його завжди супроводжували винищувачі.

Я глянув на бензомір — пального обмаль. Але можна дати короткий бій і дотягти до аеродрому.

«Хеншелі» шикуються в коло, готуючись штурмувати наші війська. Один уже заходить на штурмовку.

Наказую Бризгалову: «Парою зв'язати боєм винищувачів!» — а сам четвіркою зверху ззаду навально кидаюся на ворога.

Прицілююсь. Дистанція зручна. Відкриваю вогонь. Літак загорівся. Рятуючись, повернув од нас і впав у своє розташування, недалеко від переднього краю. Пригадую пожежу на своєму літаку і мерщій відвертаю вбік.

Лунає спокійний голос Борового:

— Молодці! Увага, ззаду другий «хеншель» заходить на штурмовку. Бий! Не втрачайте ні секунди!

Знову розвертаюся. Точно тим самим курсом заходить на ціль другий «хеншель». Знижується, готуючись штурмувати.

Усі льотчики на місці. Бризгалов зв'язав боєм винищувачів.

Подаю команду по радіо:

— Не допускати ворога до штурмовки військ.

Швидко заходжу згори, ззаду, в хвіст «хеншелю». Даю чергу з тієї самої дистанції. Другий «хеншель» загоряється і падає недалеко від першого — в яр. Я ледве встиг відвернути.

— Отак їх! Бийте фашистів! — чую голос підполковника Борового.

Бачу — Бризгалов одігнав винищувачів противника. Мушкетер тримається поряд зі мною. Розвертаюся.

— Де ж решта? — питаю по радіо.

— Дременули, — відповів Боровий.

Повертаємося на свій аеродром. У цьому короткому бою значну роль відіграла команда підполковника Борового, заступника командира брательної авіадивізії, що літала на Яках.

У дні жорстоких боїв на північ од Ясс він часто по радіо повідомляв нас про повітряну обстановку, своєчасно наводив на противника, підбадьорював, підказував найвигідніші напрямки атак. І його команди помагали нам своєчасно помітити противника, прикрити війська.

Коли ведучому допомагають оцінити повітряну обстановку і він знає, де ворог, йому легше своєчасно зробити потрібний маневр і зайняти зручне положення для атаки. Слово з землі часто вирішувало успіх бою.

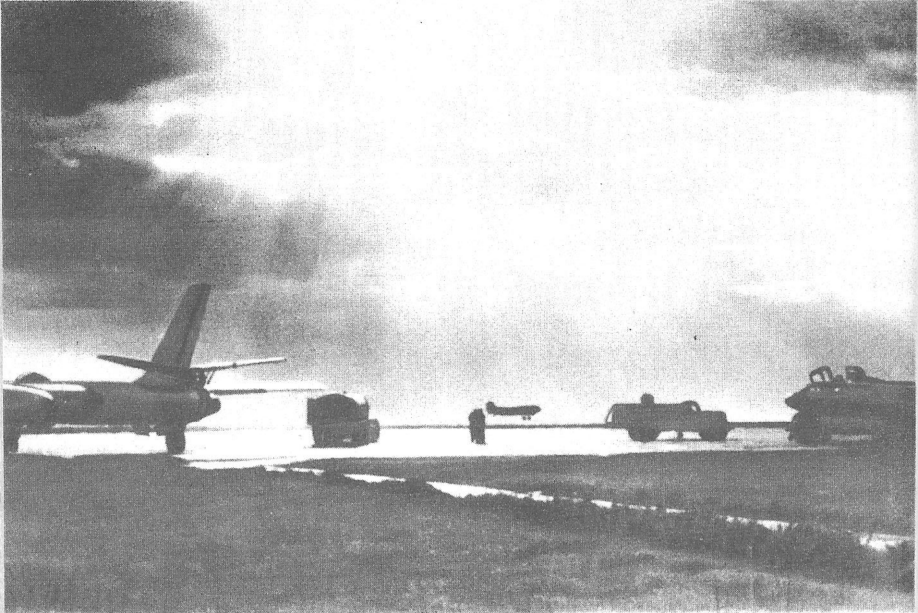
МУЖНІСТЬ

На західному напрямі війська нашого фронту дійшли до передгір'я Карпат. А сюди, на північ од Ясс, противник стягнув великі сили, марно намагаючись зіпхнути наші війська на лівий берег Пруту.

Часто зустрічається І. Кожедуб з піонерами й школярами. Розповідає про повітряні бої, радить з дитинства виховувати в собі вольові якості, стійкість, мужність, відвагу, бути вірними товаришами. І добре вчитися.

Державна
Республіканська
БІБЛІОТЕКА УРСР
ім. КПРС

Мирний аеродром уночі. Тут молоді льотчики вчаться літати на сучасних літаках.

Батьків шолом льотчика поки ще великий синові-суворовцю. Та мине кілька років, і, можливо, вони разом піднімуться в повітря на літаку, яким керуватиме син Івана Кожедуба.

Фашисти вдавалися до масованих нальотів, діяли змішаними групами. Повітряний ворог став ще обачливіший, ще хитріший, і радянським воїнам на землі була особливо потрібна тепер допомога винищувальної авіації.

Робота в полку кипіла. Здавалося, напруження доходить до краю. Як завжди, в дні запеклих боїв од світ-зорі і аж до самого смерку в повітрі гули мотори літаків.

Буквально не вилазючи з літаків, ми зустріли 1 Травня і саме того дня дістали наказ перебазуватися за кордон, до Табери.

Жарким ранком летимо вслід за флаг-штурманом у Румунію.

Далеко позаду лишився наш державний кордон. Приземлилися на аеродромі, вкритому яскравою весняною травою, замаскували літаки. З нами сів і полк штурмовиків. Недалеко — село Табера, що потопає в садах. Селяни зустрічають нас сердечно, і хоч мови ми не знаємо, але розуміємо, що люди дякують за визволення від фашистського ярма.

І знову, навіть не перепочивши, піднімаємося в повітря. Вилітаємо прикривати війська біля Тиргу-Фрумос — важливої ділянки на захід од Ясс. Там противник теж намагався завдати контрудару.

Вже добре знаючи тактику ворога, літаємо на середній висоті, щоб відбити наліт «Юнкерсів-87». Якщо з'являються «хейнкелі» — ми піднімаємося вище; а коли «хеншелі», так звані штурмовики, — каменюкою падаємо вниз.

Ми вже навчилися і великою групою швидко набирати висоту й пікірувати. І тут нам стають у пригоді команди з землі — вони націлюють на повітряного ворога.

Незважаючи на всі хитрощі фашистів, у повітрі пануємо ми.

Якось увечері шість винищувачів під командою Кирила Євстигнєєва прикривали війська над лінією фронту. Все було спокійно. І раптом пролунав голос підполковника Борового:

— Увага! До переднього краю підлітають вісімнадцять «мессершміттів».

Ворожі льотчики хотіли нав'язати бій шістьці Євстигнєєва, відтягнути наші літаки вбік і розчистити шлях своїм пікіруючим бомбардувальникам. Усе це з досвіду знав Єв-

стигнеєв. Він вирішив прийняти бій, провести його швидко, на короткій дистанції. І передав по радіо команду:

— Атакуємо, орли!

Ведений Євстигнеєва, молодший лейтенант, комсомолец Михайло Попко намагався надійно прикрити командира. Молодий льотчик напружено стежив за його літаком і діями противника.

Несподівано Попко відчув запах горілого. Кабіна літака стала наповнюватися димом, сльозилися очі, дерло в горлі. Він обдивився кабіну. Дим валив знизу, з-під сидіння. Мають, у парашут влучила запалювальна куля.

Його охопило неприємне почуття: ось-ось спалахне пожежа, а парашут зіпсовано. Але думати про це було ніколи: ведучого атакував фашистський винищувач, і Михайло кинувся на виручку командиріві.

Коли атаку було відбито, Попко знову обдивився кабіну. Тліє оббивка сидіння.

Льотчик невідступно тримається літака Кирила Євстигнеєва, впевнено керує машиною: кидає її з одного боку в інший, круто веде вгору, вирівнює, кидає вниз. Він навіть забув, що в кабіні пожежа.

Зненацька відчув, що дуже пече спину: отже, тліє одяг. Йому стало страшно, проте зусиллям волі Попко переборів і страх і біль. Він притиснувся до бронеспинки, намагаючись загасити вогонь. Та коли Михайло круто повів машину вниз, його одірвало від спинки. Загасити вогонь не пощастило.

Михайло розумів, що з бою виходити не можна,— адже за ним вийшов би й командир. У групі з'явиться вразливе місце, і противник неодмінно з цього скористається.

Дедалі важче ставало керувати літаком. Дуже заважав дим, але й ліхтар відкрити не можна було: від потоку свіжого повітря вогонь розгорівся б, охопивши весь літак. Немов у сні, Михайло почув команду Євстигнеєва:

— Прикрий! Атакую!

Навальний маневр, і Євстигнеєв збив фашистського винищувача.

Але до хвоста його літака пристроївся другий «мессершмітт». Михайло натиснув на гашетки, і противник одвернув. А Євстигнеєв, наздогнавши ворога, збив його. Попко запримітив, що збоку хтось із товаришів розстріляв ще одного фашиста.

Противник завагався. «Мессершмітти» стали поступово зникати.

Тепер Михайлові можна було подумати, як урятувати життя й літак. Умовним сигналом він попросив у командира дозволу вийти з бою. І одразу ж повів літака до аеродрому. Він бачив, що вслід за ним полетів і Євстигнєєв. Тепер командир прикривав веденого.

До аеродрому лишалося всього кілька кілометрів, але молодий льотчик відчув, що машини він не доведе. Йому ставало дедалі гірше. Спину нестерпно пекло, дим роз'їдав очі.

Не можна було безглуздо ризикувати, і він знизився. Крізь димову пелену льотчик розпізнав селянські хатки, сади, а далі зеленів великий луг.

Михайло напружив усю свою волю й повів машину на посадку. Приземлився благополучно. Насилу відкрив ліхтар і вібрався з кабіни.

Євстигнєєв пройшов над ним на бриючому, розвернувся й на граничній швидкості помчав до аеродрому по допомогу.

Коли санітарна машина підїжджала до луку, Михайло на боці лежав у холодку під деревом. Навколо стояли румунські селяни. Один напував льотчика водою з фляги; поблизу виднілися рештки згорілого літака.

Дітлахи перші помітили санітарну машину й побігли їй назустріч.

Селяни радісно зустріли лікаря, наввипередки розповідали щось по-румунськи, з повагою дивлячись на нашого бойового друга.

Михайло морщився від болю й говорив про те, що селяни допомогли йому, якби не вони — довелося б дуже скрутно.

Санітари перенесли Попка до машини. А коли вона рушила, за нею побігли і дорослі і діти. Михайло махав їм рукою на прощання, а вслід йому лунали добрі побажання.

У Михайла була дуже обпечена спина. Його вирішили відправити з санчастини до тилового госпіталю, але льотчик і чути про це не хотів.

Однополчани — нас зібралось кілька душ — пішли провідати хворого друга. Полковий лікар Євген Васильович Гушин, скромна, дбайлива людина, пропустив нас до нього.

Михась лежав долілиць — над обпеченою спиною була натягнута марля. Почувши кроки, підвів голову, побачив нас, усміхнувся. За кілька годин він змарнів, повіки у нього були запалені.

— Підтримайте, друзі, моє прохання, — мовив, — нехай мене тут залишать. Відлежуватись я не збираюся. Почуваю

себе краще. І чого це надумали відправити мене в тил? Тут, серед вас, я скоріше видужаю. І ще політаю!

Михайла все-таки довелось одвезти до госпіталю. Але, незважаючи на сильний опік, він швидко оклигав і повернувся до частини.

НА ІМЕННОМУ ЛІТАКОВІ

На другий день після випадку з Михайлом Попком я дістав незвичайне завдання — полетіти разом із Павлом Бризгаловим на У-2 до аеродрому в Бельці.

— Так-так, не дивуйтеся! — сказав командир. — Приженете звідти нового літака. Про подробиці дізнаєтесь на місці. Вилітайте негайно і там не баріться.

Я нічого не розпитував, і ми з Бризгаловим, узявши парашути, попрямували до У-2.

Востаннє я піднімався на У-2 з аероклубівського аеродрому в Шостці. Наринули спогади...

Я летів на малій височині, як кажуть, притискаючись до складок місцевості — по ярах, між горбами. Доводилося бути насторожі: могли підкрастися німецькі мисливці. Пролітаючи над знайомим аеродромом у Бельцях, помітив на стоянці, осторонь від інших, новенького «лавочкина», що виблискував на сонці.

Мені сказали, що коло нового літака на мене чекає офіцер штабу нашого авіаз'єднання. Ми з Бризгаловим швидко попрямували до літака. Біля нього стояли льотчики та військові кореспонденти. Потиснувши мені руку, офіцер штабу сказав, що літак побудували на трудові заощадження старого колгоспника — пасічника Василя Вікторовича Конєва з колгоспу «Більшовик» Бударинського району Сталінградської області. Він вніс свої трудові заощадження до фонду Радянської Армії і попросив збудувати літак імені Героя Радянського Союзу Конєва. Підполковник Конєв, небіж Василя Вікторовича, загинув смертю хоробрих у нерівному бою на початку війни. Прохання радянського патріота виконано.

Офіцер вийняв із планшета листа.

Василь Вікторович Конєв просив льотчика, якому передадуть літак, нещадно мстити фашистам за смерть героя Конєва, бити ворога аж до нашої остаточної перемоги.

Я був невимовно схвилюваний, коли представник штабу сказав, що командування нашого авіаційного з'єднан-

ня, в розпорядження якого надіслано машину, вирішило передати її мені.

Ми обійшли «лавочкіна» — чудовий літак полегшеного типу за номером 14. Ще здалеку було видно написи, виведені білим з червоною окантовкою: на лівому борту — «Імені Героя Радянського Союзу підполковника Конєва», а на правому — «Від колгоспника Конєва Василя Вікторовича».

Коли я приземлився на нашому аеродромі, льотчики й техніки оточили літак.

— Тепер ми вашого «лавочкіна» скрізь побачимо, товаришу командир. Не сплутаємо з іншим, — казали хлопці з моєї ескадрильї.

Вони мали рацію. Не тільки наші льотчики, але й німці одразу помічали літаки з такими написами і намагалися збити їх. Через те і я і льотчики ескадрильї тепер повинні були діяти в бою ще продуманіше, бути ще обережнішими.

Те саме сказав і командир, коли я за всіма правилами доповів, що пригнав літака.

— На цій машині благородні написи, що кличуть до подвигу, — мовив він. — А ось, за даними розвідки, на нашій ділянці з'явилися фашистські мисливці, на літаках яких намальовано черепа, кістки, дракони та інші емблеми. Цих літаків ми ще не зустрічали. Знали тільки, що на них літають аси, котрі збили немало наших літаків та літаків союзників. Активного бою мисливці уникають, діють од сонця, як правило, атакують ззаду зверху. Особливо виділяється одна пара — з черепами й кістками на фюзеляжі. Треба покарати асів, збивши хоч одного. Перед іншими комесками я вже поставив завдання відучити розбійників залітати в наше розташування. Ставлю його й перед вами. Домовтесь із Євстигнєєвим, як будете діяти: вам доведеться вилітати разом.

З асами ми вже зустрічалися не раз. Але тепер мені треба буде діяти уважніше, ще точніше — не схибити.

До літака, до кожного прилада й гвинтика я завжди ставився любовно й дбайливо. Тепер же я відчував особливу відповідальність за нову машину: адже я знав, що робітники та конструктори стежитимуть за бойовими діями машини, яку зробили на замовлення колгоспника-патріота. А що вже він та його односельці чекатимуть од мене листів із розповідями про бої!

І я одразу ж, не відкладаючи, написав Коневу, що командування довірило мені чудову машину. Повідомив, що вже знищив тридцять сім ворожих літаків, і пообіцяв збільшити бойовий рахунок у пам'ять про радянських людей, убитих і закатованих німецько-фашистськими загарбниками, пообіцяв бити ворога, як велить мені обов'язок перед Батьківщиною.

...Удосвіта я був коло нового літака. Віктор Іванов уже оглянув його і коротко доповів:

— Апарат чудовий, товаришу командир.

Ми ще раз вкупі оглянули його — адже до старого я звик, знав усі його особливості. Треба було познайомитися з новим. Зразок той самий, проте у кожній машини є свої особливості. Довго я облитував нового літака того ранку і залишився дуже вдоволений.

Опівдні ми з Кирилом Євстигнєєвим вилетіли за наказом командира в район бойових дій: він — із шісткою в ударній групі, я — з четвіркою в прикриваючій.

Незабаром десь од Ясс появилось близько дванадцяти ворожих винищувачів. Запримітивши нас, ворог став ухилятися від бою. Євстигнєєв погнався за ними, а я всю увагу зосередив на задній півсфері. Бачу: з боку сонця наближаються дві цятки. Мисливці! Треба діяти негайно.

Командую:

— Розворот на сто вісімдесят градусів!

Ведучий ворожій пари лобової атаки не приймає. Розворотом іде вгору — до сонця. А ведений, певно, не встигає повторити маневр ведучого. Запізнівшись, він починає розворот у мене під носом. Ось літак повертається боком, і я чітко бачу на фюзеляжі черепи. Важна, видно, цятця! І ас припускається фатальної для себе помилки: підставляє черево під вогонь моїх гармат. Довга черга — і фашистському ведучому довелося повертатися самому: його ведений каменюкою впав униз.

Відігнавши групу винищувачів, до мене підлетів з своєю шісткою Євстигнєєв. Ми й далі разом прикривали наші війська. За час, відведений нам для прикриття, ворожі літаки більше не з'являлися.

«НЕ ЗАХОПЛЮЙСЯ ЗБИТИМ!»

На нашій ділянці фронту — на північ од Ясс — фашистське командування підкидало резерви до Бухареста шосейною дорогою та залізницею. Очевидно, гітлерівці мали на-

мір завдати контрудару в районі Тиргу-Фрумос. Нам було відомо, що сюди вони кинули багато «Фокке-Вульфів-190».

Тепер під час повітряних нальотів фашисти застосовували такий тактичний маневр. Уперед випускали «фоккерів». Скинувши бомби, ті зв'язували боєм наших винищувачів. Потому прилітали пікіруючі бомбардувальники «Юнкерс-87».

Переді мною поставлено завдання: групою з восьми літаків прикрити наші наземні війська в районі Тиргу-Фрумос.

Коло лінії фронту ми здибали близько тридцяти «фоккерів». Частина їх без бомб летіла до нас.

Бій приймаю. Його треба провести швидко: ось-ось появляться «юнкерси». Ворог явно хоче скувати нас боєм і захопити панування в повітрі. Проте це йому не щастить.

Так і є: за кілька хвилин підходить велика група «Юнкерсів-87». Але ми вже знаємо маневр ворога, і зненацька він нас не захопив.

Швидко оцінивши обстановку, передаю команду Бриггалоу:

— Прикрий од винищувачів!

Брізаюся в стрій «юнкерсів». Я вибрав зручний момент: одного «юнкерса» збито. Решта переходять у пікірування, неприцільно скидають бомби й тікають. Головне зроблено: ми перешкодили бомбардувальникам.

Але тут згори на нас навалюються кілька «фокке-вульфів». Маючи запас швидкості, мерщій набираю висоту і згори зі своєю четвіркою кидаюся на ворога. Противник тікає. Час прикриття кінчався — збігали останні хвилини. Даю команду — зібратися. З'являється сьомий літак — Нікітіна. Де ж Павлик? Знову передаю по радіо:

— Збір! Збір!

Уважно обдивляюся повітряний простір. Ось де Павло — осторонь Тиргу-Фрумос, вище за мене! Женеться за винищувачем. Але він ускочив у халепу: не помічає, що знизу до нього у хвіст підлітає «Мессершмітт-109». Сумніву немає — мисливець.

Поспішаю на допомогу товаришеві, проте дістати вогнем «мессера» не можу, між нами занадто велика відстань. У таких випадках треба виручати словом:

— Павлику, ззаду «месс»!

А Павло женеться далі. Ворожий льотчик, що гнався за Бриггаловим, відкрив вогонь. Літак загорівся. Павлик вистрибнув з парашутом.

На щастя, вітер ніс його на територію, звільнену від ворога. «Ех, Павле, Павле... Як же ти, такий досвідчений льотчик, дав маху?!» — мимоволі твердив я, уважно стежачи за його приземленням. І гірко й досадно було за нього. Коли він приземлився, ми повернулися додому.

Льотчики були занепокоєні: «А що як Павла поранено? Чи подали йому допомогу?»

Найбільше хвилювався Никітін. Він був дуже безпосередній і не вмів приховувати своїх почуттів. Раз у раз підбігав до мене:

— Як ви гадаєте, товаришу командир, Павлик уцілів?

Я його втішав: адже Бризгалов приземлився в розташуванні наших військ. Зрозуміло, йому одразу ж подали медичну допомогу, і він скоро повернеться. Та на душі у мене було неспокойно.

Бризгалов і справді повернувся на другий день. Його привезли на У-2. Голова йому забинтована. Гімнастьорка забризкана кров'ю. Очі сумні, вигляд похмурий.

Ми кинулися до нього:

— Ти поранений, Павлику?

Він морщиться від болю й каже:

— Випадкова куля зачепила підборіддя. Пробила м'яку тканину, кістка ціла.— І став уривчасто розповідати:— Я погнався за фашистом — ясно, це був мисливець. Під час розвороту на сонце я упустив його з очей. Чую команду — зібратись. Обдивився, чи немає тут його напарника? І раптом почув глухі вибухи. Стріляли по моєму літаку. Шкрябонуло і обпекло підборіддя. Не встиг я опам'ятатись, як літак охопило полум'я. Довелося стрибати... Усе пригадував слова Семенова: «Не захоплюйся збитим!»

Павло замовк. Потім додав:

— Машину занапастив, трохи життям не поплатився. Тепер буду обачніший.

І справді, відтоді безстрашний товариш став значно обачніший. Він здобув багато перемог над повітряним ворогом і дістав звання Героя Радянського Союзу.

ЯКОСЬ НА СВІТАНКУ

За наказом Ставки війська на нашій ділянці фронту перейшли до оборони. Після тяжких наступальних боїв треба було дати раду військам, підтягнути тили, поремонтувати шляхи. На окремих ділянках, як і раніше, доводилося від-

бивати контрудари німців, які силкувалися зіпхнути нас за Прут. Вони підтягли авіацію, послалили свій 4-й повітряний флот. Треба було не тільки знищувати противника в повітрі, але й послабити його ударами по аеродромах.

Якось надвечір полк дістав завдання: на світанку вилетіти супроводжувати штурмовиків, які базуються разом з нами. Вони повинні знищити аеродром у районі Роман.

Ведучи розвідку та прикриваючи війська, ми бачили, що на цьому найближчому до нас аеродромі скупчилося багато «фокке-вульфів» та «мессершміттів».

Ми готові супроводжувати усім полком. Поведе нас майор Ольховський. Зі своєю ескадрильєю я маю піти на південь від аеродрому. Наша група — сковуюча, і нам наказано блокувати аеродром, збивати ворожі літаки на зльоті, не допускати з півдня «мессершміттів». Решта винищувачів безпосередньо прикриватимуть штурмовиків.

Коли сидиш на аеродромі разом зі штурмовиками, можна добре підготуватися до бойового вильоту, все передбачити до найменших дрібниць. Але на підготовку часу обмаль. Як завжди в таких випадках, ми намагалися за ніч передбачити всякі несподіванки.

Ще вдосвіта, як під час того вильоту, коли ми супроводжували «петлякових» до Дніпропетровська, загуркотіли мотори, на зліт пішли ІЛи, навантажені бомбами. Ось уже відірвався од землі останній, і тоді почали злітати винищувачі.

У темряві не видно штурмовиків. Летимо по курсу, прокладеному на землі.

Ми вже за лінією фронту. Під нами аеродром. В досвітніх сутінках видно, як заметушилися, забігали німці. Але не видно, щоб літаки піднімалися з аеродрому. Передаю коротко:

— Повітря чисте.

Штурмовики кинулися в атаку.

Уважно стежу за повітрям, щоб не допустити винищувачів з півдня. А самого так і тягне глянути на аеродром. Там бурхав вогонь — горіли літаки. Злетіти жодному не пощастило.

З'явилася група німецьких винищувачів: їх, мабуть, підняли по тривозі з іншого аеродрому. Та ми відбили всі ворожі атаки, без втрат повернулися додому.

Над територією, зайнятою фашистами, далеко від лінії фронту, наша група утримувала панування в повітрі, успішно нав'язувала противникові свою волю, тактику. Як же

цей виліт одрізнявся від мого першого вильоту, коли я крутив головою, думаючи про одне — як би мені не одірватися від ведучого! Тепер у мене був час на все: я встигав швидко оцінити обстановку, не випускаючи ініціативи.

Ворогові, як з'ясувалося згодом, Іли завдали значних втрат. На деякий час активність фашистської авіації знизилась.

ОДНОГО ТИХОГО ДНЯ

Одного з тих днів, коли у нас точилися так звані бої місцевого значення, мені раптом знову почало колоти у вусі.

Зайти до полкового лікаря не пощастило: ми кілька разів вилітали прикривати наземні війська, що відбивали контрудари німців. У польоті й під час бою біль-ніби вщухав. Та коли я після чергового вильоту вибрався з кабіни, від болю потемніло в очах.

Насилу доповівши про виконання завдання, я прямо з КП рушив до санчастини. Виявилось — гостре запалення середнього вуха.

Полковий лікар наполягав, щоб я ліг у госпіталь. Але я не погоджувався. В цей час прийшов Семенов, занепокоєний моїм станом. Він по-дружньому сказав:

— Запускати хворобу не можна — гляди, оглухнеш. Обстановка не така вже й напружена, за своїх хлопців не хвилюйся. Підлікуйся.

Довелося погодитися, хоча й на кілька днів не хотілося лишати полк. Разом зі мною до санчастини послали й мого заступника Павла Бризгалова: рана у нього на підборідді ніяк не загоювалася.

Тимчасово на командира ескадрильї призначили Василя Мухіна. Йому випадало водити ланку, але групу він ще не водив ніколи, і я був неспокійний. Побоювався за своїх льотчиків — дисциплінованих, проте аж надто вже гарячих хлопців. Тим-то на прощання нагадав їм:

— Не забувайте про обережність. Не кваптесь. Особливо це стосується тебе, Нікітін. Не втрачай самовладання, Михасю, не гарячкуй!

Льотчики обіцяли поводитися розважливо.

У госпіталі ми пробули з тиждень. Я вже почував себе добре, однак мене ще не виписували, дарма що я не раз провисся в частину.

Провідували нас із Павлом частенько, і ми знали все про життя полку. Особливо складних вильотів не було — в основному розвідка.

Якось увечері, коли ми з Бризгаловим грали в шахи, в палаті несподівано з'явився Мухін. У нього був такий вираз обличчя, що я одразу відчув недобре.

— Васю, що сталося?

— Біда, товаришу командир!

Я підскочив.

— Ну, чого мовчиш? Кажі мерщій — яка біда?

— Великі втрати в ескадрильї. Нікітіна, Гопкала, Філіппова збили...

Ноги у мене підломилися, горло перехопило. Бризгалов, без кровинки на виду, твердив:

— Не може бути, не може бути...

Ось що розповів Василь Мухін:

— У парі з Гопкалом вилетіли ми на розвідку до Тиргу-Фрумос — Роман. Усе було добре. Зібрали цінні відомості про ворожі війська. Коли перелітали лінію фронту, фашисти раптом відкрили сильний зенітний вогонь. Снаряд влучив у літак Гопкала. Це ж могло статися з будь-яким льотчиком... Ми дуже сумували, рвалися в бій, щоб помститися за Гопкала. Особливо Нікітін. Він умовив послати нас на завдання. Вилетіли ланкою: Нікітін, Філіппов, я та Мальцев. Завдання складне: розвідати аеродром Роман. Поблизу аеродрому ми помітили, що в повітря піднімаються ворожі винищувачі. І Нікітін раптом кинувся на ворога. А тут на нас згори, ззаду навалилася ланка винищувачів: виявилось, вони баражували над аеродромом. Зав'язався нерівний бій. Німець ззаду згори атакував Нікітіна. Я розвернувся, щоб відбити атаку. Та у фашистів була перевага в кількості і висоті. Мені самому довелося відбиватись. Я передав по радіо: «Збір!» Нікітіна й Філіппова ніде не було видно. Ми з Мальцевим ледве відбилися. Довелося повернутися додому на бриючому польоті. А хлопці так і не повернулись...

Клубок підступив мені до горла. Я ледве стримував ридання. Але, незважаючи на все своє горе, мимоволі подумав про те, що льотчикам у новому складі треба було як слід домовитися про все на землі, бути обережнішими в складній обстановці.

Товариші — молоді, веселі — стояли перед очима, немов живі.

Я негайно покинув санчастину, рішуче відмовившись од

лікування, і повернувся до полку. Бризгалов лишився в санчастині ще на кілька днів.

...На стоянці немає трьох літаків, нема трьох наших відважних бойових друзів. Обов'язок ескадрильї тепер — меншими силами виконувати будь-яке завдання командування.

НА ПІВНІЧ ОД ЯСС

З літака було видно, як дорогами до лінії фронту суне та й суне ворожа техніка. Знову підтягнувши резерви, фашистське командування спробувало ще раз завдати контрудару військам на північ од Ясс. На цьому напрямі й був наш аеродром. Знову розгорілися жорстокі бої і на землі і в повітрі. Фашисти почали випускати великі групи літаків на різній висоті. Прагнучи домогтися успіху, ворог намагався завдати нашим військам масованих ударів з повітря. Відбивати нальоти часом вилітали по кілька десятків винищувачів з нашого авіакорпусу. Але інколи сил було недостатньо, й до нас із Першого Українського фронту кинули авіаційну дивізію двічі Героя Радянського Союзу гвардії полковника Покришкіна, що розташувалася на аеродромі на північ од нашого. Ми не раз вели спільні бої, відбиваючи великі групи ворога.

Якось у нас приземлилися винищувачі. І незабаром аеродромом пронеслося:

— Покришкін! Покришкін!

Здалеку мені було видно, як льотчики вилазили з літаків. Ось і Покришкін. Я одразу впізнав аса, бачив не раз його портрет. Він зняв шолофона, закурив, до нього підійшли Ольховський, Семенов. Усі про щось жваво розмовляли.

Ось він який — чудовий бойовий льотчик, випробуваний авіаційний командир! Мені сподобалась його виправка, швидкі, впевнені рухи. Він одразу викликав повагу. Хотілося потиснути йому руку, сказати, як уважно ми, і я зокрема, стежили за повітряними боями на Кубані, за повідомленнями про перемоги, здобуті ним та його товаришами, як старанно вивчали їхні прийоми. Нараз пригадалося одне повідомлення Радінформбюро про те, як Покришкін — тоді капітан — на великій висоті помітив чотири німецькі винищувачі, вступив з ними в бій і збив три ворожі літаки. Це було у квітні минулого року. Чи думав я тоді, що побачу його і навіть зможу підійти до нього, потиснути руку? А втім, підійти я не наважувався. Перешкоджало те саме

почуття, яке не дозволило в Борисоглібську підійти до Героя Радянського Союзу Макарова, що його портрет я носив у планшеті.

А поки я розмірковував та вагався, Покришкін подав команду, і його льотчики швидко розійшлися по літаках. Група піднялася в повітря. Літаки вишикувались у бойовий порядок і полетіли на свій аеродром.

Коли я підійшов до командира нашого полку, він сказав, що поблизу їхнього аеродрому була гроза і льотчики переждали її у нас.

Я стежив за літаком Покришкіна та й думав про його майстерність, про те, що багато, дуже багато чого можна повчитись у нього та в його бувалих льотчиків.

...Наш полк, одержавши поповнення, перебазувався на південь, у район Віволарі, ще ближче до наземних військ. Іли zostалися в Табері. Тепло прощалися ми зі штурмовиками і, як ведеться, повторювали:

— Ще разом повоюємо!

«СТРАХОВІ НЕ ПІДДАВАТИСЯ! ВИРВАТИСЬ!»

Удосвіта, похапцем поснідавши, я вже коло свого літака. Погода ясна, але по небу пливуть невеликі розірвані хмари. Віктор Іванов, як завжди, порається біля машини.

— Усе гаразд, товаришу командир! Мотор працює дуже добре, — доповідає він, погладжуючи крило літака. — Кожен гвинтик обмацав, — і додає, вдоволено усміхаючись: — Добрий апарат, товаришу командир!

Того ранку я повів велику групу літаків, до якої входила й ескадрилья Амеліна, прикривати наземні війська. Над лінією фронту зустріли близько двадцяти «Фокке-Вульфів-190». Вони намагалися зв'язати нас боєм. Тепер напевне з'являться пікіруючі бомбардувальники. Приймаю рішення дати короткий, рішучий бій «фоккерам», використовуючи перевагу у висоті. Атакуємо. Але противник бою не приймає і відходить до Ясс. Може, у нього кінчається пальне, а може, це хитрощі. Чую по радіо:

— Яструби, яструби, будьте уважні! З півдня, од сонця, підходить велика група пікіруючих бомбардувальників.

І я одразу ж побачив: майже тридцять «Юнкерсів-87» під прикриттям «мессершміттів» прямують до лінії фронту з боку Ясс. До них, зібравшись групою, приєднуються й «фоккери». Треба негайно заступити дорогу противникові.

Всією групою відходимо на територію, зайняту німцями. Опиняємося позаду й вище від бомбардувальників. Їхній хвіст лишився неприкритий, бо винищувачі висунулися вперед. На великій швидкості од сонця атакуємо «юнкерсів». Не встигаю переносити вогонь з одного літака на інший: ніколи стежити, чи збив, чи ні. Та ось бачу — один «юнкерс» горить. Його запалив Амелін. Німці, намагаючись полегшити літаки, почали кидати бомби на свої війська. А до Льоні ззаду, знизу вже заходить четвірка «мессершміттів».

Передаю по радіо:

— Льоню, ззаду «мессери!»

Мчу їм навперейми. Противник відвертає. Проте встигає відкрити вогонь: літак Амеліна почав знижуватися. Так і є, його підбили... Він передає:

— Виходжу з бою.

Наказую веденому прикрити Амеліна, а іншим льотчикам — відбивати ворога короткими атаками.

Німецькі літаки почали ухилятися від бою — відходити в південному напрямку. Не витримали нашого натиску. Групу ми прогнали. Ведучи бій з винищувачами, я напружено стежив за повітряними підходами з півдня. І недарма: там з'явилася нова група «юнкерсів», яких прикривали «мессершмітти». Теж літаків тридцять. Вони підлітали до лінії фронту.

Приймаю рішення: частиною сил ударити по бомбардувальниках, а частиною — атакувати винищувачів. Очолюючи ударну групу, на швидкості вриваюся в бомбардувальників.

Почалася повітряна «карусель». Нам пощастило розладнати бойовий порядок «юнкерсів». Але ще кілька наших літаків дістали пошкодження і теж вийшли з бою. Противник, очевидно, по радіо викликав підмогу. Дивлюся й очам не вірю: наших літаків немає. Тільки ворожі, і їх дуже багато: навколо миготять чорні хрести.

Вирішую набрати висоту збоку. Прямую до невеликої хмари. Стрілка висотоміра показувала 4000 метрів. Не встиг як слід роздивитися — знову пролунала команда з землі. Чую голос командира корпусу:

— Яструби, яструби, підходить третя група бомбардувальників противника! Наказую збити ведучого!

Зрозуміло: тільки так можна зірвати наліт! Збити ведучого не просто. Однак наказ треба завжди виконувати негайно, а зараз тим паче. Передаю по радіо:

— Зрозумів вас. Іду в атаку.

Вирішую атакувати в лоб. Ззаду підійти до «юнкерсів» важко: над ними ззаду «мессершмітти».

Уважно роздивляюся: головне, щоб ворог не зайшов у хвіст. Лечу назустріч противникові, маскуючись невеликою хмарою. Ведучий — попереду групи. Бачу його ясно. Знижуюся. Бомбардувальники мовчать. Я добре знаю хитрощі противника. Звичайно, фашисти вже давно помітили написи на бортах мого літака. Вичікують. Але ось ми на одній висоті. Стріляти ще рано. Зате повз мене враз полетіли десятки трас. Німці не витримали й відкрили шалений вогонь.

А мені стріляти ще рано. Ще кілька секунд. Раз, два, три — і ось дистанція зручна. У перехресті прицілу вже чітко бачу ведучого. Б'ю впритул. Пролітаю на ним, — він немов пірнув під мене. Тепер треба назустріч ворожим літакам проскочити крізь їх бойовий порядок і одразу, розвернувшись на 180 градусів, мчати до своїх.

Крізь стрій «юнкерсів» я проскочив чудом — з жодним не зіткнувся. Розвертаюся на 180 градусів. Лечу до своїх. І тут повз мене промчали «фокке-вульфи». Ось вони почали знижуватися. Стрімко розвертаються. Один прилаштувався до хвоста мого літака метрів за п'ятдесят. Пара прикриває його ззаду. А ще далі їх цілий рій — хвіст із винищувачів. Ось коли вони вирішили взяти реванш!

Мені стало страшно: зараз упритул розстріляють. Передаю по радіо:

— Веду бій сам. Прошу допомоги.

— Кріпись! Зараз наші підійдуть, — чую схвильований голос Борового.

Напружую всю свою волю. Наказую собі: «Страхові не піддаватися! Вирватися!»

Гуркіт мотора підбадьорює. До мене повернулося само-владання. Швидко маневрую. Роблю каскад фігур вищого пілотажу. А тим часом ведучий ворожої трійки обстрілює мій літак.

Тепер усе залежить від мого морального стану, від фізичної сили та вміння пілотувати. Очевидно, противникові бракує сил. Мені теж доводиться нелегко. Та я ще можу протриматися.

«Фокке-вульф» присмоктався до мене. Коли німецький льотчик намагався випередити мене й виносив ніс літака, я виразно бачив його голову, шоломофон, навіть зле, напружене обличчя. Багато разів траси проходили зовсім рядом.

Чути було, як кулі влучають у хвостове оперення. Скоріше б у стерв'ятників скінчилися боєприпаси.

Витискую з літака все, що він може дати. І відриваюся. Тепер навряд чи пощастить їм збити мене! Однак неприємно, коли за спиною фашисти.

Ще стрімкіше кидаю літака з одного боку в інший. І раптом гітлерівці повернули назад — їм навздогін мчали ЯКи. «Коли б ви, друзі, прилетіли раніше... — подумав я. — Шкода, не можу до вас прилучитися — стрілка бензоміру на червоній рисці». І я погрожую кулаком услід фашистським літакам: «Ще зустрінемося!»

Тривожить думка про товаришів. Поблизу їх немає. В горлі так пересохло, що не можу зв'язатися з ними по радіо.

Зате як же я зрадив, коли, благополучно приземлившись на аеродромі, побачив, що всі мої товариші повернулися додому. І тільки тут відчув, як утомився. Але треба було доповісти командирові про проведений бій — справжнє бойове хрещення літака. Непокоїла думка: «Чи збив я ведучого першої групи «юнкерсів»?»

Зібравши сили, швидко простую на КП мимо великого плаката. На ньому великими червоними літерами написано прізвища багатьох льотчиків нашої частини, повідомлення про бої, проведені сьогодні, про здобуті перемоги. Мигцем бачу прізвища Амеліна, Бризгалова, Євстигнєєва, Мухіна, своє.

Коли я зайшов, Кирило Євстигнєєв закінчував доповідь про наслідки бою, проведеного під його командою. Вони вели бій з тридцятьма вісьмома «Юнкерсами-87», які організували наліт на наші війська. Група Євстигнєєва розіграла бомбардувальників противника.

В цьому майстерно проведеному повітряному бою наші льотчики збили чотири ворожих літаки. Кирило збив два.

Як завжди стримано і скромно, розповів він про перемогу своєї групи. Командир тепло привітав його. А я, міцно потиснувши руку давньому другові, став доповідати командирові частини про виконання бойового завдання. Сказав, що не певен, чи збив ведучого. Ольховський перебив мене:

— Не турбуйтеся, ведучого збито. Упав недалеко від спостережного пункту і розбився.

При цих словах у мене навіть утома зникла.

Разом з Євстигнєєвим ми вийшли з КП.

— Так, коли втратиш самовладання,— промовив він,— не врятують ні досвід, ні навіть чудові якості літака. У складному бою перемагає воля.

Коло плаката нас піджидали Амелін і Мухін. Живі, здорові вірні друзі! Ми побрели вчотирьох аеродромом, ділячись враженнями про сьогоднішні бої.

— Тяжко було виходити з бою,— розповідав Льоня,— турбувався за вас усіх.

— Я теж непокоївся. А за тебе особливо: надто вже багато їх було,— сказав я.

Того дня збільшились особисті рахунки льотчиків. А рахунок полку зріс до 270 збитих ворожих літаків.

Ввечері командир викликав мене на КП і прочитав листа колгоспника Конєва.

Ось що писав старий колгоспник:

Товаришу командире! Дуже прошу Вас відпустити до мене капітана Івана Микитовича Кожедуба хоча б на один день, якщо, звичайно, дозволить воєнна обстановка, — першого-ліпшого дня, на Ваш розсуд. Я обніму Івана Микитовича, як рідного сина.

В районі приготували центнер меду для льотчиків Вашої частини. Урожаю в цьому році чекаємо гарного.

Радий повідомити Вас, що мої сини на фронті, і до мене доходять вісті, що воюють вони непогано.

Чекаю Вашої відповіді, чекаю Івана Микитовича в гості. Бажаю всім його бойовим друзям успіхів і щоб вони з перемогою повернулися додому.

В. В. Конєв.

Командир написав йому у відповідь теплого листа, пояснивши, що пора у нас гаряча і виконати його прохання командування зараз не може.

Того вечора я рапортував колгоспникові Конєву:

Дорогий Василю Вікторовичу! Поспішаю повідомити, що на Вашому літаку я збив вісім літаків ворога, з них п'ять хвалених «Фокке-Вульфів-190».

Тепер на моєму рахунку сорок п'ять збитих ворожих літаків.

Дозвольте закінчити цього листа і запевнити, що мій бойовий рахунок весь час зростатиме.

З бойовим привітом капітан Кожедуб.

В червні у нас настало тимчасове затишшя. Війська готувалися до вирішальних боїв.

Ми літали на розвідку, вивчали майбутнє місце бойових дій, його метеорологічні особливості. Вчилися водити літаки в горах. І Євстигнєєв, і Амелін, і я навчали молодих льотчиків, що недавно прибули до нас.

22 червня вранці на політінформації парторг капітан Беляєв прочитав нам спеціальне повідомлення Радінформбюро про воєнні й політичні успіхи за три роки Вітчизняної війни Радянського Союзу.

У повідомленні йшлося про те, що «воєнна фашистська машина, яка вогнем і мечем пройшла по містах і селах десяти волелюбних країн, у боях проти нашої Батьківщини дала осічку. За період наступальних боїв радянські війська звільнили близько півтора мільйона квадратних кілометрів окупованої ворогом території, просунулися на захід майже на 2000 кілометрів, вийшли на великій довжині фронту до наших кордонів і вступили на територію Румунії».

Тут, за кордоном, ми, учасники боїв за визволення Батьківщини, з особливим хвилюванням, з гордістю за наш народ, наші Збройні Сили слухали це повідомлення.

За кілька днів почалася Білоруська операція військ Першого Прибалтійського, Третього, Другого та Першого Білоруських фронтів. Наступальні бої вели війська Карельського фронту. Події розвивалися швидко. А на нашій ділянці фронту, на північ од Ясс, усе ще було тихо.

...Якось увечері мене викликав командир. Я одразу помітив, що він заклопотаний, ба навіть схвилюваний. Ось що він мені сказав:

— Товаришу капітан, щойно надійшов наказ про ваш негайний виліт до Москви. В чім справа, точно не знаю. Начебто вас із полку переводять... Завтра вранці полетите з Бризгаловим на ПО-2 у Бельці. Звідти — до Москви транспортним літаком. Командування ескадрильєю та ваш літак тимчасово передадуть старшому лейтенантові Бризгалову. Постарайтеся вернутись, якщо буде можливість. Пам'ятайте: ви в цьому полку вирости.

Я не припускався думки, що мене можуть відкликати, перевести до іншої частини, на інший фронт. За рік і чотири місяці я пройшов з полком важкий шлях од свого першого бойового вильоту до сорок п'ятого збитого ворожого літака, з багатьма товаришами вчився бити ворога.

Як і чимало однополчан, я на фронті став членом Комуністичної партії. І Амелін, і Євстигнєєв, і я — всі ми прийшли до полку в один день. Тепер у комеска Євстигнєєва на рахунок сорок вісім збитих ворожих літаків, У мого веденого Мухіна, що прибув до нас рік тому, — п'ятнадцять. І я думаю про одне: аби тільки у Москві мене довго не задержали.

Збираю льотчиків ескадрильї. Повідомляю про новини. Всі вражені, схвильовані. А я вже тимчасово передаю справу своєму заступникові, Павлові Бризгалову.

Дивлюся на бойових друзів, і мене охоплює туга, яку відчуваєш перед розлукою з рідними.

Рано-вранці, перед тим як летіти в Бельці, йду прощатися з літаком імені Конєва. Немало зробив я бойових вильотів на могутньому слухняному винищувачі. Не раз вступав у смертельний бій з фашистами, і він ніколи не підводив мене.

Поруч з літаком стоїть мій невтомний помічник на землі — механік Віктор Іванов.

— Ну, бойовий друже, — кажу я, обнімаючи його, — багато на землі тобі довелося потрудитись! І твою допомогу я завжди відчував у бою. Бережи коня!

— Постараюся, товаришу командир! А ви постарайтеся вернутись, — відповідає Іванов.

Прощаюся з своєю ескадрилею. Іду разом з льотчиками на КП. Коло нього зібралися однополчани. Тут мій фронтний учитель Семенов, Амелін, Євстигнєєв... тут усі.

У Васі Мухіна обличчя розгублене. Він тримає мене за руку:

— Батьку... невже нас залишаєш?

Беляєв промовляє до мене тихо:

— Скажи всім кілька прощальних слів. Хлопці ждуть.

А я так хвилююся, що аж горло перехопило.

— Друзі, я сподіваюсь у полк повернутися, — кажу, подякувавши за все бойовій сім'ї. — А якщо мені накажуть служити в іншому полку, завжди про вас пам'ятатиму. Завжди мені здаватиметься, що крило в крило з вами б'ю воєно в повітрі.

Міцні дружні обійми.

— Пора, — нагадує командир.

Обводжу поглядом друзів, що стали мені рідні, аеродром, наші бойові літаки.

Усі гуртом ідемо до стоянки ПО-2. Він готовий до польоту. Гудіння мотора заглушає голоси друзів...

Москва залита сонячним світлом. А я згадую той похмурий ранок 1942 року, коли ми — необстріяні льотчики — приїхали до столиці на пункт збору. Немов бачу лице майора Солдатенка — вольове, сміливе: рубці від опіків, два ордени бойового Червоного Прапора, прикріплені на грудях.

Пригадую, як ми втрюх — Петро, Льоня та я — слухали розповіді бувалих льотчиків про бої на дальніх підступах до Москви, про те, як відбивають ворожі нальоти на Ленінград, про Сталінградську битву. А зараз по радіо передають повідомлення про наступальні бої радянських військ, про їхні перемоги над німецько-фашистськими загарбниками за кордоном нашої Батьківщини.

...У ВПС на мене чекає пропуск до генерала Шацького.

Генерал, ще зовсім молодий чоловік, тепло зустрічає мене, розпитує про товаришів, про наші бойові діла. Відповідаю, весь час думаючи про те, чого ж мене викликали?

Генерал несподівано запитує, пильно дивлячись на мене:

— Скажіть, товаришу капітан, а що, коли вас переведуть до іншого полку, на інший фронт?

Відповідаю, що до дня остаточної перемоги мій обов'язок лишатися в полку, який мене виховав. І тут я дізнаюся, що мене посилають на Перший Білоруський фронт, у полк, що виконує завдання, вільно полюючи в повітрі.

Тієї ночі я не склепив очей. Усе думав, як переконати генерала, що я повинен вернутися в свою бойову сім'ю. Вранці з'явився до нього й рішуче сказав, що я все обміркував: моє місце — в моєму полку. Знов уважно вислухавши мене, генерал відповів:

— Розумію й поділяю ваші почуття, товаришу капітан. Але командування ВПС вважає за потрібне призначити вас заступником командира авіаційного полку, про який я казав вам учора. Він зараз воює в Білорусії. Вже є наказ. Командир частини, полковник Павло Федорович Чупиков, чекає на вас. Проте ви не зразу полетите туди. Справа в тому, що ваші нові однополчани ведуть бої на літаках ЛА-7, і вам доведеться перевчитись. Освоїте ЛА-7 і полетите в частину.

Розмову було закінчено. Генерал попрощався зі мною, щиросердо побажавши успіху.

...Отже, мене послали в тил, до того самого запасного авіаційного полку, куди півтора року тому прибув полк

командира Солдатенка. Вийшовши з вагона, я трохи поникав знайомою платформою. Тоді обстановка тут була напружена: прямо на передову проходили маршові полки, приземлялися літаки, що летіли на фронт. Тепер стало спокійніше.

І ось я на аеродромі. На колишніх місцях — трофейні літаки, землянка, в якій ми жили. Так і здавалося, зараз з'являться однополчани.

У штабі мене привітно зустрів командир частини, підполковник Прокіп Семенович Акуленко. Підполковника я добре пам'ятав з 1942 року, хоч розмовляти з ним не доводилося — тоді він здавався мені суворим, грізним командиром.

— Радий бачити й привітати з Золотою Зіркою, товаришу капітан! — сказав він баском. — Змужнів, змужнів! Адже я вас пам'ятаю старшим сержантом: у полку майора Солдатенка служили.

Я здивувався з його пам'яті.

— Знати й пам'ятати кожного — мій командирський обов'язок.

Добрим словом згадавши мого улюбленого командира, він додав:

— Ми з ним ще в Іспанії добровольцями воювали, вели повітряні бої з фашистами.

Це новина для мене: я не знав, що командир Акуленко пройшов таку велику школу боїв. І пройнявся ще більшою повагою до нього.

А він провадив далі:

— Розумію, розумію! Звичайно, на фронт рветися? Та хоч ви й бувалий льотчик, а доведеться вам спершу під керівництвом інструктора як слід вивчити ЛА-7. Та й район підучите: за півтора року боїв, мабуть, забули. Як і годиться, складете залік, виберете літак, облітаєте. А тоді й поведете групу на фронт.

І добродушно додав:

— Ти вже на нас не ображайся: такий у нас порядок.

— Не ображатись, а дякувати вам треба, — відповів я.

Ми разом попрямували на аеродром, туди, де рядком стояли нові ЛА-7. З мимовільною заздрістю я дивився, як на них літають молоді льотчики. Підполковник відрекомендував мене комескові, під керівництвом якого я почав вивчати новий літак.

Незабаром я склав залік і дістав дозвіл на виліт. Того ж дня ми разом з комеском вибрали літак. А через кілька

днів я вже робив фігури вищого пілотажу. Машина мала прекрасні льотні якості, слухалася моєї волі, розвивала велику, як на ті часи, швидкість.

...Йшов серпень 1944 року. Програму переучування я давно закінчив і нетерпляче ждав групу льотчиків, з якою мав летіти в полк. Щоб не марнувати часу, наполегливо тренуюся, удосконалюю техніку пілотування.

По газетах уважно стежу за воєнними подіями. Війська Першого Білоруського фронту, що звільнили 26 липня Демблін та Пулави, форсували Віслу на південь од Варшави. Там, поблизу Дембліна, воював полк, до якого мене призначили. А про дії Другого Українського у зведеннях Радінформбюро не згадували. Колишні мої однополчани писали, що в них, як і раніше, точаться бої місцевого значення. Які це бої, я добре знав.

Одного разу друзі написали, що корпус і полк дістали звання гвардійських. Важко переказати, який я був радий та гордий, як потягло мене до випробуваних друзів!

ДІЛЮСЯ ДОСВІДОМ

Якось уранці, рихтуючись у тренувальний політ, я побачив, що до мене прямує мій давній приятель та однокашник — інструктор Чугуївського училища Павло Щербина. За ним ішли молоді льотчики, зацікавлено позираючи на мене.

Ми з Павлом міцно обнялись.

— Оце так зустріч! Звідкіля ти?

— З нашого училища. Привіз своїх вихованців — кадри для фронту.

Я розпитав його про давніх своїх друзів — Усменцева, Панченка, Коломійця, що лишилися в училищі інструкторами. Згадали ми загиблих друзів — відважних льотчиків Петра Кучеренка, Костянтина Тачкіна.

Щербина попросив мене поділитися досвідом з його вихованцями.

Відтоді по вечорах я довго розмовляв з молодими льотчиками: розповідав про бої коло Чугуєва навесні та влітку минулого року, про бої на Дніпрі та на північ од Ясс. Випускники Чугуївського училища жадібно слухали розповіді про бойові діла моїх однополчан.

Психологію новачків я добре розумів: півтора року тому саме тут мої товариші і я, так само долаючи боязкість, розпитували бувалих льотчиків.

Перебуваючи в запасному полку, я багато думав, так би мовити, узагальнив свій досвід, і мені було приємно, що я можу передати його необстріляним пілотам. Розмовляли ми про те, які якості потрібно льотчикові для перемоги, про його поведінку в бою, про самовладання, швидкість реакції, тактичні прийоми, групову злітаність та багато іншого.

Аналізуючи повітряні бої, мої та мсіх однополчан, я щоразу повторював, яке величезне значення для льотчика має фізична підготовленість. Льотчик, загартований фізично, легко переносить і різке зниження літака і перевантаження. Іноді від перевантаження темніє в очах. Але тільки-но отямився, одразу включаєшся в бойову обстановку і знову дієш на будь-якій висоті, з першою-ліпшою швидкістю, в якому завгодно становищі. Багато що вдається завдяки спортивним вправам: навіть у фронтових умовах мої товариші і я знаходили час для зарядки.

Через те великі перевантаження й тривале напруження всього організму в повітряному бою я витримував порівняно легко.

Але самих фізичних якостей для перемоги мало. Треба майстерно володіти технікою пілотування, а головне, мати ті моральні якості, які властиві радянському воїнові.

Радянського льотчика підтримує почуття бойового братерства. Іноді після граничного напруження в бою здається, що ти уже не в змозі битись, а глянеш на товаришів — і тримаєшся: рідко льотчик виходить з бою, коли друзі ще б'ються. Часом здається, втрачаєш останні сили, але тебе завжди підтримує думка, що ти воюєш за справедливу справу.

В запеклій сутичці не відчуваєш ні болю, ні втоми, — їх наче й немає. Але за кілька хвилин повітряного бою витрачаєш стільки енергії, що на землі не витратиш за кілька годин. Втому відчуваєш, коли вже приземляєшся на аеродромі.

На лиці льотчика, що прилетів після бою, видно, як багато він пережив за короткий час, проведений у повітрі. В очах з'являється щось суворе. На губах запеклася кров: певно, в бою кусав губи. Проте, якщо наказують летіти знову, втому наче рукою знімає: спокійний, зібраний, бадьорий, він сідає в літак.

В перші дні боїв на Курській дузі я зрозумів, що повітряний бій — це справді випробування морально-бойових та фізичних якостей бійця, це величезне напруження нервів.

Нервові напруження у кожного проявляється по-своєму. Під час перших боїв я, наприклад, — і так було у більшості льотчиків — втратив апетит. Весь час хотілося пити, пересихало в горлі, обличчя пашіло. Та вже через тиждень організм пристосувався, і все увійшло в норму. Тільки зрідка після бою цей стан ненадовго виникав знову.

В полку на розборах ми часто говорили про поведінку льотчика в бою, намагалися проаналізувати всі свої дії за день. І я звик аналізувати свої успіхи і невдачі, бої, проведені друзями. Ще на Курській дузі почав виробляти свої тактичні прийоми, швидкість дій: намагався використати всі льотно-тактичні якості літака, вижимати з нього все, що він може дати. Аналіз боїв допомагав нам робити правильні висновки, які давали всім велику користь. Деякими висновками я ділився з молодими льотчиками.

У повітряному бою не можна захоплюватися — треба діяти обережно. Недосвідченому льотчикові це особливо важко: бій захоплює, а рефлексі запізнаються. Доводиться бути твердим. Треба поєднувати тверезий розрахунок з відвагою, перемагати ворога наполегливістю та вмінням.

Кожен льотчик, а бойовий особливо, повинен уміти швидко оцінити обстановку, миттю орієнтуватися в ній, знайти найточніше рішення й одразу ж його виконати. Виробити в собі це вміння необхідно. Треба навчитися робити все швидко, але по порядку, контролювати свої дії та координувати їх у найскладнішій обстановці. Досягти цього допомагає постійне наполегливе тренування на землі та в повітрі.

Під час боїв, та й тепер, вивчаючи новий літак, я часто згадував настанови свого аероклубного інструктора Олександра Семеновича Калькова: «Робіть без поспіху, але швидко».

Швидкість і покvapливість — поняття різні. Через поспіх приймаєш не зовсім продумані рішення, недостатньо орієнтуєшся в обстановці, забуваєш про обережність. Це я добре засвоїв ще в ті дні, коли був інструктором і стежив за курсантами. Діяти з максимальною швидкістю — ось до чого повинен прагнути кожен бойовий льотчик. І він досягає цього тривалим, наполегливим тренуванням.

У бою льотчик-винищувач виконує одночасно кілька дій — адже він сам у літаку. Він і керує ним, він і штурман, і радист, і стрілець. Тим-то йому треба не тільки блискавично орієнтуватися в обстановці, але й уміти розподіляти увагу. Добрий, досвідчений льотчик уміє швидко

і свідомо переключити увагу, коли цього потребує обстановка, одразу реагувати на будь-яку несподіванку. В складній обстановці повітряного бою, коли події розгортаються протягом секунд, від уміння льотчика-винищувача розподіляти увагу часом залежить успіх сутички з ворогом. Особливо потрібне це вміння командирів групи.

Командир має миттю враховувати сильні й слабкі сторони бойового порядку противника, розгадати його наміри, вирішити, який маневр слід застосувати, щоб завдати ворогові поразки. Одночасно командир повинен уміти правильно розподіляти сили, стежити за діями групи, вчасно підбадьорювати льотчиків словом.

Іноді на підготовку до бойового вильоту дають мало часу, але все одно командирів треба накреслити дії кожного і всієї групи в цілому, визначити бойовий порядок, виділити льотчиків до ударної групи. Порушення бойового порядку може спричинитися до розладу плану командира, послабити якусь ланку. І противник негайно з цього скористається. Тим-то від чіткості дій кожного залежить єдність дій групи.

Однак усе передбачити на землі важко: в бою доводиться діяти залежно від обстановки. Поставлене завдання не повинно зв'язувати дії льотчика: в бою йому буде ясно, яку фігуру пілотажу треба виконати, щоб не згаяти двох-трьох дорогоцінних секунд. Блискавично комбінуєш фігури, несподівано для противника маневруєш — словом, вибираєш найкоротший шлях, аби завдати ворогові поразки.

У кожному бою досвідчений і теоретично грамотний льотчик — це новатор. Він знаходить прийоми ведення бою, комбінуючи фігури так, щоб зайняти найвигідніше положення в повітрі, зненацька атакувати ворога.

На землі старанно продумуєш фігури, а іноді робиш розрахунки тактичних прийомів. Усе обмірковуєш: і чи витягне мотор на такій-то висоті, і як досягти максимальної швидкості, і яку фігуру можна застосувати — бойовий розворот, гірку чи якусь іншу. Аналізуєш свої дії та дії льотчиків на розборах, конференціях. Словом, інших учиш і сам учишся, щоб уміло застосувати в бою набутий досвід.

Молоді льотчики часто питали мене:

— А як навчитися швидко і своєчасно атакувати ворога?

Мої однополчани і я це питання обговорювали часто. І всі дійшли такого висновку: головне — досконало освоїти техніку пілотування та стрільби. Якщо процес управлін-

ня літаком не поглинув усієї уваги, льотчик-винищувач може правильно виконати маневр, швидко зблизитися з противником, точно прицілитись і завдати поразки ворогові.

ДЕНЬ ПОВІТРЯНОГО ФЛОТУ

Напередодні святкування Дня Повітряного Флоту, 19 серпня 1944 року, Радінформбюро повідомило про наслідки бойових дій радянської авіації за тридцять вісім місяців Вітчизняної війни. З гордістю за нашу авіацію слухав я повідомлення, пам'ятне для фронтових льотчиків. У ньому йшла мова про те, що наші Військово-Повітряні Сили (наводжу майже дослівно), витримавши в перший період війни удари кількісно переважаючих сил авіації противника, спростували й розбили розрахунки гітлерівців на неподільне панування в повітрі. Радянська авіація завдала і завдає ворогові тяжких ударів, знищує його техніку й живу силу. Ударами з повітря вона затримувала наступ німців і тим самим подала неоціненну підтримку нашим військам. Тисячі фашистських асів знайшли свою загибель під Москвою, Ленінградом, Сталінградом, у Кубанських та Донських степах, на просторах України та Білорусії. Наша авіація позбавила противника переваг у повітрі, які він мав у перший період війни. Вона завоювала повне панування в повітрі під час літніх наступальних операцій цього року.

Йшлося в повідомленні й про те, що завдяки безупинній підтримці всього радянського народу наша авіація виявилася сильнішою за німецьку і перетворилася на грозу для фашистських загарбників, що радянський тил, робітники, інженери й конструктори працюють не покладаючи рук, безперервно збільшуючи випуск літаків та підвищуючи їх бойові якості.

Вранці, йдучи до штабу, щоб дізнатися, чи нема дозволу на виліт, я почув радісну звістку: О. І. Покришкіна нагороджено третьою медаллю Золота Зірка «за зразкове виконання бойових завдань командування та героїчні подвиги на фронті».

Назустріч мені поспішав підполковник Акуленко. Міцно обнявши мене, так що аж кістки хруснули, він радісно промовив:

— Вітаю вас, товаришу капітан, з нагородженням другою медаллю Золота Зірка.

Я був вражений, схвильований. Не міг і слова вимовити.

— Та хіба ви не чули? Нещодавно передавали прізвиська нагороджених. І майор Ворожейкін удостоєний другої Зірки Героя. Вітаю вас подвійно: ваш новий командир, полковник Чупиков, дістав звання Героя Радянського Союзу. Привітайте й нас: наш полк, хоч він і зветься запасним, нагороджено орденом бойового Червоного Прапора — за успіхи в підготовці авіаторів. Багато, дуже багато наших вихованців воює. Та й ви ж почасти наш вихованець.

Обнявши підполковника, я палко привітав його. Нас оточили льотчики й техніки запасного полку, нагодився й Павло Щербина. Товариші вітали мене, бажали й надалі бойових успіхів. А мені так кортіло одразу ж вилетіти на фронт, у боях виправдати високу нагороду.

...Через два дні нове повідомлення по радіо мало не змусило мене порушити дисципліну й повернутися до свого колишнього полку: війська Другого Українського фронту перейшли в наступ при підтримці масованих ударів артилерії та авіації. Вони прорвали глибоко ешелоновану оборону противника на північний захід од Ясс. За три дні наступу з боями просунулися вперед і оволоділи могутнім пунктом оборони противника: містами Ясси, Тиргу-Фрумос, Унгени та іншими місцями, які я так добре знав.

Подумки я весь час був із своїми однополчанами, досадував, що не беру участі в боях разом із своєю ескадрильєю. Але того ж дня трохи втішився: надійшов дозвіл на мій виліт до нової частини на Перший Білоруський фронт. Вилетіти наказано негайно і самому. Не пощастило: колишні однополчани ведуть запеклі бої, а я лечу в полк, на ділянці якого бойова операція вже завершувалася.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

ОД ВІСЛИ ДО ЕЛЬБИ

В ПОЛКУ РАДЯНСЬКИХ АСІВ

орога чекає на мене далека — в Польщу, на ліве крило Першого Білоруського фронту. Полк базується на схід од Дембліна, поблизу Уленжа. Де саме — я не знаю, маю з'ясувати на проміжному аеродромі, ближче до місця призначення.

Рано-вранці під теплі напутні побажання товаришів я вилітаю в частину.

...Внизу показалася білоруська земля. Героїчні діла звершували тут ще недавно радянські війська і партизани. На пам'яті стало, як ми з Василем Мухіним тривожилися за долю близьких, як він радів, коли звільнили мої рідні краї — Шосткинський район, а я — коли фашистів вигнали з його рідної Гомельської області, над якою я тепер пролітав.

У мене було кілька посадок. Особливо запам'ятав я аеродром у Барановичах. Тут війська Першого Білоруського фронту на початку липня вели тяжкі бої. Німці завзято чинили опір, прикриваючи Брестський напрям. А потім так поспішно тікали, що не встигли знищити на аеродромі зенітки та боєприпаси. Проте злітну смугу розбили, її ще не полагодили, і я сідав прямо на ґрунт. Тут я вперше побачив на землі трофейний «Фокке-Вульф-190», і мені пощастило уважно оглянути його, як 1943 року в Уразові «Хейнкель-111».

Перелітаю кордон біля Бреста. Приземлююся на правому березі Західного Бугу — вже на звільненій польській землі.

Карта у мене тільки до Бреста. В штабі бомбардувального полку я намалював карту потрібного мені району, провів лінію фронту по Віслі, проклав маршрут.

Лечу сам на бриючому в прифронтовій смузі. Тримаюся головних орієнтирів — шосейних доріг та залізниць. Це за всіма ознаками аеродром, на якому базується полк. Заходжу на посадку. Кілька льотчиків дріботять мені назустріч, один із них кидається до мене, обіймає.

— Пономарьов,— вигукую я,— бач, де зустрілися!

Це мій колишній курсант: я проводжав його на фронт 1942 року з Середньої Азії.

Виявляється, що я потрапив до сусіднього винищувального авіаційного полку нашого ж таки авіаз'єднання, але трохи на схід. Мене умовляють зачекати до ранку, але я уточнюю орієнтири і, обнявши свого колишнього учня, не зволікаючи, вилітаю. І невдовзі приземлююся на бетонуваний стаціонарний аеродром.

Літаки розосереджені, замасковані гіллям, однак помічаю, що у «лавочкіних» червоні носи й білі хвости. Це розпізнавальні знаки радянських асів (крім зірочок на бортах за кількістю збитих ворожих літаків).

Ось він — винищувальний авіаційний Проскурівський Червонопрапорний ордена Олександра Невського полк!

До мого літака, як звичайно, підбігли льотчики й техніки. Відрекомендовуємося один одному. Тепло, гостинно зустріли мене нові однополчани.

Хтось чухрає, ще здалеку вигукуючи:

— Давно чекаємо на тебе!

Та це ж Васько! Він учився водночас зі мною, тільки в іншій ескадрильї. 1942 року ми зустрілися в тилу на аеродромі запасного полку. Васько, вже тоді бувалий льотчик, розповідав мені та Петрові Кучеренку про бойові діла.

Ось і ще давній знайомий, Александрюк. Він теж закінчив наше училище. У парі з Васьком він літає з 1943 року. Він — ведучий, Васько — ведений.

— Правду кажуть: куди льотчик не прилетить, скрізь давнього товариша зустріне,— кажу я, міцно потискаючи льотчикам руки.

— І нового знайде,— підхопив хтось.

Льотчики розповідали, що місяць тому наші передові загони зненацька захопили противника на цьому аеродромі.

Технік Васильєв — мій вірний помічник на землі до кінця війни — одразу ж подався оглядати літак, а льотчики повели мене на КП.

Нетерпляче розпитував я супутників про обстановку на місцевому, лівому, крилі фронту, про те, як вони, мисливці,

воюють, про тактику повітряного противника. Кортіло якнайшвидше узнати людей, увійти в життя полку.

В період затишшя часу для знайомства більше, зате в бою швидше й краще пізнаєш один одного. Але активних боїв не було.

— Зараз точаться бої місцевого значення на плацдармах та в районі Праги — передмістя Варшави. Зрідка вилітаємо, щоб допомогти товаришам утримувати панування в повітрі на окремих ділянках, — розповідали льотчики.

Під цей час із замаскованого КП вийшли кілька чоловік. Попереду полковник із Зіркою Героя — це й був командир полку Павло Федорович Чупиков.

Рапортую:

— Товаришу командир, капітан Кожедуб прибув у ваше розпорядження.

А він виправляє:

— Гвардії капітан. Полк має звання гвардійського. — І міцно тисне мені руку. — Давно чекаємо на вас. Тепер воюватимемо вкупі. Познайомтеся з моїм замполітом, льотчиком підполковником Асеевим.

Замполітові нема сорока, але скроні йому вже взялися сивиною. Він приязно подає мені руку.

— Певен, у нас вам сподобається. Бойова робота в полку своєрідна й цікава. Сподіваюся, будете вдоволені.

Командир відрекомендував мені начальника повітряно-стрілецької служби майора Дмитра Титаренка. Однополчани називали його простіше — «начальник вогню та диму». Служить він у частині з перших днів її формування, може, тому й прозвали його Старим.

Дмитро Титаренко — почесний громадянин Ленінграда. Ось за що він був удостоєний цього звання.

Якось, на самому початку війни, коли полк охороняв небо Ленінграда, Титаренко, тоді лейтенант, стояв коло свого літака. Раптом він помітив німецького розвідника «Юнкерс-88». Не гаючись, без дозволу, він вилітає навперейми противникові. Наздоганяє його над Ленінградом і після кількох атак збиває. «Юнкерс» падає в передмісті Ленінграда.

Це була перша перемога, здобута в небі на очах у ленінградців.

Знайомлюся з штурманом полку майором Шебеко.

Штурманській підготовці тут приділяють велику увагу: мисливець повинен дуже добре знати район бойових дій.

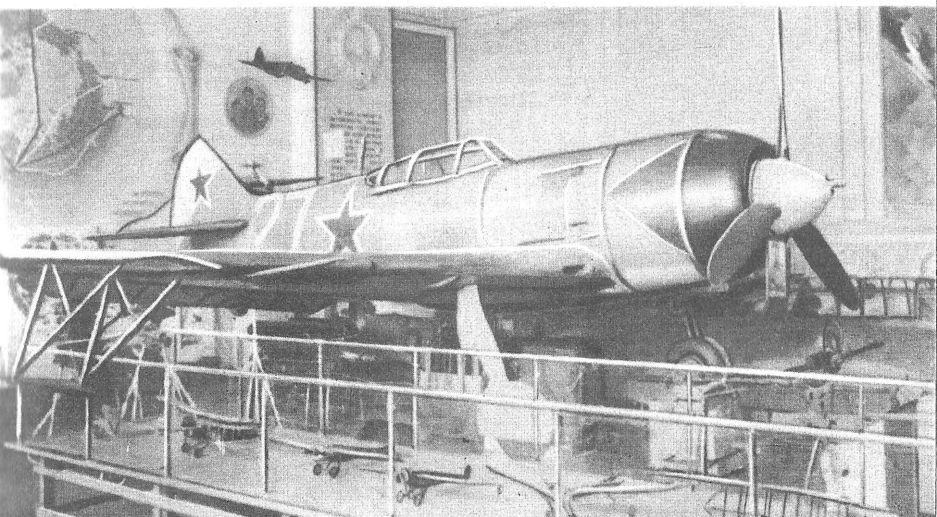
— Разом житимете, про все один одному розкажете, —

Зустрілися чугуівці — ушавлені льотчики двох поколінь. Льотчик-винищувач Іван Кожедуб, Віталій Попков та космонавт Олексій Леонов.

Державна
Республіканська
БІБЛІОТЕКА УРСР
Ім. КПРС

Славне минуле у літака за номером 27, на борту якого 62 зірки — стільки ворожих літаків збив Іван Микитович Кожедуб у повітряних боях.

Більше чверті віку тому учльот Кожедуб вилетів самостійно на У-2 з аероклубівського аеродрому. Відтоді його життя пов'язане з авіацією. Тепер він військовий льотчик першого класу, літає на сучасному реактивному літаку.

зауважив полковник.— А зараз ходімо на КП. Ознайомитесь з обстановкою. Перед вечерею відрекомендую вас льотчикам, і ви коротко розповісте їм про свій бойовий шлях. А то буває так: з'являється в полку людина, а знають про неї тільки ті, хто безпосередньо її оточує. Треба, щоб усі знали кожного і кожен знав усіх.

Я був схвилюваний і радий, коли вже на КП командир поздоровив мене із званням гвардійця й прикріпив до моєї гімнастюрки гвардійський знак. Звання багато до чого зобов'язувало.

Мене привітно зустрів начальник штабу підполковник Яків Петрович Топтигін — високий, сутулуватий чоловік. І він, і командир коротко ознайомили мене з обстановкою на нашій ділянці, з історією полку.

Користуючись із відносного затишшя, полк наводив у себе лад. Льотчики вивчали й узагальнювали бойовий досвід. Полк перебував на відповідальній ділянці і готувався до боїв за звільнення Варшави та всієї польської землі.

Тепер, коли сухопутні війська зайняли оборону коло Вісли, вчепившись за Магнушевський та Пулавський плацдарми, перед льотчиками стояло бойове завдання: вилітати на вільне повітряне полювання на південь од Варшави і далеко на захід од Вісли, шукати й знищувати противника на залізницях та на шосейних дорогах, а також і в повітрі, якщо випаде нагода.

Полк воював у складі 16-ї повітряної армії, якою командував Герой Радянського Союзу генерал-полковник авіації С. І. Руденко. Оперативно полк підлягав авіаційному корпусові під командуванням Героя Радянського Союзу генерал-лейтенанта авіації Є. Я. Савицького. За діяльністю полку стежив командувач ВПС Червоної Армії Головний маршал авіації Герой Радянського Союзу А. А. Новиков, з ініціативи якого і було створено полки, що виконували бойові завдання, полюючи в повітрі.

— Полк, сформований 1938 року, один з перших зустрів противника на підступах до Ленінграда,— розповідав замполіт Асеев.— За порівняно короткий час, прикриваючи в системі ППО Ленінград, він провів 2826 бойових вильотів, 415 повітряних боїв, збив 76 німецьких літаків. Льотчики показували доблесть і героїство, хоча воювали на застарілих типах літаків із чисельно переважаючим противником.

Виявляється, полк теж воював і на Воронезькому фронті. В ті дні, коли ми, льотчики 240-го полку, вели бої під Харковом. А згодом на Курській дузі, поруч, у скла-

ді 2-ї повітряної армії, воювали багато моїх нових однополчан і серед них Павло Федорович Чупиков, який тоді командував іншим авіаполком.

Полк брав участь і в боях за визволення України, дійшов аж до Карпат, Білорусії, Литви, і, як я вже знав, частини Польщі. За зразкові бойові дії під час звільнення деяких міст мав подяки в наказах Верховного Головнокомандувача.

Я запитав, коли полк почав повітряне полювання.

— 3 січня 1944 року, — відказав командир. — І вже має чималий досвід. Колектив полку виховав цілу плеяду безстрашних льотчиків. Під час Білоруської операції вони здобували чудові перемоги, вільно полюючи в повітрі, і втрати в полку були порівняно незначні.

...В серпні 1943 року командиром полку — тоді він іменувався 19-й Червонопрапорний — став Герой Радянського Союзу майор Лев Шестаков. Люди, які знали його, розповідали, що він блискуче володів технікою пілотування, мав велику силу волі, був безстрашний, розумний, культурний.

Це був командир-новатор, командир-боєць, прославлений герой Одеси і Сталінграда.

В складній обстановці перших місяців війни Шестаков завжди знаходив вихід з важкого становища, не втрачаючи самовладання. І він і льотчики авіаційно-винищувального полку, яким він тоді командував, вилітали на бойове завдання прямо з вулиць Одеси, яка завзято оборонялася.

Ось що, наприклад, писала «Правда» від 19 жовтня 1941 року: «Гігантську, напружену боротьбу з ворогом вели льотчики командира Шестакова. Льотчики-винищувачі на своїх машинах провадили розвідку, штурмували ворожі колони, бомбили передові позиції і тили противника, охороняли місто, вели повітряні бої і знищували ворожих стерж'ятників».

Пам'ятаю: ще будучи в тилу інструктором і готуючись до фронту, я переписував цитати з статті про повітряних мисливців — льотчиків полку Льва Шестакова.

Мені розповіли, що Шестаков сам водив у бій молодих, необстріляних льотчиків, незважаючи на складну обстановку, показував, як треба діяти.

В березні — квітні цього року мої нові однополчани відзначилися в запеклих боях під Проскуровом, і полк дістав найменування Проскурівського. Тут він втратив командира.

В одному бою Лев Шестаков показував, з якої дистан-

ції треба розстрілювати ворожого літака. За тридцять метрів од «юнкерса» він уже збирався вийти з атаки, але бомбардувальник вибухнув на власних бомбах, і вибухова хвиля розбила літак Шестакова.

Тільки в травні, коли в яру розтав сніг, знайшли тіло командира полку — з орденами, з Зіркою Героя на грудях. Поховали Льва Шестакова на центральному майдані в Проскуріві, за звільнення якого він оддав життя. Шестаков загинув у 29 років. Пам'ять про нього шанував увесь полк, як ми шанували пам'ять про Солдатенка.

Механік озброєння, художник-самоук Южаков намалював його портрет. Довго я дивився на молоде мужнє обличчя Льва Шестакова, на розумні спокійні очі, думаючи про його героїчні діла.

В дні запеклих боїв на північ од Проскурова був збитий і пропав без вісті молодий здібний льотчик Сергій Крамаренко, на прізвисько Байда. Льотчики згадували про нього з повагою та любов'ю і не втрачали надії, що він живий.

Після загибелі Шестакова командиром став бувалий офіцер, відважний бойовий льотчик Павло Чупиков. Під його командуванням полк зберіг свої давні традиції, збільшив рахунок перемог: льотчики били ворога над Радянською Білорусією, а тепер беруть участь у визволенні братнього польського народу.

Нові товариші розповіли мені, що пліч-о-пліч з військами фронту воює Перша армія Війська Польського, що в боях відзначилися польські льотчики, проявивши майстерність та відвагу. З першого погляду видно, що тут, як і в полку, де я служив раніше, живуть однією сім'єю, шанують традиції, пишаються перемогами товаришів. Командир викликає почуття поваги: одразу видно, що це людина волюва, енергійна. Його світло-сірі очі дивляться пильно, проникливо. Він ставний, підтягнутий, йому років тридцять. Обличчя засмагле, обвітрене, до скронь від куточків очей тягнуться зморшки, як ото буває, коли льотчик, примружившись, довго дивиться на сонце. Мабуть, полковник зраня до вечора на аеродромі або в польоті.

З усього відчувається, що командир він вимогливий і водночас дбайливий і, як його попередник, багато робить для згуртування бойового колективу.

Закінчуючи розмову, полковник звернувся до начальника штабу:

— Якове Петровичу, ви за мене на КП залишитесь, а я покажу товаришеві капітану розташування ескадрилей. Ходімо, товариші офіцери.

Коли ми вийшли, командир, який умів давати короткі та влучні характеристики людям, сказав:

— Майже вся історія полку пройшла на очах у начальника штабу. Він добре говорить, володіє пером. Уміє не тільки поставити завдання, стисло та цікаво пояснити його льотному складові, але узагальнити бойовий досвід, що так потрібен для навчання.

Замполіт Асєєв зауважив:

— Яків Петрович записує геть усі події. Записи зберігає. Це велика цінність. На них має вчитися молоде покоління льотчиків і техніків.

Назустріч нам ішов хлопець років п'ятнадцяти, в комбінезоні. В нього було рухливе енергійне лице, рішуча хода.

— Давиде, підійди, відрекомендуйся моєму заступникові,— мовив полковник і додав: — Це син нашого полку.

Хлопець підійшов, виструнчився й відрепортував:

— Товаришу командир, моторист комсомолец Давид Хайт!

Відпустивши його, Павло Федорович проказав:

— Багато йому довелося випити горя. Згодом дізнаєтеся докладніше. У нас всі його дуже люблять, і він палко відданий нашому полку, дисциплінований. Здібний, сміливий хлопець. Моторист літака лейтенанта Васька, і Васько з нього дуже вдоволений. Давид буде вашим ординарцем. Гадаю, що й ви не нарікатимете. У вас, як інструктора, око при звичаєне, є педагогічний досвід. Стежитимете за його розвитком. Згода?

Я охоче згодився. До діяльних, сміливих та дисциплінованих дітей завжди ставлюся з симпатією.

До нас підходить ставний, підтягнутий льотчик. Це командир третьої ескадрильї, Герой Радянського Союзу майор Баклан. Він доповідає, що біля КП ескадрильї зібрані льотчики і техніки. Гуртом прямуємо до стоянки літаків.

Раптом Чупиков когось покликав:

— Зірко, Зірко, мерщій сюди!

Та це ж ведмежа! Поспішає до нас перевальцем, оче-

нята весело блищать. Ось воно зіп'ялося на задні лапи, передніми ледве сягаючи командирові до плечей. Чупиков гладить кумедне волохате ведмежа по широкому лобові:

— Наш пестунчик просить гостинця.

Титаренко подає мені грудочку цукру:

— Почастуйте Зірку, товаришу капітан.

Ведмежа живенько злизнуло цукор з моєї долоні й за-
трюхало поруч із нами.

— У полк воно попало двомісячним малятком, — розпо-
відає командир. — Селяни з Ужгородського району, звіль-
неного від фашистів, подарували ведмежатко маршалові
Новикову. А маршал — нам. Старший лейтенант Дмитро
Нечаєв випросив у нашого лікаря Шалви Капанадзе гумову
рукавичку. Відрізав палець, проколов, натягнув на пляшку
з молоком і вигодував тварину. Зірка у нас пустунка. Що-
дня чекай якоїсь витівки. Нещодавно в бочку із сирівцем
влізла, перелякала офіціантку та й сама перелякалась.
А льотчики реготали, аж за боки брались. Але в них ще
звірята є. Десь підібрали поранене зайчєня, ворону з під-
битим крилом вилікували, годують собачку Кнопку... А ось
і Зірчин приборкувач! Знайомтеся.

Міцно тисну руку молодому широкоплечому льотчикові
Дмитрові Нечаєву. Він каже:

— Зірка перелітає з аеродрому на аеродром на М-2.
«Налітала» вона багато. Прекрасно знає наш розпорядок
дня, ходить з нами до їдальні. Дивіться, зараз буде вистава.

Чорний верткий цуцик — ото і є Кнопка — задерикува-
то дзяволить, пробігаючи перед носом у Зірки. Проте вед-
межа встигає схопити цуцика. Той жалісно заскавчав.

— Та воно ж придушить песика! — сполошився я.

— Що ви! Кнопка скавчить з переляку: на допомогу
кличе. Ось побачите — знов у бійку полізе.

Справді, ведмежа тримає Кнопку обережно, не запо-
діявши ніякої шкоди.

Дмитро Титаренко визволяє Кнопку. Цуценя тремтить,
лиже йому руки. Та тільки-но опинилося на землі — враз
задзявкотіло й завзято кинулося на ведмежа. А те бурчить,
щоб завдати страху, відштовхує Кнопку лапою, і цуценя
під дружний регіт льотчиків одлітає вбік. Проте Зірка, на-
чебто й не було нічого, біжить перевальцем поряд із нами.

— Смієшся із Зірчиних вибриків — і немов відпочи-
ваєш, — кажуть мої нові товариші. — А часом так треба роз-
важитися, надто ж після напружених боїв.

Оглянувши ескадрильї, я повернувся на КП і, на прохання командира та замполіта, коротко розповів про своїх колишніх однополчан. Затим мене докладно знайомили з моїми обов'язками. Треба було вивчити по карті район майбутніх боїв, тактику дій полку, повадки повітряного противника.

Уважно вдивляюся в карту, поки Яків Петрович розповідає мені про обстановку на лівому крилі фронту, ближче до якого міститься наш аеродром. Війська ведуть бої за розширення плацдармів у районі Магнушева та Пулави. Одночасно війська правого крила захоплюють плацдарми поблизу Пултуска та Сероцка, де противник завдає сильного контрудару.

А тоді підійшов командир, і ми заговорили про злітність.

— Ви знаєте, товаришу капітан, що пара — єдине ціле. А в нашому полку цій єдності надається особливого значення — адже на полювання ми вилітаємо парами. У нас за кожним льотчиком закріплено літак, у кожного є постійний напарник. За час підготовки прекрасно зліталися льотчики, що прибули до нас порівняно недавно. — І командир додає: — Ви, очевидно, найчастіше літатимете в парі з Титаренком — він буде вам за веденого, якщо вже ви прилетіли без напарника. Хоч у вас в обох великий досвід, однак злітатися треба.

Надвечір Титаренко, Шебеко і я поїхали до селища кілометрів за п'ять від аеродрому, де квартирували льотчики. Уважно придивляюся до Титаренка. Видно з усього, в нього весела, спокійна вдача, він добрий товариш.

І ось ми в кімнаті, де житимемо втрьох. Нас провідує полковий лікар Шалва Капанадзе.

— Як долетіли? — питає мене. — Як почуваетесь?

— Дякую, здоровий!

Капанадзе, по-хазяйськи оглянувши кімнату, виходить. Титаренко усміхається:

— Лікар у нас дбайливий. Не встигнеш на нове місце прилетіти, старанно оглядає житло, їдальню, кухню. Сам усю білизну перевірить, по кілька разів на день змушує днювальних прибирати. А в кишенях завжди носить вітаміни та різні цілющі порошки. — Він дивиться на годинника. — В їдальні годиться бути рівно о двадцять першій годині. Вечеряємо тут, а снідаємо та обідаємо на аеродромі.

На вечерю треба з'явитися вчасно, без запізнення. Проходить вона організовано. Вдень по ескадрильях провадять розбори, а перед вечерею, коли всі офіцери в зборі, командир повідомляє про підсумки бойового дня. Осуд або захоплення в присутності всіх офіцерів частини — прекрасний засіб виховання. Серед сержантського та рядового складу аналіз льотного дня робить заступник по політчастині. Так завів полковник Шестаков, і це стало традицією полку.

Опоряджуємось і вирушаємо до їдальні. Попереду тупає Зірка, наче справді знає розпорядок дня. На мій подив, ведмежа спинається на задні лапи і само відчиняє двері.

Титаренко підвів мене до столу:

— Сидітимемо рядом, отут. А тут — командир, Топтигін та Асеев.

На столах, застелених чистими білими скатертинами, стоять прибори. Командира ще немає. Всі льотчики в зборі, неголосно перемовляються, раз по раз підкликаючи ведмежа, — воно спритно снує між столиками.

По команді всі встають. Входять командир частини, Асеев і Топтигін.

Полковник, швидко оглянувши столи й попросивши офіцерів сісти, каже:

— Я вже відрекомендував вам свого заступника, гвардії капітана Кожедуба. Тепер нехай товариш капітан за нашою традицією коротко розповість, де і як воював.

Розповідаю, що в боях я півтора року, що полк, де я служив, в основному прикривав війська та супроводжував бомбардувальники. Знищення ворога способом вільного повітряного полювання для мене завдання нове й складне, але я висловив упевненість, що за допомогою своїх однополчан опаную це мистецтво. Поділився й тим, як тяжко було розлучатися з бойовою сім'єю, — тільки й підтримувала думка, що мета у всіх нас спільна. Наприкінці сказав, що ще в глибокому тилу ми чули про полковника Шестакова, а в дні битви під Курськом, можливо, з деякими льотчиками зустрічалися в повітрі.

— Будь ласка, сідайте, товаришу капітан, — каже Чупиков і додає: — Бачу — хвилювалися. Льотчики слухали уважно. Адже треба знати, з ким у бій летиш. Тепер, товариші офіцери, — веде він далі, — коротко проаналізуємо льотний день. Вильотів було мало. Під час вільного полювання відзначалася пара Александрюка.

Він стисло розбирає виліт, звертає увагу на знищення

ворожих розвідників у повітрі, техніки на землі. Закінчує так:

— Пропоную тост за льотчиків, які успішно виконали завдання, і за бойового товариша, що прибув до нас!

Під час вечері ведмежа, яке ненадовго втихомирилося, знову почало бігати від столика до столика, постукуючи кігтями об підлогу.

В їдальні стає гамірно: льотчики сміються з витівок Зірки.

— Тепер, товариші офіцери, можна покурити, трохи розважитися,— промовив командир.

— До вашого дозволу ніхто не курив,— зазначив я.

— Такий порядок запровадив у полку Шестаков. Навіть після напруженого бойового дня всі льотчики збираються в їдальні й чекають на командира. Льотчики не курять, не виходять з їдальні без його дозволу. Адже завдяки цьому витримка теж виробляється. Такого порядку я твердо дотримуюсь. Після вечері у нас буває концерт самодіяльності. Прошу вас, товаришу Фомін, заспівайте!

Заграв баян. Фомін — ад'ютант третьої ескадрильї — заспівав сильним і приємним голосом. Льотчики підхопили. Співали вони пісень, які самі й складали, про бої над Ленінградом, про своє бойове життя.

Завмерли останні слова пісні, і командир несподівано звернувся до мене:

— Товаришу Кожедуб, заспівайте нам, будь ласка, щось і ви.

— Заспівайте, заспівайте, товаришу капітан! — підхопили льотчики.

Я став відмагатися:

— Та я не співаю, голосу нема...

— А в нас той, хто співати не вміє, має особливий успіх!

— Краще я гопака затанцюю.

У стрімкому темпі пускаюся навприсядки. Хтось дуже штовхає мене вбік, і розлягається оглушливий регіт. Звідусіль вигукують:

— Зірка, Зірка!

Виявляється, до мене нечутно підкотилося ведмежа. Оминаючи його, навприсядки обходжу кімнату. Ведмежа — за мною. Скочивши, я повалив його на обидві лопатки. Льотчики кричали «біс», аплодували, сміялись.

А я зовсім оговтався, відчув себе серед рідних людей. Та ось командир, глянувши на годинника, оголосив:

— Час на відпочинок! Добраніч!

Коли Титаренко, Шебеко і я прийшли додому, з кімнати, де жили льотчики третьої ескадрильї, пролунав голосний сміх. Ми зазирали у двері й побачили прекумедну картину. Ведмежа вместилося на ліжку свого приборкувача — Миті Нечаєва і, поклавши голову на подушку, мирно спало.

Почувши сміх, прибігли льотчики з інших кімнат. Стали будити ведмежа. Воно бурчить, відмахується лапами — і ані руш. Обережно стягнули його і поклали під ліжку. Зірка поскигвила трохи, зрозуміла, що нічого не вдіє, та й знову заснула.

Того вечора в нашій кімнаті довго не спали. Товариші розповідали мені про бойові діла полку.

А рано-вранці нас розбудило ведмежа: прийшло в гості.

— Зірка з'явилася! Отже, підйом! — вигукнув Титаренко, схоплюючись.

Ми заходилися робити зарядку, вмиватись, а ведмежа, не дожидаючи нас, перше помчало до машини, яка звичайно відвозила льотчиків на аеродром.

Разом з інженер-майором Зарицьким іду до стоянки літака. Розпитую про життя й діла технічного складу не просто з цікавості, а тому, що з аероклубівських часів мене завжди зв'язувала міцна дружба з техніками.

Що таке? Замість сірої одноколірної машини переді мною літак з червоним носом та білим хвостом. Вигляд у нього дуже імпозантний.

Інженер усміхається:

— Що, не впізнали, товаришу капітан? Вашого літака вночі пофарбували до пари всім іншим.

На стоянці мене зустрічає механік Васильєв, доповідає, що літак готовий до польоту.

...Коли я прийшов на КП, мене привітно зустрів підполковник Асєєв; він був заступником командира по політчастині ще за Шестакова. У нас зав'язалася дружня розмова.

Про замполіта я вже трохи знав із розповідей Титаренка. На «лавочкіні» він літає недавно, і літати на новій техніці його переучував у фронтовій обстановці Павло Федорович Чупиков.

Готуючись до бойового вильоту, Асєєв прислухається до зауважень досвідчених льотчиків, хоч і молодших за званням, при виконанні завдань показує приклад старанності та дисципліни.

Замполіт сказав, що в полку багато комуністів і комсо-

мольців. Парторганізація веде серед особового складу велику виховну роботу, зараз в основному по підготовці до боїв. Комуністи готуються до льотно-тактичної полкової конференції та до зустрічі бувалих льотчиків 16-ї повітряної армії. За рішенням командувача повітряної армії вона відбудеться згодом, очевидно в районі Білої-Підляськи.

Я став на партійний облік і дістав перше партійне доручення: виступити перед інженерно-технічним складом, ознайомитися з його життям.

Разом з підполковником Асєєвим я побував серед інженерно-технічного складу на розборі — його цікаво, із знанням справи провадив інженер-майор Зарицький.

Мисливцям тривалий час доводилося літати над територією, зайнятою ворогом. Тим-то в нашому полку потрібно було особливо ретельно готувати літак, весь час перевіряти його. І техніки розуміли, яка велика їхня відповідальність.

Щодня після вечері ми з Асєєвим їздили на аеродром, заходили до техніків на стоянки літаків, у їдальню, в будинки, де вони жили. Розмовляючи з ними, я вникав у їхнє життя, сповнене невтомної праці, спостерігав риси характеру, дізнавався про настрої.

У мене старанний і уважний помічник, досвідчений, тямущий технік Васильєв. Не раз протягом дня він питає, як працює в польоті мотор, всі агрегати.

Діставши бойове завдання, перебуваєш у піднесеному, збудженому стані. Васильєв, людина спокійна, витримана, неодмінно зверне увагу льотчика на якусь деталь, нагадає, остереже, дарма що з «апаратом», як називав літак мій колишній механік Іванов, завжди все гаразд. Не було випадку, щоб Васильєв, як і Іванов, своєчасно не приготував машини до польоту.

«Дружба льотчиків і техніків — неодмінна умова успішної бойової діяльності» — під таким гаслом відбулися полкові партійні збори. Всі, хто виступав, говорили про те, що дрібненька несправність може спричинити іншу, серйозну, і, таким чином, підвести над розташуванням противника, найменший недогляд у підготовці літака на землі може датися взнаки у бою. Говорили й про те, що і льотчик і технік доповнюють один одного.

З усього було видно, що міцна дружба єднає льотчиків і техніків, що вони спільно готуються до бойових дій. Багато робив для згуртування їх полковий комсорг Володимир Івановський.

Бойових вильотів у ті дні майже не було. Зате я багато тренувався у парі з Дмитром Титаренком, вивчав район, намагався досягти якнайкращої злітаності. Вечорами на КП командир полку та замполіт розповідали мені про безстрашних радянських асів.

Відважний винищувач Дмитро Титаренко літав веденим у Шестакова, і якось командир згадав про рису його характеру, яку я вже помітив: Дмитро не любив розповідати про свої перемоги, зате завжди пожваблювався, ставав красномовний, коли розмова заходила про подвиги товаришів.

Замполіт розказав мені про Героя Радянського Союзу осетина Олександра Караєва, який відзначився в боях за визволення Радянської Білорусії, про цигана льотчика Кирила Бачила, про своєрідну бойову пару — Героя Радянського Союзу Євгена Азарова та Михайла Громова.

Майор Азаров служив у полку з першого дня війни, бездоганно знав техніку пілотування; його ведений, теж досвідчений повітряний мисливець, літав з ним від 1942 року. Ця бойова пара мала одну особливість: Азаров втратив гостроту зору, а у Громова зір був прекрасний, і ведений став «очима ведучого». Діяли вони так. Попереду летів ведений, а позаду — ведучий. Угледівши противника, Громов повідомляв ведучого: «Азаричу! Я — Громов! Бачу противника». — «Підводь», — передавав Азаров. Ведений «підводив» його до противника, і Азаров, помітивши німецького літака, передавав: «Бачу! Атакую!» Після цього Громов відтягувався назад і прикривав хвіст літака ведучого. Азаров атакував противника і, як правило, збивав з короткої дистанції. Недарма він часто казав: «Мій девіз — кинджал ворогові прямо в серце». І ще: «Не той льотчик-винищувач, хто на винищувачі літає, а хто ворога збиває». 1943 року Євгена Азарова через поганий зір хотіли списати з льотної роботи. Його переконували, що служити в авіації йому не можна. Проте на всі доводи він одказував: «Залиште мене на фронті до перемоги. Не підведу, у пригоді стану. Даю слово комуніста». Громов теж просив залишити командира, обіцяв пильно дивитися за двох. І Азаров зостався в частині. Свого слова льотчик-комуністи дотримали. На особистому рахунку кожного зростала кількість збитих літаків.

Ближче зазнайомившись із командиром, я побачив, що він, кажучи штабною мовою, вміло організовує особовий

склад на виконання поставленого завдання. На фронті він із самісінького початку війни, у нього великий бойовий досвід. Цей випробуваний льотчик прекрасно опанував техніку пілотування, він скромний, працьовитий, безстрашний.

Чупиков дуже дорожив честю полку і вимагав цього від усіх своїх підлеглих. У полку його любили й поважали. Мужній бойовий командир всією душею любив свою сім'ю і в години відпочинку охоче розповідав про синочка. Як і кожному радянському солдатowi, йому кортіло відпочити душею, уявити собі домашній затишок, помріяти про зустріч з близькими. Літав він з 1941 року, і жодного разу його не збивали.

Не один приклад витримки навели командир та замполіт, розповідаючи про бойову дружбу і взаємну допомогу льотчиків полку.

Якось під час Білоруської операції Чупиков разом з Титаренком — тоді капітаном — вилетіли на бойове завдання. Вони летіли до лінії фронту, шукаючи повітряного ворога. Заважало сонце, яке вже хилилося на захід: яскраві промені засліплювали очі. Та ось командир побачив: із заходу, прикриваючись хмарами, до нас у тил прямують дві «рами» — «Фокке-Вульфи-189» в супроводі чотирьох «Мессершміттів-109». Група летить трохи нижче від нашої пари.

При такій зустрічі радянський льотчик міг прийняти тільки одне рішення: негайно атакувати. І Чупиков подав веденому команду:

— Атакую «раму»! Прикрій!

Стрімко підлітаючи до ворога, він відкрив вогонь. Стрілець однієї з «рам» теж почав стріляти. Шлях Чупикову намагалися перепинити два винищувачі, але ведений вчасно прийшов йому на допомогу. «Мессершмітти» не витримали швидких, завзятих атак радянського льотчика й відступили. Нараз командира атакувала друга пара винищувачів. Ризикуючи життям, Титаренко знову перепинив шлях ворогові, відбив атаку. Проте сам опинився у скрутному становищі: противникові пощастило пошкодити керування, порушити радіозв'язок. Літак різко нахилився на крило. Дмитро спробував вирівняти машину, керувати нею вже не можна було, і літак почав падати. Лишався один вихід — стрибати з парашутом. Внизу — вже звільнена земля.

А командир у цей час підбив «раму», змусив ворожих розвідників повернути назад і помчав їм навздогін.

Капітан падав з «затяжкою», рахуючи секунди, щоб розкрити парашута якнайближче до землі. Чим раніше

смикнеш кільце, тим більше шансів для ворога: парашут — добра мішень. Пора! Рух рукою, і над головою Титаренка заколихався білий шовковий купол.

Льотчик повільно знижувався. Сидячи на лямках розкритого парашута, він з тривогою стежив за діями командири. Важко, коли товариш веде нерівний бій, а ти безсилий зарадити.

Полковник наздогнав «раму». Йому перешкождали два винищувачі, а два інші, ті самі, що підбили Титаренків літак, розвернулися й стали швидко підлітати до парашутиста. Дедалі гучніше вили їхні мотори. Зараз ворожі льотчики відкриють вогонь.

І раптом Титаренко побачив: навздогін винищувачам мчить літак командира. Він нав'язує гітлерівцям бій, одганяє їх від товариша.

«Мессершмітти» намагаються атакувати радянського винищувача. Але Чупиков робить вправний маневр, сам майстерно атакує ворога і зв'язує фашистів боєм. Його навальні атаки приголомшують німців.

Дмитро не зводив очей з командирів літака. Раптом він відчув, що під ногами у нього земля, і не втримався — упав. А коли підвівся, побачив, що бій перемістився. Титаренко, який любив згадувати про цей випадок, розповідав мені згодом, що тут він вигукнув, ніби Чупиков міг його почути:

— Бийте їх, товаришу командир! Бийте гадів! Доверніть лівіше! Увага: вас атакує «мессер»-ведений! Так, правильно, товаришу командир! Всипали ви фашистам перцю!

Полковник стріляв точно. На одному з ворожих літаків спалахнуло полум'я: снаряди влучили в бензобаки, він кілька разів перекинувся й упав. Другий німець залишив поле бою.

Одразу ж командирів літак з'явився над тим місцем, де приземлився Дмитро, і зробив над ним коло. Титаренко замахав руками: мовляв, усе гаразд — живий, здоровий. Командир, пересвідчившись, що бойовий товариш у безпеці, похитав крилами й узяв курс на аеродром.

І вмить запала тиша. Дмитро відстебнув лямки, склав парашута і враз відчув страшенну втому. Ліг на землю, проте заснути не міг: перед очима поставали картини бою. Невдовзі по Дмитра приїхали однополчани й одвезли його до аеродрому, де на нього нетерпляче ждав Чупиков.

Кожен з них вважав, що зобов'язаний життям товаришеві. Так воно й було. Їх врятувала взаємна виручка.

Льотчики часто дружно сперечалися про тактику повітряного бою, про бойову виучку. Якось у негоду на початку вересня в дерев'яному будиночку біля КП зібралось кілька чоловік: звичайно тут ми готувалися до завдання і відпочивали.

В розмові з товаришами я сказав, що бойовий шлях кожного з нас складається з кількох етапів.

— Які ж це етапи? — спитав Титаренко. — А розкажи про свої.

— Охоче, — відповів я. — По суті, перший етап у мене почався ще до фронту. Тактика повітряного бою тоді була для мене тільки теорією. Це був підготовчий етап. Я наполегливо, терпляче вивчав досвід бойових льотчиків, малював схеми боїв, про які читав у газетах, переписував уривки з статей, правила, вчив курсантів і сам учився. Багато чого було мені незрозуміло, неясно, та деякі правила пам'ятаю відтоді добре.

Перші бойові вильоти — це другий етап. Поступово зростав бойовий досвід. Як і мої товариші, молоді льотчики, я ще гарячкував у повітрі, не вмів контролювати свої дії, розподіляти увагу. Кругозір був неширокий. Я чітко уявляв собі обстановку тільки на тій вузькій ділянці фронту, де воювала ескадрилья. Засвоїв два основні правила: хоробро битися з ворогом і, не відриваючись од групи, пильно стежити за діями командира.

Третій етап — бої на Курській дузі. Я поставив перед собою мету — помститися за смерть товаришів. Багато чим зобов'язаний капітанові Семенову; у нього відвага поєднувалась із спокоєм та розрахунком. Цього він навчав і нас, молодих. Ніколи не забуду, як він вичитав мені після першого збитого, його слів про обачність, про те, що не можна кидатися прожогом, не розібравшись в обстановці. Я став діяти розважливіше, обережніше. Але то були перші кроки на бойовому шляху. Інколи я відчував деяку невпевненість у собі. Важко було поєднувати техніку пілотування з веденням вогню. Траплялося, що противник випереджав мене в діях. Я вже збив кілька літаків, а мені все здавалося, що я ще припускаюся помилок, дію не досить швидко.

Четвертий етап — повітряні бої над Дніпром. Тут мені не тільки треба було битись. Я мав показувати приклад льотчикам ескадрильї на землі і в повітрі, вдосконалювати командирські навички, вміло водити групи, діяти сміливо,

спокійно, ініціативно. З'явилось почуття відповідальності не тільки за свої дії, але й за дії групи, за кожного, хто бився під моїм командуванням. Виникло й гостре почуття відповідальності за прикриття наземних військ, за виконання бойового завдання. Треба було старанно домовлятися з льотчиками на землі, щоб швидко й злагоджено діяти в повітрі. Треба було вчити молодих льотчиків.

П'ятий етап, мабуть, почався у мене в той день, коли я одержав літак імені Героя Радянського Союзу Конєва. Зросло почуття відповідальності перед тими, хто в тилу створював бойові машини. На той час я навчився групою, з своєю ескадрильєю, відбивати противника, що кількісно переважав нас, ставати до бою з будь-якою кількістю ворожих літаків.

В ті дні у нас, льотчиків полку, відточувалися тактичні прийоми. Як і мої товариші — комески Євстигнєєв та Амелін, — я навчився нав'язувати противникові свою волю, починав бій з тих напрямів, які вважав за найвигідніші для моєї групи. Навчився блискавично атакувати ворога, передбачати його хитрощі, хоч повітряний бій — це справді море всіляких комбінацій та несподіваних положень.

Так підготувався я до шостого етапу — повітряного полювання.

Почуття бойового братерства з нашими наземними військами виробилось у мене в ті дні, коли ми прикривали їх на Курській дузі, на Дніпрі, Дністрі, на північ од Ясс. Воно не зникає й під час повітряного полювання.

Шукаючи повітряного ворога, як і раніше, думаю про наші наземні війська, напевно, так само, як і всі мисливці. Керує мною та сама думка: не допустити повітряного противника і завдати ворогові максимальних втрат, можливо, навіть ціною свого життя.

— Ти маєш рацію, Іване, у кожного з нас є кілька етапів бойової виучки, — зазначив Титаренко. — Я теж завжди думаю про наші наземні війська.

І Дмитро додав, що почуття відповідальності за життя людей виробилось в нього у ті дні, коли в групі з бойовими товаришами він відбивав нальоти повітряного ворога на Ленінград.

...На нашій ділянці фронту тривало затишшя. В ряді пунктів, у районі Праги (передмістя Варшави) відбувалися бої місцевого значення та пошуки розвідників. Іноді ми вилітали на повітряне полювання. Посилено готувалися до наступних великих битв.

Наш полк називався полком мисливців, іншими словами — майстрів повітряного бою. Проте серед майстрів були й молоді льотчики — в основному з поповнення після Білоруської операції. З ними багато працювали досвідчені пілоти. І я за порадою командира передавав їм свій бойовий досвід. Часом і проста розмова допомагала становленню, формуванню льотчика, виробленню рис характеру: щось неодмінно залишиться в пам'яті — це я знав по собі.

Я вів з молодими теоретичні заняття, стежив за тренуванням пар, тренувався сам, аналізував польоти. Особливо успішно працювали й помітно зросли льотчики Орлов, Родіонов, Соколов, Хлопцев. І я дотримувався свого давнього правила: учив і вчився сам.

Під час однієї з перших наших бесід мене засипали запитаннями. Я теж розпитував льотчиків — хотілося швидше з ними познайомитись. Адже інколи й на землі можна передбачити, як поводитиметься льотчик у бою. Молоді пілоти питали, що, на мою думку, сприяє льотчикові здобути перемогу. Відповів я їм так:

— На війні все буває, як любив казати мій командир Солдатенко. Наприклад, я збив сорок п'ять літаків, і не підрахуєш, скільки разів фашисти намагалися збити мене, особливо, коли я став літати на іменному літакові. Але я ніколи не думав про те, що ворог може мене збити. Ну, а якщо завагаєшся, то зіб'ють напевно. Хто боїться, той веде бій невпевнено. Впевненість у своїй силі, в своїх товаришах, у своєму літакові — ось що повинен відчувати кожен льотчик, коли дістає завдання.

Збити літак, як ви знаєте, не самоціль. Щоправда, навесні минулого року, ще не побувавши у справжніх боях, я поставив перед собою мету збити вісім ворожих літаків — помститися за бойових товаришів. Справа не тільки в тому, що, збиваючи ворожий літак, ми завдаємо матеріальних втрат ворогові. Збивши літак, особливо ведучого, деморалізуєш ворожу групу, майже завжди примушуєш її тікати. Цього я й добивався, прагнучи перехопити ініціативу. Треба старатися атакувати ворога блискавично, захопити ініціативу, вміло використати льотно-тактичні якості машини, діяти обачливо, бити з короткої дистанції і досягати успіху з першої атаки. В повітряному бою дорога кожна секунда.

Ми часто говорили про те, що в повітряному бою багато залежить од готовності льотчика до ризику, від сміливості, волі до перемоги. Але розраховувати тільки на смі-

лівість, безстрашність і навіть досвід не можна. Ми весь час повинні вивчати поведінку противника, шукати нові тактичні прийоми, бути новаторами.

СИН ПОЛКУ

...Навантажень у мого юного ординарця було немало. Вдень він був на КП як посильний. Доручення виконував швидко і чітко. Цілий день, було, бігає по аеродрому або порається коло літака. Дуже любив Давид техніку, все схоплював на льоту.

Я не дозволяв йому підшивати комірці до моєї гімнастюрки, чистити мені обмундирування. Та іноді прокинешся вранці — глянеш, а все уже готове.

— Я ж тобі казав, Давиде, що не звик до цього і все робитиму сам.

— Знаю, товаришу капітан, — відповідав хлопець. — Але мені так хочеться чим-небудь допомогти вам!..

Я намагався знайти час для його виховання. Розмовляв з ним, розказував про свого першого комсомольського ватажка Мацуя, про моїх товаришів відважних льотчиків-комсомольців — Іслама Мубаракшина, Василя Пантелеєва, Михайла Пахомова та багатьох інших.

Якось увечері після напруженого дня, коли Хайту як посильному на КП довелося немало побігати, я сказав йому:

— Добре було б, якби ти шоферське діло опанував, а насамперед навчився їздити на мотоциклі. Освоїв би ти його швидко. Але тобі, певно, важко буде: часу на все не вистачить.

— Товаришу командир, — мовив Давид, — ви ж самі кажете: комсомолец повинен добиватися мети, незважаючи на всі труднощі! Зате, коли навчусь, доручення виконуватиму одним духом. Дозвольте, товаришу командир, почитися?

Довелося дозволити. І відтоді я часто бачив, як Давид порався коло мотоцикла. Якось по дорозі на КП мене обігнав мотоцикліст. Та це ж Давид! І коли тільки він устиг отак натренуватися? Хлопець спритно завернув до КП, зіскочив і, ставши «струнко», доповів:

— Товаришу командир! Ординарець Хайт! Завдання виконано! Мотоцикл освоєно!

...А ось що одного вечора розказав мені Давид:

— Народився я в Ризі 1928 року, коли в Латвії при владі стояла буржуазія. Батькові — бляхареві — доводило-

ся дуже багато працювати, щоб прогодувати сім'ю. Мама без відпочинку трудилася вдома і виховувала чотирьох дітей. Життя у нас було суворе, тяжке. Буржуазія розпалювала національну ворожнечу, нацьковувала людей одне на одного, і ми, євреї, терпіли багато принижень. Наша родина так бідувала, що часто ні за що було й хліба купити. І тоді мама казала: «Діти, у нас починається картопляний тиждень». Це означало, що ми їстимемо саму картоплю, та й то не досхочу.

Ви не можете собі уявити, яка була у нас радість, коли 21 липня 1940 року в Латвії проголосили Радянську владу. Та недовго ми раділи. Через рік кляті фашисти почали війну. Мені було тринадцять років. Де там мені було збагнути всю складність подій?.. Я був певен, що ворог не страшний, що війна скоро закінчиться. А найбільше мені коротко вступити до Радянської Армії й бити фашистів.

Сестри того літа жили в селі. Брат служив у Червоній Армії. Мати зовсім занедужала від тривоги за дітей. Фашисти бомбили Ригу. Треба було тікати з міста. Ми хушенько зібрались. І раптом батько мовчки обняв мене. А тоді сказав: «Ось що, Давиде, ми з матір'ю не хочемо, щоб ти з нами йшов у село. Ти підеш до радянського війська — адже це твоя мрія». Мама тихо плакала. Батько підступив до неї, глянув і мовив: «Ти ж знаєш, радянські люди нашого сина не покинуть. Вони захистять його». — І знову звернувся до мене: — «Про нас, Давиде, не думай. Може, в селі врятуємось. Не барися, сину. Фашисти близько».

Тепер я й сам не розумію: як я міг тоді послухатися батька — залишити його й хвору матір? Чому я пішов? Невже злякався, втік, покинувши рідних? Ні, зовсім інше було в мене на думці. Я уявив собі, що мене візьмуть в армію. Був певен, що фашистських загарбників швидко відкинуть і розіб'ють, і я, побувавши в боях, повернуся до своїх стареньких.

Довго я йшов пліч-о-пліч з радянськими солдатами, що відступали на схід. Тяжкий то був шлях. Гірко згадувать ті дні. В якомусь місті командир ласкаво потіпав мені чуба, сказав, що воювати мені рано, та й одіслав мене в будинок, де приймали дітей. Я звідти втік. Мене затримали, відправили в Чебоксари, до дитячого будинку. І звідти втік. Не для того ж я покинув батьків у небезпеці, щоб спокійно жити на всьому готовому в тилу!

Знову мене затримали: цього разу солдати з запасного авіаційного полку. Привели до командира. Спочатку він хо-

тів був завернути мене до дитячого будинку, та коли я про все йому розповів, згодився лишити вихованцем полку. Минуло небагато часу. Фашисти наступали, рвалися до Москви. Ой, як мучила мене думка, що, покинувши своїх, я відсиджуюся в тилу!

Якось на аеродром, де стояла наша частина, прилетів на переформування Червонопрапорний винищувальний авіаційний полк. З повагою дивився я на льотчиків-фронтовиків. На аеродромі стояло кілька військово-транспортних літаків. У них вантажили запасні частини для цього полку. Я пособляв носити ящики. Заніс останнього ящика, озираясь. Ліворуч, у самісінькому хвості літака, лежать великі чохли. Недовго думаючи, я сховався між чохлами. Погода була нельотна, і мені довелося пролежати там дуже довго. Я заснув. Прокинувся від бовтанки. Летимо! Я виліз із чохлів. Ну й здивувалися ж техніки та льотчики!.. Звідки, мовляв, ти взявся? Вигляд у мене був, очевидно, жалюгідний-прежалюгідний. Проте мене впізнали,— адже я цілими днями гасав по аеродрому. І всі сердечно поставилися до мене.

Ми приземлилися на прифронтовому аеродромі, й мої нові друзі умовили командування лишити мене в полку. Відтоді й служу в нашому полку мотористом, виконую обов'язки зв'язкового. Спершу я дуже кепсько розмовляв російською мовою, але всі охоче помагали мені. Багато уваги приділяв мені комсорг полку товариш Івановський: учив мене, розповідав про Леніна, про партію, комсомол. 1942 року мене прийняли до комсомолу. Всією душею я полюбив однополчан. Страшенно прив'язався до Героя Радянського Союзу полковника Шестакова. Суворий був командир, але така добра людина. Шкода, ви його не знали. Після його загибелі прийшов новий командир, теж дбайливий, щирий. Його я теж дуже полюбив. Багато добра зробили мені комеск Баклан, інженер Зарицький — вони по-батьківськи ставляться до мене. У нас всі люди чудові — од моториста до командира,— і всі про мене піклуються. Лікар Капанадзе стежить за моїм здоров'ям: у мене щось із серцем не гаразд — мотор вередує. А я дуже стараюся бути корисним, виконувати всі доручення на відмінно. От тільки непокоїть думка про рідних. То надіюсь, а то впадаю у відчай.

Після закінчення війни Давид узнав страшну правду про своїх батьків. 30 листопада 1941 року, холодного вітряного дня, гітлерівські кати погнали сотні євреїв з гетто до концтабору в Саласпілсі, за 18 кілометрів од Риги. По

дорозі фашисти багатьох розстріляли, багатьох знищили в самому таборі. Поміж людей, яких забили того дня нацисти, були й Давидові батьки.

ПОЛКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ

Льотчики серйозно готувалися до виступів на конференції — адже на конференціях і розборах не тільки узагальнювали досвід. У суперечках та обговореннях виробляли нові методи ведення боїв.

Конференція відбувається край льотного поля, в лісі. На деревах висять схеми боїв, карти.

— Ми підіб'ємо підсумки бойової роботи за період Білоруської операції, — каже командир у вступному слові. — Нам треба ще й ще раз поділитися досвідом, узагальнити його, розібрати деякі бойові вильоти, всебічно проаналізувати бої, щоб у майбутньому не допускати помилок.

Він просить учасників конференції вільно висловити свої думки про тактику бою, поділитися досвідом. І додає:

— Узагальнення бойового досвіду буде корисне не тільки молодим, але й досвідченим льотчикам — усьому льотному складові.

Після Чупикова виступають такі бувалі льотчики, як Титаренко, Азаров, Громов, Бачило, Караєв та інші.

...Мисливці парою або кількома парами вільно шукали ворога в певному районі, далеко за лінією фронту. Вони не були обмежені висотою та швидкістю.

Льотчики не тільки вивчали повітряну обстановку в районі бою, вони проникали в оперативну глибину, розвідували аеродроми, стежили за повітряним противником під час збору та розпуску груп.

Вискакуючи з хмар, мисливці зненацька завдавали ударів по найдошкульніших місцях ворога і несподівано зникали. Вони знищували не лише літаки, але й автомобілі, ешелони, живу силу і техніку на землі, зривали військові перевозки на шосейних дорогах і залізницях. Отже, вони майже завжди знаходили ціль.

Кожен мисливець із своїм напарником ретельно розробляв план польоту, тактику дій. Вільне повітряне полювання вимагає від льотчика великої майстерності, витримки, бездоганної техніки пілотування, вміння швидко вирішувати й діяти ї, звичайно, злагоженості з напарником.

Що й казати — мистецтво це нележке!

Мисливець намагається непомітно, десь збоку, в тихому

місці перелетіти лінію фронту, маскується хмарами або летить од сонця. Він знає, де і якого противника можна знайти. На середніх і великих висотах, як правило, знаходиш винищувачів та розвідників, на середніх — бомбардувальників, а коло лінії фронту — коректувальників. Шукаєш і поодинокі літаки, що тікають у тил. Мисливець намагається проникнути в розташування ворога. Він повинен правильно оцінити обстановку, побудувати маршрут польоту, своєчасно виявити ворога, навально атакувати його і, як правило, швидко поразити ціль, інакше його можуть засікти. Бити треба без промаху.

Доводиться полювати і на ворожих мисливців. Це ще тонша робота: треба першому побачити ворога, і захопити ініціативу, і вести бій спокійно; дії його мають бути точні, бо поспіх часто спричиняється до помилки. Ну, а якщо повітряного противника немає — атакуєш наземні цілі, все, що попадеться, і одне з найголовніших завдань — атакуючи ешелон, насамперед вивести з ладу паровоз.

...Конференція тривала аж до вечора. Всі гуртом прийшли до певних висновків: як треба поразати повітряного й наземного противника, які якості потрібні повітряному мисливцеві.

Командир мав рацію: конференція багато чого дала всім льотчикам. А для мене вона була справжньою школою. Закриваючи її, командир повідомив новину: ми скоро одержимо фотокінокулемети.

— Фотоконтроль наслідків бойової діяльності, — сказав він, — допоможе нам не тільки підтвердити, що ворожого літака збито, але й покаже, який напрямок атак найзручніший, дасть наочне уявлення про них.

Ми розійшлися, жваво обговорюючи новину та виступи товаришів. Конференція начебто ще не закінчилася...

НОВІ ТОВАРИШІ

Вже не раз я вилітав із Титаренком на полювання південніше од Варшави. Повітряний противник наче притаївся, принішк, зате, коли ми атакували ворожі ешелони, німці відкривали шалений зенітний вогонь. Маневрували ми вміло, і нам щастило завдавати поразки ворогові. Я вже міг швидко виходити на ціль з брючного польоту.

Незабаром до нас прибув з Далекого Сходу на стажування заступник командира авіаполку майор Яків Філіппов, і його прикріпили до мене, а Титаренко став частіше вилітати з Чупиковим.

У боях Філіппов ще не брав участі, тож нетерпляче ждав завдання на бойовий виліт. Але спершу нам треба було злітатись, а йому — вивчити район. Теоретична підготовка у нього була добра, справи в нас пішли швидко. І невдовзі я доповів командирові, що готовий вилетіти на завдання в парі з Філіпповим.

— Чи не рано? — поцікавився Чупиков.

— Ні, в парі він літає добре.

Виліт дозволено. Вивчаємо останні дані про наземну та повітряну обстановку в смузі, відведеній для полювання. Роблю помітки на карті: тут розташовано ворожі аеродроми, зенітки, а ось приступні для нападу місця на дорогах. Враховую район дій наших штурмовиків та бомбардувальників. Тільки-но вони піднімалися в повітря, як появлялися й ворожі винищувачі. Отоді й потрібна була наша допомога.

Влітаємо рано-вранці. Перетинаємо лінію фронту на північ од Дембліна і прямуємо до радомського аеродрому — може, що-небудь у повітрі підчепимо. Ліворуч бачимо аеродром. Літаків у повітрі не видно. Він лишається осторонь. Летимо на південь уздовж залізниці, що веде до Скаржисько-Каменки — крупного залізничного вузла. Вискакуємо на станцію. На коліях ешелонів з дванадцять, кілька паровозів під парами. Трохи далі на роз'їзді стоїть ще один состав. З ходу відкрити вогонь не вдається. Зараз почнуть бити зенітки. Передаю Філіппову по радіо:

— Робимо протизенітний маневр!

Кидаємо літаки з одного боку в інший. І недарма: зенітні снаряди розриваються позаду машини. Виходимо з зони вогню: треба почекати, поки який-небудь состав не рушить на перегін.

Відлетіли вбік. Зенітки замовкли. Спостерігаємо. Досадно: жоден ешелон не рушає з місця. А час, відведений на полювання, збігає. І раптом я помітив, що на роз'їзді стоїть ешелон — немов завмер. Командую веденому:

— Прикрий! Іду в атаку!

Стріляю з бриючого польоту. Проскакую над вагонами. І враз літак хитнуло вибуховою хвилею: це почали вибухати вагони. Діло зроблено. Ешелон був з боеприпасами. Повертаюся до радомського аеродрому: авіація все-таки

приваблює мене більше. Бачу на околиці літаки, замасковані гіллям. З ходу атакую. Проте зенітки не дримали: так по нас пороснули, що довелося ховатися в хмарах. Снаряди розривалися навіть за ними, але ми вислизнули.

Коли повернулися на свій аеродром, новачок Філіппов без кінця розповідав про наше полювання, про те, як ми попали під обстріл. Запевняв, що всі зенітки били по моєму літакові, описував, як вибухали вагони.

Командир запитав мене:

— Ну, як стажист? Не відірвався?

— Ні, навіть у хмарах утримався. Молодець Яків!

У нас сталися зміни. З полку виїхав Шебеко, якого перевели до іншої частини. І того ж дня з Першого Українського фронту прибув новий штурман, Герой Радянського Союзу гвардії майор Олександр Сергійович Куманічкін. Про нього мені вже багато розповідав командир полку. Вони разом воювали в 2-й повітряній армії.

— Істина відома: чим більше з товаришем літаєш, тим більше його узнаєш,— казав командир.— Ми з Куманічкіним вже злітались. Я літатиму в парі з ним, а ти — з Титаренком. Тепер у нас по напарнику!

— Чудово! Частіше вилітатиму.

Досі Титаренко, ведений командира, був за напарника нам обом.

Командир відрекомендував Куманічкіна однополчанам. Чимало льотчиків давно вже знали його й зустріли як давнього фронтового друга.

Олександр одразу дуже сподобався мені. Сміливе обличчя, добрі карі очі викликали симпатію й довіру. Його біографія багато чим нагадувала біографію майже кожного з нас. До війни робітник на взуттєвій фабриці «Буревістник» у Москві. Закінчив аероклуб, потім — льотне училище. Після училища — фронт. Особливо відзначився Куманічкін у боях за звільнення Києва. На його бойовому рахунку було понад два десятки збитих фашистських літаків.

Він одразу приступив до своїх обов'язків штурмана полку, швидко оговтався.

Оселився Куманічкін разом зі мною та з Титаренком і першого ж вечора розповів про бої, в яких брав участь.

Ми пригадали битву на Курській дузі, де воювали по сусідству. І, як це бувало на фронті, швидко подружилися.

На другий день Олександр уміло й цікаво провів заняття з льотним складом, ще й ще раз нагадав усім нам, що повітряному мисливцеві потрібна чудова штурманська підготовка.

— Кожен з нас, — казав він, — повинен так вивчити район, щоб швидко орієнтуватися в будь-якій обстановці. У повітрі треба повсякчас усвідомлювати, де перебуваєш.

БИТИ ВОРОГА ПО-ГВАРДІЙСЬКОМУ!

Ясним вересневим ранком аеродром облетіла новина: приїде член Військової Ради нашої повітряної армії генерал Виноградов і вручить полку гвардійський прапор.

В ескадрильях відбулися мітинги. Говорили про Радянську гвардію, народжену в жорстоких боях під Москвою восени 1941 року, про подвиги гвардійців, про те, до чого зобов'язує нас гвардійський прапор.

Весь особовий склад тут, у польових умовах, ретельно готувався до знаменної події. Кожному хотілося стати в стрій акуратним, підтягнутим — по-святковому.

І ось усе готове. Настрій у всіх урочистий.

Чуликів вишикував полк недалеко від КП, перед літаками, розосередженими по полю. Призначено прапороносну групу на чолі з начальником штабу: льотчики Азаров і Титаренко — асистенти, я — прапороносець. Ми зайняли своє місце на правому фланзі строю. За наказом командира зустрічаю генерала біля КП. Він тримає в руках прапор, загорнутий у чохол захисного кольору.

Наш командир віддає генералові рапорт. Потім западає тиша.

І ось чохол із прапора знято. Розгорнулося ясно-червоне шовкове полотнище з портретом Володимира Ілліча Леніна і написом, вишитим золотом: «За нашу Радянську Батьківщину». На другому боці полотнища, що майоріло на вітрі, номер нашого гвардійського полку, теж вишитий золотом.

В урочистій тиші пролунав голос генерала, який прочитав Указ про надання полку звання гвардійського.

Щиро привітавши нас, член Військової Ради побажав нам високо тримати честь гвардійців.

Командир, ставши на одне коліно, прийняв прапор і благоговійно поцілував його. Голосно, зворушливо сказав, що ми будемо, як зіницю ока, берегти гвардійський пра-

пор — символ честі, доблесті, героїства — і пронесемо його крізь бої до повного розгрому ворога.

Він передав прапор мені. І прапорonosна група пройшла перед усім строем. Кожна ескадрилья зустрічала прапор радісним «ура». Воно перекочувалося від ескадрильї до ескадрильї, і в мене мурашки по спині бігали, стискало горло від хвилювання.

Так, то були прекрасні хвилини. Ми відчули ще більшу єдність, прапор ще дужче згуртував нас. Всі були готові виконати будь-який наказ Батьківщини.

З того дня гвардійський прапор нашого полку зберігався на замаскованому КП день і ніч під охороною вартового.

Рано-вранці мене викликав командир. Він повідомив, що за наказом командувача ВПС головного маршала авіації А. А. Новикова з нашого полку на Третій Прибалтійський фронт для підсилення має вилетіти десять літаків для боротьби з ворожими мисливцями.

— Очолити групу наказано вам. На підготовку дається дві години. Повітряна обстановка там складна, виникла негайна потреба у підсиленні,— мовив полковник.

— Нарешті буде справжня робота!— не витримав я.

Чупиков розуміюче дивиться на мене й усміхається.

— Ну, кого з собою візьмете?

— Павле Федоровичу,— кажу я,— дозвольте мені полетіти з третьою ескадрильєю комеска Баклана, в парі з Титаренком. Я до них якось більше придивився.

— Добре,— згоджується Чупиков. І додає: — На вас чекає складний переліт: одразу вступите в бій. Гарненко розберіться в обстановці. Не підкачайте... З вами піде літак МІ-2 з техніками. А щоб веселіше було, можете взяти з собою Зірку.

— Чудово,— відповідаю я,— після вильотів у хлопців буде веселий відпочинок.

Збираю льотчиків. І поки техніки готують машини, наносимо на карту маршрут перельоту до 14-ї повітряної армії. Цікавимося метеорологічними умовами на маршруті, докладно вивчаємо райони майбутніх дій.

Із зведень ми знаємо, яка обстановка склалася в Прибалтиці. Противник уперто чинив опір. До того ж наступі наших наземних військ перешкождали озера, болота, ліси, а діям авіації — ворожі мисливці.

Майор Філіппов просив командира частини дозволити йому полетіти з нами, але Чупиков рішуче відмовив:

— Вам, товаришу майор, треба пройти школу боїв у менш напруженій обстановці. Там буде не до стажування. Та й відрядження ваше кінчається.

Дуже просився до нашої групи і Давид Хайт. Проте місця в літаку не було. Давид не відходив од мене. Я відчув, що хлопець неабияк схвильований, щось хоче сказати.

— Що сталося, Давиде? — питаю.

— Дозвольте звернутися, товаришу капітан? Ви братимете участь у звільненні мого рідного міста — Риги.— У нього від хвилювання зірвався голос, і хлопець поплотнів.— Згадайте моїх старих. Я весь час думатиму про вас. Покарайте фашистів, товаришу капітан!

— Постараємось,— обіцяю я.

Все готове до вильоту. Прощаємося з товаришами. Заполіт нас напучує:

— Бийте ворога по-гвардійському!

НА ПІДСИЛЕННІ

У розпалі бойового дня приземляємося на фронтовий аеродром на схід од Валги, де проходить кордон Естонії й Латвії. Майже всі ЯКи на завданні. Але ті, хто лишався на аеродромі — і льотчики, і техніки — як і годиться, збіглися нас зустрічати. Перший, кого я вгледів, був капітан Зимін. У нього на грудях сяяли два ордени Червоного Прапора. Я дуже зрадів капітанові — знав його давно: Зимін був інструктором нашого училища, а я курсантом.

— Ог і воювати разом довелося! — сказав він, міцно обнімаючи мене.

Льотчики розповіли, що на цій ділянці Третього Прибалтійського фронту, на Ризькому напрямі точаться криваві бої і на землі і в повітрі. Вони вилітали прикривати наші війська біля Даксти, вели бої над переправами через річку Седа.

— Прибули ви саме вчас,— казали вони.— Противник кинув на нашу ділянку сильну, добре підготовлену групу повітряних мисливців. Ці старі вовки дуже нам заважають. У район прикриття прилітають парами: спершу одна, за нею — друга, третя. Атакують зненацька, од сонця, намагаються скувати боєм нашу групу. А нам ставати до бою не можна: от-от бомбардувальники нагрянуть.

В цей час приземлився наш ЛІ-2, зарулив на стоянку.

А трохи перегода під дружний сміх льотчиків навколо літака вже клубком качалося, вітаючи землю, наше скуйовджене, очманіле від перельоту ведмежа.

...Прибув офіцер, який одвіз мене машиною на КП повітряної армії. Мене дружньо зустрів командувач 14-ї повітряної армії генерал-лейтенант авіації Петро Іванович Журавльов:

— Радий вам. Як долетіли? Всі здорові?

— Усе гаразд, товаришу генерал.

Командувач вів далі:

— Завдання ви, напевно, знаєте?

— В цілому знаємо: нас прислали на підсилення.

— Так ось, ваше завдання — боротися з німецькими повітряними мисливцями. Ознайомтеся з наземною і особливо з повітряною обстановкою. Вивчіть тактику німців. Завтра зранку вилітайте в район бойових дій, роздивіться там усе. А можливо, одразу ж доведеться вступити в бій.

Побажавши нашій групі успіхів, командувач викликав начальника розвідки, який докладно розповів мені про повітряну та наземну обстановку, про тактику фашистських асів та загалом авіації у смузі дій повітряної армії.

Того дня ми ретельно, до подробиць знайомилися з районом бойових дій, а наступного ранку вилетіли шукати противника. Перший виліт був безуспішний. У парі з Титаренком я перетнув лінію фронту. Ми зайшли «на сонце». Під нами тонкий шар хмар. Пробиваємо його. Шукаємо фашистських літаків. Ходимо на різних висотах, курсах, літаємо над добре замаскованим німецьким аеродромом. Спробували перевірити його вогнем, але у відповідь почала стріляти зенітна артилерія. Підлетіли до наших переправ. Зенітки й тут відкрили вогонь. Коли стріляють — отже, противник напоготові.

Майже годину пробули ми над територією, окупованою німцями, і повернулися «порожніми». Проте виліт не минув даремно: вивчили район, запам'ятали характерні орієнтири.

Того дня всі льотчики групи вилітали безуспішно і доповідали про шалений зенітний обстріл. На цій ділянці противник усіма силами намагався утримати свої підготовлені заздалегідь оборонні рубежі.

Ми щодня почали вилітати на полювання по кілька разів. Високо перетинали лінію фронту. Крізь імлу бачили вибухи на землі.

Посилено шукали повітряного противника. Бували й над Ригією. Літаючи над нею, я завжди згадував Давида.

Якось удень Титаренко і я на великій висоті прямували до переправ. Раптом у навушниках пролунав голос Зиміна — ведучого вісімки ЯКів. На групу над переправою напали три пари фашистських мисливців — «фокке-вувльфи». На висоті 3500 метрів точиться бій. Мерщій на допомогу!

На граничній швидкості підлітаємо до району бою. У вісімки ЯКів перевага в кількості, а у фашистів — у висоті. Ворог намагається відтягнути наших льотчиків од переправ, завдати їм поразки.

З ходу од сонця атакую ведучого верхньої пари мисливців. Титаренко навально атакує веденого. Блискавична атака нашої пари, мабуть, приголомшила гітлерівських асів. Збити ворога не пощастило, проте він одразу покинув поле бою. Основне завдання виконано: мисливців ми прогнали. І ЯКи ударили по бомбардувальниках.

Якось Титаренко занедужав. Зі мною полетів молодий здібний льотчик Шарапов — у парі він прекрасно тримався. Летимо на південь від озера Буртнієки, над територією, зайнятою противником. Вісім «фокке-вувльфів» з бомбами прямують до переправ через річку Седа, в районі Даксти. Більше літаків не видно. Заходжу в хвіст ворожій групі. Німці тримаються самозпевнено і, ніби не помічаючи нас, спокійно летять далі.

По нас почали стріляти зенітники. Проскакую. Впритул пристроююся до крайнього літака. Відкриваю вогонь. «Фокке-вувльф» перекинувся через крило і впав на землю, прямо в ліс. Льотчик викинувся з парашутом. Решта розвертаються. Тут же безладно кидають бомби в розташування своїх військ, пікірують на малій висоті, маскуючись на тлі місцевості, зникають. Гнатися за ними не варто — внизу багато зеніток, та й треба оцінити повітряну обстановку. Захоплюватися не можна.

Набираю висоту. Але де ж мій ведений? Позаду розриви зенітних снарядів. Невже Шарапова збили? Викликаю його по радіо. Відповіді нема. В цей час у повітрі з'являється ще шість «фокке-вувльфів», теж із бомбами. Летять до переправ.

Без бою не відійду. Ззаду, зверху заходжу від сонця. Ведучий, певно, помітив мене. Кидає бомбу й хоче набрати висоту. Наздоганяю його, відкриваю вогонь, і ворожий літак падає додолу. Льотчик стрибає з парашутом. Німецька п'ятірка йде на захід. Намагаюся зв'язатися з Шараповим по радіо. Відповіді нема. Шукаю його й бачу ще

дві пари «фокке-вульфів» без бомб. Летять на підвищеній швидкості. Ясно — це мисливці. Їх викликали по радіо.

В мене перевага у висоті. Вирішую битися з ними.

Один мисливець — певно, ведучий — дуже напосідливий. Поки я вів бій з трійкою, він одлетів трохи і став набирати висоту. Хоче вдарити згори. Я запримітив хитрість фашиста, кинувся на нього й одкрив вогонь. Збити його не пощастило, але, мабуть, йому добре дісталось. Він знизвся і полетів у напрямі Риги. Ворожа трійка заметалась. Та ось літаки вишикувалися в оборонне коло і почали відтягуватися до Валмієри — теж у напрямі Риги.

Переслідувати ворога не було рації. Востаннє запитав по радіо Шарапова і, знову не почувши відповіді, повернувшись на аеродром, занепокоєно думаючи про веденого і все-таки сподіваючись, що він повернеться.

Вечері льотчики групи доповіли про успішне виконання завдання. Того дня було збито кілька німецьких літаків. Аж до смерку я розбирав і вивчав з льотчиками групи дії ворожої авіації та зенітної артилерії на цій ділянці.

Кілька днів ми чекали відомостей про Шарапова, проте ніяких вістей про нього не було. І ми втратили надію на його повернення. На велику нашу радість, він повернувся в полк — повернувся, коли ми були вже під Берліном. Виявилось, що його літак справді збили зенітки, і наш бойовий товариш попав у полон, до концтабору. Багато йому довелося вистраждати.

...Титаренко ще почував себе кепсько і вилетіти на завдання не міг. Командир ескадрильї Баклан, як завжди, вилетів із своїм напарником Митьком Нечаєвим, а я — із заступником комеска Іваном Щербаковим. На фронті він недавно. Раніше, як і я, був інструктором авіаційного училища, підготував не один десяток льотчиків. Це чудовий пілот. Але мені казали, що в бою він гарячкує: тільки-но помітить ворога — стрімголов кидається в атаку. Особливо великого значення цим словам я не надавав. Про все домовилися на землі. Перед вильотом нагадав про обережність, про дисципліну строю. Перетинаємо лінію фронту на південь від озера Виртсьярв — це характерний орієнтир. Летимо на південний захід, до Риги.

Попереду нижче від нас помічаю пару «фоккерів». Летять до Валги. Під кутом іду вздовж шосейної дороги Рига — Валга. Щербаков летить лівіше від мене, ближче

до противника. І не встиг я ще оцінити обстановку, як у навушниках шоломофона почув його голос:

— Прикрий! Атакую!

Порушивши дисципліну, він кинувся на противника.

Один літак упав. Але в цю мить Щербакова з боку сонця атакувала пара, що летіла вслід за першою. Ведучий, прилаштувуючись до хвоста його літака, от-от відкрив вогонь.

Передаю по радіо:

— Щербо, позаду фашист!

Іду навперейми мисливцям. З першої черги збиваю ведучого. В цей час на мене згори «навалилася» третя пара. Я її не помітив. Починаю з нею бій. Скрутно було нам — противник мав не тільки кількісну перевагу, але й перевагу у висоті.

Добилися ми перемоги над трьома парами фашистських асів тільки завдяки добрій техніці пілотування, самовладданню, чудовим якість наших літаків.

На аеродромі я за всіма правилами вичитав своєму напарникові, хоч він і збив літака. Після того він тримався добре і діяв точно.

Того дня, як завжди, добре билися пари комеска Баклана та Нечаєва, Александрюка та Васька. І я не раз ставив за приклад іншим спаяність та узгодженість їхніх дій.

НА УШКОДЖЕНОМУ ЛІТАКУ

Дмитро Титаренко і я поверталися з завдання. Полювання випало невдале. Ми літали до Риги, але жодного літака не зустріли.

Досадно було повертатися на аеродром «без здобичі». Пальне лишалося, можна було ще пополювати, і я вирішив повернути до озера Виртсьярв, пошукати противника вздовж лінії фронту. Летимо на висоті 5000—5100 метрів. Противника нема. Навкруги — дивовижний спокій. Видимість чудова. Сонце хилиться до обрію, немов от-от порине в затоку. Видовище таке чудове, що хочеться перекинутися словом з Титаренком, тим більше, що політ кінчається.

— Глянь, Дмитре, яка краса!

— Дуже гарно, — відповідає він.

Скидаю оком уперед на озеро. І бачу: назустріч, метрів на 500 нижче од нас, летить двокільбовий літак. Судячи з обрисів — наш бомбардувальник «петляков». Та й

по тому, як він поводить, видно — наш: поспішає до нас. Може, за ним женеться противник — адже бувало й таке.

Вдивляюся вдалину: ні, ніхто його не переслідує. Переводжу погляд на літак. Цієї миті він різко змінив курс і, ніби провалюючись, почав знижуватися, збільшуючи швидкість. Він тікав до Ризької затоки. Тепер чітко було видно його тупий ніс і чорні хрести. Та це ж «дорньє»! Німецький розвідник!

Мабуть, льотчик мав завдання сфотографувати лінію фронту, але екіпаж помітив нас і визнав за краще повернути додому. Завдання зірвано — це добре. Але ворога треба наздогнати й знищити.

Прикидаю: бензину повинно вистачити. Різко розвертаюся. Ведений не відстає. Переслідуюмо ворога.

Розвідник знижується й далі. Ось висота вже близько 1000 метрів. Швидкість нашого польоту перевищує граничну. Відстань між нами й розвідником швидко зменшується. Попереду — Ризька затока. Вдивляюся: німецьких винищувачів немає. Даю команду товаришеві:

— Атакую! Прикрий!

Підлітаю до противника майже впритул. Ворожі стрільці відкривають сильний вогонь. Траси осипають мій літак.

Натискаю на гашетки. Черга! Але нараз моя машина здригнулась, і не встиг я збагнути, в чому річ, як вона перекинулася на спину.

Напружую всі сили, щоб вирівняти літака.

— Тебе поранено? — чую переляканий голос Дмитра.

— Ні. Мабуть, у супутний струмінь від «дорньє» попав. Але де ж він?

— Попереду нас кульгає. Підбитий.

Роблю спробу знову атакувати. Збільшую швидкість. Проте мій літак знову почав перекидатися на спину. Насилу його вирівнюю.

— Та що з тобою? — знову тривожно запитує Титаренко.

— Перекидає, Дмитре!

Зменшую швидкість, намагаюся втримати літак у горизонтальному положенні.

Противник тікає, але я не можу дати команди Титаренкові добити: бензин у нас кінчається.

Прислухаюся: мотор працює чітко. Тут усе гаразд. Дивлюся на площини — ліву пошкоджено, і літак сильно

нахиляється ліворуч. Ясно — пошкоджено елерон. Треба повертатися додому, не гаючи ні секунди.

Зменшую оберти мотора, повільно знижуюсь як тільки можна і веду підбитого літака над територією, зайнятою ворогом. Досить зробити один необережний рух, трошечки збільшити швидкість — і літаком не можна керувати, він от-от перекинеться. Ти підбитий, а внизу ворог — нема нічого неприємнішого від цього почуття!

Якщо нападуть винищувачі, Дмитрові доведеться битися самому: я не зможу допомогти йому. Від цієї думки мороз проймає спину, чоло вкрилося холодним потом: загинути в бою не страшно — страшна безглузда смерть.

Переслідуючи «дорньє», я розраховував, що, коли ми летітимемо назад, нас виручить швидкість. А тепер у мене мало надії довести літак до розташування наших військ. На такій швидкості, мабуть, і Дмитро не дотягне додому. Передаю бойовому другові умовно: лети далі сам. А він просить дозволу лишитися. Додає, що бензину у нього вистачить. В цьому я сумніваюся, але розумію, що друг не покине мене.

Коли відчуваєш «лікоть товариша», знаєш, що товариш підтримає, — легше боротися. Самому мені довелося б напружено стежити за повітряним простором, щоб вчасно помітити ворога, дивитися назад, звертати то в одну сторону, то в іншу, а це зайва витрата пального.

Я дивився тільки вперед і був зосереджений лише на одному: як довести машину? За повітрям пильно стежив мій товариш. Його літак з'являвся то праворуч, то ліворуч од мене.

Ось і лінія фронту. Довго ж ми до неї добиралися! Зараз неодмінно почне стріляти зенітна артилерія противника. Так і є. Навколо стали вибухати снаряди. Сяк-так ухиляюся від вогню, на силу втримуючи літак у горизонтальному положенні.

Та ось унизу вільна земля, де вже немає ворога. А втім, винищувачі можуть атакувати й тут. Та й чи пощастить дотягнути до аеродрому машину, якою важко керувати? Треба врятувати, посадити її, поки є хоч крапля бензину. Стрибати з парашутом тільки в крайньому разі.

Передаю по радіо другові:

— Дякую, Дмитре. Долечу сам.

Він відповідає:

— Прошу дозволу прикривати до посадки.

І ми летимо на гранично малій швидкості. Поглядаю на прилади, на літак бойового друга. Оглядаю й землю: про всяк випадок підшую майданчик, зручний для посадки.

Нарешті бачу аеродром. Він ретельно замаскований, але тут я знаю кожен кущик. Розрізняю місце стоянки наших літаків. До неї біжать товариші — льотчики, техніки. Їх випередила санітарна машина.

Звичайно винищувач легко, переможно підлітає до свого аеродрому. А я веду підбитого літака обережно, ніби крадучись. Не звик я повертатися на такій швидкості. Як і раніше, дуже нахиляє ліворуч. Тримаю кермо обома руками, вони вже втомилися. Невідомо, як буде на посадці. Треба ще раз усе обміркувати, щоб прийняти правильне рішення. Передаю Дмитрові команду:

— Йди на посадку!

Замість відповіді він тривожно запитує:

— Як справи?

Повторюю:

— Йди на посадку!

Цього разу він беззаперечно слухається. Бензин у нас майже закінчився.

Усе зваживши, йду на посадку і я. Літак торкається землі. Зарулюю до своєї стоянки. І тут «лавочкін» зупиняється. Збіглися товариші, розглядають площину. Вилізаючи з кабіни, чую слова техника Васильєва:

— Еге, пошкодження серйозне. Як тільки літак тримався в повітрі, не перекинувся?! Та ви не хвилюйтеся, товаришу командир, полагодимо швидко.

Підходжу до Дмитра і міцно обнімаю.

— Дякую, друже!

За кілька днів боїв наша група знищила дванадцять ворожих літаків. А головне, нам пощастило завдати моральної поразки німецьким асам, і вони почали ухилятися від боїв. Завдання було виконано.

Я дістав наказ повернутися в полк, коли війська трьох Прибалтійських фронтів вели бої на найближчих підступах до Риги, мали велику кількість авіації, і наша допомога була вже не так потрібна.

Прилетівши до свого полку, я помітив незнайомого молодого льотчика. Він ішов квапливо, ледь кульгаючи, назустріч льотчикам третьої ескадрильї. Хтось вигукнув:

— Та це Крамаренко!

І всі кинулися до нього. Зустріч була бурхлива. Сергій Крамаренко — льотчик з третьої ескадрильї. Кілька місяців про нього нічого не було відомо. Він повернувся до полку, коли ми полетіли в Прибалтику.

Ось що з ним сталося. В повітряному бою під Проскуровом його тяжко поранило в руку та ногу. Літак загорівся, йому довелося стрибнути з парашутом. На землі льотчикові подали першу допомогу, а потім відправили на літаку до Москви в госпіталь, де він і пролежав довгий час.

На лікарську комісію Крамаренко прийшов, спираючись на палицю, але залишив її в коридорі, не показуючи, що ступати йому нестерпно боляче. І комісія (щоправда, не без вагань) визнала його придатним до льотної роботи. Він рвався в рідний полк, докладав немало зусиль, аби розшукати його. І добрався сюди, на радість усіх однополчан.

Куманічкін, який розповів мені все це по дорозі на КП, задоволено сказав:

— От у мене й напарник тепер є.

НЕМА ЇМ ПРОЩЕННЯ!

На нашому фронті тривало затишшя. Тільки зрідка ми вилітали на південь од Варшави полювати.

Вечорами гуляли тихими вулицями селища, яке розкинулося недалеко від нашого аеродрому. Мешканці ставилися до нас щиро. У кожній оселі ми були бажані гості. Нам розповідали про чорні дні німецько-фашистської окупації, про те, як біженці з міст, сім'ї офіцерів польської армії багато років переховувалися, поійняті страхом, що фашисти відправлять їх до концтабору. Слухаючи, я думав про долю сотень і сотень тисяч співвітчизників, яких погнали на каторжні роботи до фашистської Німеччини, про брата Григорія.

Порівняно недалеко від нашого аеродрому до літа цього року був не один фашистський табір смерті — в Білій-Підляській, під Любліном, у Майданеку і вже зовсім близько — у старовинній фортеці під Дембліном.

Жовтневим ранком у негоду кілька однополчан поїхали машиною до Майданека. Війська Першого Українського фронту здобули його в липні, визволивши всіх, хто уцілів. Я поїхати не зміг. Однополчани повернулися наприкінці дня. Були приголомшені, пригнічені, — ніколи я

їх такими не бачив. Ми вже багато знали тоді про Майданек, але товариші казали, що дійсність перевершила всі їхні сподівання: кров холоде в жилах від самої згадки про те страхітливе місце. Ще здалеку вони побачили однамнітні бараки й трубу крематорію, де гітлерівські кати спалювали замордованих та розстріляних в'язнів. Ця фабрика знищення людей уміщувала одночасно 150 тисяч чоловік. Сюди гітлерівські кати зганяли полонених — дорослих і дітей — з усіх окупованих країн. Тут загинули сотні тисяч радянських громадян. Страшно подумати — всього у Майданеку знищено півтора мільйона чоловік.

Чимало концтаборів було ще в ті дні на території окупованої Польщі, у фашистській Німеччині. Відтоді народи світу багато чого довідалися про злочини гітлерівських катів, узнали імена нацистських нелюдів. І дехто з негідників дістав заслужену кару. Однак нестерпна сама думка про те, що немало злочинців, які по-звірячому мордували в'язнів фашистських таборів смерті, ще й досі не віддані до суду, не зазнали покарання. Їм не місце серед людей!

Наші товариші бачили гори взуття — чоловічого, жіночого, дитячого — його розсортували вбивці. Бачили газові камери з вічками в дверях: крізь них недолюдки дивилися на свої жертви.

Сумно, з сльозами на очах слухав розповіді однополчан Давид Хайт: він думав про своїх рідних. У мене перехлювало горло від люті, й мимоволі стискалися кулаки, а Дмитро Титаренко все повторював:

— Цим гадам прощення не буде. Треба покарати всіх до єдиного.

Так сталося, що на другий день мені принесли листи. Я став читати, поки техніки лаштували літаки. І, як завжди, почав з батькового листа.

Тяжке горе спіткало нашу родину. Батько сповістив, що ще 1942 року під Сталінградом загинув мій старший брат Яків. Писав також, що повернулися кілька чоловік, яких фашисти вигнали в рабство разом з братом Григорієм. Вони розповідали, що Григорій попав до групи, яку відправили в Майданек. У дорозі фашисти по-звірячому катували людей. Колишні в'язні, які лишилися живі, казали, що Григорій дуже ослаб, змарнів і загинув у Майданеку.

Нелегко було батькові писати, та він знайшов у собі мужність і коротко повідомив про все. Кожен зрозуміє, що я відчув, дізнавшись про загибель братів, особливо про те, як загинув Григорій. Чи думав я ще вчора, з жахом

і люттю слухаючи розповіді товаришів, що шляхи війни привели мене до тих місць, де серед незліченних жертв фашистських катів був і мій брат.

...Гірку звістку я взяв і з листа Мухіна: в Румунії загинув інженер-майор Фрайнт. Він вилетів з льотчиком Аладіним на ПО-2 обстежити новий передовий аеродром. Над оточеною групою фашистів вони попали під обстріл. Фрайнта було вбито, Аладін, поранений у ногу, привіз його тіло на аеродром. Довіку не забуду, скільки він дав нам, молодим льотчикам, коли ми вивчали ЛА-5. У пам'яті спливли обличчя друзів — молодих, сміливих людей, які наклали головою в боротьбі з фашизмом.

А незабаром — ще одна нещаслива вість з колишнього мого полку. Друзі писали, що в розпалі наступальної операції військ Другого Українського фронту під Дебрецем у бою збили Федора Семенова. Я був сам у будиночку біля КП. Думав про свого фронтового вчителя і великого друга, якому багато чим завдячую. Він воював з першого дня війни. Не вірилося, що міг загинути такий досвідчений і витриманий льотчик.

Весело розмовляючи, ввійшли товариші. Одразу спостерегли, що я чимось засмучений, притихли, стали розпитувати. Всі гуртом рушили ми на аеродром. Холодний вітер дмухнув у лице. З-за хмар визирнуло сонце, і в блакитному небі заблищали два літаки: вони баражували над аеродромом.

— Не сумуй, друже... — мовив Титаренко, обнявши мене за плечі. — Може, Семенов живий. А коли ні — помстилося на фашистах за твого фронтового вчителя. І чекати цього недовго: незабаром почнуться справжні бої.

...Через багато років по тому я дізнався, що Федір Семенов вистрибнув з парашутом, але попав у розташування ворога. Очевидці, визволені з фашистського полону, розповідали про те, як мужньо тримався Федір Семенов. Він не дозволив фашистам зірвати з нього Золоту Зірку та ордени. Ні обіцянками, ні тортурами гітлерівцям не пощастило примусити його дати потрібні їм свідчення. Фашисти розстріляли Федора Семенова за кілька днів до нашої остаточної перемоги. Вічно житиме в моїй пам'яті його образ.

...Якось мене викликав Павло Федорович Чупиков:

— Вам доведеться ланкою разом з Титаренком на кілька днів злітати на правий фланг. Вивчіть обстановку, тактику ворожої авіації на тій ділянці фронту. Передають:

там діють добірні німецькі аси. Частиною сил полк туди вже вилітав без вас.

І ось наша ланка на правому фланзі. Вилітаємо на полювання на захід од Варшави, Модліна та Пултуського плацдарму. Повітряний противник не стає до активного бою — певно, хоче уникнути втрат. Основними силами авіації фашисти підтримують та прикривають свої війська. Мисливці на «мессерах» діють дуже обачно. Атакують лише тоді, коли опиняються у вигідному становищі — з-за хмар.

Одного разу ми полювали північніше од Модліна. Я саме зібрався зробити маневр — розворот у сторону плацдарму, як пролунав тривожний голос Титаренка:

— Ліворуч «мессі»!

Я й не помітив, як вони навалилися з хмар, і трохи не підставив себе під удар. Було не до роздумів. Швидко перевертаю літак низом догори й стріляю по ведучому. Противник різко пішов униз, потім зник десь в імлі. Другий проскочив уперед і щез у хмарах.

Вискакуємо за хмари. Літака не видно. Пробиваємо хмари в районі плацдарму, де точилися жорстокі бої, шукаємо противника. Але вже тримаємось якнайдалі від хмар, щоб вистачило часу прийняти рішення, якщо з'явиться противник. Проте він не з'явився, і ми повернулися на аеродром.

— Так, німці вдаються до різних викрутасів та хитрощів, і треба бути ще пильнішими, надто ж у негоду. Треба правильно будувати маршрут пошуку й робити маневр. Ти вчасно помітив «мессів», — казав я того вечора Дмитрові.

Ще кілька разів нам довелося зустрітися з повітряним противником, але німецькі льотчики, мабуть, ще здалеку забачивши червоні носи наших літаків, ухилялися від бою.

Інколи ми з Дмитром будували маршрут так, щоб, шукаючи повітряного противника, пролетіти над фортецею Модлін і особливо над Варшавою. Щоправда, на підступах до неї шалено стріляли зенітки, одначе ми пролітали над польською столицею, сплюндрованою окупантами. Будинки стояли без дахів, згори здавалося, що то порожні коробки. Я згадував наші міста, знищені фашистами, і серце стискалося од ненависті до спільного ворога радянського та польського народів.

РАДЯНСЬКУ ЗЕМЛЮ ЗВІЛЬНЕНО ВІД ФАШИСТІВ

Кілька льотчиків полку, поміж них і я, на чолі з командиром вилетіли на своїх бойових літаках до Білої-Підляськи на зліт бувалих льотчиків 16-ї повітряної армії.

В той час відносного затишшя, коли війська фронту після безперервних багатомісячних боїв готувалися до останніх вирішальних битв, зліт був для льотчиків важливою подією.

Зібралися в Білій-Підляській представники всіх родів авіації. Командувач не зміг бути. Прилетів його заступник, генерал Сенаторов, котрий, як розповідав мені підполковник Акуленко, боровся з фашистами добровольцем ще в Іспанії; був тут і член Військової Ради армії генерал Виноградов, який вручив нам гвардійський прапор. Прибув і командир винищувального авіакорпусу генерал Савицький — командир-новатор, повітряний боєць.

Я побачив уславлених бойових льотчиків, уважно слухав їхні виступи, і переді мною немовби розкрилася геть уся картина недавніх боїв.

За три дні учасники зльоту проаналізували дію та взаємодію всіх родів авіації, узагальнили досвід, виробили спільний погляд на тактику боротьби з німецько-фашистською авіацією.

Зліт дав нам багато, і, повернувшись до полку, ми докладно розповіли про нього однополчанам.

Ми уважно стежили за становищем на фронтах. На нашому, на північний захід од Праги (передмістя Варшави), звільненої ще 14 вересня, і на південь од Пултуска точилися бої місцевого значення.

Війська Четвертого Українського фронту визволили Закарпаття, Третього Українського спільно з частинами Югославської народно-визвольної армії — Белград, війська Третього Білоруського вели успішний наступ у Східній Пруссії.

Слухаючи радіоповідомлення, я з хвилюванням думав про своїх давніх бойових побратимів.

Війська Другого Українського фронту під командуванням маршала Радянського Союзу Р. Я. Малиновського 29 жовтня почали Будапештську операцію.

Находила 27-а річниця Великого Жовтня. У полк прислали багато листів. Немало їх одержав і я. Павло Бриз-

галов та Василь Мухін знайшли часинку між вильотами, щоб привітати мене. Василь писав, що полк успішно виконує завдання і його нагороджено орденом Богдана Хмельницького, в боях, як і раніше, відзначаються Льоня Амелін, Павло Бризгалов, Валя Мудрецов. Кирила Євстигнева призначено заступником командира полку. Мій побратим скаржився, що не можна перевестися до мене, і мріяв про скору зустріч після перемоги.

Напередодні свята ми з великою радістю почули довгождану звістку: завершено звільнення нашої Батьківщини — доблесні війська Карельського фронту спільно з Північним морським флотом вигнали німецько-фашистських загарбників з Радянського Заполяр'я. Наш державний кордон відновлено повністю — від Баренцового до Чорного моря.

Увечері на урочистих передсвяткових зборах з доповіддю виступив замполіт Асеев. Він говорив про шлях, пройдений Радянською Армією за роки війни, про поразку, якої вона завдала фашистам, особливо в цьому, 1944 році.

Перед радянськими Збройними Силами стояло останнє завдання: допомогти народам центральної та південно-східної Європи остаточно розгромити окупантів.

БОЙОВІ БУДНІ

Погода стоїть нельотна, і наш стажист майор Яків Філіппов так ще й не побував у справжньому бою. Він ублагав командира затримати його до наступу наших військ.

Якось хмари несподівано розійшлися, заблакитніло небо. І ми з ним вилетіли на вільне полювання.

Лінію фронту перетнули на південь од Варшави. Пройшли над ворожим аеродромом. Покружляли осторонь. Жоден літак не злетів — на аеродромі все наче вимерло. До нас уже тут, очевидно, побували бомбардувальники: скрізь зяяли воронки.

Проминули ще кілька аеродромів. Авіації не видно. Певно, німці вилетіли до лінії фронту підтримувати війська.

І ми попрямували ближче до лінії фронту. Попереджаю:

— Посилити пошук.

Бачу: попереду нижче від нас, над переднім краєм ворожих військ баражує вісімка «Фокке-Вульфів-190».

На обрії з'явилися силуети літаків. Мабуть, це наші штурмовики. Так і є. Вони йдуть безперервно, хвилями, підтримуючи наші війська й завдаючи ударів по резервах противника. «Фокке-Вульфи» можуть зненацька напасти на них. Часу гаяти не можна. Передаю Філіппову:

— Попереду вісім літаків. Прикрий! Атакую!

Швидко знаходжу ведучого. Знижуюся, розвиваю граничну швидкість і, з ходу врившись у стрій, відкриваю вогонь. Палаючий літак рухнув униз. Проскакую вперед, розвертаюся, щоб оцінити обстановку. Дивлюся — стрій «фоккерів» розсипався: вони полетіли на захід. А наші штурмовики атакували німецькі наземні війська.

Ще раз підтвердилося просте правило: перший помічай противника, перший ставай до бою і, не гаючи й секунди, збивай.

Бойові будні тривають. Ми з величезним інтересом вивчаємо фотокінокулемети (ФКК)—привезли першу партію. Освоїли їх швидко. Наслідки були чудові. Фотоконтроль ще більше дисциплінував льотчиків.

Щоразу ми не могли дочекатися, коли проявлять півки, так хотілося побачити наслідки атак. Інколи після напруженого бою льотчикові важко встановити, під яким ракурсом і з якої дистанції він стріляв. Траплялося, прилітав і доповідав, що вів вогонь з короткої дистанції. І як же бував здивований, коли з'ясовувалося, що це йому тільки здалося: півку проявляли, вивчали, і ставало видно, що дистанція не така вже й близька!

На півці все фіксувалось абсолютно точно. Завдяки фотоконтролю можна було правильно проаналізувати свої дії і побачити, чи успішно була стрільба.

Незабаром Чупиков у парі з Куманічкіним вилетіли на бойове завдання до Пулавського плацдарму. Їхні машини обладнали фотокінокулеметами. Над звільненою територією Чупиков угледів два «мессершмітти» особливої конструкції. Під фюзеляжем примітив додатковий пристрій: йому здалося, що то бомби. Він блискавично атакував німецьких мисливців. Але вони бою не прийняли, збільшили швидкість і втекли.

Командир докладно розповів льотчикам і технікам пол-

ку про зустріч із новим німецьким літаком. Знімок, зроблений його фотокінокулеметом, збільшили, і всі побачили, що на німецькому літакові не бомба, а пристрій для додаткової тяги. Інженер Зарицький визначив, що це реактивний прискорювач. Ось чому фашист так швидко відірвався, коли командир почав стріляти.

Ми обговорили методи боротьби з новими німецькими літаками, дійшли висновку, що головне — відкрити вогонь до того, як противник уведе в дію прискорювач.

Фашисти явно мали наміри вплинути на психіку радянських льотчиків, випускаючи експериментальні літаки, проте знову помилилися в розрахунках: кожному з нас хотілося швидше збити «мессершмітт», обладнаний реактивним прискорювачем.

На початку січня 1945 року на нашому лівому фланзі Першого Білоруського фронту стояла сльотова погода. То мела хуртовина, то йшов мокрий сніг. Низько слався туман. Та ось трохи прояснилось, і ми перелетіли на новий аеродром проти Магнушевського плацдарму, як незабаром з'ясувалося — на напрямі головного удару наших військ.

Часто доводилося бувати коло рації, стежити за повітряним простором, щоб своєчасно навести на ворога льотчиків, котрі баражували в повітрі, відбити напад. І не пропустити, щоб, бува, проскочив розвідник.

Ми нетерпляче ждали початку боїв і ще глибше вивчали район майбутніх дій.

НАСТУП

12 січня увечері стало відомо, що війська сусіднього Першого Українського фронту перейшли в наступ.

Уранці 13 січня вишикували весь наш полк, на вітрі майорів ясно-червоний гвардійський прапор. Замполіт Асеев прочитав звернення Військової Ради фронту до військ. Військова Рада застерігала, що ворог чинитиме одчайдушний опір смертника, і кожен радянський воїн повинен проявити мужність, рішучість, відвагу, не давати противникові перепочинку.

У зверненні було сказано, що ми дужчі ворога, що наша військова техніка краща за фашистську, що її у нас

більше і що першокласну техніку дав наш народ, який забезпечує нам перемогу. Військова Рада закликала нас до останнього і вирішального бою. Це звернення мобілізувало нас ще більше, і ми з піднесенням чекали початку наступу.

Всі знали, що нашим військам буде нелегко: німці підготували до тривалої і завзятої оборони всю смугу між Віслою та Одером. Тут було сім рубежів, не кажучи про проміжні. Перший рубіж проходив західним берегом Вісли, останній — західним берегом Одера.

Рано-вранці 14 січня до нас долинув шалений гуркіт артилерійської підготовки наших військ.

І ось ми на аеродромі. На нашу велику досаду, йде густий мокрий сніг. На КП дізнаюся, що головне ударне угруповання радянських військ почало наступ з Магнушевського плацдарму, а праворуч од нас фашистів біла Перша армія Війська Польського.

Не відходимо від літаків, чекаємо до вечора, але погода так і не поліпшилася. Прикро: ми приковані до аеродрому, не можемо з повітря допомогти нашим наземним військам.

Дізнаємося, що головну смугу ворожої оборони прорвано. Воїни нашого фронту пліч-о-пліч з воїнами Війська Польського просунулися вперед на дванадцять-двадцять кілометрів.

Противник намагався зупинити наші сухопутні війська на заздалегідь підготовлених оборонних рубежах, перекинувши на цей напрям танковий корпус. Проте ні укріплення, ні вогонь у відповідь не могли їх зупинити. Але тепер, як ніколи, потрібна була повітряна розвідка, щоб викрити висунання німецьких резервів, по яких мали вдарити наші штурмовики та бомбардувальники.

Вдень 15 січня в складних метеорологічних умовах ми вилетіли полювати наземні цілі. Одночасно мали розвідати погоду і взнати про резерви. Хмарність притискала нас до землі, утруднювала маневр, і атакувати наземні цілі не пощастило, зате цінні розвіддані ми все-таки зібрали. Летіли так низько, що я виразно бачив усе, що відбувалося на землі. Лавиною рухалися радянські танки, піхота. Вела вогонь артилерія.

Підготовку до наступальної операції на Варшаву було проведено потай. Ще позавчора, пролітаючи над Магнушевським плацдармом, ніхто з нас не помітив, що внизу зосереджено таку велику кількість наших військ та бойової техніки. Все це тепер немов з-під землі з'явилося.

Під час вильотів ми не зустріли в повітрі жодного ворожого літака.

Наприкінці дня опір німецько-фашистських військ на нашій ділянці було зламано. Ми захоплено говорили про своїх бойових товаришів — танкістів, артилеристів, піхотинців: за два дні наступальних боїв вони завдали ворогові нищівного удару.

ТУТ «ВИПКАЛИ» «ФОККЕРИ»

Наступ розвивався навально, і цьому сприяла наша авіація. Льотчики 16-ї повітряної армії завдавали масованих бомбо-штурмових ударів по скупченню військ і техніки противника, не давали ворогові можливості підтягувати резерви і водночас прикривали наші війська від нальотів німецької авіації.

Війська Першого Білоруського фронту під командуванням маршала Радянського Союзу Г. К. Жукова в тісній взаємодії з воїнами Війська Польського 17 січня звільнили столицю Польщі — Варшаву.

Того вечора на ознаменування перемоги Москва салютувала з'єднанням Першого Білоруського фронту та частинам Першої армії Війська Польського.

...Отже, перший етап Вісло-Одерської операції було закінчено. Радянські війська швидко рушили вперед, на захід. Передові бронетанкові частини з ходу захоплюють аеродроми. В Сохачеві — ще кілька днів тому важливому вузлі оборони фашистів — танкісти зненацька захопили в ідальні льотний склад. Нам стало відомо, що на сохачевський аеродром сіли штурмовики.

— Як же так, недалеко лінія фронту, — зауважує хтось.

— А так, — каже командир, — ворога починають штурмувати одразу після зльоту.

Нарешті перелітає туди й наш полк. На сохачевському аеродромі картина своєрідна: видніються і наші штурмовики, і покинуті «фокке-вульфи».

Тут ми зустрілися з штурмовиками, і я пригадав весну минулого року — бої на північ од Ясс...

Зустріч була сердечна. Льотчики казали:

— Противник, відступаючи, намагається закріпитися на нових рубежах. Бити його треба, а нам заважають німецькі винищувачі. То ви вже дайте їм добрячої прочуханки!

Із Сохачева, шукаючи ворога, літаємо до Плоцька, Кутно та Лович. Зав'язуємо повітряні бої, хоча противник і ухиляється. Тут полк зазнав тяжкої втрати: в нерівному бою було збито Кирила Бачила — досвідченого, відважного льотчика...

За кілька днів після загибелі нашого товариша перелітаємо в Іноврацлав, ближче до військ, які й далі ведуть бурхливий наступ. Скрізь видніють написи, зроблені радянськими воїнами: «Вперед — на Берлін!»

Поруч з нами розташувався аеродром, геть забитий покинутими «Юнкерсами-87»; зрідка ми тренуємось, атакуючи їх. І знову наказ: негайно перебазуватися на аеродром південніше Познані — великого промислового центру, важливого залізничного вузла та одного з найстародавніших міст Польщі. Наші війська вже просунулися вперед кілометрів на 80—90 від Познані, але частиною сил ще ведуть там бої, знищуючи оточене угруповання, що засіло в цитаделі. Ворог запекло обороняється. Нам наказано під час перельоту проштурмувати це угруповання.

Вилітаємо з аеродрому негайно, поспішаємо. А в Іноврацлаві поки що лишаються наші улюбленці — Зірка та Кнопка — і дещо з господарства.

З літака я побачив аеродром, на якому повно «хейнкелів» та «юнкерсів», ось-ось вони знімуться, помчать бомбити наші війська. Невже там ворог? Але нас по радіо сповіщають, що їх, відступаючи, покинули фашисти.

Познанська цитадель — старовинна фортеця, але окупанти обладнали її за останнім словом техніки. Вона стоїть на підвищенні й займає чималий простір.

Мало не зачіпаючи дахів, на бриючому польоті проносимося над самісінькою цитаделлю. Обстрілюємо з гармат оточені фашистські війська. Противник відкриває шалений зенітний вогонь. Та ми виконали завдання. Цитадель позаду. Благополучно приземляємося на заводському аеродромі, який до звільнення належав німецькому авіаконструкторові Фокке-Вульфу, так само як і вілла, де ми розмістилися. Величезний завод ще недавно випускав літаки для фашистської армії. В цехах видно сліди бою — ще не поприбирано трупи фашистів. На підлозі валяється пожмаканий портрет ненависного Гітлера, якого зірвали з стіни наші солдати.

Ворог не зміг вивести завод з ладу. Готові літаки не встигли злетіти: сотні нових «фокке-вульфів» стояли під землею, на аеродромі, багато на завмерлих конвейерах.

— Кожному з нас не раз доводилося вести з ними гарячі бої. А тепер це наші трофеї,— казали льотчики.

Та нас іще ждали запеклі повітряні сутички з «фоккерами». І ми докладно вивчали ворожі літаки.

Біля заводу був концтабір, в основному для наших співвітчизників, вивезених з окупованих районів. Зовсім кволих та слабих уже відправили літаками в госпіталі. Решта чекали відправки на Батьківщину.

Ми пішли навідати колишніх в'язнів. Після просторих цехів заводу особливо низькими та тісними видалися нам бараки, обгороджені колючим дротом.

Люди, побачивши нас, плакали з радощів, обнімали, розповідали про себе глухими невиразними голосами. Клубок підступив мені до горла. Ніколи не забути тієї скорботної картини. Зголоднілі, виснажені каторжною роботою жінки та чоловіки; сутулі спини, висхлі тремтячі руки. Чути було російську, білоруську, українську мови.

— Нас змушували працювати під страхом смерті. Морили голодом, мордували. Ми виконували чорну, найтяжчу роботу. Відступаючи, недолюдки хотіли всіх знищити. Та наші вчасно наспіли.

Вперше ми побачили співвітчизників — колишніх в'язнів фашизму в колишньому фашистському концтаборі. І були такі схвильовані, що того вечора довго не могли заснути. А вночі нас розбудили по тривозі: чулися автоматні черги, артилерійська стрільба.

Виявилося, противникові частиною сил пощастило зробити вилазку з цитаделі. Як ми довідалися потім, фашисти мали намір захопити аеродром, забезпечити посадку транспортних літаків «Юнкерс-52» і вивезти основний командний склад.

На околиці аеродрому танкісти ведуть бій з противником; нам видають гранати, ми ладні стати до бою з ворогом на землі, але наші наземні частини швидко змушують фашистів знову сховатися в цитаделі.

Тільки на ранок, коли вже стало розвиднятися, все втихомирилось. І раптом знову тривога:

— По літаках! По літаках!

В небі поблизу аеродрому на південному заході показалося близько тридцяти «Фокке-Вульфів-190». Вони пікірували на аеродром, та, очевидно, поспішали, і бомби, на щастя, впали на околицю. Літаки одразу ж зникли.

— Так, вони поквапились, а от ми прогавили. Треба бути пильнішими!— казали льотчики.

За кілька днів на познанський аеродром приземлився ЛІ-2. Двері літака розчинилися навстіж, і на землю скочив Фомін, за ним — Давид із Кнопкою на руках. Зірки не видно було: виявляється, ведмежа загинуло од випадкового пострілу. Шкода було тварини. Скільки разів, дивлячись на його кумедні витівки, ми ненадовго забували про тяготи тривожного фронтового життя.

...З району Познані ми на малій висоті вилітали полювати кілометрів за сто сімдесят п'ять у тил ворога. Дивлячись у далечінь на німецьку землю, я думав про Батьківщину. Пригадував згарища, села, спалені німецько-фашистськими загарбниками. Перед очима поставали руїни наших та польських міст...

ДО БЕРЛІНА 80 КІЛОМЕТРІВ

На початку лютого війська нашого фронту, успішно просуваючись на головному напрямі, вийшли на Одер, форсували його й захопили плацдарм на лівому березі на північ та на південь од Костшина (Кюстрина). Це старовинне польське місто, де Варта впадає в Одер, було перетворене фашистами на сильний вузол оборони, і з ходу його взяти не пощастило. Німці вперто чинили опір, і наші наземні війська вели кровопролитні бої, закріплюючи та розширюючи плацдарми.

Почалося бездоріжжя. На нашу велику досаду, ми відстали од наземних військ. Радіус дії «лавочкиних» не давав можливості вилітати на завдання до Одера.

Деся опівдні туман розсіювався, але хмари висіли низько, і ми не могли перелетіти на новий аеродром. А проміжних аеродромів з бетонованим покриттям не було до самого Одера.

Авіація противника різко активізувала свої дії. Німці використовували свою аеродромну мережу — бетоновані аеродроми Берлінського району протиповітряної оборони. До того й погода в тому районі краща, і німецько-фашистські бомбардувальники, налітаючи групами по 50—60 літаків, спрямовували удари на плацдарми, переправи та війська наших армій. У районі кюстринських плацдармів противник тимчасово захопив панування в повітрі. Важко доводилося нашим зеніткам. Прикриття з повітря для наших армій уже стало життєво необхідним.

Німці намагалися зупинити радянські війська, не допустити їх до Берліна і підтягували крупні резерви.

...Незважаючи на тяжкі умови, наші війська успішно завершили Вісло-Одерську операцію, виконуючи завдання, поставлене Ставкою: визволити від німецько-фашистських окупантів Польщу, вийти до Одери і перенести воєнні дії на територію фашистської Німеччини.

І ось нарешті ми дістали наказ: вилетіти на аеродром на північ од Костшина (Кюстрина). За шість кілометрів од нього по Одери проходить лінія фронту, на другому березі річки — наш плацдарм. Берлін за вісімдесят кілометрів. Ми стали ретельно вивчати маршрут, район нового аеродрому, уточняли лінію фронту.

На аеродром південніше од Костшина вже прорвався один полк на ЯКах. Він вів важкі повітряні бої, відбиваючи нальоти ворога. Проте аеродром по кілька разів на день штурмувала німецька авіація, і серед льотного складу були втрати навіть на землі.

Наша допомога потрібна була негайно. Але надійшло повідомлення, що аеродром, призначений для нас, ґрунтовий і ще не підсох. Та й погода на маршруті нельотна: над Північнонімецькою низовиною, як і раніше, тумани. Передова команда БАО та техсклад відправили туди на машинах.

Звичайно винищувачі базуються ближче до лінії фронту, а бомбардувальники далі. Тепер на наш аеродром у Познані приземлилися бомбардувальники і начебто витіснили нас.

— Напосідають на нас бомбери, — жартували льотчики. — Пора нам підбирати шасі.

Нарешті Топтигін, який поїхав на новий аеродром, надіслав телеграму: «Передова команда дісталася щасливо, аеродром готовий до прийому полку».

І командир вирішив послати мене першою парою з Титаренком: я повинен, уже як льотчик, визначити погоду на маршруті, оцінити обстановку в районі плацдарму, з'ясувати, які підходи до аеродрому з повітря, чи придатний він для посадки.

Вирулити на бетоновану смугу важкенько — колеса грузнуть у грязюці. Та ось ми в повітрі. Спочатку низька хмарність притискала до землі. Потім трохи вияснилось.

Аеродрому ще не видно, але недалеко від того місця, де він має бути, над переправами з'явилася велика група

«фокке-вульфів» — літаків п'ятдесят. Наші зенітники вступили в єдиноборство з повітряним ворогом.

Утворилося наче шатро з розривів зенітних снарядів. Ось де потрібна наша допомога. Однак зав'язувати бій — значить виявити себе, а можливо й перешкодити перельотіві полку.

Неприємно заходити на аеродром, коли близько літаки противника. Проте німці нас не помітили: ми летіли на бриючому над лісом, і наші літаки ніби зливалися з фоном місцевості. Уважно стежачи за повітрям, шукаю аеродром. Ось він, серед дерев. Ще кілька днів тому він входив до системи берлінської протиповітряної оборони: фашисти розосереджували свої літаки на ґрунтових аеродромах, щоб ввести нас в оману, — бетонований аеродром видно здалеку. На цьому аеродромі недавно сиділи винищувачі-перехоплювачі з радарними установками — «Мессершмітти-110».

...З бриючого робимо посадку. Льотне поле в доброму стані. Нас радісно зустрічають начальник штабу, технічний склад. Швидко закотили літаки в ліс, замаскували. Кодом повідомляю командира частини: до прийому літаків готовий, але зенітки ще не прибули, «робота» є.

Ми чекаємо. І ось до аеродрому почали парами підходити наші червононосі «лавочкині». Льотчики робили посадку, допомагали технікам якнайшвидше заковувати літаки в ліс, старанно маскувати гіллям, підготовленим заздалегідь.

Надвечір прилетів ще один полк, на ЯКах, і розташувався на південній околиці аеродрому.

Перед вечерею Чупиков зібрав льотчиків і сказав спокійним тоном, яким говорить командир, впевнений у своїх підлеглих:

— На нашому напрямі противник має велику кількість авіації і співвідношення сил поки що не на нашу користь. Має він і добру аеродромну мережу з нічним обладнанням. Як правило, аеродроми бетоновані, та ще й кожен прикрито зенітками. Літаки можуть злетіти за будь-якої погоди, в будь-який час дня і ночі. Над Берліном та іншими важливими об'єктами безперервно баражують винищувачі. Отже, виконуватимемо завдання в надзвичайно складній обстановці. Зате противника довго шукати не доведеться. Але пам'ятайте: перед боєм треба все зважувати ще швидше, діяти ще з більшим завзяттям, допомагати один одному за першим сигналом. А зараз після вечері

одразу на відпочинок. Вранці почнеться напружена бойова робота.

На другий день ми прибули на аеродром удосвіта. Ще було поночі, а ми, льотчики, вже приймали рапорти від техніків про готовність літаків до вильоту.

Почало розвиднятися. В готовності № 1 перебуває чергова ланка. Командир тримає в руках ракетницю, дивиться на годинника. Коли посвітлішає, він дасть сигнал на виліт ланки. Куманічкін, Титаренко та я стоїмо поруч із командиром.

— Інтуїтивно відчуваю,— каже він,— час вилітати. Але ще темненько.

Мимоволі підводимо голови. Дивимося на захід. І раптом чуємо далекий гуркіт. Він долинає з північного заходу. Повертаю голову й бачу велику групу «фокке-вульфів». Вони вже переходять в пікірування.

Вигукую:

— Нас атакують «фоккери»!

Засвистіли бомби. Противник нас випередив: ми не встигли вилетіти навперейми.

— В щілини! — наказує командир.

Прислухаюся до звуку бомб, до ревіння літаків. Кілька бомб пролетіло з шипінням — отже, зовсім близько; інші з свистом упали далі. На душі гривожно. Чи встигли товариші сховатися? Добре, що замаскували літаки. Та чи вбереже їх маскування?

Кулеметно-гарматний обстріл. Отже, всі бомби вже скинули. Другий захід. Лунає оглушливий гуркіт: зіткнулися два літаки. Вони розвалились і впали десь на околиці аеродрому.

Тепер з «фоккерів» б'ють під кутом у 90 градусів. Дивлюся на годинника: минуло п'ятнадцять хвилин. Противник, певно, вирішив блокувати аеродром. Очевидно, зараз прилетять бомбардувальники.

Поблизу лінії фронту таких аеродромів, як наш, три. І, звісно, ворогові це не подобається. Минуло двадцять довгих хвилин, а фашисти все ще не залишають нас.

Та ось усе стихло. Вилажу з щілини. Тривожно роздивляюсь і зітхаю полегшено: бачу командира, товаришів, серед них — Куманічкіна, Титаренка.

У командира заклопотане, суворе обличчя. Він дає команду перевірити весь особовий склад.

Виявилось, що під час нальоту вбито офіціантку з батальйону аеродромного обслуговування. Пройшовши

довгий воєнний шлях, вона загинула незадовго до перемоги. Поранено кілька техніків полку. Серед льотного складу втрат не було. Льотчики чергової ланки встигли вискочити з машин, два літаки згоріли. Більше перепало сусідньому полку ЯКів: там не надали такого значення маскуванню, і він зазнав чималих втрат.

Під час нальоту проявив відвагу і винахідливість Давид Хайт. Він кинувся до пораненого техника на допомогу, не звертаючи уваги на обстріл. Зірвав із себе сорочку, роздрав її, перев'язав техника і виніс до лісу. Давида нагородили медаллю «За відвагу».

Відтоді ми ще в сутінках стали піднімати літаки в повітря на баражування, щоб вчасно перехопити й скувати повітряного противника, який весь час робив марні спроби штурмувати наш аеродром.

ПОТОМОК БАРОНА

Радянські війська на Берлінському напрямі й далі перемалювалися з боями на західний берег Одери розширювали плацдарми.

Ворог посилав до району боїв великі групи «фоккерів». Скинувши бомби, вони діяли як винищувачі. Німці намагалися скористатися з поганих метеорологічних умов — літаки маскувалися хмарами, — йшли на все, аби скинути бомби на наші війська.

Наш полк посилив активність. Льотчики щодня по кілька разів вилітали на бойове завдання. Зав'язувалися жорстокі повітряні бої. На нашому фронті з'явилися модернізовані «Фокке-Вульфи-190», з мотором водяного охолодження. Але нам ще не доводилося з ними зустрічатися: ми навіть не знали їхніх силуетів. Вони розвивали велику швидкість і в основному призначалися для ведення повітряного бою. Та ніякі хитрощі фашистам не помогли: під час нальотів на наші плацдарми і переправи ворог зазнав великих втрат і став ухилятися від бою.

10 лютого Титаренко і я поверталися з полювання без здобичі.

Перелетіли Одер. Чую по радіо свої позивні. Пізнаю голос командира полку. Відчуваю — він стурбований. Повідомляє, що над аеродромом з'явилися два німецькі літаки, начебто «мессери». Так сталося, що наших літаків у повітрі не було, а підняти навперейми не можна: на зльоті ворог міг збити. Збільшую швидкість і бачу два літаки

незнайомих обрисів: ніс нагадує «Мессершмітт-109», а хвіст — «фоккера». Ясно — це і є німецька новинка.

З ходу атакую ведучого. Стріляю. Од «фоккера» щось одлетіло, і за ним потягнувся широкий білий шлейф. Очевидно, пробито водосистему. Другий зник у хмарах.

Підбитий літак пішов до землі осторонь аеродрому. Та враз знову став набирати висоту: мабуть, льотчик розраховував дотягти до своїх — адже лінія фронту поруч.

Ні, не втечеш! Даю другу чергу. Спалахнув мотор. Літак став падати. І раптом од нього знову щось одділилося. В повітрі забілів купол парашута. Його несло до нашого аеродрому.

Перший до мене на аеродромі підбіг Куманічкін:

— Вітаю з п'ятдесятим: збив, як то кажуть, з доставкою додому! Фашист приземлився недалеко від аеродрому, намагався зчурнути в ліс, та наші техніки миттю його спіймали.

Ми з Куманічкіним і Титаренком рушили на КП, де командир допитував гітлерівського льотчика. Хайт жваво перекладав показання полоненого — білявого, у білій замшевій куртці, заляпаній грязюкою. Під правим оком в аса красувався великий синяк.

Фашист намагався стримати дрож. Зиркаючи спідлоба на нас, поважно сповістив, що він — син знатного німецького барона, що його недавно перекинули разом з іншими фашистськими асами з західного фронту, де він збив вісім англо-американських літаків. Баронів синок поцікавився, хто збив його. Дізнавшись, враз став запобігливо всміхатися, простягнув мені руку і щось забелькотів: виявляється, вітає з перемогою. Його запобігання було мені бридке, і я рвучко повернувся до нього спиною.

НАД ФАШИСТСЬКИМ ЛІГВОМ

Фашисти, чіпляючись за найменшу можливість врятуватися від остаточного краху, намагалися надійно прикрити Берлін. Тут зібрали стільки зенітної артилерії, що буквально кожен метр прострілювався. Над містом постійно баражували німецькі винищувачі.

І ось одного разу я дістав завдання в парі з Титаренком вилетіти на полювання в район Берліна і одночасно розвідати аеродрому мережу.

— Ризикований політ!— сказав мені Чупиков.— Підготуйтеся якнайретельніше, будьте пильні.

На висоті 6000 метрів перелітаємо лінію фронту, підходимо до Берліна з півдня. Збільшую швидкість. Зенітки мовчать.

Незважаючи на велику висоту, бачу берлінські аеродроми і особливо чітко аеродром Темпельхоф.

Мовчання землі завжди щось у собі таїть: мабуть, поблизу в повітрі літаки, яких ми не бачимо.

Оглядаю повітряний простір і помічаю попереду, нижче і трохи праворуч од нас, четвірку «Мессершміттв-109». Вони баражують над східною околицею Берліна.

Тільки-но я хотів був атакувати, як у навушниках шолофона пролунав тривожний голос Титаренка:

— Ззаду «мессери»!

Швидко розвертаємося в лоб атакуючим, щоб зразу відбити удар. І вчасно: вогненна траса пройшла повз нас. Рядом проскочили два «мессершмітти». Ось чому мовчали зенітки!

Набираючи висоту, розвертаюсь услід за ворогом. Четвірка попереду теж починає завертати до нас. Використовуючи перевагу в висоті, переводжу літак у пікірування й атакую. Але тут пара, що проскочила вперед, стала підлітати ближче. Довелось знову набрати висоту. І ось я трохи вище від пари. Летимо на зустрічних курсах. Стріляю.

Пара знову проскочила і пішла в сторону сонця. Тоді я згори кинувся в атаку на четвірку. Її бойовий порядок було порушено. Літаки розлітаються врізнобіч, ухиляючись від бою. Минуло кілька хвилин, і ми повернули додому. Досадно було, що не пощастило збити ворога.

ЗА ОРЛОВА!

Плацдарми, зайняті радянськими військами на західному березі Одери, не давали спокою противникові. Він силкувався завдавати їм масованих ударів з повітря. Тактику гітлерівців ми вже добре знали. Вони кралися за хмарами, потім вискакували, намагалися бомбити наші війська і знову тікали у хмари.

12 лютого в парі з льотчиком Громаковським вилітаю до плацдарму. З нами в повітря піднімаються Куманічкін у парі з Крамаренком та Орлов з веденим Стеценком. Погода стоїть хмарна, тільки в просвітах синіє небо. Як зав-

жди в таких метеорологічних умовах, лечу на бриючому. Кожна пара шукає ворога в різних районах. З досвіду знаю, що групу з кількох літаків доцільніше розділити на пари: так легше й ефективніше шукати ворога на великому просторі. Зв'язок ми підтримуємо по радіо: домовилися сповіщати один одного про зустріч із противником.

Недалеко від лінії фронту з-під нижнього краю хмар виваляються «фокке-вульфи» — літаків тридцять. Шикуються в бойовий порядок, готуючись завдати удару по радянських військах.

Оглядаюся: наших винищувачів прикриття не видно. Отже, ми повинні зірвати політ противника. Від успіху залежить життя бойових товаришів — радянських солдатів та офіцерів.

Зараз усю свою увагу повітряний противник зосередив на тому, щоб зайняти бойовий порядок. Пізніше приголомшити його буде важче — це я теж знаю. Зволікати не можна.

Передаю по радіо другій і третій парам:

— Перебуваю в шостому квадраті. Всі до мене!

І Громаковському:

— Прикрий! Атакую!

Іду на зближення з противником. Притискаюся до землі, наче зливаюся із тлом місцевості. Під прикриттям Громаковського з ходу знизу вриваюсь у ворожий стрій. Із ста метрів даю три черги в «пузо» «фокке-вульфові». З пробойни вихопилося полум'я, і палаючий літак рухнув на землю.

Тут інший німецький літак кинувся на мене згори ззаду. Та Громаковський вчасно примітив небезпеку. Відвернувши праворуч, він дав загороджувальну чергу, а другою — прицільною — чергою збив «фоккера».

Гітлерівцям так і не пощастило вишикуватися в бойовий порядок. Вони заметушилися. Однак деякі літаки швидко встановили взаємодію. Обстановка ще напружена.

Знову переходжу на бриючий політ, готуюся вдарити ще раз.

Рядом зі мною з'являється літак. Це Куманічкін. Вчасно наспів бойовий друг. Передаю йому:

— Сашко, бий фашистів!

У парі з Крамаренком він підлітає до ворожої дев'ятки. На висоті 150—200 метрів несподівано атакує ведучого. І першою ж чергою збиває його.

— Молодець, Сашко!

Навальню атакуємо ворога. Діємо злагоджено, чітко.

Частина «фокке-вульфів» тікає у хмари, інші повертають на захід.

Підлітає Орлов. Під прикриттям Стеценка він атакує ворожу машину. Запалює її, проскакує вперед. Але попадає під удар: фашист встигає відкрити вогонь. Нашого бойового товариша збито... І його, і німецький літаки падають на землю.

Ворог утікав, а ми доганяємо його, ще з більшою люттю атакуємо. Останній «фокке-вульф» намагається зникнути в хмарах. Збити його — за Орлова! Під прикриттям Громаковського атакую зверху. Противник квапиться полегшити літак і кидає бомби в розташування своїх військ. Швидко наздоганяю його. Мій напарник не відстає. Дистанція підхожа. Стріляю — «фокке-вульф» вривається у землю. Оце тобі, псяюхо, за Орлова!

Озираюся: навколо жодного фашистського літака: ми, мисливці, вели бій як винищувачі прикриття і перешкодили ворогові бомбити наші війська на плацдармі.

В напруженому повітряному бою з противником, який у п'ять разів переважав нас кількістю, наша шістька збила вісім ворожих літаків: один — Куманічкін, один — наш загиблій бойовий друг Орлов, один — Стеценка, два — мій напарник Громаковський, три — я.

Коли я доповідав командирові про бій, на КП прийняли радіограму від командуючого сухопутною армією генерала Берзаріна. Виявляється, він стежив за повітряним боєм: бачив, як наша шістька відбила ворожий наліт, як німці скинули бомби на свої війська, як ми збили вісім «фокке-вульфів», як смертю хоробрих загинув наш бойовий товариш. Усе це відбувалося на очах у піхотинців: вони напружено стежили за боєм.

Генерал Берзарін надіслав на ім'я нашого командира подяку за допомогу. А подяка наземних військ була для льотчиків-винищувачів високою нагородою.

ЗБИТО РЕАКТИВНОГО

Надійшли відомості про те, що німецькі мисливці й далі залітають у глиб розташування наших військ — до аеродромів, на яких базуються штурмовики. Ув'язуються за ними і несподівано атакують під час посадки, коли винищувачі супроводження уже відлітають.

Дістаємо завдання полювати на мисливців над розташуванням наших військ.

Вилітаю парою. Помічаю: від лінії фронту до себе на аеродром прямує група «іллюшиних» у супроводі винищувачів. Що сталося? Винищувачі гасають явно схвильовані. Ще уважніше оглядаю повітряний простір. Он воно що: від сонця до них летить пара «мессершміттів». Летять спокійно, впевнено, майже крило до крила.

Зволікати не можна. Роблю розворот і теж від сонця з невеликим перевищенням заходжу в хвіст ведучому. Відстань між нами зменшується. Стріляю з короткої дистанції. Літак здригнувся, шугнув угору. І якби я не відвернув, ми зіткнулися б. Та ось він завалився на крило, впав на землю й вибухнув. Передаю Дмитрові:

— Бий веденого!

Проте дистанція була величенька, і фашист утік, пікіруючи на бриючому польоті.

Гукаю по радіо:

— Нехай іншим розкаже, щоб не кортіло до нас літати.

Після кількох зустрічей з льотчиками нашого полку німецькі аси майже перестали з'являтися над нашим розташуванням.

Ворог чинив шалений опір, намагався змінити повітряну обстановку на свою користь. Німецька винищувальна авіація ППО вже мала на озброєнні «літаюче крило» — винищувач «Мессершмітт-163» з рідинним реактивним двигуном. Це були літаки-перехоплювачі, запас пального у них малий. Фашисти в основному застосовували їх проти американських «фортець». За даними розвідки, нам стало відомо, що з'явилися одиничні фашистські реактивні літаки з турбореактивним двигуном — «Мессершмітти-262». Вони могли перебувати в повітрі значно довше і, таким чином, являли собою серйозну силу.

Їх бачили з землі, їх зустрічали в повітрі.

Швидкість вони розвивали більшу, ніж поршневі літаки, зате маневреність у них була гірша. Вони намагалися з ходу атакувати наших штурмовиків, бомбардувальників і швидко зникали. Навіть штурмували наші війська.

Практики боротьби з ними у нас ще не було. Але нас попередили: найголовніше — своєчасно помітити «Мессершмітт-262»; якщо випаде нагода — атакувати, до кінця використовуючи бойові якості своїх машин.

...19 лютого Дмитрові Титаренку й мені довелося зустрітися з німецько-фашистським реактивним літаком.

Ось як це було. Ми вели повітряне полювання неподалік од лінії фронту. Уважно стежу за повітрям. З півдня,

з боку Франкфурта, на висоті 3500 метрів несподівано з'являється літак. Він летить уздовж Одери на швидкості, граничній для наших «лавочкіних». Та це ж реактивний літак! Хутко розвертаюся, починаю переслідувати ворога. Льотчик, очевидно, й не дивився назад, покладаючись на велику швидкість. «Витискую» з машини максимальну швидкість, намагаюся скоротити дистанцію, трохи знизитися і підійти під «пузо» ворожому літакові. Хочеться докладно роздивитися його; якщо пощастить — відкрити вогонь і збити.

Титаренко не відстає. Знаючи, що він може поспішити, застерігаю:

— Дмитре, не квапся!

Підходжу з хвоста ворожого літака — відстань п'ятсот метрів. Вдалий маневр, бистрота дій, швидкість дали мені змогу підійти близько до реактивного літака.

Але що це? В нього летять траси: ясно — мій напарник все-таки поквапився! В думці нещадно лаю Старого; певен, що план моїх дій непоправно порушено. Проте його траси неждано-негадано мені допомогли: німецький літак став розвертатися ліворуч, у мою сторону. Дистанція різко скоротилась. Мимоволі хвилюючись, стріляю. І реактивний літак, розвалюючись на частини, падає.

У ті дні командувач 16-ї повітряної армії генерал-полковник С. І. Руденко зібрав льотчий склад на конференцію, присвячену тактиці боротьби з реактивними літаками. Питання було таке важливе, що командувач вважав за необхідне зібрати льотчиків у бойових умовах, щоправда, не відриваючи багато людей од полків. Німецьких літаків, обладнаних реактивними двигунами, було мало. Однак перед вирішальними боями на нашому фронті конче треба було поділитися деяким досвідом, виробити тактику боротьби з ними.

На цю важливу конференцію запросили льотчиків нашої частини, зокрема Титаренка та мене.

Ми доїхали машиною до штабу 16-ї повітряної армії, що містилася недалеко від КП фронту, на південь од Костшина. Їхали польською землею, звільненою від німецько-фашистських загарбників. Переправилися через річку Варту. І скрізь бачили лозунги: «На Берлін! Давай Берлін!»

На конференцію зібралися випробувані льотчики, керівний склад частин. Це була незабутня зустріч бойових

товаришів. З багатьма я познайомився на зльоті бувалих у Білій-Підляській — напереродні боїв за визволення Варшави.

Відкрив конференцію командувач повітряної армії, затим виступив командир нашого авіакорпусу. Виступили багато льотчиків. Поділилися своїм досвідом і ми з Титаренком.

Всі дійшли висновку, що атаки бувають особливо вдачі в той час, коли реактивний літак розвертається, набирає висоту або знижується, що головне — не втрачати дорожніх секунд, діяти без вагань, злагоджено, чітко, стрімко, мобілізуючи увесь свій бойовий досвід.

ПЕРЕД ВИРІШАЛЬНИМИ БОЯМИ

На аеродромі у нас — мітинг, присвячений 27-й річниці Радянської Армії. Настрій у всіх піднесений, бойовий. Усіх нас охопила одна думка: наблизити годину перемоги.

Пригадався лютий 1942 року, тиловий аеродром у Середній Азії. Під той скрутний час на всьому протязі величезного фронту — від Північного Льодовитого океану до Чорного моря — Радянська Армія вела жорстокі оборонні бої. А тепер, визволивши рідну землю, вона наступала, вивольючи німецький народ від ярма фашизму.

...Війська готувалися до наступу на Берлін, підтягували резерви, закріплювалися на плацдармі західніше Костшина. Ворог готувався до оборони. Повітряні бої вщухли.

Наприкінці лютого напружена обстановка створилася на правому фланзі нашого фронту. Над ним нависло Східно-Померанське угруповання противника, яке він посилював, підкидаючи резерви через Щецин (Штеттін).

У район на південь од Щецина, в Кенігсберг (поблизу Одери), я й перелітаю з групою. Звідси ми можемо успішно вести полювання на захід од Щецина. Перед нами завдання: завдавати ударів тільки по наземних цілях — атакувати автомобілі, паровози та залізничні состави, що підвозили до фронту техніку, знищувати їх у дорозі, на розвантажувальних станціях та станціях постачання.

Ми тимчасово змінювали напрям атаки, роблячи розвороти, не помітні для зенітників, і атакували звідти, звідки ворог нас не сподівався.

Якось ми вилетіли на полювання двома парами: льотчик Руденко з напарником та я з Титаренком. Оглядаю землю. Залізничною колією в напрямі до Щецина йде ешелон.

Необхідно вивести з ладу паровоз. Це зробить ведучий другої пари: знаю — він мастак на такі атаки. А мені в парі з Дмитром треба з'ясувати, що німці везуть, і відвернути на себе вогонь зенітних батарей, що стоять на платформах.

Підлітаю до ешелону. На малій висоті відкриваю вогонь, веду його вздовж состава. З вагонів на ходу вискакують солдати. Зенітники напоготові, починають шалено стріляти по нашій парі. Роблю протизенітний маневр, передаю по радіо Руденкові:

— Атакуй паровоз під кутом дев'яносто градусів.

Руденко з бриючого польоту завдає влучного удару: паровоз огорнули дим і пара. Він зупинився. Ешелон віз автомобілі і солдатів — мабуть, їх перекидали на підсилення померанського угруповання. Далі атакувати вагони під шаленим зенітним вогнем безглуздо. Головне зроблено: ешелон ми затримали. І я скомандував летіти на аеродром.

І тепер, як завжди, нам допомогли чітка взаємодія пар, взаємна виручка та чудові якості наших літаків.

Незабаром після повернення нашої групи з-під Кенігсберга крупнокаліберна, далекобійна артилерія стала методично обстрілювати наш аеродром: німці добре знали його координати.

Якось ми з Титаренком, проявивши півку ФКК у фотолабораторії — будиночку на околиці льотного поля, — пішли обідати. А за кілька хвилин почався артналіт. Снаряд зніс півдерева, що стояло коло фотолабораторії, осколки вибили вікно.

Артилерійські снаряди вибухали на стоянках. У сусідньому полку було знищено три ЯКи.

Ми намагалися з повітря подавити німецькі батареї, але вони були добре замасковані, до того ж противник часто змінював свої позиції.

Довелося нам перебазуватися на новий аеродром, розташований поблизу селища Вартниці, трохи далі од лінії фронту. Інженерний батальйон за короткий час спорудив ґрунтовий аеродром на вузькій просіці, вирубаній в сосновому лісі. Під час зльоту та посадки доводилося особливо уважно дотримуватись напрямку.

Ліс часто прочісували — там переховувалися гітлерівські вояки; як правило, вони не чинили опору. На аеродромі раз у раз появлялися «гості»: солдати та молодші чини здавалися в полон. Якимсь полонені повідомили, що в гущавині лісу в землянці відсиджуються офіцери. Кілька

наших однополчан, і серед них незмінний перекладач Давид Хайт, за наказом командування озброїлись автоматами і вирушили до вказаного місця. Перший з вигуком: «Хенде хох!» увірвався до землянки Давид. Гітлерівці були деморалізовані, відстрілюватися не стали й одразу здалися в полон.

А дорогами як плав пливе — ішли з клунками цивільні люди — побачивши, що воїни Червоної Армії їх не чіпають, поверталися в села та міста. Діти вистроювалися з казанками до наших похідних кухонь... Багато думок і спогадів тіснилося в голові од цієї картини.

Командир дістав наказ послати групу льотчиків до району Старгарда (Штаргардта) — на праве крило фронту, де наші війська пліч-о-пліч з воїнами Першої армії Війська Польського вели наступальні бої. Одночасно тривав наступ і військ Другого Білоруського фронту під командуванням маршала Радянського Союзу К. К. Рокоссовського. Противник відступав на північ.

Панування в повітрі було на боці повітряних армій обох фронтів. Але в напрямі крупного вузла залізничних та водних шляхів Щеціна фашисти втримували невеликий плацдарм у районі Альтдамма і будь-що намагалися зупинити просування наших військ. Повітряний противник ставав до активних боїв.

Фашисти перекидали в район Альтдамма літаки останнього зразка та відбірних асів. Як звичайно, їх знімали з тих фронтів, де німецько-фашистські частини без бою здавалися англо-американським військам.

Гітлерівські мисливці на схід од Альтдамма стали несподівано нападати на радянських штурмовиків та бомбардувальників. Спершу їм пощастило виграти кілька повітряних боїв. І фашисти, очевидно, вирішили, що аси завдають поразки нашій авіації і змінять повітряну обстановку.

Тоді командир сам очолив групу, до якої входили Куманічкін, Титаренко, Азаров, Громов та ще кілька льотчиків. Мені, як заступникові командира, наказано лишитися на аеродромі у Вартницях і вилітати за викликом Чупикова та з КП авіаз'єднань на підсилення.

Ретельно розробивши план дій, командир зібрав льотчиків на КП і чітко пояснив завдання. Групі наказано сісти за кілька кілометрів од переднього краю, де східний берег озера Медве, і звідтіля полювати, вилітаючи на південний

схід од Альтдамма. На аеродромі треба пильно стежити за повітрям. Наші товариші вилітатимуть навперейми противникові «по-зрячому», тільки-но він з'явиться. І, захопивши його зненацька, атакуватимуть.

Полковник попередив льотчиків, що умови будуть важкі. Аеродром незвичайний: вузька й довга бетонована смуга, з якої раніше злітали німецькі літаки «Мессершмітт-163». Тепер весняне бездоріжжя. Грязюка, обабіч обступила смугу. А вона така вузька, що найменша помилка може призвести до аварії.

Труднощі не лякали льотчиків. Аеродром на бетонованій смузі одразу ж охрестили «засадою». Льотчики жваво обговорювали її перевагу:

— Німцям і на думку не спаде, що серед моря грязюки, поруч з переднім краєм — наші літаки. Добре придумано! Фріцам з переляку здаватиметься, ніби ми з-під землі піднімаємось!

Збиралися недовго: опівдні було все готове, літаки оглянули, маршрут, умови польоту й посадки вивчили.

З хвилюванням проводжаємо друзів на небезпечне завдання:

— До зустрічі в повітрі! Повертайтеся з перемогою!

ВІДПОВІДАЮ ЗА ДІЇ КОЖНОГО

Майже щодня ми вилітали за викликом командира і з КП авіакорпусу на північ, до Альтдамма та до озера Медве, яке правило нам за орієнтир для виходу в район бойових дій.

Вилітаючи на праве крило фронту, ми долали значну відстань і вести бій могли недовго. Але навіть у коротких сутичках нам щастило завдавати повітряному противникові чималих втрат.

Діяли ми на південь од Альтдамма невеликими групами, спільно з винищувачами авіакорпусу генерала Савицького: вони утримували панування в повітрі, активно вели бої, прикривали війська та супроводжували бомбардувальників.

Вилітали ми і за викликом КП авіаз'єднань на захід: в район Зеловських висот, між Костшином та Берліном, і безпосередньо в район Берліна.

Коли був відсутній полковник Чупиков, на мене покладались обов'язки командира частини. І я відчув ще більшу

відповідальність і за свої дії, і за дії однополчан. Справ і турбот побільшало.

Відлітаючи, командир доручив мені звернути особливу увагу на одного льотчика. В полку він служив уже давно, і назвати молодим його не можна було, однак він ще не збив жодного ворожого літака. На завдання вилітав, проте ворога не шукав, бою не вів. І ми вже не раз розмовляли про нього з командиром та замполітом.

— Та який же він винишувач? — дивувався я. — Треба або перевиховати його, або суворо покарати за боягузтво.

Якось увечері викликав його до себе. Розмовляв лагідно: намагався зрозуміти, що ж він за один. Дещо запитав. Виявилось, льотчик грамотний. Отже, справа тут не в підготовці. І я вирішив перевірити його в повітрі. Вранці викликав знову і сказав, що зараз він полетить зі мною в парі на вільне повітряне полювання. Він сприйняв це більш-менш спокійно.

— Про всяк випадок перевірте кисневе обладнання, — додав я, уважно стежачи за ним. — Можливо, доведеться вести бій на великій висоті.

Бачу: зблід, очі стали перелякані, губи затремтіли. Хотів був щось сказати, але я сухо зауважив:

— Розмову закінчено. Затямте: головне — шукати в повітрі противника. І під час бою не відриватися. Самовладання не втрачати.

Таких малодушних людей у нас в авіації я ще не бачив і був страшенно здивований та обурений. Вирішив його так вимуштрувати, щоб він на все життя запам'ятав наш політ.

Ми злетіли. Набрали велику висоту. Перетинаємо лінію фронту. Збоку, праворуч од нас, — Берлін. Ведений не відстає.

— Берлін бачите? — питаю.

— Бачу, — відповідає спокійно.

В цей час нижче од нас праворуч з'являються два «месершмітти».

— Бачите противника? — питаю знову.

— Бачу, — тепер він одказує зовсім іншим, тремтячим голосом. І підлітає до мене.

— Не тиснутись! Дотримуватися правильного бойового порядку!

Льотчик виконав наказ своєрідно: перелетів ліворуч. Тепер він був досить далеко від мого літака.

«Явно боїться! — подумав я. — Побачимо, що буде далі».

Піти в атаку я не встиг: очевидно, німці побачили нас, і полетіли геть. А втім, вони часто робили так: відходили, збоку набирали висоту, а тоді поверталися й атакували згори.

Я уважно простежив: фашисти відійшли далеко. Кажу по радіо веденому:

— Бачите, ворог нас боїться!

— Бачу,— відповідає він упевненішим голосом.

Летимо далі. На горизонті з'являються вісім літаків. Противник! Шістка розвертається праворуч і летить у напрямі до Берліна. А пара повертає до лінії фронту. Добра буде моему напарникові школа! Він знову почав тиснутися до мого літака.

— Близько підходите! — передаю йому.

Він слухається команди. Займає майже правильний бойовий порядок.

— Так триматися! — передаю я.

Переговори по радіо може легко використати противник: нас можна засікти. Але я розраховую на швидкість нашого польоту й на висоту.

Спершу подумав, що ворог готує нам пастку. Та шістка полетіла у напрямі до Берліна. І я вирішив переслідувати пару, яка летіла до лінії фронту курсом на схід — прямо до Костшина.

Збільшую швидкість. І за звичкою, хоч і мало розраховую на допомогу, передаю по радіо веденому:

— Атакую! Прикрий!

Підлітаю до противника. Беру в приціл літак ведучого. Зараз упритул розстріляю. Натискаю гашетку. Короткий постріл, і гармати замовкли. В чому справа?

Літаки ворога зробили переворот. Я теж зробив переворот — і за ними!

Швидко перезаряджаю. Не відстаю. «Фоккери» намагаються набрати висоту. Зближуюся з ними. Що таке? Не стріляють гармати, та й годі!

І тут я згадую про свого веденого. Та де ж він?

Передаю команду:

— До мене!

Роздивляюся: його ніде немає. А втім, ось він: веде вогонь на великій відстані і відходить з курсом на схід.

Наказую по радіо:

— Не відходити!

Але зупинити його неможливо... Фашисти, видно, помітили, що гармати мої мовчать, а ведений покинув мене.

Вони враз прийняли бій. Поки я ганявся за ведучим, його напарник почав стріляти. Я опинився у скрутному становищі: противник попався сильний. Очевидно, це теж були мисливці.

Довелося викручуватися. Відриваюся од ведучого і, використовуючи чудові якості свого літака, роблю складну фігуру. Опиняюся вище за противника. І ми розходимося: «фоккери» летять у напрямі до Берліна, я — на свій аеродром.

Мій напарник уже там.

— Противника бачили? — питаю.

Він дуже схвильований. Насилу відповідає:

— Та я ж стріляв, товаришу командир! Всі боєприпаси витратив.

Терпець мені увірвався.

— Та хто ж так стріляє?

Стримуюсь, кажу спокійніше:

— Запам'ятайте: такими атаками ви тільки псуєте справу і себе принижуєте. Треба бити ворога впевнено, сміливо, з короткої дистанції. Інакше противник скористається з вашої слабкості й знищить вас швидко.

Я терпляче розібрав з ним виліт і наприкінці зауважив:

— Обміркуйте все це. Тренуйтеся. І врахуйте: якщо ви ще раз покинете товариша, ніякої поблажки вам не буде. Вас суворо покарають.

Як видно, випробування далось йому нелегко. Та й товариші на комсомольських зборах осудили його за малодушність. Він став багато тренуватись, уважно прислухався до зауважень досвідчених льотчиків. І одного разу прийшов на командний пункт радісний, торжествуючий, доповів мені, що збив ворожого літака, і подякував за суворий урок.

БИТИ ВОРОГА З БУДЬ-ЯКОГО ПОЛОЖЕННЯ

Якось у середині березня з КП корпусу надійшла команда: групі мисливців негайно вилетіти на підмогу в район на південь від Альтдамма.

Стрімко підлітаємо до озера. На захід од нього ЯКИ ведуть запеклий нерівний бій з «Фокке-Вульфами-190».

Ми нагодилися вчасно і всією групою ринули на противника. З ходу збиваю «фоккера», що намагався атакувати ЯК. Товариші збивають ще два «фоккери». Тут на ворога напали ЯКИ. Добряче йому від них дісталося! А в нас

пальне закінчується, і ми летимо додому. Але нам пощастило внести у повітряний бій перелом.

Слід сказати, що такі бої зблизка нам доводилося вести частенько. І фашисти іноді ухилялися від сутичок, угледівши червоні носи та біле хвостове оперення наших «лавчаків».

...Того дня Куманічкін надіслав мені з району Старгарда подарунок — коробку з циліндром та записку, написану в розпалі бойового дня: «Посилаю тобі фріцівського капелюха, якого забув фашист під час поспішної втечі». І за вечерею, незважаючи на втому після напруженого бойового дня, регіт і жарти не вщухали.

Якось я вилетів у парі з Дмитром Нечаєвим на Берлінський напрям полювати. Запримітив великого чотиримоторного літака. Та це «Боінг-17» — «літаюча фортеця» американської авіації. Її переслідують два «мессершмітти».

Під прикриттям напарника я згори кинувся на винищувачів і відбив їхню атаку. Не знаю, хто сидів у «фортеці», але так учинити змусив мене союзницький обов'язок. Фашисти втекли у напрямі Берліна.

Вирішую наздогнати «фортецю» і привітати союзників, як раптом помічаю позаду вісімку «фокке-вувльів». Вони швидко прямують до нашої пари. А «літаюча фортеця» спокійно віддалялась. Я був здивований: чого ж гітлерівці не погналися за «фортецею»? Проте розмірковувати було ніколи: «фоккери» підлітали знизу, ніби витягуючись дугою. Мій літак міг розвивати велику швидкість, і я, використовуючи її, різко набрав висоту, поклавши літак на крило. Ведучий фашистської вісімки невправно відкрив по мені вогонь з дуже великої дистанції. Йому, певно, здалося, що я хочу втекти.

Підбадьорюю веденого:

— Тримайся, Митько!

Він невеликим креном ліворуч набрав висоту, використовуючи потужність мотора.

Ведучий ворожої групи теж набрав висоту і повернув праворуч, на мене, таки второпавши, що я готуюся до атаки. Мета у нього ясна: захопити перевагу в висоті і, оцінивши обстановку, атакувати нашу пару. Проте група німців розкололася: бойової взаємодії та підтримки у них не було. З цього я й скористався. Стрімко перейшовши в атаку, каменем згори звалився на крайній літак. Нечаєв надійно

прикрив мене, і я з близької дистанції впритул розстріляв «фокке-вульфа». Він спалахнув і пішов до землі.

Роздивляюся довкола. Ведучий — він вище од нас — метушливо намагається замкнути кільце «фокке-вульфів» і атакувати нашу пару. Роблю бойовий розворот, перекидаюся і перший беру його в приціл. Стріляю тієї миті, коли мій літак зависає «животом» догори. Довгою чергою прошиваю ворожу машину. Від «фоккера» щось одлетіло, і він почав падати. Це мій шістдесятий збитий літак.

В ЗАСАДІ

Напружено працювала група наших однополчан у ті дні, коли війська звільняли польську землю на захід од Альтдамма. Виконавши завдання, вони повернулися в полк усім складом, не втративши жодного літака. Настрій у всіх був бадьорий, піднесений.

— Наказ командування виконано, — сказав Чупиков, потискуючи нам руки. — Порядок наведено. Льотчики чудово бились, і рахунок збитих літаків в усіх збільшився.

Асеев і я доповіли командирові про те, як жила частина під час його відсутності, які провела бої, вилітаючи за викликом.

— Так, чули ваші голоси по радіо. Ви нам не раз у потрібну хвилину допомагали, — мовив командир. — Тепер усі разом ми повинні узагальнити бойовий досвід і готуватися: головне почнеться на Берлінському напрямі.

Ось що того-таки дня після вечері розповіли нам товаріші.

Вилетівши з нашого аеродрому поблизу Варниць, вони швидко підходили до цілі. Незабаром унизу побачили вузьку сіру смугу: це був аеродром.

Осторонь, майже поруч із ним, точився танковий бій. На допомогу нашим танкістам прийшли «катюші». Згори було видно, як вони розметали танки противника. Ті, що вціліли, поповзли назад.

Перемога наземних військ надихнула льотчиків.

Командир погойдав крилами — то був умовний знак: наказ групі негайно йти на посадку. Літаки непомітно приземлилися на бетонованій смузі.

Погода стояла кепська. Небом неслися рвані хмари, по землі слався туман. Зрідка у «вікнах» з'являлося сонце. Воно пригрівало землю, і випари здіймалися вгору.

В повітрі висіла густа імла — давалося взнаки море, що було недалеко.

Складні польоти в таких умовах, складні зльоти по тривозі з «засади», але й посадку і зліт льотчики опрацювали дуже добре. Жодної аварії не було.

Наші товариші по кілька разів за день вилітали шукати фашистських мисливців. Як тільки з'являлися ворожі літаки, ми атакували їх. Вилітали за викликом рації наведення з сусіднього аеродрому на допомогу ІЛам. Спали чотири-п'ять годин на добу. Атакували фашистські літаки знизу, маскуючись тлом місцевості; били їх і згори, вискакуючи з-за хмар. Противник не міг збагнути, відкіля так несподівано появляються червононосі винищувачі. Німці стали хитрувати: намагалися використати метеорологічні умови, бити тільки «з-за рогу», вилітали лише тоді, як сонце повертало на захід і його проміння сліпило наших льотчиків. Німецько-фашистські аси почали літати й на великих висотах, але наші, полюючи на них, піднімалися ще вище.

— Тут ми часто діяли спільно з вами, коли ви прилітали за викликом. Запеклі були бої, та ми завжди виходили переможцями. За кілька днів наша група з вашою допомогою і з допомогою ЯКів завдала противникові великих втрат,— казали наші бойові товариші.

Того вечора ми багато дізналися про бойові діла групи, про відвагу, майстерність однополчан. Особливо запам'ятався розповідь Азарова.

Якось у парі із своїм незмінним веденим — Громовим він вилетів із засади на полювання. Коло самої лінії фронту Громов угледів, що назустріч на такій же висоті, близько 5000 метрів, летить пара «фокке-вульфів». Очевидно, старі повітряні вовки самовпевнено прямують у наш тил на пошуки радянських літаків.

Громов передає Азарову:

— Попереду пара «фоккерів».

І одразу ж чує команду:

— Атакуємо!

Противник намагається зайняти в повітрі панівне становище. Та «лавочкині» випередили його. Бій розгоряється.

В очах у наших льотчиків рябіло від перевантаження — здавалося, на плечі навалився непомірний тягар.

Ось перехрестя прицілу Азарова лягло на сірий літак.

«Фокке-вульф» зависає на кілька секунд, наче зупиняється у верхній точці під час вертикального польоту. Азаров користується з вад конструкції німецького літака

та якостей нашого (потужність нашого мотора давала можливість робити кращу вертикаль) і з другої черги запалює машину веденого. На «фоккері» спалахнуло голубувате полум'я. Клуби диму поповзли вгору. Фашистський льотчик стрибнув з парашутом, але парашут, як з'ясувалось потім, не розкрився. Ведучому ворожій пари пощастило відкрити вогонь по літаку Громова, який прикривав атаку Азарова.

Азаров робить швидкий маневр і мчить виручати бойового друга. Літак противника різко розвертається і, набираючи швидкість, летить геть.

Громов доповів ведучому, що все гаразд, і вони полетіли вслід за «фоккером». Наздогнали його над розташуванням ворога. Азаров наказує Громову:

— Збити фашиста! Атакуй! Прикриваю!

Громов блискавично пікірує — атакує. Фашистові щастить вислизнути, він знову намагається піднятися вище за наших льотчиків.

Азаров летить йому навперейми, а Громов заходить ще раз і знову атакує. Одна черга, друга, і ворожий винищувач різко хилиться на крило. Він втрачає керованість і падає.

В «засаді» відважну бойову пару, як завжди, шумно й радісно зустріли товариші. Азаров вискочив з кабіни швидко, а от Громов вилазив дуже повільно, тримаючись рукою за щоку. Обличчя йому було заюшене. Друзі кинулись до нього. Всіх випередив лікар.

— Не хвилюйтеся, просто дряпнуло щоку осколком. Пусте! — казав Громов.

Як виявилось, він уже був поранений, коли доповідав ведучому, що у нього все гаразд: в обличчя вдарив осколок від дошки для приладів, розбитої кулеметною чергою. Незважаючи на гострий біль, льотчик атакував і збив ворога.

Громов втратив багато крові, але рішуче відмовився лягти в санчастину. Того ж дня, коли лікар вийняв осколки йому з щоки, він із забинтованою головою знову піднявся в повітря.

А ввечері в «засаду» прилетів генерал, командир авіаз'єднання. Він зібрав льотчиків і подякував Азарову та Громову за виконання бойового завдання: було встановлено, що вони збили двох відомих фашистських асів.

Після повернення групи Чуникова ми по кілька разів на день вилітали полювати до Зеловських висот. Тут

фашисти зосередили всю оборону. Згори ми бачили проти-танкові рови, мінні поля, траншеї з вогневими засобами, бачили, як гітлерівці ведуть перехресний вогонь на підступах до Зеловських висот.

В цьому районі весь час стояла імла від пожеж та весняних випарів. Це погіршувало видимість. Літати було важко. Обрію не видно, допомагали прилади, що працювали точно й безвідмовно. І щоразу після жорстоких боїв над Зеловськими висотами я дякував технікам та молодшим авіаційним спеціалістам. Замполіт Асєєв на полкових зборах, підбиваючи підсумки роботи, завжди зазначав, що технічний склад допоміг льотчикам виконати завдання, що перемоги над повітряним ворогом ми здобували завдяки спільним зусиллям усього полку.

НА БЕРЛІН

Війська трьох фронтів готувалися до останньої вирішальної битви — наступу на Берлін. Перед кюстринським плацдармом, де воїни нашого фронту найближче підступили до фашистського лігва, гітлерівці створили міцну оборону, зосередивши тут багато військ і техніки. Три оборонні смуги оперізували сам Берлін. Фашисти поділили місто на сектори, старанно підготовлені до оборони.

Сюди, до Берліна, гітлерівське командування стягло основні сили, незважаючи на бої з англо-американськими військами. Авіація складалася переважно з винищувачів, причому на Берлінський напрям було стягнуто найбездатніші ескадри; тут було встановлено радіолокаційні пости для виявлення нашої авіації. Ворог, ще сильний і небезпечний, збирався стійко обороняти Берлін від натиску наших військ.

Як і всі радянські та польські воїни, котрі мали брати участь у Берлінській операції, ми нетерпляче ждали наступу і посилено готувалися. Тут, у Вартницях, всю партійно-політичну роботу в полку було скеровано на всебічну підготовку до вирішальних боїв. Весь особовий склад жив однією думкою: виконати наказ Батьківщини.

Нас знову перебазували в Морин, ближче до переднього краю. І, так само, як і багато інших авіаційних полків, ми були в повній бойовій готовності.

Того дня, 15 квітня, замполіт Асеєв прочитав особовому складу полку відозву Військової Ради фронту — заклик переможно завершити війну. А потім командир зібрав керівний склад полку й повідомив, що, мабуть, завтра почнеться вирішальна битва.

— Перевірте, щоб льотчики добре відпочили, раніше лягли спати,— додав він на закінчення.

Нарешті настав день, до якого всі так готувались, якого так чекав увесь наш народ.

Ще вдосвіта загуркотіла канонада. Від могутніх артилерійських залпів здригнулася земля. Ми всі посхоплювались. Я глянув на годинника: була п'ята година за московським часом.

І ось ми на аеродромі. Куманічкін, Титаренко і я поспішаємо на КП. Начальник штабу Топтигін доповідає командирові обстановку. Гуркіт артпідготовки заглушує голоси. Але ми й так розуміємо один одного. Нас охоплює бойове натхнення, наступальний порив, добре відомі кожному фронтовикові.

Виходимо на аеродром. Пильно дивимося на захід. Там — Берлін. Раптом сталося незвичайне. В небо шугнув промінь прожектора. І одразу ж яскраве світло залило все навколо. Потім ми дізналися, що за світловим сигналом — отим яскравим прямим променем — ввімкнули 143 зенітні прожектори. Вони освітили шлях нашим військам. В атаку пішла піхота при підтримці танків та артилерії, яка перенесла вогонь у глиб ворожої оборони.

Авіація 18-ї повітряної армії ще задовго до світанку завдала ударів по опорних пунктах та вузлах німців. Важкі бомбардувальники обрушили удари в глибині оборони. Гуркіт літаків і артилерії зливався до купи.

На світанку штурмовики та бомбардувальники нашої повітряної армії почали громити ворога з повітря. Винищувальна авіація надійно прикривала наші війська і забезпечувала свободу дій бомбардувальникам та штурмовикам. Погода була похмура, в повітрі стояла густа імла, але радянські льотчики зробили того дня понад сімнадцять тисяч бойових вильотів.

Вилітали й ми. З почуттям гордості за наші Військово-Повітряні Сили оглядав я прэстір: ніколи ще не бачив такої кількості літаків. Навіть нам, мисливцям, було тісно, і ми летіли далі на захід, шукаючи противника на дальніх підступах до поля бою. Фашисти використовували погані метеорологічні умови і, економлячи сили й резерви, намага-

лися непомітно підкрастися до нас і зненацька атакувати. Але незмінно зазнавали поразки: ми наздоганяли їх і били.

Того дня зріс рахунок полку.

ОСТАННІЙ БІЙ

На другий день наступу наших військ, 17 квітня, жорстокі бої точилися на Зеловських висотах. Фашисти чинили шалений опір, але наші війська вели й далі свій переможний наступ. Тут, на підступах до Берліна, кожен радянський воїн не шкодував сил і навіть життя, аби прискорити розгром ворога. І що ближча була перемога, то нестримніше ми рвалися в бій, не відчуваючи втоми.

Нелегкою була обстановка не тільки на землі, де радянські війська з боями брали рубежі, перемагаючи глибоко ешелоновану оборону, але й у повітрі. Фашистська авіація активізувала свої дії. Ворог став кидати з берлінських аеродромів великі групи літаків — найкраще з того, що лишилося від його пошарпаних повітряних сил, — намагаючись завдавати ударів по наших військах. Проте Радянська Армія нестримно з боями просувалася вперед — до Гітлерового лігва.

У нас завдання — вилітати на полювання до Берліна. Ми шукали ворога, проскакуючи під хмарами, ставали до бою з будь-якою групою. Та знищити повітряного противника поблизу Берліна було не просто.

Активні дії нашої авіації змусили фашистських льотчиків вдатися до всіляких хитрощів. Ворожі літаки стали появлятися в районі бойових дій в інший час — прилітали не вранці, а надвечір, коли сонце було з їхнього боку. Проте й це їм не зарадило. Ми теж почали вилітати на полювання надвечір. Залітали ще глибше в передмістя Берліна і, користуючись млою, «прочісували» простір.

Особливо погано було видно перед заходом сонця в районі Берліна та Зеловських висот. Допомогали прилади, однак можна було випадково зустрітися з противником — оцінити обстановку важко було.

— Гра в піжмурки, — казали льотчики.

Того напруженого дня льотчики полку піднімалися в повітря по кілька разів. Надвечір я полетів у парі з Титаренком до Берліна. Командир відпустив нас неохоче. То був наш п'ятий виліт, і обстановка була складна. День уже кінчався. В повітрі стояла густа імла від пожеж: іноді з літака нічого не було видно буквально за кілька метрів. А нім-

ці, як і раніше, надвечір мали перевагу: летіли з заходу, коли нас засліплювало проміння призахідного сонця.

Строго попереджаю Титаренка:

— Дмитре, уважно стеж за всіма моїми діями. Виліт складний, крім того, ми втомилися. Ні на мить не послаб-люй уваги. Не гарячкуй, будь пильний.

— Слухаю! — відповідає Старий.

Вилетіли. Мовчки перетинаємо лінію фронту на висоті 3500 метрів. Я мигцем глянув униз у напрямі Зелова: там точився запеклий бій.

Підлітаємо до північної частини Берліна. Напружено вдивляюся у далечінь на захід. Майже нічого не видно. Заважає імла, пронизана промінням сонця. Та й хмари з'явилися. Раптом чітко бачу групу «Фокке-Вульфів-190» з бомбами. Вони летять назустріч нам. Ясно — ідуть бом-бити наші війська.

Звичайно я здалеку помічав противника і робив потріб-ний маневр. А зараз через погану видимість зустрівся з ним несподівано, мало не в лоб. Летимо на зустрічних курсах.

Фашисти теж угледіли нас і відкрили вогонь. У повітрі промайнули траси.

Треба розібратися в обстановці, з'ясувати, скільки воро-жих літаків, а тоді вже починати бій. Різко відвертаю на 90 градусів. Набираю висоту, одлітаю вбік — у тил фа-шистів. Ховаюсь у невеликій хмарці.

Рахую літаки.

Передаю по радіо на КП:

— В районі на північний захід од Берліна зустрів близь-ко сорока «фокке-вульфів» з бомбами. Курс на схід. Висота 3500 метрів.

Противник, мабуть, вирішив, що ми звернули, і спокій-но летить далі. Співвідношення сил явно не нашу користь. Незначна помилка — і кінець. Наш обов'язок — зірвати на-літ, і я приймаю єдино можливе рішення: атакувати.

— Готовий до бою, Дмитре? — питаю Титаренка.

— Готовий, — відповідає він.

Не знаю, що він відчув у ту хвилину, але голос у нього був рівний, упевнений.

Розвертаємося. На граничній швидкості ззаду згори підходимо до хвоста колони від сонця. Я підлетів дуже близько до веденого останньої пари. Майже впритул стріляю. І літак, розвалюючись у повітрі, упав на околиці міста.

Фашисти заметушилися. Деякі поспіхом стали кидати

бомби, щоб позбутися вантажу. Бойовий порядок ворога порушено.

Проскакую повз німецькі літаки. Різко шугаю вгору. Титаренко — за мною. Кладу літак на крило, дивлюся вниз. У задніх рядах «фокке-вульфи» заметушилися, ходять «змійками»: мабуть, розбираються, хто ж почав їх бити. Кілька «фоккерів» повертають на захід. Але більша частина летить далі. Як же їм перешкодити? На допомогу приходять досвід і вміння. Рішення знайдено: треба вклинитись у бойовий порядок фашистів, розладнати його.

Передаю веденому:

— Тримайся, Старий!

Переходжу в пікірування. На граничній швидкості проносимося між ворожими літаками. Навально атакуємо їх то з правого боку, то з лівого. Як часто траплялося в таких випадках, фашисти вирішили, що нас багато. В сум'ятті скидають бомби, шикуються в оборонне коло.

Та нараз гітлерівці опам'ятались — очевидно, помітили, що в повітрі всього два радянські літаки,— і почали нас атакувати.

У хвіст до мого літака приладнується «фоккер». Титаренко швидко відбиває його атаку. Ворожий літак спалахує в повітрі. Врятував мене бойовий друг.

Уважно оглядаю повітряний простір. Бачу групу наших винищувачів. Товариші летять на підмогу. Вони зав'язують бій з ворогом, змушують його тікати. Тепер ми з Титаренком можемо спокійно прямувати додому. Повертаємо до лінії фронту. Але, як звичайно, шукаємо ворога й після бою. І не дарма: попереду нижче од нас з'являється «фокке-вульф» з бомбою. Певно, він одділився від групи і прямує до наших військ. Екіпажеві явно кортить дістати хреста: наприкінці війни Гітлер щедро нагороджував фашистських льотчиків хрестами за кожний знищений радянський літак, за бомбування військ.

Передаю веденому:

— А глянь, у нас попутник! Атакую!

Наздоганяю фашиста. Мабуть, екіпажеві сказали по радію про погоню. Ворог скидає бомби на берлінське передмістя і, маскуючись на тлі місцевості, силкується втекти. Впритул розстрілюю його, коли він виводить літак з пікірування. «Фокке-вульф» вибухає в повітрі.

Бій закінчено, і перша моя думка — про веденого. Бачу — тут. Потім — про літак. Подивився на площини: про-

боїн не видно. Глянув на бензомір: пальне кінчалось. Озираючись: жодного ворожого літака немає.

Я зітхнув, розслабив м'язи. І, як то буває після напруженої сутички, відчуваю нервову тремтіння. Голова горить, мучить спрага. Тепер найголовніше — прийти на аеродром. Опановую себе, уважно стежу за обстановкою. А це не легко: імла густішала.

— Ну, як справи, Дмитре? — питаю.

— Все гаразд. Тільки пального обмаль, — відповідає він охриплим голосом.

— Не турбуйся: йдемо на аеродром точно.

Коли ми приземлились, виявилось, що баки у нас майже сухі.

Перший до мене на аеродромі підійшов командир. І одразу ж нас оточили однополчани. Вони знали, що ми вдвох билися з чотирма десятками ворожих літаків, і хвилювалися. Товариші обнімали нас, розпитували.

У цьому бою Дмитро Титаренко збільшив особистий рахунок збитих ворожих літаків; а я збив шістдесят першого і шістдесят другого літака. Допоміг нам здобути цю важку перемогу той нестримний наступальний порив, який охопив у ті дні всіх радянських воїнів.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

НА ВАРТІ МИРУ

9 ТРАВНЯ 1945 РОКУ

Радянські війська на всіх фронтах вели наступальні бої, готувалися завдати останнього нищівного удару фашистам. 21 квітня війська нашого фронту ввірвалися на околиці Берліна з півночі, війська Першого Українського — з півдня.

Фашисти ладні були, рятуючись од розплати, відкрити фронт на заході. Та порятунку їм уже не було. Наші війська з боями просувалися до центра фашистського лігва, до рейхстагу, і 25-го квітня повністю оточили берлінське угруповання ворога.

Вранці, коли мої однополчани були на бойовому завданні в районі Берліна, я за наказом нашого командування вилетів на завдання мирне. Летів на військово-транспортному літаку як пасажир до Москви. Мені було наказано: від імені воїнів Першого Білоруського фронту виступити по московському радію напередодні 1 Травня, передати радянським людям, які працюють у тилу, велику подяку за невтомне піклування про нас, фронтовиків, за всенародну допомогу та увагу.

Кожен фронтовик хотів би побачити святкову Москву, але як, хоча й ненадовго, покинути фронт у вирішальні дні! Та й виступати мені доводилося тільки перед товаришами, в своїй бойовій сім'ї. І цей важкий та незвичний для мене наказ я повинен виконати.

Під час розвороту дивлюся на Берлін, туди, де наші війська ведуть останні бої, де льотчики завдають останніх ударів хваленому герінгівському повітряному флоту.

Літак повернув на схід. Пролітаємо над вільною поль-

ською землею: над нею ще недавно нам доводилося вести запеклі повітряні сутички. Скільки думок, скільки спогадів зринає в голові!

Лечу всього кілька годин, а здається, минули роки. Зворушено дивлюся на землю: перелітаємо наш державний кордон. Здрастуй, Батьківщино!

Під крилами літака — Підмосков'я.

За звичкою уважно оглядаю повітряний простір. Яке спокійне небо, як легко дихати!

І ось я простую по людних вулицях столиці. Москвичі готуються до свята. Всі нетерпляче, з радісним хвилюванням ждуть зведенень про завершальні бої нашої армії-визволительки, ждуть миру.

30 квітня в Москві відмінили затемнення. Увечері вперше за роки війни в усіх вікнах, в усіх вітринах спалахнуло яскраве світло, на вулицях та майданах засвітилися ліхтарі.

Не такою була Москва восени 1942 року, коли мої друзі та я — старші сержанти — так нетерпляче ждали наказу про виліт на фронт. Тоді столиця була сувора, затемнена — ані вогника на вулицях.

І ми тоді були інші — необстріляні льотчики. З тих пір одні загинули смертю хоробрих у боях з фашистськими загарбниками, інші стали досвідченими бойовими льотчиками. На особистому рахунку кожного з нас тепер не один десяток збитих ворожих літаків, не одна сотня бойових вильотів. Мені випало 330 разів вилітати на бойові завдання, 120 разів ставати до бою з повітряним ворогом, збити шістдесят два ворожі літаки.

Я стояв на вулиці біля радіорушора пліч-о-пліч з москвичами. Хвилюючись слухали ми довгождане зведення Радінформбюро. Війська Першого Білоруського фронту здобули в Берліні рейхстаг і підняли на ньому червоний прапор перемоги!

Увечері виступаю по радіо. Хвилююся так, як ніколи, здається, не хвилювався. Багато про що хочеться сказати дорогим співвітчизникам, поділитися тим, що відчуває зараз, у дні завершальних боїв, кожен фронтовик. Але виступ у мене короткий. Виконую наказ бойових товаришів: доповідаю про успіхи на нашому фронті й від їхнього імені дякую партії, всьому радянському народові, передаю їхній щирий фронтовий привіт.

Збираюся негайно вилетіти в частину, але мене викликають до Головного Політичного Управління Армії. Там дізнаюся про падіння гітлерівського Берліна. Переможно закінчилася берлінська операція, в якій брали участь війська нашого фронту, розпочата 16 квітня при світлі зенітних прожекторів.

Привітавши мене з цією великою подією, мені кажуть:

— За кілька днів повернетесь у полк; він уже почав мирне навчання. А тепер побувайте на заводах, фабриках: розкажіть робітникам, як льотчики здобували перемоги, як громили німецько-фашистських загарбників.

І я щодня буваю на підприємствах. Розповідаю про бойові діла тим, хто звершував трудові подвиги в тилу. А зі мною діляться мирними планами: всі прагнуть швидше відбудувати те, що зруйнував ворог. Чимало підприємств уже перейшли на мирну продукцію. Заводи, що випускали бойові машини, випускають перші комбайни і трактори. Радянський народ здобуває нові перемоги — в мирній праці.

Хотілося мені День Перемоги провести із своїми бойовими друзями, а довелося відсвяткувати його в столиці. Того незабутнього дня Москву заливало сонячне світло, на будинках майоріли святкові прапори. Я йшов вулицею поруч з тими, хто в тилу й на фронті відстоював свободу і незалежність нашої Батьківщини.

Люди йшли щільними лавами, співали, обнімалися, вітали одне одного: здавалося, всі ми давно знайомі. Військових стрічали захопленими вигуками, качали. Я дивився на схвильовані обличчя, бачив сльози радості на очах і насилу стримував хвилювання. Ніколи, здається, я не був такий щасливий. Тільки шкодував, що немає зі мною друзів-однополчан.

Мої мрії зненацька перервано. Люди оточують мене, підхоплюють. Чути вигуки:

— Качати льотчика!

— Радянським воїнам ура!

І я полетів угору.

Вечоріло, а на вулицях було так само велелюдно. Всі прямували на Красну площу до Мавзолею Леніна. В нескінченному людському потоці йшов і я. Пригадав гвардійський прапор нашого полку з великим портретом Ілліча — портретом, вишитим руками наших ткаль у дні жорстоких боїв за Радянську Батьківщину. Пригадав 25-ту річницю

Великої Жовтневої соціалістичної революції. Того дня фашистські полчища рвалися до Москви, а на Красній площі був військовий парад. Повз Мавзолей проходили наші героїчні війська. Звідси, з Красної площі, вони вирушали прямо на фронт — на захист Москви. І багато героїв оборони нашої столиці святкують перемогу над фашистськими загарбниками в Берліні.

На майдані спалахнули вогні святкової ілюмінації. Над Кремлем схрестилися широкі яскраві промені прожекторів. Рівно о десятій годині вечора пролунав салют — 30 залпів з тисячі гармат. Москва від імені Батьківщини салютувала на честь великої перемоги радянського народу.

Справедливу визвольну війну завершено. І з першого її дня до останнього, тисяча чотириста сімнадцятого, радянські люди здійснювали безсмертні подвиги в ім'я перемоги над фашизмом — ворогом усього людства.

ЗНОВУ В ПОЛКУ

І ось я знову в полку, на аеродромі на північному заході від Берліна. Які в нас зміни! Немає маскування, літаки не розосереджені, а вишикувані в лінійку. Довкола них, як завжди, поряються техніки. Бачу знайомі постаті льотчиків. Разом з техніками вони оглядають літаки. З усього видно, в полку — день підготовки матеріальної частини.

Гучно й радісно зустрічають мене друзі. Попадаю в їхні міцні обійми. Палко поздоровляємо один одного з перемогою. Ось підійшли Куманічкін, Титаренко, прибіг Давид Хайт — і знову обійми та вітання. Шукаю очима техніка Васильєва: він біля мого літака. Йду до нього й міцно обнімаю свого вірного помічника. Друзі наввипередки розпитують мене, а я прошу розповісти про останні бої, про розгром берлінського угруповання.

На КП знову гучна й радісна зустріч з командиром частини, замполітом, начальником штабу. Разом слухаємо оперативне зведення Радінформбюро: прийом полонених фашистських солдатів і офіцерів на всіх фронтах припинено.

Весь вечір друзі розповідають мені про останні дні війни. Авіація противника майже не діяла. Ворожі літаки вилітали, але сідати їм було вже нікуди — наші війська швидко захоплювали аеродроми. Льотчики нашого полку вилітали штурмувати відступаючі німецько-фашистські війська і зокрема угруповання, котре недалеко від нашого

аеродрому намагалося прорватися на захід; особовий склад полку підготувався до наземної оборони.

А ось що розповіли про свій останній повітряний бій Куманічкін та Крамаренко. 30 квітня їх викликав командир і, вказуючи на карту, мовив: «Отут намагається вийти з оточення вороже угруповання. Німецьке командування, прагнучи вирядувати гітлерівських вояків, кинуло їм на підмогу велику групу «фокке-вульфів» з бомбами. Наказую вам шукати й знищувати противника в цьому районі».

Бойова пара негайно вилетіла на завдання і за лінією фронту зустрілася з шістнадцятьма «фокке-вульфи». «Лавочкині» стрімко помчали навперейми ворогові. Група «фокке-вульфів» розділилася надвое. Вісім літаків безладно скинули бомби на поле й ліс — льотчики квапилися полегшити машини. Вісімка стала в коло й почала оборонятися. Ворог намагався відтягнути наших льотчиків убік від другої вісімки, яка летіла з бомбами далі до позицій радянських військ. Та наша бойова пара одірвалася й кинулася навздогін. Догнали ворога недалеко до лінії фронту.

Куманічкін атакував одну ланку групи, Крамаренко — другу. У моїх бойових друзів була перевага у висоті та швидкості. Вони вільно атакували і йшли вгору, а «фоккери» з бомбами не могли розвинути достатньої швидкості. Фашисти почали наосліп скидати бомби й тікати. Треба сказати, що наші льотчики не чекали на таку швидку розв'язку. Куманічкін наздогнав одного «фоккера» і відкрив вогонь, але в цей час його атакувала ворожа пара.

У Крамаренка не лишилося боєприпасів. Він навально кинувся на ворога, вирішивши таранити, — треба було виручити товариша. Німці не витримали натиску й стали квапливо відходити, залишивши літак, по якому стріляв Куманічкін. І тієї ж миті Олександр збив «фокке-вульфу» над позиціями фашистів. Так закінчився короткий бій двох проти шістнадцяти над західною околицею Берліна.

Воїни наших наземних військ занепокоєно стежили за тим, як самовіддано й безстрашно два повітряні мисливці захищали їх від ворожого нальоту.

Багато подвигів здійснили наші однополчани в останні дні війни, з честю виконавши свій обов'язок перед Батьківщиною. І про кожного з них, про майстерність, відвагу, героїзм повітряних мисливців можна писати й розповідати без кінця.

Переді мною підсумки діяльності полку за час Великої Вітчизняної війни, документ бойової слави — він зберігається тепер в архіві.

Ось коротенько ці підсумки.

Всього за період Великої Вітчизняної війни 176-й гвардійський винищувальний авіаційний Проскурівський орден Червоного Прапора, Олександра Невського, Кутузова полк зробив 9450 вильотів на бойові завдання, з них на вільне повітряне полювання — 4016; провів 750 повітряних боїв, у яких збито 389 літаків противника; безліч разів штурмував наземні цілі; знищив десятки паровозів, вагонів, бойової техніки, літаків на аеродромах; завдав великих втрат ворогові у живій силі.

Полк брав участь у визволенні Польщі, бив ворога в його власному лігві, долетівши до річки Ельби. За успіхи в боях за різні міста дістав двадцять сім подяк у наказх Верховного Головнокомандування.

Особливо велику роботу полк виконував у 1944—1945 роках: широко вів вільне повітряне полювання, за півтора року набув значного досвіду і мав багато перемог з порівняно невеликими втратами.

Переписуючи скупі ділові рядки документа, я бачу перед собою молоді сміливі обличчя бойових товаришів, майстрів повітряного бою і наші літаки — наших «лавочкіних», яких ще здалеку пізнавав повітряний ворог, бачу наш гвардійський прапор, що засвідчує героїзм усього особового складу.

Отже, наш полк на аеродромі під Берліном.

Ми цілими днями на льотному полі та в тренувальних польотах. Перед нами поставлено завдання: удосконалювати льотну майстерність, бути в постійній боєготовності, зміцнювати військову дисципліну, посилювати пильність, узагальнювати бойовий досвід.

Уважно стежили ми за воєнними подіями, що їх розв'язали японські імперіалісти на Тихому океані: світова війна ще не закінчилась.

Як і раніше, мені часто писали колишні однополчани. Наприкінці війни зріс рахунок полку. Особистий рахунок Кирила Євстигнєєва — нині двічі Героя Радянського Союзу — досяг п'ятдесяти шести літаків. За час боїв він виявив блискучий командирський хист. Василь Мухін та

Павло Бризгалов писали, що Кирило — заступник командира полку — такий же, як і колись, чудовий товариш.

Виріс бойовий рахунок і в Амеліна, і в мого вірного веденого Мухіна, і в Бризгалова, який на літаку імені Колева збив 12 ворожих машин.

Я був гордий і щасливий за вірних фронткових друзів. І часто думав про те, як же пишався б своїми вихованцями командир Гнат Солдатенко.

В ті дні командування надіслало мої документи до Червонопрапорної Військово-Повітряної академії. Можливо, здійсниться моя мрія, і я здобуду вищу військову освіту. З нетерпінням і хвилюванням жду відповіді.

...Минуло кілька днів після того, як я повернувся до полку. Якось перед тренувальним польотом заходжу на КП. Льотчики, які зібралися там, оточили мене щільним колом і дивляться на мене так, ніби щось сталося. Хтось подав мені телеграму. Тяжке горе спіткало мене: 17 травня не стало батька. Ми обидва мріяли про зустріч, і я втратив його, так і не побачивши після всіх випробувань.

Згодом із листів родичів я дізнався, що батько тяжко хворів, але строго наказав не писати мені про це — не хотів тривожити, одривати від бойових справ. Не дозволив сповіщати про хворобу й після перемоги, щоб не потьмарювати мені радість. Деяка полегкість була від думки, що батько дожив до перемоги.

Ще за кілька днів я знову прощався з друзями. Мене викликали до Москви для участі в параді Повітряного Флоту СРСР.

МЕНЕ ЗАРАХОВАНО ДО АКАДЕМІЇ

Під час цього приїзду до столиці я познайомився з авіа-конструктором Семеном Олексійовичем Лавочкіним. Як зараз, бачу його добрі розумні очі, спокійні рухи; він трохи горбиться: видно, багато працював, схилившись над столом. Зустрів він мене тепло, по-дружньому вмовив на стілець, сам сів напроти.

— Розкажіть усе по порядку, які у вас враження про літак.

І я почав з того, як люблю його літак. Признався, що навіть вітав машину, а траплялося, нишком і цілував.

— Відчуття було таке, наче він — жива істота, вірний

друг. А інколи здавалося: переді мною суворий, вимогливий командир. Недарма льотчики казали: «Машина суворая, не терпить роззяв». Коли я опанував літак, у бою мені здавалося, що він невіддільний од мене самого, що він — продовження моєї істоти. І одночасно виконавець моєї волі.

Розмовляли ми довго. Семен Олексійович навіть записував щось до нотатника.

— Ми, конструктори, завжди прислухалися до думки фронтовиків, прагнули вдосконалити бойову машину. Дні і ночі проводили в конструкторському бюро. А робітники й техніки — в цехах заводів.

Лавочкін поділився своїми задумами, розпитав і про мої плани. А тоді запропонував:

— Ходімо в цехи: подивитесь, як створюється літак.

Здійснилася моя давня мрія: я в цехах одного з заводів, що випускали наші могутні винищувачі.

Робітники й робітниці просили розповісти, як ми воювали на літаках, зроблених їхніми руками. На прощання кажу їм:

— Ми, фронтовики, завжди пам'ятали про вас — творців нашої могутньої техніки, про всіх, хто героїчно працював, виконуючи замовлення фронту. Спасибі вам: у повітряних боях чудові вітчизняні літаки жодного разу не підвели нас.

Потиснув я руку ще одній чудовій людині, про яку фронтові льотчики з вдячністю згадували в повітряних боях. Це був конструктор озброєння Борис Гаврилович Шпитальний. Його зброєю я збив перший літак у боях на північ од Белгорода й шістдесят другий — над околицею Берліна.

Як зараз, бачу і його: суворе енергійне обличчя, проникливий погляд. Та варто йому всміхнутись, і суворий вираз зникає з лиця, воно стає добродушне і привітне. Говорить він швидко, чітко, фрази, які вважає особливо важливими, повторює.

Багато розпитував мене Борис Гаврилович. Я поділився з ним спостереженнями друзів та своїми, розповів про бойові епізоди, згадував, як ми називали його зброєю мечем, що разить ворога. Потім Борис Гаврилович поцікавився моїм майбутнім. Дізнавшись, що я мрію про Військово-Повітряну академію, хоч іноді й вагаюся, він палко радив мені вчитися.

На прощання Борис Гаврилович, по-дружньому дивлячись на мене, повторив ще раз:

— Перед вами всі шляхи відкрито. Ви загартований воїн, але гадаю, що поради старшої й досвідченішої людини вам стануть у пригоді. Неодмінно вступайте до академії.

Невдовзі мене зарахували до Червонопрапорної Військово-Повітряної академії. Я знав: нелегко буде сісти за парту після стількох років майже безперервних боїв. Працювати доведеться багато, наполегливо, без перепочинку. Але я був готовий ще й ще раз подолати геть усі труднощі, всі випробування, аби глибше вивчити теорію, не відстати од бурхливого розвитку науки й техніки. Та й не раз пригадавав дружню напутню пораду Бориса Гавриловича.

...Учасники повітряного параду посилено готувалися. На підмосковному аеродромі зібралися випробувані бойові льотчики, прославлені майстри повітряного бою.

Групу Героїв Радянського Союзу очолював генерал Юханов. Тут були Герой Радянського Союзу льотчик-бомбардувальник Долина, двічі Герой Радянського Союзу Біда, разом з яким ми потім училися в академії, та ще чимало представників усіх родів авіації. Скільки було радісних зустрічей, дружніх розмов, спогадів...

Переді мною поставили завдання очолити ланку Героїв Радянського Союзу в колоні винищувачів. Ми повинні були пройти на максимальній швидкості під час повітряного параду. Тренувалися на ЛА-7 останньої серії, зліталися в мирному московському небі.

Все було готове до параду. Але 18 серпня погода була нельотна — накрапував дощ, і парад не відбувся.

На другий день рано-вранці я почув по радію прізвища льотчиків, удостоєних звання Героя Радянського Союзу, нагороджених орденами та медалями. Чую й своє прізвище. Мені випала велика честь: Батьківщина удостоїла мене третьою медаллю «Золота Зірка». Не можу передати, що я відчув, дізнавшись про це, скільки нахлинуло думок, почуттів, спогадів.

Чим же я, льотчик-винищувач, можу віддячити матері-Батьківщині за високу нагороду? В роки війни я виконував свій військовий обов'язок, давши непорушну клятву на вірність Вітчизні. Тепер я повинен вчитись і, опанувавши військові та політичні знання, нову техніку, стояти в лавах захисників рідної країни. Тільки так я зможу дати користь Батьківщині.

...Той пам'ятний для мене день я провів у сім'ї Героїв — у полку, з яким почав свій бойовий шлях. Я переходив з обіймів в обійми, чув щирі, сердечні слова. Я знову серед випробуваних бойових друзів: тут і Василь Мухін, і Павло Бризгалов, Віктор Іванов, Кирило Євстигнєєв, Олексій Амелін, Микола Ольховський, Ігор Середа...

Довго того вечора ми згадували товаришів, що віддали життя за перемогу над гітлеризмом, наших фронтових учителів, героїчний шлях полку. Говорили й про радянських воїнів, про загартовані в боях з німецько-фашистськими загарбниками частини та з'єднання, які з початку серпня знову вели бої на землі й у повітрі, тільки тепер на Далекому Сході, громлячи японських агресорів. Пригадався мені Яків Філіппов, який проходив у нас стажування. Тепер він, мабуть, бере участь у повітряних боях.

...3 вересня Радянська країна урочисто відзначила День Перемоги Радянської Армії над японськими імперіалістами. Останнього співучасника горезвісної осі Токіо — Рим — Берлін було розгромлено. Друга світова війна закінчилась.

В РІДНИХ КРАЯХ

Заняття в академії починалися 1 жовтня, і я, діставши відпустку перед початком навчального року, вирішив податися в рідні краї, по дорозі завітати до Києва та в авіаучилище, де п'ять років тому став льотчиком-винищувачем.

Лечу пасажирським літаком. Знову переді мною Дніпро. Два роки тому льотчики 5-ї повітряної армії вели запеклі бої над дніпровськими переправами нижче за течією, в районі Кременчука. А тут прикривали наземні війська льотчики 2-ї повітряної армії. Багато подвигів здійснили вони в боях за Київ. Тоді відзначився і мій бойовий друг Олександр Куманічкін.

У Києві йду до могили генерала армії М. Ф. Ватутіна, який загинув навесні 1944 року, та військового льотчика П. М. Нестерова, основоположника вищого пілотажу.

Вилітаю до Чугуєва. Скільки разів Радінформбюро повідомляло про перемоги під Чугуєвом, про подвиги чугуївських партизанів, про перемоги льотчиків — вихованців училища.

Заходжу в знайомі ворота. Так і здається: зараз побачу

лейтенанта Тачкіна, знайомих хлопців — інструкторів, курсантів...

Хочеться якнайшвидше обняти давніх друзів, своїх однокласників — Коломійця, Панченка, Усменцева. Всю війну вони, не знаючи відпочинку, працювали тут, виховали не один десяток умілих та відважних льотчиків.

Виявляється, мої товариші в Уразовому — там, де ми, льотчики майора Солдатенка, почали війну, де загинув наш командир, звідки вилетів в останній бій Ваню Габунія...

Тепло, радісно зустрічають мене в авіаучилищі, не хочуть відпускати. Довго розмовляю з курсантами, з інструкторами, розповідаю про бойових льотчиків — вихованців училища: про Тачкіна, Кучеренка, Морю, Зиміна, про Амеліна, Башкирова, Александрюка, Васька, Скотного та багатьох, багатьох інших радянських асів.

Радую, що курсанти свято шанують традиції училища, дорожать його честю. Затамувавши подих, вони слухають розповідь про бойові діла старших товаришів. Із задоволенням стежу за польотами курсантів: літають вони чудово... Нарешті, щиро побажавши їм успіху, вилітаю в Уразове. На вільній радянській землі, там, де наші війська вели кровопролитні бої з окупантами, йдуть осінні польові роботи.

Уразівський аеродром пізнаю здаля. Перша ескадрилья нашого полку приземлилася тут у лютому 1943 року, коли війська фронту вели важкі бої, відбиваючи контрудар противника, і полк попав на вістря удару.

Як тоді майор Солдатенко і всі ми пишалися першими перемогами Михайла Пахомова! Пригадав свою першу невдалу зустріч з противником тут, над уразівським аеродромом, ворожі нальоти на Валуйки; пригадав героїчну загибель мого першого ведучого — Ваню Габунія. І очі мимоволі заходять слізьми.

Давні друзі вже чекають на мене. Ось вони, всі троє. Ще не встиг я вийти з літака, як вони підхопили мене. Потапляю в багатирські обійми. Бачу й ще одне знайоме обличчя: до мене, широко всміхаючись, поспішає механік Наумов. Який же я радий бачити їх усіх, як зворушений зустрічню!

Підходжу до літака УТІ-4. Механік Наумов за всіма правилами рапортує:

— Товаришу командир, літак до польоту готовий!

І я міцно обіймаю вірного товариша.

Друзі просять мене сказати кілька слів курсантам — нашій молодій зміні. Хлопці вишикувалися на аеродромі,

ждуть. Починаю розповідати про свою першу зустріч із ворогом. Та погляд раптом спинився на тому місці, де під час нальоту ворожої авіації загинув мій улюблений командир Гнат Солдатенко. Там ще видно руїни ангара. Горло перехопило, і я не міг вимовити й слова. Друзі занепокоєно питали, що зі мною. Опановую себе і починаю розповідати про Гната Солдатенка, героя боїв в Іспанії та Сталінграді, про Пахомова, Мубаракшина, Габунію — про всіх тих, хто боровся з ворогом у тутешньому небі, про чудових льотчиків, котрі віддали своє життя за свободу нашої Батьківщини. А потім ми всі гуртом пішли до могили Гната Солдатенка, пам'ять про якого житиме вічно.

Цілий день я був з друзями і все згадував та згадував діла й людей нашого полку, бої на Курській дузі.

На другий день вилітаю до Шостки. Події літа 1943 року оживають у пам'яті, і я невідривно, страшенно хвилюючись, дивлюся вниз, думаю про героїчну боротьбу нашого народу, про всіх тих, хто крило до крила зі мною боровся за Батьківщину.

Ще здалеку вгледів Ображіївку, Вспольне — рідні краї, і серце мені завмерло.

В Шостці я пішов уклонитися братській могилі, де лежали останки моїх земляків — радянських патріотів, замордованих німецько-фашистськими окупантами. Там покоївся і прах колишнього червоного партизана Сергія Андрусенка та комісара аероклубу Кравченка. Під Сталінградом, в одній з братських могил, де спочивають безіменні герої, лежить прах і мого брата Якова. А під далеким Майданком — Григорія, котрий загинув від катувань. З непримиренною ненавистю думав я про фашистських катів...

З Шостки машиною вирушаю до Ображіївки по дорозі, сходженій мною за роки навчання.

І ось — рідна оселя. Плачучи, мене обіймає сестра Мотря, до мене горнуться племінники. Жаль, що немає зараз брата Олександра: він служить у війську на Уралі. Мене оточують односельці. І знову обійми, радісні вигуки, розпитування про бойові діла. Ось і Максимець — секретар партійної організації колгоспу, і мої колишні однокласники: Грицько Вареник — нині мічман з бойовими медалями, Івась, за якого я колись побився в класі, — тепер він рахівник у колгоспі «Червоний партизан».

Того дня я довго пробув коло могили батьків. Згадував матір, її піклування про нас, дітей, згадував загиблих братів, батька...

...Вкупі з односельцями йду вулицею до школи. Моя перша вчителька Ніна Василівна поспішає назустріч, простягає до мене руки. Вона майже не змінилася, тільки посивіла, і її миле обличчя поорали зморшки. Ніна Василівна припала мені до плеча, всміхаючись крізь сльози, сказала, що приїхала побачитися зі мною з сусіднього села, і ми разом заходимо до школи, в клас...

У рідному селі я провів кілька днів. Попрацював на колгоспному току, побував на полях, на луках коло Вспольного, в березняку коло гатки — улюбленому батьковому місці. Довго дивився на високий правий берег Десни, туди, де за горою стоїть Новгород-Сіверський. Вечорами довго розмовляв з односельчанами. Вони ділилися зі мною своїми планами, розповідали про роботу колгоспу. З радістю казали, що Ображіївка, яка пережила тяжкий гніт німецько-фашистської окупації, причепурюється, оживає.

...Раннім вересневим ранком я вилетів із Шостки до Москви: починалися заняття в академії.

НА ВИСОТАХ ТА ШВИДКОСТЯХ

Багато вихованців Червонопрапорної Військово-Повітряної академії, заснованої 1940 року, за час війни стали ушлавленими командирами. Тепер, восени 1945 року, її слухачами були випробувані фронтові льотчики, представники різних родів авіації, і між ними двісті сімдесят Героїв та двадцять два двічі Герої Радянського Союзу. Перед кожним стояла одна мета: освоїти нову авіаційну техніку, набутти командирських навиків і повернутися до лав, щоб у мирний час охороняти небо Батьківщини.

Академічне містечко розкинулося в мальовничій місцевості серед лісів. Аудиторії, бібліотека, розпорядок життя — все спонукало до навчання. Однак, признаюся, попервах таки важкенько було нашому братові — бойовому льотчикові — сидіти за книжкою, вивчати теорію, складну військову науку. Настала нова ера в авіації — ера реактивних літаків. У частини надходили вітчизняні машини нового типу, і ми заздрили товаришам, які на них літали, ми мріяли про польоти, раз у раз поглядали в небо — воно нездоланно вабило до себе.

Зима збігла в напруженому теоретичному навчанні. А влітку ми, винищувачі, почали стажування на поршневих літаках. Політав і я на літакові конструкції О. С. Яковле-

ва — легкому в керуванні, слухняному в техніці пілотування. Але хотілося мерщій освоїти реактивний літак, особливо після повітряного параду в День Повітряного Флоту в серпні 1947 року в Тушині. Він справив на мене незабутнє враження: того дня радянські льотчики перші в світі показали майстерність вищого пілотажу на реактивних літаках.

Як зараз бачу червонокрилий реактивний винищувач конструкції Яковлева. Він промчав на великій швидкості коло самої землі й немов угвинтився в небо. Вів його полковник Іван Петрович Полунін — відважний льотчик, великий майстер пілотажу. «Ось що може дати техніка в умілих руках!» — думав я, захоплено стежачи за його польотом.

Непомітно минув день, про який я так мріяв: навесні 1948 року починаю літати на реактивному винищувачі, і, як водиться — спершу з інструктором. Відчуття незвичайне. Кабіна герметизована, спіднизу лунає свист, швидкість набирається бисто, обзір чудовий, не видно миготливих лопатей гвинта. Попереду — неозорий простір. Стрімко мчиш, і тебе охоплює почуття гордості за нашу техніку: те, що ще недавно, здавалося, було недосяжне, досягнуто.

І ось перший самостійний політ і ота невимовна радість, яку відчуває льотчик, коли швидко набирає висоту.

Приземляюся. Гальмую. А літак не реагує: ясно — гальма відмовили. В таких випадках досвідчений льотчик злякатися й розгубитися не встигає. На допомогу одразу приходять навик та швидкість дій. Повертаю літак на ґрунт; він і далі рухається до лісу. Вживаю ряд заходів, і коло самісінького узлісся мені щастить зупинити його. Все закінчується щасливо.

Неполадки під час приземлення не потьмарили радості, яку я відчував од самого усвідомлення, що виконав політ на реактивному літаку.

Академію закінчено. Випускники повертаються у військові частини. Як і раніш, я став заступником Павла Федоровича Чупикова; тепер він командував авіаз'єднанням. Випробований бойовий командир, прекрасний льотчик, він один з перших освоїв реактивний літак.

Коли я прибув у його розпорядження, на аеродромі йшло напружене навчання. Освоювали літаки нового типу, літали в складних метеорологічних умовах.

На аеродромі я день і ніч. Командую і вчусь у досвідчених льотчиків (бойових і молодих), які вже опанували новий тип літака конструкторів А. І. Мікояна та М. Й. Гуревича — МІГ-15 із сидінням-катапультію.

Реактивна техніка вимагає добрих теоретичних знань, ще ретельнішої підготовки та вміння. Перед нами багато нових різноманітних складних завдань, і одне з них: перед польотом перевіряти, який стан і настрої льотчика, у польоті своєчасно помітити, чи не втомився він.

Перш аніж розпочати польоти на реактивному літаку, ми тренувалися вдень і вночі в складних метеоумовах на поршневому літаку ЯК-11, в основному за приладами опановували техніку пілотування.

Восени Павло Федорович Чупиков випускає мене в повітря на МІГ-15. Потужний літак покірний моїй волі: літаю багато, вдень і вночі.

У складних польотах льотчика підстерігають ілюзії. Стан цей настає несподівано, як втрата свідомості при кисневому голодуванні. Наприклад, раптом здається, що ти летиш на боці з креном 90 градусів. Як кожен льотчик-винищувач, я вже знаю це явище: ілюзії виникали й під час бойових вильотів, коли несподівано я потрапляв у складні умови погоди. Але тоді швидкість була менша, і я встигав вихопити машину майже коло самої землі.

Тепер допомагали засоби радіотехніки, електроніки, чудові прилади. Іноді відчуття в польоті суперечать показанням приладів. І вірити треба лише приладам. Коли ж льотчик не примусить себе звіритися на них, то заздалегідь можна сказати: на нього чекає неминуча загибель.

Запам'ятався один з перших польотів. Того дня я трохи втомився: це був третій політ. Втретє я перехопив «ціль» за хмарами, «збив» її і повертався на аеродром — уже заходив на посадку. Залетів у хмари. І тут мені здалося, що лечу боком. Зусиллям волі змусив себе повірити показанням приладів, пілотувати за ними. Нелегко це було, зате тоді я по-справжньому зрозумів, що знати їх і звіритися на них конче потрібно.

І ось настав день, коли я вже як інструктор почав готувати й перевіряти льотний склад авіачастин на реактивній техніці. Уважно стежачи за льотчиками, аналізуючи їхні та свої дії, бачив, що нова техніка ще більше дисциплінує людину, ставить ще більше вимог до льотчика, адже роль його зростає.

У польотах на реактивному літаку льотчик ніби набуває

нових вольових якостей. Усі розуміли, що і найнезначніший прояв розхлябаності, недисциплінованості на землі, під час підготовки до польоту, може призвести в повітрі до тяжких наслідків.

Набувати і теоретичних і практичних знань було не-легко. Доводилося витратити багато праці, енергії, були потрібні терпіння, витримка та фізична витривалість. Ми, колишні фронтовики, поступово вчилися в новій для нас обстановці під час тренувальних польотів приймати правильні рішення і виходити переможцями.

Було важко, траплялися невдачі, та вони не розхолоджували, а змушували ще енергійніше, ще наполегливіше опановувати нову техніку. Небо щодалі дужче вабило нас.

Льотчики демонстрували вищий пілотаж (індивідуальний та груповий) на реактивних літаках у дні повітряних парадів над Тушином. І все побачене вкарбовувалося в пам'ять — особливо п'ятірка реактивних винищувачів під командуванням двічі Героя Радянського Союзу Є. Я. Савицького в 1948 році та п'ятірка П. Ф. Чупикова — в 1949. Коли-небудь я розкажу про ті роки — роки штурму неба, масового освоєння вітчизняної реактивної техніки. Розповім, як повітряні бійці — учасники Великої Вітчизняної війни, — не відпочивши після багатьох років жорстоких боїв, знову наполегливо вчились, опановували мистецтво керування реактивними літаками; розкажу про нові відчуття в літаку, про волю та майстерність нашої зміни — молодих льотчиків-інженерів з вищою військовою освітою, льотчиків-новаторів наших днів, — про вчених та конструкторів, про наших самовідданих помічників на землі — авіаційних техніків...

Ми й далі наполегливо тренувались, удосконалювали техніку пілотування, вчили молодих. І ті, хто бував у бувальцях, і молоді успішно опановували нелегке мистецтво пілотування та водіння літаків у складних метеорологічних умовах в будь-який час доби. Це мистецтво опанував і я. І ще більше полюбив льотну професію. Як і багатьом іншим, мені було надано звання військового льотчика першого класу.

СОЛДАТИ ВІТЧИЗНИ

Спливали роки, одні події змінювались іншими, стрімко розвивалася вітчизняна наука й техніка. Наші повітряні машини літали дедалі вище й швидше.

Настав час, коли нам, авіаційним командирам, знадобилися нові знання. Як і багатьох колишніх фронтовиків, мене послали до Вищої Військової академії імені Ворошилова. Я почав учитися на авіаційному факультеті, його вже закінчив П. Ф. Чупиков. В академії я розширив оперативно-технічні знання, знання в галузі марксизму-ленінізму і, закінчивши її, повернувся в частину.

За післявоєнні роки навчання й служби у ВПС я був депутатом Верховної Ради чотирьох скликань, делегатом партійних та комсомольських з'їздів. І щоразу, зустрічаючи на засіданнях та з'їздах воїнів — представників усіх родів військ, колишніх фронтовиків і молодь, я, мимоволі хвилюючись, думав про те, яким високим довір'ям народу уdstoєні ми, солдати Вітчизни.

Вислів «романтика буднів» якнайбільше підходить до повсякденного життя авіаторів. Кожен день, кожен тренувальний виліт, коли летиш сам надзвуковим літаком у навколосемному просторі, а часом і все те, що пережив, що побачив льотчик за секунди польоту, може стати темою цілої повісті. Пригодницької, психологічної, романтичної — якої хочете! У кожного представника будь-якого роду авіації є що згадати, є що розповісти про товаришів і про себе, про наші мирні будні.

Коротко розкажу ще про одну свою льотну професію. На фронті ми мріяли про літальні безаеродромні апарати, які відривалися б од землі вертикально, сідали на будь-якому майданчику. І от мрія здійснилася: наші конструктори створили вертольоти. Їхня роль у народному господарстві відома. І в ВПС були вертольотні частини. А щоб командувати ними, розуміти психологію особового складу, дуже важливо опанувати вертоліт. І я вирішив навчитися ним орудувати.

Під керівництвом інспектора підполковника Артющенка терпляче вивчав теорію, потім приступив до польотів. Скажу прямо: не одразу далось мені це мистецтво, а думав, що сяду в кабінку вертольота й полечу. Важко було втримати його в повітрі, а надто приземлитися — точно, без зміщення. Я так стискав важіль «крок-газ» спочатку, щоб одірватися від землі, а тоді намагаючись, щоб утримати вертоліт на певній відстані од поверхні, що навіть боліла рука. Підполковник Артющенко повторював:

— Вільніше, вільніше!

І справді, коли мої дії стали вільніші, я швидко опанував МІ-4, вертоліт конструкції М. Л. Міля.

Уміння керувати вертольотом дуже знадобилося. Мене ввели до складу паводкової комісії: довелося вилітати вертольотом на розвідку в райони крижаних заторів, допомагати населенню, визволити рибалок, що попали в біду, навіть бомбити з вертольота лід.

Весною 1964 року вертоліт, яким я керував, вилетів з командою підривників до району Коломни: крижані затори на Оці загрожували повіддю. Підривники спустилися на лід, поробили прорубні, опустили великий вантаж толу.

Вертоліт завис у повітрі: тепер я вже вільно втримував його на потрібній відстані од землі. Команду підібрали, підпалили бікфордів шнур і полетіли. Через п'ять-шість хвилин пролунав гуркіт, і в повітря злетіли крижані брили.

Виконання таких мирних завдань, усвідомлення того, що допоміг населенню в скрутну годину, нам, радянським воїнам, дає велике внутрішнє вдовolenня.

Так, багато подій сталося за ці роки. І одна з них, яка найбільше схвилювала нас, колишніх фронтовиків, — всенародне святкування 20-ї річниці від дня перемоги над фашистськими загарбниками.

Парад на Красній площі, салют Батьківщини на честь свята ніколи не зітруться в пам'яті. Того дня ми особливо відчували велику єдність народу й армії.

Країна взнала нові імена героїв Вітчизняної війни, десятки тисяч воїнів за подвиги в боротьбі з гітлеризмом уряд нагородив орденами та медалями.

Скільки незабутніх зворушливих зустрічей було в кожного з нас у ті дні! За багато років розлуки я побачився з ветеранами нашого полку — колишнього 240-го, яким у 1943 році командував Гнат Солдатенко; з Героями Радянського Союзу Василем Мухіним — він тепер у запасі, провадить громадську роботу; з Ігорем Середою — тепер літератором та багатьма, багатьма іншими.

Згадували бойових друзів, і героїчне минуле оживало перед очима.

В ті дні зібралися льотчики колишньої 2-ї повітряної армії, якою командував у роки війни С. О. Красовський, нині маршал авіації, який очолив тоді Червонопрапорну Військово-повітряну академію. В складі цієї армії в 1943 році воювали й ми, льотчики полку Солдатенка. Багато бувалих льотчиків прибули на свято. І знову зустрічі, спогади,

і знову лунали імена бойових друзів, які віддали життя в боях за Батьківщину...

Хочеться згадати ще про один пам'ятний ювілей. Це було наприкінці березня 1965 року. Червонопрапорна Військово-Повітряна академія святкувала своє двадцятип'ятиріччя. На вечорі я зустрів багато чудових льотчиків і серед них двічі Героя Радянського Союзу В. І. Попкова, який теж закінчив Чугуївське авіаучилище. Зустрівся з космонавтами, які здійснили в березні історичний політ на «Восходе-2»: ад'юнктом академії Павлом Беляєвим та Олексієм Леоновим. Приємно було нам з Володимиром Попковим потиснути руку ще одному славному вихованцеві колишнього Чугуївського (нині Харківського) авіаучилища, першій людині, яка вийшла з космічного корабля у Всесвіт.

В роки війни льотчики-винищувачі, які закінчили Чугуївське авіаучилище, доводили в повітрі перевагу нашої техніки, наших морально-бойових та фізичних якостей. Тепер його вихованці доводять це в мирних польотах та в мирному освоєнні космосу.

Приємно було ще й ще раз відчутти і побачити, як одне покоління передає іншому, молодшому, найкращі свої здобутки. І ще раз повторити: авіація — колиска космонавтики!

Часом я заходжу привітати свій старий бойовий літак ЛА-7 за номером 27. Тепер він мирний музейний експонат.

Якось мені захотілося посидіти в його кабіні. За всіма правилами з лівого боку беруся за борт, стаю на крило. Як і належить, перед посадкою оглядаю кабіну. Яка ж вона маленька порівняно з кабіною сучасного літака!

Зброї на моєму «лавочкіні» вже немає, та й ручка з гашеткою інша. Тільки важелі перезарядки гармат нагадують, що це бойовий винищувач. Бронескло помутніло, а було таке прозоре...

І ось я сиджу в знайомій кабіні. Та й бідно ж вона обладнана — адже в сучасному надзвуковому літаку безліч приладів, кнопок, важелів. А понад двадцять років тому, коли ми билися з гітлерівцями, наші «лавочкіни» і «яковлеви» були найсучаснішими винищувачами і, до речі, переважали хвалену німецьку авіацію. Мій старий «лавочкін», як на той час, розвивав великі швидкості, піднімався на великі висоти. Обстановка часом змушувала перевищувати розрахункові дані, і випробуваний літак дуже добре витримував усі перевищення. Траплялося, в погоні за про-

тивником я розвивав швидкість понад 700 кілометрів на годину, що перевищувало розрахункову на кілька десятків кілометрів.

Застарів мій «лавочкін», але, як і раніше, він дорогий мені і любий.

Переді мною архівний документ: штатно-посадовий список 240-го винищувального авіаполку від березня 1943 року. З душевним хвилюванням дивлюся на сухий перелік прізвищ моїх колишніх однополчан. Про кожного, починаючи від моториста і кінчаючи командиром, можна написати не одну книжку. Я ж у своїй книжці навіть згадати не міг про багатьох — в основному розповідав про льотчиків ескадрильї, в якій служив, про тих, з ким частіше літав.

Де ж вони, мої бойові побратими з обох полків? Багато хто віддав своє життя в боях за свободу та незалежність Батьківщини, багато хто пішов на заслужений відпочинок, але й у запасі працюють у різних галузях народного господарства. Так, Герой Радянського Союзу полковник у відставці Олексій Амелін — диспетчер у Внуковському аеропорту; мій колишній бойовий помічник на землі Віктор Іванов працює на одному з заводів у Запоріжжі.

У строю, на відповідальній посаді в ВПС, перебуває двічі Герой Радянського Союзу генерал-майор авіації Кирило Євстигнєєв, який теж закінчив дві академії. Герой Радянського Союзу генерал-майор авіації Олександр Курманічкін — на педагогічній роботі. Герой Радянського Союзу генерал-полковник авіації Павло Чупиков обіймає керівну посаду в лавах Радянської Армії. Свій багатий бойовий та життєвий досвід вони вміло передають товаришам.

Багато моїх бойових друзів служать у лавах Збройних Сил, навчаючи нашу молоду зміну. Естафету ми передаємо в надійні руки: наше серце спокійне.

У строю, як і раніше, перебуваю і я. Розпочав я свій льотний шлях понад чверть віку тому, піднявшись на У-2 з аероклубівського аеродрому. І відтоді моє життя назавжди пов'язане з авіацією. Без неба я жити не можу. Удосконалюю й далі свою льотну майстерність на сучасному вітчизняному літаку, мрію про те, що, можливо, мені доведеться підняти мирний літальний апарат у космічні далі. І, як усі радянські воїни, за першим наказом Батьківщини готовий стати на її захист.

ЗМІСТ

<i>Частина перша</i>	
Комсомольці, на літак!	6
<i>Частина друга</i>	
Народна йде війна	106
<i>Частина третя</i>	
Од Вісли до Ельби	302
<i>Частина четверта</i>	
На варті миру	380

У книжці використано фотографії І. Кожедуба, О. Лес-со, а також фотографії з архіву Музею Радянської Армії.

Кожедуб Іван Никитович
ВЕРНОСТЬ ОТЧИЗНЕ
(На українском языкє)

Редактор *В. Р. Лихогруд*
Художній редактор *Р. Ф. Ліпатов*
Технічний редактор *Н. А. Тимчишина*
Коректори *А. М. Спроліс, А. П. Чепурна*

Здано на виробництво 31.I.1969 р. Підписано до друку 17.VI.1969 р. Формат 84 × 108^{1/32}. Фіз. друк. арк. 12,5 + 8 вкл. = 13,0. Умовн. друк. арк. 21,8. Обл.-вид. арк. 23,28 + 8 вкл. = 24,28. Зам. 9—136. Тираж 50 000. Ціна 95 коп. Папір друкарський № 3.

Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь», Київ, Пушкінська, 28.

Київська книжкова фабрика № 1 Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, вул. Довженка, 5.

95 коп.

82526

БІБЛІОТЕКА
ХУДОЖНІХ
ТВОРІВ ДЛЯ
ПІДЛІТКІВ ТА
ЮНАЦТВА

ДЖЕРЕЛО

1969

Б 124018

М. ГОГОЛЬ
ТАРАС БУЛЬБА

А. МАКАРЕНКО
ПЕДАГОГІЧНА ПОЕМА

І. КОЖЕДУБ
ВІРНИСТЬ ВІТЧИЗНИ

555
63